

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE'DE YENİ MERKEZİN OLUŞUMUNDA
GELENEKSEL ÇEVRENİN KULLANDIĞI ARAÇLARIN
İŞLEVSELLİĞİ

Emre SAVUT

DANIŞMAN

Dr. Öğr. Üyesi Levent YILMAZ

İZMİR - 2018

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum "Türkiye'de Yeni Merkezin Oluşumunda Geleneksel Çevrenin Kullandığı Araçların İşlevselliği" adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

...../...../2018

Emre SAVUT

ÖZET
Doktora Tezi
Türkiye'de Yeni Merkezin Oluşumunda Geleneksel Çevrenin Kullandığı
Araçları İşlevselliği
Emre SAVUT

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Kamu Yönetimi Programı

Merkez-çevre paradigması yöneten-yönetilen ilişkisini kültürel değerler üzerinden açıklaması nedeniyle Türk siyasal hayatı çalışanlar arasında büyük oranda kabul görmüş ve bu kuram siyasal hayatın hemen hemen tüm önemli dönüm noktalarının açıklanmasında adeta bir cevap anahtarı olarak kabul edilmiştir. Anlaşılabilirliğindeki basitlik ve ortaya koyduğu düşüncelerin Türk siyasal hayatının önemli olaylarıyla örtüşmesi, paradigmayı hakim paradigma konumuna getirmiştir.

Paradigmanın önemli kabullerinden biri, çevrenin değerlerinin merkeze yerleşmeye başlaması durumunda merkezin aktörlerinin sisteme müdahale edeceği ve merkezin değerlerinin yeniden üretileceğine ilişkindir. Ancak, Türk siyasal hayatında merkezin çevreye yönelik müdahalelerinin sonuçları detaylı olarak incelendiğinde merkezin değerlerinin yeniden üretiminin söz konusu olmadığı görülecektir. Bu nedenle paradigmanın egemenliği tartışmalıdır.

Merkez-çevre paradigmasının bir diğer önemli kabulü ise merkezin tek ve değişmez olduğudur. Ancak 1980'li yıllarla yaşanmaya başlayan süreç, özellikle 2000'li yılların siyasal iktidar yapılanması dikkate alındığında merkezin bölündüğünü ve değiştiğini göstermektedir. Dolayısıyla Türkiye siyaseti için yeni bir merkez tanımlanması zorunluluğu doğmuştur.

Bu çalışma merkez-çevre paradigmasının mutlaklığını ve merkezin değişmezliğini sorgulamaktadır. Bu bağlamda 1920'li yıllardan başlayarak merkez ve çevre mücadelesi ele alınmış, mücadelenin önemli uğrakları arşiv araştırması sonucu elde edilen bilgilerle ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Bu incelemeler sonucunda, merkez-çevre paradigması hakkında iki önemli sonuca ulaşabiliriz. Birincisi, merkez-çevre paradigması, 1960'tan sonra Türk siyasal yaşamının açıklamasında hakim bir paradigma olarak kullanılamaz. İkincisi, 2000'li yıllarla birlikte geleneksel merkez değişmiş ve geleneksel çevre merkeze yerleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Merkez-Çevre, Din-Devlet İlişkileri, Bürokrasi, Adalet ve Kalkınma Partisi, Yeni Merkez.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy(PhD)
The Effects of The Instruments That Used By Traditional Periphery In The
Formation of New Center In Turkey
Emre SAVUT

Dokuz Eylöl University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Administration
Public Administration Program

The center-periphery paradigm was widely accepted among Turkish political life researchers thanks to it explained the rulin-ruled relations on the basis of cultural values, and this paradigm was accepted as an answer key in all important turning points of political life. Thanks to the its simplicity and it reveals acceptable ideas for the Turkish political life, paradigm has become dominant paradigm.

One of the important assumptions of the paradigm reveals that if values of the periphery begin to settle in to center, the actors of the center intervene to the system and the values of the center are reproduced. However, when the results of the interventions that are realized by center to periphery, are examined in detail, it will be seen that reproduction of the values of the center is out of question. Therefore, domination of paradigm is questionable.

An other important assumption of the center-periphery paradigm is the center is absolute and invariable. However, the process which started by 1980s shows that the center is divided and changed. Especially the political power structure of 2000s proves this. Therefore, a new center description is a necessitiesary for Turkish politics.

This study queries the domination of the center-periphery paradigm and invariable of the center. In this context, the center-periphery struggle were discussed starting from 1920s and the important moments of the struggle were examined in detail with the informations that were obtained from archival

research. As a result of these examinations, we can reach two important results about center-periphery paradigm. First, the center-periphery paradigm cannot be used as a dominant paradigm in the explanation of Turkish political life after 1960. Latter, in the 2000s, the traditional center changed and the traditional periphery settled to the center.

Keywords: Center-Periphery, Religion-State Relations, Bureaucracy, Justice and Development Party, New Center.

TÜRKİYE'DE YENİ MERKEZİN OLUŞUMUNDA GELENEKSEL ÇEVRENİN KULLANDIĞI ARAÇLARIN İŞLEVSELLİĞİ

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xiii
TABLolar LİSTESİ	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MERKEZ - ÇEVRE PARADİGMASI VE DESTEKLEYİCİ KURAMLAR

I. KLÂSİK MERKEZ – ÇEVRE PARADİGMASI	11
A. Edward Shills'in Merkez-Çevre Paradigması: Değer Temelli İkili Yapı	11
B. Destekleyici Kuramlar	16
1. Merkezin Belirleyicileri: Elitler ve Siyaset	16
2. Merkezin Yürütücüleri: Bürokrasi ve Siyaset	22
3. Merkezin Dili: Söylem ve Siyaset	27
C. Klâsik Merkez-Çevre Paradigmasının Eleştirisi	32
1. Uluslararası Etkinin Göz Ardı Edilmesi	33
2. Paradigmanın Mutlaklığı	38
3. Değer Temelli Yeknesak Merkez Anlayışı	41
II. TÜRK SİYASAL SİSTEMİNDE MERKEZ-ÇEVRE AYRIMI	45
A. Şerif Mardin'in Analizi ve Osmanlı-Türk Toplumunda Merkez-Çevre İkiliğinin Oluşum Süreci	46

B. Türkiye'de Merkez-Çevre Ayrımının Somutlaşması: BMM ve Tek Parti Dönemi	61
1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Hukukun Dünyevîleşmesi	62
2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Devletin Dünyevîleşmesi	68
3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Modernleşen Toplum-Türkçeleşen İbadet	78
4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Geleneksel Merkezin Başrol Oyuncuları	86
5. Dönemin Değerlendirilmesi	94

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÇEVRENİN SİYASALLAŞMA SÜRECİ

I. 1946-1960: ÇEVRENİN İLK MERKEZİLEŞME DENEYİMİ	96
A. 1946-1950: Yumuşayan Merkez-Siyasallaşan Çevre	96
B. 1950-1960: Yakın Çevrenin İktidarı	102
1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Geleneksel Merkezin Korunması	103
2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Geçmişle Hesaplaşma	105
3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Yeniden Arapça Ezan	113
4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Devletçi-Seçkinciler İle Mücadele	117
5. Dönemin Değerlendirilmesi	125
II. 1960-1980 DÖNEMİ: YAKIN ÇEVRENİN İKTİDARINDAN UZAK ÇEVRENİN İKTİDAR ORTAKLIĞINA	126
A. 1960-1965 Geçiş Dönemi: Merkezin Denetim Mekanizmaları	126
B. 1965-1971 Dönemi: Yeniden Yakın Çevre İktidarı	133
1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: DP'lilere İade-i İtibar Çabaları	134
2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre ilişkisi: Millî Görüş Sahne Alıyor	139

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Üniversitede Türban Sorunu	146
4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Denge Politikası	157
5. Dönemin Değerlendirilmesi	167
C. 1971-1980 Dönemi: Uzak Çevrenin İktidar Ortaklığı	167
1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: TCK Üzerinden Hamleler	174
2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Millî ve Ahlâklî Eğitim	178
3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Müstehcen Sanat ve Helâl Turizm	184
4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Yoğun Kadrolaşma ve TRT Krizi	192
5. Dönemin Değerlendirmesi	203

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1980-2002 DÖNEMİ: DEVLET İDEOLOJİSİNDEKİ DÖNÜŞÜMDEN 28 ŞUBAT'A

I. 1980-1991 DÖNEMİ: GÜÇ DENGELERİ DEĞİŞİYOR	204
A. 1980-1983 Dönemi: Devletin Yeni İdeolojisi Türk-İslâm Sentezi	204
B. 1983-1991: ANAP İktidarı	209
1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: DP'lilere İtibar İadesi	210
2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Eğitimin Dinselleşmesi	212
3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Üniversitede Türban Açmazı	221
4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Şeriatçı Kadrolaşma Tartışmaları	226
5. Dönemin Değerlendirilmesi	233
II. 1991-1997 DÖNEMİ: 28 ŞUBAT'A GİDEN SÜREÇ	233
A. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: 1995 Anayasa Değişiklikleri ve Sonuç Alınamayan Girişimler	235
B. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Fethullahçı Yapılanma Siyaset Sahnesinde	239

C. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: RP'liler Radikâlleşiyor	242
D. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Ordu ve Yargı İle Sıcak Savaş	251
E. Dönemin Değerlendirilmesi	261
III. 28 ŞUBAT SONRASI YAŞANANLAR VE AK PARTİ'NİN KURULUŞUNA GİDEN SÜREÇ	261

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE MERKEZ-ÇEVRENİN TERS-YÜZ OLUŞU: AK PARTİ DÖNEMİ

I. AK PARTİ'NİN İDEOLOJİSİ: MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ	271
II. AK PARTİ İKTİDARLARINDA MERKEZ-ÇEVRE MÜCADELESİ	279
A. 2002-2007 Dönemi: Geleneksel Merkezin Merkezi Koruma Çabaları	279
1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Uyum Yasaları ve Anayasa Değişiklikleri	280
2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: İmam Hatiplilerin Katsayı Sorunu ve AK Partili Belediyeler	288
3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Türbanlı Protokol Krizleri	295
4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Merkezi Koruma Çabasındaki Bürokrasi	301
5. Dönemin Değerlendirmesi	321
B. 2007 Sonrası Dönem: Yeknesak Merkez Değişiyor	322
1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Anayasa Değişiklikleri ile Sistem Yeniden Tasarlanıyor	322
2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Dindar Nesil Yetiştiriyor	330
3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Kültürel İktidar Kodları Değişiyor	342
4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Bürokratik İktidar El Değiştiriyor	355

5. Dönemin Değerlendirmesi	371
SONUÇ	373
KAYNAKÇA	387

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ADD	Atatürkçü Düşünce Derneği
AEP	Acil Eylem Planı
ÂİHL	Anadolu İmam Hatip Lisesi
ÂİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AK Parti	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ARMHG	Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu
AYM	Anayasa Mahkemesi
BÇG	Batı Çalışma Grubu
BMM	Büyük Millet Meclisi
BÜMKO	Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHF	Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
DGM	Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİR	Diyanet İşleri Reisliği
DİSK	Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DİTİB	Diyanet İşleri Türk İslâm Birliği
DP	Demokrat Parti
Dp	Demokratik Parti
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi

Ed.	Editör
EGM	Emniyet Genel Müdürlüğü
EMASYA	Emniyet Asayiş Yardımlaşma
ESA	Eleştirel Söylem Analizi
FETÖ	Fethullahçı Terör Örgütü
FP	Fazilet Partisi
THY	Türk Hava Yolları
GATA	Gülhane Askeri Tıp Akademisi
HDP	Halkların Demokratik Partisi
HF	Halk Fırkası
Memur-Sen	Memur Sendikaları Konfederasyonu
HP	Halkçı Parti
HSYK	Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu
IDP	Islahatçı Demokrasi Partisi
IMF	Uluslararası Para Fonu
İDP	İslâm Demokrat Partisi
İDT	İktisadî Devlet Teşekkülü
İHL	İmam Hatip Lisesi
İHO	İmam Hatip Okulları
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
KHK	Kanun Hükmünde Kararname
MB	Merkez Bankası
ÜAK	Üniversiteler Arası Kurul
ÖSYM	Ölçme Seçme ve Yerleştirme Merkezi
MBK	Millî Birlik Komitesi
MİT	Millî İstihbarat Teşkilatı
MC	Milliyetçi Cephe
MCRT	Milliyetçi Cephe Radyo Televizyonu
MÇP	Milliyetçi Çalışma Partisi
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
MGK	Millî Güvenlik Kurulu

MGSB	Millî Güvenlik Siyaset Belgesi
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MKYK	Merkez Karar Yürütme Kurulu
MNP	Millî Nizam Partisi
MP	Millet Partisi
MSB	Millî Savunma Bakanlığı
MSP	Millî Selamet Partisi
MTTB	Millî Türk Talebe Birliği
MUM	Matbuat Umum Müdürlüğü
AIHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
TSE	Türk Standartları Enstitüsü
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OBP	Ortaöğretim Başarı Puanı
OHAL	Olağanüstü Hal
OYAK	Ordu Yardımlaşma Kurumu
PDY	Paralel Devlet Yapılanması
PKK	Kürdistan İşçi Partisi
RP	Refah Partisi
RTÜK	Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
s.	Sayfa
SHÇEK	Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SP	Saadet Partisi
STK	Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TCK	Türk Ceza Kanunu
TDK	Türk Dil Kurumu
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TOB	Türkiye Odalar Birliği
TOBB	Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TÖB-DER	Türkiye Öğretmenler Birliği ve Dayanışma Derneği

TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	Talim ve Terbiye Kurulu
TÜİK	Türkiye İstatistik Kurumu
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü
YAŞ	Yüksek Askerî Şûra
YÖK	Yükseköğretim Kurulu
YSK	Yüksek Seçim Kurulu
YTP	Yeni Türkiye Partisi

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1923-1930 Dönemi İmam Hatip Okulları ve Öğrenci Sayısı	s.74
Tablo 2: 1951-1960 Dönemi İmam Hatip Okulları (İHO) I. Devre ve Genel Ortaokullar Karşılaştırması	s.106
Tablo 3: 1955-1960 Dönemi İHO II. Devre ve Genel Liseler Karşılaştırması	s.106
Tablo 4: 1951-1959 Dönemi Dinî Dernekler ve Diğer Derneklere Oranı	s.108
Tablo 5: 1950-1960 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı	s.109
Tablo 6: 1965-1971 Yılları İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması	s.139
Tablo 7: 1966-1971 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı	s.145
Tablo 8: 1973-1980 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması	s.180
Tablo 9: 1974-1980 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı	s.184
Tablo 10: 1983-1991 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması	s.216
Tablo 11: 1984-1991 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı	s.220
Tablo 12: 1991-1997 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması	s.239
Tablo 13: 1992-1997 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı	s.240
Tablo 14: 2003-2007 Dönemi İHL ve Genel Liseler Karşılaştırması	s.290
Tablo 15: 2012-2017 Dönemi İHO ve Genel Ortaokullar Karşılaştırması	s.332
Tablo 16: 2007-2017 Dönemi İHL ve Genel Liseler Karşılaştırması	s.333

GİRİŞ

Yöneten-yönetilen ayrımına meşrûluk kazandıran unsurlar, devletli toplumun ortaya çıkışından itibaren siyaset bilimi ve sosyoloji çalışmalarının konusu olmuştur. Tarihsel süreçte bu konuda dönemlere ve toplumlara göre farklılaşan düşünceler üretilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda yöneten-yönetilen ayrımı klâsik dönem olarak adlandırılan Batılılaşma öncesi dönem ve Batılılaşma süreci ile birlikte yaşanmaya başlayan dönem olarak iki aşamalı şekilde incelenmelidir.

Klâsik dönem Osmanlı toplumunda yöneten kesim, devlet gücünü elinde bulunduran Saray bürokrasisinden; yönetilen kesim ise bu küçük azınlık dışında kalan ve "reaya" olarak adlandırılan halk kitlesinden oluşmaktadır. Dolayısıyla klâsik dönem Osmanlı toplumunun yöneten-yönetilen ayrımı devlet gücüne sahip olup olmamak üzerinden tanımlanmaktadır. Devlet gücünü elinde bulunduran Saray bürokrasisi siyasal ve ekonomik ayrıcalığa da sahiptir. Geniş halk kitlelerine karşı sahip olunan üstün konum, kültürel farklılığı da beraberinde getirmiştir. Bu durum klâsik dönemde alt kültür ile üst kültür arasındaki ayrımı doğurmuştur.

Klâsik dönem Osmanlı toplumundaki Saray bürokrasisi ile reaya arasındaki ayrım, dinî açıdan farklılıkları da bünyesinde barındırmaktadır. Klâsik dönemde Saray bürokrasisi küçük yaşta gayrimüslim ailelerden alınan çocukların yetiştirilmesi ve yüksek kademelerde görevlendirilmesi suretiyle oluşturulmaktaydı. Dolayısıyla bu yöntem Müslüman çocukları devlet gücüne ulaşmaktan mahrum bırakıyordu. Bu durum yönetilen kesimin İslâm dini ile birlikte anılmasının ilk aşamasına işaret etmekteydi.

Batılılaşma süreci Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet ideolojisinde çok kapsamlı bir değişikliği beraberinde getirmişti. Batılılaşma sürecinin imparatorluk içerisindeki taşıyıcıları Batı'da eğitim almış, pozitivist düşünceyi benimsemiş yeni bürokratik kadrolardı. Bu bürokratik kadrolar imparatorluğun siyasal ve toplumsal yapısının her kademesinde seküler anlayışın egemen kılınmasını benimsemişlerdi. Özellikle hukuk sisteminde ve siyasal meşrûluk anlayışında yoğun bir dünyevileşme süreci yaşandı. İmparatorluğun üst-yapı kurumlarındaki İslâm dininin belirleyiciliği

ortadan kaldırıldı. Bu durumun bir sonucu olarak, İslâm dini, klâsik döneme oranla çok daha belirgin bir şekilde yönetilen kesim ile özdeşleşmeye başlamıştı.

Yeni bürokratik kadrolar siyasi ve toplumsal sistemde dünyevileşme anlayışı etrafında hareket ederken, Saray, yani padişah, imparatorluğun kurtuluşunu İslâmî ideolojide aramaktaydı. Yeni bürokratik kadrolar ile Saray arasındaki siyasi çatışmadan bürokratik kadroların galip çıkması, dolayısıyla da iktidarı ele geçirmesi, yönetilen sınıfın İslâm ile özdeşleşme sürecini kuvvetlendiren bir başka önemli noktaya işaret etmekteydi.

İslâm dininin, iktidar merkezi dışında konumlandırılması erken cumhuriyet dönemi ile birlikte kesinlik kazandı. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadrolar Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde sistemin kontrolünü elinde bulunduran bürokratik elitin mensuplarıydı. Dolayısıyla yeni devletin kurucuları için de seküler dünya görüşünün egemenliği söz konusuydu.

Türkiye Cumhuriyeti için, imparatorluğun son döneminde görülen İslâmcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük gibi düşünce akımlarının varlığı söz konusu değildi. Yeni devlet, teknik-kültür gibi bir ayrım gözetmeksizin topyekûn Batılılaşma anlayışını benimsedi. Bu anlayış, siyasi ve toplumsal yaşamın her alanında, bürokratik kadrolar aracılığıyla, yukarıdan aşağıya uygulanan modernleş(tir)me sürecini temel öncelik olarak kabul etmekteydi. Dolayısıyla Cumhuriyet öncesi geleneksel yapının kültürel kodlarının belirleyicisi olan İslâm dini, modernleşme ve kuruluş sürecinin önündeki en büyük engel olarak görülmekteydi. Bu anlamıyla İslâm dini, kamusal yaşamdan tam anlamıyla silinmeli, bir inanç ve vicdan meselesi olarak özel hayat içerisinde yer almalıydı. Bu bağlamda yeni devletin yönetilen kesiminin kültürel değerlerini de yine İslâm dini belirlemekteydi.

Klâsik dönem Osmanlı toplumu ile başlayıp Türkiye Cumhuriyeti'ne miras kalan yöneten-yönetilen ayrımı 3 temel özelliği bünyesinde barındırmaktadır. Öncelikle yöneten kesimin en önemli aktörü bürokratik elitlerdir. İkincisi, sistemin merkezinde yer alan bürokratik elit siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan yönetilen kesime göre bariz bir üstünlüğe sahiptir. Son olarak İslâm dinine ilişkin hassasiyet, yönetilen kesimin kültürel kodları içerisinde konumlandırılmıştır. Bu 3 özellik Ziya Gökalp, İdris Küçükömer, Halil İnalcık, Şerif Mardin, Metin Heper, Emre Kongar gibi çok önemli isimlerce de kabul görmüştür.

Batı toplumların siyasal tarihinde yöneten-yönetilen ilişkisi "uzlaşmacı" bir niteliğe sahip olmuştur. Yönetenler ile yönetilenler arasındaki bu uzlaşma durumu, iki kesim arasında kilise, feodalite, burjuva gibi dinî, siyasal ve ekonomik ara kurumların varlığından kaynaklanmaktadır. Bu ara kurumlar siyasal alandaki çatışmaların hem temsilcisi hem de uzlaştırıcısı olarak rol oynamışlardır. Sistem, bahsedilen ara kurumlar üzerinden tanımlanmış, bu kurumları göz ardı eden bir anlayış söz konusu olmamıştır. Siyasal sistemin önemli dönemeçleri siyasal iktidar ile bu ara kurumlar arasındaki ilişkiyi konu alan kuramlar üzerinden sağlıklı bir şekilde açıklanabilmiştir.

Osmanlı-Türk toplumunda ise İslâmî gelenekten beslenen siyasal ve ekonomik sistem nedeniyle Batı'dakine benzer ara kurumların varlığı söz konusu değildir. Bu nedenle devlet gücünün simgeleştiği yöneten kesimin egemen olduğu ve gücün tek bir tarafta toplandığı siyasal yapı ortaya çıkmıştır. Bu durum yönetilen kesimin siyasallaşmasını ve dolayısıyla "siyaset"in varlığını engellemiştir. Osmanlı-Türk toplumunun bu kendine has yapısı nedeniyle siyasal sistemdeki yöneten-yönetilen ayrımını Batı düşünce sistemiyle açıklamak mümkün değildir. Bu noktada Türk siyasal hayatında iktidar-muhalefet ilişkilerinin ve önemli dönüm noktalarının açıklanmasına zemin oluşturacak teori eksikliği gün yüzüne çıkmıştır. Bahsedilen teori eksikliğini giderme noktasında Türk siyasal hayatı üzerine çalışanların imdadına Amerikalı sosyolog Edward Shills yetişmiştir.

Edward Shills tarafından ortaya konan "merkez-çevre" kuramı yöneten-yönetilen ayrımını değerler sistemi üzerinden tanımlamaktadır. Buna göre her toplumun bir merkezi vardır. Bu merkez, halkın büyük bir çoğunluğu tarafından kabul edilen değerlerden oluşur. Merkezin değerlerinin tanımlanmasında belirleyici olan bir diğer unsur da bürokratik elitin kendisini bu değerlerin koruyucusu olarak konumlandırmasıdır. Merkezin değerler sisteminin karşısında ise "çevre" yer almaktadır.

Merkez-çevre kuramına göre merkez tek ve değişmezdir. Çevrenin değerlerinin merkeze yerleşmeye başlaması durumunda bu değerler, merkezin aktörlerinin sisteme müdahalesi aracılığıyla yeniden merkezin dışına taşınacaktır. Böylelikle toplumun "genetik kodları"nı oluşturan merkezî değerler yeniden üretilecektir. Tam da bu noktada, ileride tekrar ele alınacağı ve çalışma içerisinde

kapsamlı şekilde yer verileceği üzere, merkezin tekliği, değişmezliği ve sisteme yapılacak müdahalelerle merkezin değerlerinin yeniden üretilmesi gibi kuramın temel ilkeleri çalışmanın hipotezlerine kaynaklık etmektedir.

Edward Shills'in merkez-çevre kuramı Şerif Mardin tarafından *Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri* adlı çalışma ile Türkiye siyasetine uyarlanmıştır. Şerif Mardin bu çalışmasında Shill'in kuramında ortaya konan bilgilerden hareketle, Osmanlı-Türk toplumunda yöneten-yönetilen ilişkisinin yukarıda bahsedilen özgün koşullar nedeniyle değerler üzerinden açıklanabileceğini dile getirmiştir. Mardin tarafından ortaya konan analize göre Osmanlı-Türk toplumunda yöneten-yönetilen yani merkez-çevre ilişkisi kültürel ikilik ile açıklanabilir. Bu ikiliğin belirleyici unsuru ise İslâm dinidir. Mardin tarafından ortaya konan ayrıma göre, Türkiye'de siyasal sistemin "merkez"i lâik/seküler eliti, "çevre" ise İslâmî/muhafazakâr kitleyi ifade eder. Bu ayrım Türkiye Cumhuriyeti ile birlikte lâik/seküler Kemalist bürokratik elit ve İslâmcı/muhafazakar halk kitlesi şeklinde somutlaşmıştır. Emre Kongar tarafından aynı gerekçelere dayanarak yapılan bir başka sınıflandırmada ise devletçi/seçkin grup ile gelenekçi/liberal kavramsallaştırması kullanılmıştır. Metin Heper ise merkezin bürokratik kadrolarının belirleyiciliğini ve sistemin korunması noktasında kendilerine yüklediği görevi "bürokratik aşkıncılık" ifadesiyle tanımlamıştır.

Şerif Mardin'in Shills'in düşüncelerini Osmanlı-Türk toplumuna uyarladığı çalışmanın başlığında kullanılan "Anahtar" kavramına ayrı bir parantez açmak gereklidir. Gerçekten de Mardin'in analizi, Türk siyasal hayatına ilişkin çalışmalarda süreç içerisinde yaşanan önemli kavşakların açıklanmasında adeta bir cevap anahtarı olarak kullanılmıştır. Bu durum merkez-çevre kuramının hakim kuram olarak kabul edilmesini beraberinde getirmiştir. Bu durumun iki nedeni vardır. Birincisi kuramın ortaya koyduğu ayrım ve bu ayrıma ilişkin tanımlamalar çok basit anlaşılır niteliktedir. İkincisi ise kuram ile ortaya konan ayrım ve kuramın özünde yer alan temel düşünceler, 1920'li yıllardan günümüze kadar yaşanan iktidar-muhalefet ya da daha geniş bir biçimde yöneten-yönetilen ilişkilerinin aktör, olay, neden, sonuç gibi temel unsurlarıyla örtüşür gözükmektedir. Daha açık bir şekilde anlatmak gerekirse Türk siyasal hayatındaki çok önemli kırılma dönemlerinde, özellikle de askerî müdahalelerde, siyasal iktidar çevrenin temsilcilerinin elindedir, Çevrenin siyasal

temsilcileri, iktidara sahip olmanın verdiği güçlü kendi değerlerini merkeze taşımaktadırlar. Merkezin koruyucusu konumundaki bürokratik elit ise merkezin değerlerini korumak adına sisteme müdahale etmiş ve çevrenin değerleri merkezin dışına taşınmıştır. Hem olayların öncesindeki siyasal iktidar yapılanması hem de sisteme yönelik müdahalelerde, müdahaleyi gerçekleştiren aktörlerin gerekçeleri ve meşrûluk söylemleri merkez-çevre kuramı ile basit ve kabul edilebilir bir şekilde açıklanabilmiştir. Bu durum az önce bahsedildiği gibi kuramı Türk siyasal hayatının hakim kuramı konumuna taşımıştır. Ancak çalışma içerisinde verilen bilgiler ışığında özellikle müdahalelerin sonuçları açısından kuramın mutlaklığı tartışmalıdır.

Türkiye siyasetinde 1980 sonrası devlet ideolojisinde yaşanmaya başlayan dönüşüm, 1990'lı yılların iktidar oluşumları ve özellikle 2000'li yıllarda geleneksel çevre içerisinde doğan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) tek başına iktidara gelmesi merkez-çevre kuramının son 30-40 yıllık dönemin siyasal ortamını açıklamadaki yeterliliğini sorgulanır kılmıştır. Bu noktada kurama birtakım eleştirilerin yöneltildiği çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Fethi Açıkel'in *Entegratif Toplum ve Muarızları: 'Merkez-Çevre' Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar* (2006), Yılmaz Bingöl ve Mustafa Çolak'ın *Merkez-Çevre Teorisi Hala Türk Siyasetini Açıkıyor Mu?* (2010), Gökhan Tuncel ve Bekir Gündoğmuş'un *Türkiye Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu* (2012), Ender Akyol'un *Merkez-Çevre İlişkileri ve Modelin Geçerliliği* (2013) adlı çalışmaları merkez-çevre kuramının geçerliliğinin sorgulandığı çalışmalar arasındadır. Bu çalışmalarda, AK Parti iktidarının yaşanmaya başladığı 2000'li yılların cari koşullarında kuramın hakim kuram olarak kabul edilemeyeceği ve cari sistemin yeni bir merkez tanımına ihtiyaç duyduğu yönünde fikirler üretilmiştir.

Bu çalışmanın hipotezleri de çalışmaya yöneltilen bu eleştiriler üzerinden şekillendirilmiştir. Çalışmada iki hipotez savunulacaktır:

Birincisi, merkez-çevre kuramı sadece güncel siyaseti değil geçmiş yılları, özellikle de 1960 ve sonrası dönemi açıklama noktasında da hâkim kuram olarak kabul edilemez.

İkincisi, kuramın merkezin tekliđi ve deđiřmezliđine iliřkin dūřuncesi cari Tūrkiye siyaseti için geçerli deđildir. Tūrkiye'de artık bōlūnmūř ve deđiřebilen bir merkez sōz konusudur.

Daha ōnce de belirtildiđi gibi çalıřma kapsamında savunulacak bu hipotezler, makale ya da kitap bōlūmū dūzeyinde çeřitli akademik çalıřmalarla kısmen dile getirilmiřtir. Bu çalıřmayı diđer çalıřmalardan farklı kılan iki temel unsur vardır. Birincisi alıřma, Tūrkiye'de yařanan merkez-evre mūcadelesini diđer çalıřmalara oranla çok daha kapsamlı bir řekilde ele alacaktır. İkincisi ve daha ōnemlisi, Tūrkiye'de merkezin deđiřtiđi yōnūndeki dūřünce, sadece dūřünce dūzeyinde ortaya konmayacak somut olaylarla ve kuramın kendi içerisinde var olan bilgilere dayanarak açıklanacaktır. Bir bařka ifadeyle çalıřma, merkez-evre kuramına yōnelik eleřtirilerin dile getirildiđi kuramsal tartiřmaların bir adım ōtesine geçerek ve kurama yōneltilen eleřtiri de benimseyerek, merkez ile evre arasındaki mūcadele alanlarını ve bu alanlarda mūcadelenin aktōrleri tarafından gerçekleřtirilen uygulama, eylem ve sōylemleri ele almıřtır. Dolayısıyla merkez-evre kuramının sadece gūnūmūzde deđil geçmiřte de hākim kuram olarak kabul edilemeyeceđi ve geleneksel merkezin tek ve deđiřmez olmadıđı yōnūndeki dūřūnceler somut geliřmelerle ortaya konacaktır. Bu anlamıyla çalıřma, yukarıdaki eleřtirilerin kanıtlanması noktasında merkez-evre yazınında var olan eksikliđe naçizane bir katkı yapmayı da amaçlamaktadır.

Çalıřma tarihsel olarak, Birinci Meclis içerisinde muhalif hareketlerin gōrūlmūř olması nedeniyle 1920 yılından bařlatılmıř ve 24 Haziran 2018 tarihi ile sonlandırılmıřtır. 24 Haziran 2018 tarihi itibariyle Tūrkiye Cumhuriyeti'nin fiilen yeni bir hūkūmet sistemine geçmesi ve bu sūrecin halen devam ediyor olması nedeniyle 24 Haziran 2018 sonrası sūre çalıřmaya dāhil edilmemiřtir.

Tūrkiye'de merkez ve evre arasındaki kūltūrel ikiliğin temel belirleyicisinin din olduğu gerçeği dikkate alındığında, çalışma doğrudan dinin siyasal ve toplumsal alandaki konumlandırılışını ele almıştır. Bu anlamda, din-devlet ilişkileri yani siyasal iktidarların ve sistemin diğer aktōrlerinin dine bakış açısı ve bu bakış açısından kaynaklı eylem ve sōylemleri çalışmanın temel inceleme alanını oluşturmuştur.

Çalıřmada, dinin kamusal ve ōzel yařamdaki konumlanıřı ūzerinden ele alınan merkez-evre mūcadelesi 4 farklı dūzeyde incelenmiřtir. Yasal

düzenlemelerde merkez-çevre ilişkisi, kurumlar düzeyinde merkez-çevre ilişkisi, söylem ve semboller düzeyinde merkez-çevre ilişkisi ve bürokrasi açısından merkez-çevre ilişkisi başlıkları çalışmanın 4 inceleme düzeyini ifade etmektedir. Burada altı çizilmesi gereken en önemli konu, bu inceleme düzeylerinin sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş alanları ifade etmediğidir. Bu inceleme düzeyleri arasında mutlak bir etkileşim ve iç içe olma durumu söz konusudur. Bu anlamıyla bürokratik kademelerde yaşanan bir değişikliğin kurumları, yasal düzenlemelerle hayata geçirilen bir yeniliğin söylem ve sembolleri etkileyebileceği söylenebilir. Bu tip örneklere çalışma içerisinde fazlaca rastlamak mümkündür. Bu noktada çalışma kapsamında toplanan veriler, merkez-çevre mücadelesi açısından hangi başlık altında daha anlamlı sonuç veriyorsa orada incelenmiştir. Dolayısıyla çalışmadaki inceleme düzeylerini bütüncül bir bakış açısıyla ele almak ve incelenen dönemin genel karakterini bu bütüncül bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir.

Çalışmanın temel veri toplama yöntemi arşiv araştırmasıdır. Bu kapsamda çalışmanın içeriğine konu olabilecek herhangi bir gelişmeyi gözden kaçırmamak adına çok kapsamlı bir arşiv araştırması gerçekleştirilmiştir. Arşiv araştırmasının yanı sıra literatür taraması ile elde edilen bilgilerden de elbette ki faydalanılmıştır. Ancak bu noktada, din-devlet ilişkisinin özellikle 1960'lı yıllardan itibaren izlediği seyre dair daha önce yapılmış çalışmalardan ziyade arşiv araştırması sonucu elde edilen bilgilerin kullanılması tercih edilmiştir. Bu tercihin temel nedeni, 1960 sonrasını konu alan çalışmalarda din-devlet ilişkisinin çok büyük oranda parti programları, parti tüzükleri ve seçim beyannameleri üzerinden incelenmiş olmasıdır. Ancak sadece program, tüzük ve beyannamelere dayalı çalışmalar partilerin din anlayışının görünürdeki yüzünü ortaya koymakta, pratiğe dökülen anlayış göz ardı edilmektedir. Özellikle söylem ve semboller açısından çok önemli bilgilerin bu nedenden dolayı gözden kaçma ihtimali söz konusudur. Dolayısıyla arşiv araştırması sonucu elde edilecek bilgilerin çalışmanın niteliği açısından çok daha anlamlı ve sağlıklı sonuçlar doğuracağı değerlendirilmiştir.

Çalışma kapsamında gerçekleştirilen arşiv araştırmasında bilgilerin ilk etapta *Cumhuriyet* ve *Milliyet* gazetelerinden toplanması tercih edilmiştir. Bu durumun iki nedeni vardır. Birincisi bu gazetelerin arşivlerine dijital ortamda erişebilme imkânının varlığı araştırma sürecini hızlandırmıştır. İkinci ve daha önemli neden ise

Cumhuriyet Gazetesi'nin geçmişten günümüze, Milliyet Gazetesi'nin ise özellikle 2000'li yılların başlarına kadar geleneksel çevreye muhalif bir yayın politikasını tercih etmeleridir. Bu yayın politikasının bir yansıması olarak geleneksel çevreden geleneksel merkeze tehdit olarak değerlendirilebilecek en ufak bir girişim dahi bu gazetelerde haberleştirilmiş; aynı zamanda bu girişimlere karşı merkezin koruma mekanizmalarına da kapsamlı şekilde yer verilmiştir. Bu bağlamda, tercih edilen bu yöntem sayesinde, çalışma için önemli bilgiler içeren ancak gözden kaçan haber sayısının asgarî seviyede tutulması amaçlanmıştır. Cumhuriyet ve Milliyet gazetelerinden elde edilen bilgiler, yazım sürecine geçildiğinde doğrudan yapılan arşiv araştırması neticesinde farklı gazetelerle desteklenmiş ve böylelikle çalışma içerisinde farklı bakış açılarına da yer verilmiştir.

Hem arşiv araştırması hem de literatür taraması sonucunda elde edilen bilgiler çok zengin bir içerik oluşturmuştur. Bu noktada her dönemlendirme için, merkez-çevre mücadelesinin İmam hatipler, türban, eğitim sistemi, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi sembol konuları dışında, aynı konuların incelenmesi söz konusu değildir. Bir dönem içerisinde işlenen bir konuya başka bir dönem içerisinde yer verilmemiş olabilir. Bu konuda güdülen temel kaygı, ilgili konunun ele alınan dönem itibarıyla merkez-çevre mücadelesi açısından anlamlı bir sonuç doğurup doğurmadığıdır. Bu noktada çalışmanın tek bir sınırlılığın işaret etmek gerekir. 1950'li yıllarda dernek sayılarında dernek türlerine göre yaşanan değişim çalışma açısından anlamlı sonuçlar doğurmuş ve bu sonuçlar konu ile ilgili bir çalışma referans alınarak incelenmiştir. 1960'lı yıllarla birlikte dernek türlerinin sayısal değişimine ilişkin net bir bilgiye ise ulaşamamıştır. Bu konuda İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı'ndan, resmî yollarla, 1960'tan günümüze Türkiye'de faaliyet gösteren derneklerin türlerine göre sayısal değişimini içeren bilgiler talep edilmiştir. Ancak bu talep Dernekler Dairesi Başkanlığı tarafından "ayrı ve özel bir çalışma, araştırma, inceleme ya da analiz neticesinde oluşturulabilecek türden bir bilgi talebi olduğu" gerekçesiyle geri çevrilmiştir. Çalışmada bunun dışında bir sınırlılık bulunmamaktadır.

Çalışma 4 bölüme ayrılarak kaleme alınmıştır. Birinci bölümde öncelikle Edward Shill'in merkez-çevre kuramı ayrıntılı olarak incelenmiş, ardından kuramda belirtilen merkezin oluşum şartları dikkate alındığında çok faydalı bilgiler içeren destekleyici kuramlara yer verilmiştir. Bu destekleyici kuramlar merkezin oluşum

sürecinde belirleyici olduğu gibi merkezin değişim sürecine ilişkin fikirlere de kaynaklık etmektedir. Birinci bölümde ayrıca, merkez-çevre kuramına yöneltilebilecek eleştiriler 3 başlık altında toplanmış ve bu başlıklar konu ile ilgili kuramlarla desteklenmiştir. Birinci bölümün ikinci kısmında ise Şerif Mardin tarafından ortaya konan merkez-çevre kuramı ele alınmış ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan mirasın kuram üzerindeki etkisi incelenmiştir. Birinci bölümde son olarak 1920-1945 döneminde Türkiye'de merkez-çevre arasındaki kültürel ikiliği ortaya çıkaran uygulamalar yukarıda aktarılan inceleme düzeyleri ile işlenmiştir. Bu dönem, siyasal meşruluğun kaynağından hukuk düzenine, bürokrasinin yapısından devletin ve sivililerin günlük yaşam pratiklerine kadar her alanda topyekûn bir dünyevileşme sürecini ifade eder.

1945-1980 yıllarını kapsayan ikinci bölüm çevrenin siyasallaşma ve ilk merkezleşme sürecini konu almaktadır. Bu dönemde çevrenin temsilcilerinin siyasal iktidarın doğrudan sahibi ya da ortağı olduğu iktidar yapıları söz konusudur. Özellikle çevrenin ilk iktidar deneyimini yaşadığı Demokrat Parti (DP) dönemi, geleneksel merkez ile yoğun bir hesaplaşmayı temsil etmesi açısından oldukça önemlidir. DP ile başlayan ve zaman zaman merkezin müdahaleleriyle kesintiye uğrayarak 1980'e kadar devam eden bu süreç çevrenin değerlerinin merkeze yerleşmeye başladığı ilk dönemi ifade etmektedir. 1945-1980 döneminde merkezin aktörleri sistemi korumaya yönelik 3 net müdahale (12 Eylül Darbesi de dahil) gerçekleştirmiştir. Her ne kadar bu müdahaleler, neden ve sonuçları açısından daha önce de bahsedildiği gibi merkez-çevre kuramı ile çok rahat açıklanabilir görülse de çalışma içerisinde yer verilecek bilgiler tam da bu noktada kuramın mutlaklığı açısından son derece önemlidir.

Üçüncü bölüm 1980-2002 arası dönemi kapsamaktadır. Bu dönemi önemli kılan ilk husus 12 Eylül müdahalesi sonrası ortaya konan uygulamaların merkez-çevre kuramının mutlaklığını sorgulanır kılmasıdır. Aynı uygulamalar merkezin tekliği ve değişmezliği noktasında da oldukça dikkat çekicidir. Bu bölümde ayrıca geleneksel merkezin doğrudan geleneksel çevreye yönelik tek müdahale olma özelliğine sahip olan 28 Şubat Müdahalesi öncesi ve sonrasıyla ele alınmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise uzak çevre içerisinde konumlandırılacak bir siyasal hareket içerisinde doğan AK Parti'nin tek başına iktidar olduğu dönem

incelenmiştir. AK Parti iktidarının ikinci dönemi itibariyle yaşananlar, merkez-çevre kuramındaki geleneksel merkezin tekliği ve değişmezliği düşüncesinin yanlışlanması noktasında oldukça önemlidir. Geçmiş dönemde merkez-çevre mücadelesinin sorun alanları bu dönemde çok net bir şekilde çevre lehine çözülmüştür. Bununla birlikte hem siyasal sistemde hem de geleneksel merkezin en önemli koruyucusu konumundaki bürokratik elitin yapısında çok ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu durum Türkiye siyaseti için yeni bir merkez tanımlanması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Son olarak söylemek gerekir ki bu çalışma doğrudan merkez-çevre kuramının eleştirisi üzerinden biçimlendirilmiştir. Kuramın mutlaklığını (hâkim konumunu) sorgularken yeni bir alternatif kuram sunmak ya da merkezin tekliğine ve değişmezliğine karşı çıkarken yeni bir çevre tanımı yapmak bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Merkezin değişimini anlatırken doğal olarak yeni bir merkez tanımına çalışmanın sonuç kısmında yer verilecektir. Ancak yeni çevrenin aktör ve değerleri başka bir çalışmanın konusudur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MERKEZ - ÇEVRE PARADİGMASI VE DESTEKLEYİCİ KURAMLAR

I. KLÂSİK MERKEZ – ÇEVRE PARADİGMASI

Sosyal bilimlerin birçok alanında sıklıkla incelenen yöneten-yönetilen ayrımını işleyen merkez-çevre yaklaşımı, siyaset bilimi açısından bakıldığında bu ayrımdaki güç ve rıza ilişkilerinin yeniden üretimini ele almaktadır. Bu ilişkide toplumsal yeniden üretimin; hangi şartlar altında, kim tarafından ve nasıl etkilenip gerçekleştirildiği sorularına cevap aranmaktadır. Buna göre merkez; belirleyici, önemli ve değerli olanı ifade ederken çevre; belirlenen, etkilenen ve kontrol edileni ifade etmektedir.¹ Merkez-çevre ikiliğinin kavramsal çerçevesi, Amerikalı sosyolog *Edward Shills* tarafından ortaya konmuştur.

A. Edward Shills'in Merkez-Çevre Paradigması: Değer Temelli İkili Yapı

Ulusal düzeyde merkez-çevre ikiliğinin açıklanması hususu Amerikalı sosyolog Edward Shills tarafından yazılan bir makale ile ortaya konmuştur.² *Shills* makalesinde her toplumun³ bir merkezi olduğunu belirtmiştir.⁴ Ancak bu merkez, coğrafi bir konumlanışı değil, toplumun "genetik kod"larını oluşturan *inançlar ve değerler* dünyasını ifade etmektedir.⁵

Merkezdeki inanç ve değerler toplumsal yaşamın tüm alanlarının temel belirleyicisidir ve parçalanıp bölünebilmesi mümkün değildir. Bu anlamıyla merkezi değerler bir bakıma resmî bir din olarak karşımıza çıkmaktadır ve dolayısıyla bu

¹Ömer Demir ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 6.baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s.278

²Edward Shills'in teorisini ortaya koyduğu makalenin orijinali şu şekildedir: Center and Periphery: Essays in Macrosociology, The University of Chicago Press, 1975, ss.3-16.

³Shills'in kullandığı anlamıyla toplum kavramı, ekonomik, kültürel, düşünsel vb. bir topluluğu değil modern çağdaki ideal ulus-devlet imajını ifade etmektedir.

⁴Edward Shills, "Merkez ve Çevre", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 70, 2002, s.86.

⁵Liah Greenfeld ve Michel Martin, "The Idea of Center: An Introduction", **Center, Ideas and Institutions**, (der. Liah Greenfeld ve Michel Martin), The University Of Chicago Press, Chicago, 1988, ix'den akt. Levent Gönenç, "2000'li yıllarda merkez ve çevre ilişkilerini yeniden düşünmek, **Toplum ve Bilim**, sayı:105, 2006, s.129.

değerlere kutsallık atfedilmektedir. Merkezin inanç ve değerlerindeki kutsallık hem toplumun büyük bir kesiminin bu değerleri vazgeçilmez olarak kabul etmesinden hem de bürokratik seçkinlerin kendilerini bu değerlerin koruyucusu ve temsilcisi görmesinden kaynaklanır. *Shills* merkezin değerler alanını, kitleleri kendisine çeken bir *karizma* alanı olarak tanımlar. Onun merkezin değerlerine atfettiği kutsallıkta *Weber*'in *karizma* anlayışının izlerini görmek mümkündür. *Weber*'e göre karizma olağanüstü siyasal ve ekonomik şartların bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu olağanüstü şartlardan çıkışı sağlayan karizma -birey, kurum, örgüt vs.- daha sonra kadrosu, uygulama araçları ve hizmet aygıtları olan sosyal bir forma dönüşür ve sahip olduğu olağanüstülükten sıyrılarak gündelik hayatın tek şekillendiricisi durumuna gelir. Gündelik hayatın işleyişinde ise zamanla bir doktrine, bir yasaya, bir dogmaya dönüşen karizmaya ait değerlerinin belirleyiciliği söz konusudur. Bu bağlamda karizmanın kurumsallaştığı alan olarak otorite, kitlelerin takdir duygusuna ve bunun bir sonucu olarak toplumsal bütünlüğü sağlayacak ortak bilincin oluşmasında sadakat ve yükümlülüğe dayalı dinsel bir etkiye sahiptir.⁶ Bu anlamda toplumsal bütünleşmeyi sağlayan ve toplumu temsil eden değerler; otoritenin, kurumların ve seçkinlerin üzerinde fikir birliği yaptığı değerlerdir.⁷

Merkezin inanç ve değerleri kişiler, kurumlar ve faaliyetler aracılığıyla somut bir hâl alırlar. Toplumun birbirleriyle karşılıklı bağımlılığa sahip tüm alt sistemleri – ekonomi, siyasal yapılanma, bürokrasi, kamu kurumları, din vb.- merkezdeki inanç ve değerler tarafından belirlenmektedir.⁸ Merkezdeki inanç ve değerlerin kişiler, kurumlar ve faaliyetlerde somutlaşması beraberinde kaçınılmaz olarak çevrenin de tartışılmasını getirmektedir. Bir diğer ifadeyle merkezî inanç ve değerlere sahip olan kişi ve kurumların karşısında bunlara sahip olmayan, ikiliğin kavramsal açıklanışında belirtildiği gibi dışlanan, kontrol edilen, denetlenen çevre yer almaktadır ve merkez-çevre ikiliğinin temel meselesi, merkezin çevreyi sürekli kontrol altında tutmasıyla toplumsal yeniden üretimin sağlanmasıdır.⁹ Yani tüm toplumsal örgütlenmeler merkezin değerler sistemi tarafından meşrûlaştırılır ve merkezin kurumları, kendisini meşrûlaştıran değerler sisteminin uygulanması adına çeşitli araçlarla toplumun büyük

⁶Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2012, ss.476-486.

⁷Fethi Açıkel, "Entegratif toplum ve muarızları: 'Merkez-çevre' paradigması üzerine eleştirel notlar", **Toplum ve Bilim**, sayı:105, 2006, s.38.

⁸Shills, 86.

⁹Açıkel, s. 31.

bir bölümünün davranış kalıplarını şekillendirmek isteğindedir.¹⁰ Ancak burada bir parantez açarak, her ne kadar çevreye ait değerler edilgen ve belirlenen şekilde tanımlansa da merkezin yaşayabileceği dönüşümlerin ve merkezden sapmaların temel belirleyicisinin çevre olduğunu da unutmamak gerekir.¹¹

Merkez-çevre ikiliğinde merkez, toplumun "genetik kod"larından oluşurken çevre ise bu kodlara alternatif hatta karşıt değerler ve kurumlar sisteminden oluşmaktadır. Toplumsal yeniden üretim süreci ise bu karşıt kurum ve değerlerin çatışmasını beraberinde getirmektedir. Değer ve kurumlar arasındaki karşıtlık, toplum içinde dikey ve yatay çatışma alanlarını doğurmaktadır. Bu bağlamda üç çeşit çatışma mekânından bahsetmek mümkündür: "iktidar evi", "siyasî toplum" ve "sivil toplum". İktidar evi, atanmış bürokratik seçkinlerden ve seçilmiş siyasî seçkinlerden oluşurken; siyasî toplum merkezî değerleri savunan partiler ile çevrenin değerlerini savunan partilerden oluşur. Sivil toplumda ise merkezin değerlerini savunan örgütler ile çevrenin değerlerini savunan örgütler yer almaktadır. Bu üç mekânda atanmış bürokratlar ile seçilmiş siyasetçiler arasındaki çatışma yatay çatışma eksenine, merkezin değerlerini savunan partiler ile çevrenin değerlerini savunan örgütler arasındaki çatışma dikey çatışma eksenine örnek olarak gösterilebilir.¹²

Merkez-çevre ilişkisinde merkezin bütünlüğü ve kutsallığı düşüncesi hâkimdir. Merkez *tektir*; değiştirilmesi ve dönüştürülmesi mümkün değildir. Bir başka ifadeyle toplumun merkezini oluşturan değerler iktidar sahiplerinin sahip olması gereken değerlerdir. Çevreye ait değerlerin iktidarda olması ve bu değerlerin merkezîleşmesi söz konusu olamaz. Merkezin tekliğinin aksine çevre için homojen bir yapı söz konusu değildir. Bu anlamda çevreyi "yakın çevre" ve "uzak çevre" olarak ikiye ayırmak mümkündür. Bu ayrım yapılırken çevre aktörlerinin merkezin değerleri ile olan ilişki derecesi belirleyici olmaktadır. Merkezî değerleri topyekûn reddetmeyen, tepkisini eleştirel düzeyde dile getiren, hatta birtakım merkezî değerleri savunan kesim "yakın çevre" olarak nitelendirilebilirken, bu değerleri kesin bir şekilde reddeden, onları ortadan kaldıracak değerleri benimseyen kesim ise "uzak çevre" olarak tanımlanabilmektedir.¹³

¹⁰Shills, s.89

¹¹Meltem Ahıska, "Türkiye'de Çevresiz Merkez ve Garbiyatçılık" **Toplum ve Bilim**, sayı: 105, 2006, s.18

¹²Gönenç, ss.131-132

¹³Gönenç, ss.132-133.

Merkez ve çevre arasındaki çatışma alanlarının sınıflandırması ve çevrenin heterojen yapısına yönelik kavramsallaştırma, Türk siyasal hayatındaki çatışma alanlarının açıklanabilmesi noktasında oldukça faydalı gözükmektedir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında detaylı bir şekilde ele alınacağı üzere, Türkiye'de yakın çevrenin siyasal alanda belirleyici olduğu dönemlerde sistem ciddi bir kriz yaşamamıştır. Ancak siyasal alanda etkin olan yakın çevrenin zamanla uzak çevreye kayması ya da uzak çevrenin doğrudan siyasal gücü elde etmesi durumunda özellikle iktidar evinin atanmış bürokratları ile çevrenin değerlerini savunan siyasal ve sivil toplum aktörlerinin gerek yatay gerekse de dikey ekseninde ciddi çatışmalar yaşadığı ve bu çatışma süreçlerinin merkezin kutsal değerlerinin yeniden üretilmesiyle sonuçlandığı görülmektedir.

Shills'in merkez-çevre ikiliğinin ortaya çıkışında, aydınların modernleşme sürecindeki belirleyiciliğinin çok önemli bir yeri vardır. *Shills*'in bu noktada *Karl Mannheim*'ın düşüncelerinden etkilendiği söylenebilir. *Mannheim* dünyanın algılanış biçiminde toplumsal bir bütünlüğün olması durumunda ya da *Shills*'in bakış açısıyla söyleyecek olursak, merkezin değerleri üzerinde uzlaşının sağlanmış olması durumunda farklı düşünce akımlarının varlığının problem yaratmayacağını belirtmiştir. Buna karşılık sistemin genel işleyişine yeni koşulların eklenmesiyle birlikte farklı düşünceler bir problem alanı olarak ortaya çıkacaktır. *Mannheim* bu durumu modernleşme süreci ve bu süreçte "entelijensiya" grupları arasındaki düşünce farklılıkları ile açıklamıştır. Bu fikir ayrılığında geleneksel entelijensiya tinsel değerler tarafından şekillenmiş statükoyu korumak isterken; yeni entelijensiya modern düşünceler ışığında geleneksel yapının dönüştürülmesini hedeflemektedir. Yine *Shills*'in bakış açısıyla söylemek gerekirse, modernleşmeyle birlikte seküler-pozitivist bir düşünce dünyasını benimseyen aydınlar modern öncesi dönemin merkezini eleştirme çabasına girişmişlerdir.¹⁴ Bu durumu Türkiye örneğinde geleneksel merkezin ortaya çıkış sürecinde net bir şekilde görmek mümkündür.

Modernleşme süreci, *Bourdieu*cu anlamda ele alınabilecek toplumsal sermaye grupları arasındaki güç ilişkileri açısından da önemlidir. *Pierre Bourdieu*, sermayeyi çeşitlendirerek (kültürel, ekonomik, siyasal) bu sermaye gruplarının çatışma veya işbirliğini toplumsal dönüşüm açısından incelemiştir. Siyasal sermayeye sahip olan

¹⁴Karl Mannheim, **İdeoloji ve Ütopya**, çev. Mehmet Okyayuz, 2. Baskı, Epos Yayınları, Ankara, 2004, ss.35-41; Açıklık, s.40

kesimlerin birçok alanda ayrıcalıklı konumda olduğuna dikkat çeken Bourdieu, siyasal sermaye gruplarının karşısında onlarla mücadele edebilecek bir güç olarak kültürel sermayeyi (özellikle eğitim alanında önde gelen) konumlandırmıştır. Bourdieu'nun Weberyan devlet tanımını genişleterek devleti, hem fiziksel hem de simgesel şiddetin uygulama alanı olarak görmesinden hareketle, kültürel sermayenin, gerçekleştireceği dönüşüme karşı çıkabilecek grup olan siyasal sermaye ile birleştiği noktada klâsik merkezin dönüşümü kaçınılmaz olarak gerçekleşir.¹⁵ Sermaye gruplarının bir araya gelişi ileride örnekleriyle de anlatılacağı üzere Türkiye'de geleneksel merkez-çevre ayrımının ortaya çıkışında ve dönüşümünde son derece etkilidir. Ancak burada kafa karışıklığına neden olmamak adına bir parantez açarak, merkez-çevre ayrılığının ortaya çıkışında modernleşme sürecinin belirleyici olduğuna dikkat çekmek gerekir. Seküler-pozitivist dünya görüşüne sahip aydınlar, modernleşme sürecinde bahsedilen görevi üstlenirler ve modernleşme sürecinin tamamlanmasının ardından Shills'in de belirttiği anlamda tartışılmaz, tek tip merkez-çevre ayrılığı ortaya çıkar.

Merkezin değerlerinin oluşmasının yanı sıra bu değerlerin koruyuculuğu noktasında da elitlerin önemli bir rol üstlendiği görülmektedir. Elitler kendilerini merkezî değerler sisteminin savunucusu olarak görmektedirler. Elitler tarafından üstlenilen bu görev, düzenin devamı noktasında da önem arz etmektedir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, merkezin değerler sistemini belirleyen elitler sadece siyasal iktidarı elinde bulunduran yönetici elitlerden oluşmaz ve bu anlamda mevcut siyasal otorite de standart düzenin içinde kalma noktasında denetim altındadır. *Shills* bu durumu *her merkezî değerler sisteminin bir ideoloji olma potansiyeline sahip olması* şeklinde ifade etmiştir.¹⁶ Yönetici elit toplumsal yapının merkezinde yer alan değerleri siyasal elitin benimsemesi gereken ideolojinin parçaları olarak görmektedir. Elitler merkezin standart düzeninin toplumun tümü tarafından kabul görmesini sağlayarak bu düzeni iktidarının temel meşrûlaştırıcı unsuru olarak göstermeyi amaçlar. Merkezin elitleri toplumun standart düzeninden sapanları cezalandırma veya itaat edenleri ödüllendirmek suretiyle düzenin devamını sağlamaktadırlar.¹⁷ Bu

¹⁵Pierre Bourdieu, **Pratik Nedenler**, çev. Hülya Tufan, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, (Pratik), ss.13-37,107-109.

¹⁶Shills, ss.87-88.

¹⁷Shills, s.91.

düşünceye paralel şekilde, Cumhuriyet reformları ile elde edilen kazanımların üst düzey bürokrasi tarafından “Kemalizm” adıyla ideoloji hâline getirilmesi neticesinde ortaya çıkan "Kemalist iktidar-İslâmî muhalefet" ayrımı, Türk siyasal tarihinin açıklanmasında sosyal bilimcilerin sürekli başvurduğu bir "cevap anahtarı" olma özelliği göstermiştir.¹⁸

Shills tarafından genel çerçevesi çizilen merkez-çevre ayrılığında merkeze ait değerlerin oluşum, korunma ve yeniden üretilme sürecinde aktör ve eylemlerin çok önemli rolü vardır. Bu anlamda toplumsal elitler ve bürokratik örgütler yeniden üretim sürecinin aktörleri; "söylem" ise sürecin en önemli eylemi olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla siyasal iktidarlara ilişkileri açısından *elit*, *bürokrasi* ve *söylemin* ne ifade ettiğinin kuramsal düzeyde incelenmesi gereklidir.

B. Destekleyici Kuramlar

1. Merkezin Belirleyicileri: Elitler ve Siyaset

Toplumu oluşturan bireyler arasındaki sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vb. farklılıklar, toplum içindeki eşitsizlikçi yapının açıklanmasında ve bu eşitsizlikçi yapıya bağlı olarak ortaya çıkan dayanışma ve farklılaşma alanlarının belirlenmesinde sosyal bilimciler tarafından sıklıkla başvurulan bir referans kaynağı niteliğindedir. Bu noktada elit teorileri de iktidar alanı ve bu iktidarın etki alanı olgularından hareketle yöneten-yönetilen ayrımını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Toplumsal yapı içindeki güç ilişkilerini analiz etmeyi amaçlayan elit teorileri; Çoğulcu Elit Anlayışı, Elitist Elit Anlayışı, Demokratik Elit Teorileri ve Demo-Elit Yaklaşım olmak üzere dört alt kola ayrılarak incelenebilir.¹⁹

II. Dünya Savaşı'nın ardından liberal demokrasinin yükselişe geçmesi, siyasal sistemlerde katılımcı bir yönetim yapısını beraberinde getirmiştir. *Tom Bottomore*'a göre bu dönemde siyasal sistemleri çoğulcu demokratik olarak nitelendirmek "elit" kavramıyla mümkün olmuştur. Sivil toplum üyeleri, temsilî demokrasi yoluyla meclise girme şansı elde edebilmiş ve böylelikle liyakatli, çalışkan ve yetenekli

¹⁸Açıkel, ss.32-33

¹⁹Ali Arslan, "Eşitsizliği Teorik Temelleri: Elit Teorileri", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı:6, 2003, ss.115-116

kişiler bir araya gelmiştir.²⁰ Başka bir ifadeyle, sistemin demokratik olarak nitelendirilebilmesi, *seçkin* sınıfının sadece miras yoluyla değil, bireysel nitelikler ile de kazanılmasıyla mümkün olmuştur.²¹

Liberal bir kökene sahip olan ve ana düşüncesi toplumdaki baskı gruplarının çokluğuna dayanan Çoğulcu Elit Teorisi, gücün kaynağı üzerinde değil, kullanılış şekli üzerinde durarak, karar alma süreçlerine katılım konusunu inceler. Çoğulcu teori, karar alma sürecini incelerken; sürecin anahtar konularını, süreci etkileyen bireyleri ve sürecin sonucunu ele alır. Yönetici elitlerin gücünün diğer elit gruplar ve halk tarafından sınırlandırılabilmesi fikrine dayanır. Çoğulcu teori, her ne kadar toplumsal güç ilişkileri arasındaki dengeye vurgu yapsa da, elit ve "anahtar elit" ayrımına gitmeyerek önemli bir kırılma noktasını atlamaktadır. Toplumdaki elit grupların karar alma süreçlerine etkin katılımını "olması gereken" şeklinde ortaya koyan ve sistemin bu şekilde açıklanabileceğini savunan teori, sadece basit karar alma süreçlerini ele alması ve toplumdaki gerçek güç çatışmalarını göz ardı etmesi nedeniyle eleştirilmektedir.²² Kimlerden oluştuğu zaman ve mekâna bağlı olarak değişebilen anahtar elitler, toplumdaki diğer elit gruplarına göre üstün konumdadırlar ve sistem içerisinde anahtar konumda oldukları dönem itibarıyla temel belirleyici aktör rolüne sahiptirler. Çoğulcu Elit Teorisi ayrıca, elitlerin özerkliği ve işbirliği konularına da değinmez. Bu teori daha çok; eşitlik, fırsat eşitliği, karar verme süreçlerine katılım gibi temalarla idealist bir nitelik sergilemekte, toplumsal yapının gerçekçi iç çekişmelerini göz ardı etmektedir.²³

Elistist Elit Anlayışı, elit teorileri denildiğinde akla ilk gelen isimler olan Robert Michels, Vilfredo Pareto ve Gaetano Mosca'nın ortaya koydukları düşüncelere dayanmaktadır. Elistist teorinin temelinde, Marksist düşüncenin "sınıf çatışması" kuramına karşı çıkış yer almaktadır. Buna göre toplum içindeki ayrıcalıklı sınıfların varlığı sadece ekonomik referanslarla açıklanamaz.²⁴ Bununla birlikte elitist elit teorilerinin 19. Yüzyıl ile birlikte başlayan kitle hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya atıldığını söylemek de mümkündür. Bu dönemde yaşanan devrim

²⁰Tom Bottomore, **Seçkinler ve Toplum**, çev. Erol Mutlu, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s.19

²¹Rıza Arslan, **Elitizm Teorisi ve Teorisyenleri**, Dora Yayınları, Bursa, 2010, ss.120-121

²²Peter Bachrach ve Morton Baratz, "Two Faces of Power", **The American Political Science Review**, Cilt:56, Sayı:4, 1962, <http://www.columbia.edu/itc/sipa/U6800/readings-sm/bachrach.pdf>, (22.09.2017), s.948

²³A. Arslan, ss.116-117

²⁴Bottomore, ss.19-23.

hareketlerinin sadece ekonomik nedenlerle açıklanamayacağı fikri, bu üç ismin de düşüncelerine kaynaklık etmektedir.²⁵

Elitist elit düşünürler toplumsal yapı içindeki eşitsizliklerin eğitim, yetenek, ekonomik gelir düzeyi gibi değişkenlere bağlı olarak ortaya çıktığını savunmaktadırlar. Pareto'ya göre her birey faaliyet gösterdiği alanda 10 üzerinden bir puanlamaya tabi tutulacaktır. Örneğin bir kişi yasal ya da yasadışı yollarla elde edilip edilmediğine bakılmaksızın milyonlar kazanıyorsa 10 puan ile puanlandırılırken, sadece ailesinin varlığını sürdürecekt kadar kazanan kişi 1 puan ile puanlandırılacaktır. Dolayısıyla 10 puan alan kişi elit olarak kabul edilmelidir. Bu şekilde yapılacak puanlandırma avukat, öğretmen, polis, sanatçı vb. fark etmeksizin her birey için uygulanacak ve böylelikle elit sınıf belirlenecektir. Pareto'nun yapmış olduğu bu sınıflandırma siyasal alana ilişkin ayrı bir betimleme içermediği için kendisi daha sonra elitleri de kendi içinde ikiye ayırmıştır. Buna göre, elit sınıf içerisinde doğrudan ya da dolaylı bir şekilde yönetim kademesinde rolü olanlar "yönetici elit" sınıfını, bunun dışında kalanlar ise "yönetici olmayan elitler" sınıfını oluşturmaktadır.²⁶

Pareto'nun yönetici elit kavramına benzer şekilde Mosca da "yönetici sınıf" kavramını ortaya koymuştur. Buna göre, her toplum temelde iki sınıftan oluşmaktadır. Bunlardan ilki; sayıca az olan, tüm siyasal fonksiyonları hayata geçiren, gücü elinde bulunduran ve gücün faydalarından yararlanan "yönetici sınıf"tır. İkincisi ise sayıca fazla olan, yönetici sınıf tarafından yönetilen, kontrol edilen ve birinci gruptaki yönetici sınıfa gerekli siyasal enstrümanları sağlayan "yönetilen sınıf"tır.²⁷

Son olarak Robert Michels ise kitle partilerinin ve sendikaların neden demokratik olmayan bir biçimde yönetildiklerini açıklamaya çalışırken ortaya koyduğu düşünceler ile elitist elit teorisyenleri arasında kendisine yer edinmiştir. Bu noktada kitle partilerinin ve sendikaların içyapısına yönelik araştırmalarda bulunan Michels, sendika ve parti üyelerinin hep aynı kişileri kendilerine yönetici olarak seçtiklerini ve yönetime gelenlerin de örgütü kendi çıkarları doğrultusunda

²⁵Mutlu Arslan, "Elit Teorisinin Doğuşu ve Kitle Korkusu", **Eğitim Bilim Toplum**, Cilt:13, Sayı:50, Bahar 2015, ss.77-78

²⁶Vilfredo Pareto, **The Mind and Society**, Jonathan Cape Limited, London, 1935, ss.1422-1423.

²⁷Gaetano Mosca, **The Ruling Class**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1939, s.50

yönettiğini belirtmiştir. Örgüt yöneticilerinin süreklilik arz eden bu ayrıcalıklı konumunun nedenini ise tabanın az eğitilmiş olmasına ve iç işleyişten haberdar olmamalarına bağlamıştır. Dolayısıyla eğitilmiş ve alanında uzmanlaşmış kişilerin sürekli yönetim kademesinde olması yadırganmamaktadır. Bu anlamda sosyalist örgütlenmelerin yönetimleri "en iyilerin" yönetimine dönüşmekte ve süreklilik arz eden bu yönetimin geleneksel elitlerden bir farkı kalmamaktadır.²⁸

Elitist yaklaşıma genel olarak bakıldığında çoğulcu teorideki gücün belirli gruplar arasında bölünmesi düşüncesine karşılık, belirli bir grubun diğer tüm gruplar üzerindeki belirleyiciliğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Bununla birlikte sosyal, ekonomik, meslekî ya da siyasal elit gruplarından hangisinin diğerlerine göre üstün olacağı konusunda bir fikir birliği yoktur.²⁹

II. Dünya Savaşı'nın ardından küresel düzeyde liberal siyasal sistemin egemen olmaya başlamasıyla birlikte, aslında öz itibarıyla birbirinin zıttı olan demokrasi teorisi ile elit teorisinin uzlaştırılması sorunu ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, demokratik ve liberal değerlere bağlı düşünürler, bir grup elitin ayrıcalıklı konuma sahip olmalarının demokrasi ile çelişmeyeceği düşüncesini ispatlama çabasına girişmişlerdir. Bu noktada Demokratik Elit Teorisi, devlet gücünün hükûmet elitleri dışındaki elitlerle sınırlandırılabilirliği ve bu elit grupları arasında "eşitlik" olması gerektiği düşüncelerini savunmaktadır. Bahsedilen eşitlik gücün tüm elit gruplar arasında eşit dağılımını değil, güce ulaşma noktasında fırsat eşitliğini ifade etmektedir.³⁰

Demokratik Elit Teorisinde halkın rolü sadece seçim yoluyla yönetici elitleri belirlemekten ibarettir. Dolayısıyla seçim dönemleri dışında da siyasal elitlerin denetlenmesi sorunu karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada sistem içerisindeki elit gruplar arasındaki ilişkilerden bahsetmek gerekir. Teoriye göre sistemin demokratik yapısının devamı için elit gruplarının özerkliği bir ön koşul olarak kabul edilmektedir. Bu özerklik elit gruplarının siyasal (yönetici) elitlerden ve diğer elit gruplarından bağımsız olmasıyla sağlanır.³¹ Elit grupları arasındaki bu özerk ilişkiler

²⁸Robert Michels, **Political Parties: A Sociological Study Of The Oligarchical Tendencies Of Modern Democracy**, Batoche Books, Kitchener, 2001, ss.52-53,56; R. Arslan, ss.92-96

²⁹A. Arslan, s.120

³⁰Bachrach ve Baratz, ss.949-952

³¹A. Arslan, ss.121-122

ağı, sistemin demokratik bir nitelik kazanmasını sağlayacak bir kaldıraç ve despotizme kayışın önüne geçebilecek bir emniyet sibobu olarak görülmektedir.

Demokratik Elit Teorisi, sistem içindeki farklı elit grupların varlığını ve bu grupların siyasal elitleri etkileyebilme gücünü, sistemin demokratik kılınması ve denetlenmesi noktasında en önemli unsurlardan biri olarak kabul eder. Elitist teorinin önemli isimleri Mosca ve Pareto'nun yanı sıra Joseph Alois Schumpeter, Raymond Aron, Wright Mills gibi düşünürler Demokratik elit teorisine katkıda bulunan isimler arasında yer almaktadır.

Schumpeter, *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi* adlı eserinde demokratik sistemin "ortak iyi" teması üzerinden anlatılan klâsik doktrininin incelemiş ve bu doktrinin temel aldığı "ortak iyi" ve "halkın iradesi" kavramlarının toplumdaki çıkar çatışmaları nedeniyle uygulanabilir olmadığını ve demokratik sistemin rekabetçi bir yapıda olduğunu belirtmiştir. Schumpeter demokrasinin seçilmiş elitler eliyle yürütülen bir sistem olduğu gerçeği üzerinden hareket etmektedir. Politika, ciddi bilgi ve uzmanlık gerektiren bir alandır ve gerekli donanıma sahip olmayan kişilerin bu alanla ilgilenmesi durumunda bu kişilerin irrasyonel davranış göstermesi, kolay etkilenebilir bir duruma düşmesi kaçınılmazdır. Özel yeterlilik ve beceriye sahip politik elitler ise kitlelerin etkiye açık hale geldikleri bu şartlarda politik alanı kendi çıkarları doğrultusunda yönetme çabasına gireceklerdir. Klâsik doktrindeki "ortak iyi" hedefinden sapma anlamına gelecek bu durumu engelleyebilmek için politik elitlerin modern demokratik değerler açısından denetlenebilir olması gerekmektedir. Bu noktada devlet dışı elitlere ayrı bir önem atfetmiştir. Ona göre seçmenlerin seçilmiş organları denetleyebilme imkânı yoktur. Devlet elitlerini denetleyecek olan güç, devlet dışı elitlerdir ve bu elitler de akademi, yargı, ordu, bürokrasi ve medya mensuplarından oluşmaktadır.³²

Sanayileşmiş modern Batı toplumlarındaki güç dağılımının bu toplumların karakteristik bir özelliği olduğunu savunan *Raymond Aron*, devlet dışı elitlerin toplumsal yapı ve siyasal rejim üzerinde belirleyici olduklarını öne sürmüştür. *Aron*, toplumdaki farklı çıkar gruplarının temsilcilerinin rejimin kendisi ve genel kuralları hakkında hemfikir olması durumunda herhangi bir problem olmayacağını dile getirirken, bu grupların kendilerine özgü çıkarları söz konusu olduğunda rejim

³² Joseph Alois Schumpeter, **Kapitalizm Sosyalim ve Demokrasi**, Alter Yayıncılık, Ankara, 2014, ss.321-390

üzerindeki uzlaşmanın da kaçınılmaz olarak bozulacağını söyler. Aron'a göre toplumda çok farklı güç grupları olsa da iktisadi, siyasal, askerî elitler ve işçi sınıfı elitleri diğerlerine oranla ayrı bir öneme sahiptir. Bu elit gruplar arasındaki işbirliği ve dayanışma hem toplumun demokratik niteliğinin korunması hem de devletin sürekliliği açısından oldukça önemlidir.³³

Charles Wright Mills de demokratik sistemlerde gücün sadece siyasal elitler elinde toplanmadığı düşüncesini ortaya koyan düşünürlerden biri olarak kabul edilebilir. Elitleri tüm toplumsal ilişkilerin temel yapıtaşı ve en önemli belirleyicisi olarak kabul eden *Mills*, üç ayaklı bir elit sistemi ortaya koymuştur. Buna göre elit sınıf içerisinde yer alabilmek için askeri, ekonomik veya siyasal yapıların üst düzey kadrolarında yer almak gereklidir. Bu kadroları elit yapan ve dolayısıyla da toplumun geri kalanına üstün kılan şey, şiddet araçlarına sahip olmalarıdır. Aralarında çıkar birliği, dayanışma ve etkileşim olan bu elitlere "iktidar seçkinleri" adını vermiştir. Toplumun tamamını ilgilendiren kamusal politikalar, ekonomik ve siyasal kararlar iktidar seçkinleri tarafından alınır.³⁴

Son olarak demokratik elit teorisinin daha ayrıntılı incelenmiş şekli olarak nitelendirebileceğimiz Demo-elit yaklaşımını ele alacak olursak, bu yaklaşımda, demokratik elit teorisindeki elit gruplar arasındaki güçler ayrılığının demokratik sistemin bir parçası olduğu düşüncesinin aksine bu ayrılığın demokratik sistemin olmazsa olmaz koşulu olduğu düşüncesi hâkimdir. Demo-elit yaklaşımın en önemli isimlerinden biri olarak kabul edilen *Eva Etzioni Halevy*, liberal bir temele dayandırdığı bu yaklaşımı; devletten ve maddî-manevî toplumsal kaynaklardan *bağımsızlığı* ve halk ile elit grupları arasındaki bağı sağlayan *alt-elitlere* ve sistem içinde kilit noktaları işgal eden *anahtar elitlere* yer vermesi noktasında diğer elit teorilerinden ayırmıştır.³⁵ Bu yaklaşımda demokratik sistemin varlığından bahsedebilmek için elitlerin göreceli özerkliğinin varlığı şarttır. Etzioni'ye göre demokrasinin ifade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, serbest seçim, yargı bağımsızlığı gibi olmazsa olmaz ilkelerinin hayata geçirilmesi elitlerin özerk olmasına bağlıdır. Çünkü bu özgürlükleri kullanacak başlıca kişiler alt-elit ve/veya

³³Eva Etzioni Halevy (Ed), **Classes&Elites in Democracy and Democratization**, Garland Publishing, New York, 1997, (Classes), ss.86-91; A.Arslan, s.125

³⁴Charles Wright Mills, **İktidar Seçkinleri**, çev. Ünsal Oskay, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974; Halevy, Classes, ss.71-77.

³⁵Eva Etzioni Halevy, **The Elite Connection**, Polity Press, Cambridge, 1993, (Connection), ss.91-92.

anahtar elit grupların üyeleridir. Bu anlamda medya, siyasal parti, yargı vb. mensuplarının devletin güç ve kaynaklarından bağımsız olması gereklidir. Bahsedilen bağımsızlık elit gruplarının maddi, zorlayıcı, yönetsel ve sembolik tüm kaynaklardan bağımsız olma durumunu ifade eder. Ancak tüm bu kaynaklardan arınmış toplumsal bir kurumun varlığından söz edilemeyeceği ve elit grupları arasındaki işbirliği zorunluluğu da dikkate alındığında elitlerin bağımsızlığının mutlak değil, göreceli bağımsızlık olduğu kabul edilmektedir. Elitlerin hem göreceli bağımsızlığı hem de işbirlikleri, demokrasinin sağlıklı işlemesi ve toplumsal "ortak iyi" hedefine ulaşılması açısından bir zorunluluktur. Etzioni, Düzenin sıkıntıya girdiği, demokrasinin güç kaybettiği durumlarda ordu, yargı, medya, üniversite vb. kademelerdeki elitler arasında kurulacak işbirliğini zarurî görmüştür.³⁶ Etzioni, *The Elite Connection* adlı eserinde alt-elitlerin ve anahtar elitlerin özerkliğinin demokrasi açısından önemini tarihsel olarak iki karşıt örnek ile açıklamıştır. 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyılın başında İngiltere ve Almanya'daki elitlerin (medya, ekonomi, entelektüel, sendika) yapısını inceleyen Etzioni, İngiltere'de elitlerin güçlü bir özerkliğe sahip olmasının ülkedeki demokrasiyi sağlam temellere oturttuğunu söylerken, Almanya'da Weimar Cumhuriyeti döneminde alt-elit ve anahtar elitlerin özerk olmaması nedeniyle demokrasinin krize girdiğini ve ülkenin faşist rejimin kontrolüne geçtiğini belirtmiştir.³⁷

Elit teorilerinin tamamında, gerek sisteme destek olacak gerekse de sistemi kontrol edecek elit kademeler noktasında bürokratik elitlere çok önemli roller yüklenmiştir. Bu anlamda demokratik sistemlerde bürokrasi-siyaset ilişkisinin teorik düzeyde ne şekilde ele alındığı ve siyaset ve bürokrasinin karşılıklı olarak birbirlerine yükledikleri anlamlar, merkez-çevre ikiliği açısından da önem arz etmektedir.

2. Merkezin Yürütücüleri: Bürokrasi ve Siyaset

Merkez-çevre ikiliğinin kuramsal düzeyde tanımlanışında Edward Shills'in de belirttiği gibi hangi değerlerin merkezde, hangi değerlerin çevrede olduğu sorularına verilecek yanıt, merkezdeki bürokratik elitlerin bu değerleri sahiplenip

³⁶Halevy, *Connection*, ss.98, 105-106; A. Arslan, ss.127-131.

³⁷Halevy, *Connection*, ss.125-151.

sahiplenmemeleriyle doğrudan ilişkilidir. Merkezdeki bürokratik elitler benimsedikleri değerler ışığında hem merkezi korumak hem de çevreyi kontrol altında tutmak isterken, çevrenin aktörleri ise siyasal iktidara geldikleri dönemlerde kendi değerlerini benimseyen kişileri önemli bürokratik kademelere getirerek bu değerlerin merkezîleşmesini amaçlamaktadırlar. Hedeflenen bu amaçlar doğrultusunda ortaya çıkan güç çatışması, Türk siyasal hayatında da dönem dönem kendisini göstermiştir. Ayrıca bürokratik elitler ile seçilmiş elitler arasındaki çatışmanın tarihsel süreç içerisinde izlediği seyir, merkez ve çevrenin tanımlanışında da en temel göstergelerden bir olarak kabul edilebilir.

Bürokrasi kavramı için genel kabul görmüş tek bir tanımlamadan bahsetmek mümkün değildir. Kavramın tanımlanışındaki çeşitlilik aslında siyasal alan ile ilişkisine yönelik düşünce çeşitliliğini de beraberinde getirmiştir. Örneğin, bürokrasinin devlet idaresi şeklinde tanımlanması, kavramı doğrudan siyasal iktidara bağlı olarak ele almamıza neden olmaktadır. Kamu yönetimine eş anlamlı olarak kullanılan bu tanımlamada, kamu idaresinin gerçekleştirdiği işlemleri hayata geçiren personel ve kurumlar bir bütün olarak bürokrasiyi oluşturur ve dolayısıyla siyasal elitler ile doğrudan bir ilişki söz konusudur.³⁸ Bürokrasinin bu anlamını destekleyecek bir diğer tanımla da Ludwig von Mises tarafından yapılmıştır. Mises bürokrasiyi, sonuçları maddî bir karşılıkla değerlendirilemeyecek nitelikteki idarî hizmetleri gerçekleştirme yöntemi olarak tanımlamıştır. Mises bürokrasiyi, iktidarın iradesini yine iktidarın koyduğu kurallarla hayata geçiren bir araç olarak görmüştür.³⁹

Bürokratik sistemin siyasal iktidarların kontrolü altında işlediği düşüncesi Marksist düşüncede de kendisine yer bulmuştur. Marksist düşünceye göre bürokrasi egemen sınıflar ile sömürülen sınıflar arasındaki ilişkiden ortaya çıkmıştır. Bu ilişkide idarî işler hayata geçirilirken, kararların alınma ve uygulanma sürecinde egemen sınıfların belirleyiciliği söz konusudur. Devlet egemen sınıfın özel çıkarlarını temsil etmektedir ve bu özel çıkarların genel çıkarlar şeklinde sunularak kitlelere kabul ettirilmesinde en önemli araçlardan biri de bürokrasidir.⁴⁰

³⁸Nermin Abadan, **Bürokrasi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959, s.9

³⁹Ludwig von Mises, **Bürokrasi**, çev. Feridun Ergin, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1947, ss.42-43

⁴⁰Andras Hegedüs, "Bürokrasi", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, çev. Taciser Belge ve Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.100-101

Bahsedilen bu tanımlamaların aksine Weberyen bürokrasi anlayışı bürokratik sistemi, sistemin sahip olduğu niteliklerden hareketle, siyasal alanın belirleyiciliğinden soyutlanmış bir biçimde ele almaktadır. Weberyen anlamda bürokrasi; rasyonel, kişisellikten uzak, objektif kriterlere sahip, sınırları yasalarla çizilmiş bir sistemi ifade eder.⁴¹ Weber'e göre bürokratik örgütlenme makine gibi işleyen bir sisteme benzemektedir. Bürokrasinin sahip olduğu hız, rasyonellik, süreklilik, uzmanlaşma, kurallara bağlılık, doğruluk, kesinlik gibi özellikler örgütlenmenin sistematik olmasını sağlamaktadır ve tüm bu özelliklere sahip olan bürokratik örgütlenme toplumsal yapıdaki diğer tüm örgütlenmelerin üzerindedir.⁴²

Bürokratik örgütlenmelerin sahip olduğu sistematik yapı onu siyasal alandan soyutlayan en önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Weberyen bürokrasi anlayışına göre sistemin sınırlarının, kurallarının ve temel özelliklerinin kişisellikten uzak ve rasyonel bir şekilde kesin olarak belirlenmesi, sistemi siyasal alanın müdahalesinden korumaktadır. Sistem, öznelikten uzak şekilde, görevinde uzmanlaşmış kişiler tarafından işler kılınmaktadır.⁴³ Yine Weber'e göre siyasal sistemin niteliği her ne olursa olsun, siyasal elitler, yukarıda temel nitelikleri belirtilen sistemin bir parçası olan eğitilmiş bürokratlar karşısında birer amatör konumundadırlar.⁴⁴

Bürokrasiye ilişkin bu tanımlamalar, siyasal alan ile bürokratik sistemin ilişkisini de ele almamızı gerektirmektedir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, bürokratik örgütlenme ile siyasal yapı, modern devlet sisteminin bir gereği olarak kaçınılmaz şekilde birbirlerine bağlı olarak hareket etmektedir. Burada önemli olan bu ilişkide belirleyici bir tarafın olup olmadığı veya böyle bir durum varsa hangi kanadın belirleyici olduğudur. Bu tartışmaya ilişkin olarak üç ayrı düşünceden bahsetmek mümkündür. Birinci yaklaşım bürokrasiyi doğrudan siyasetin etki alanı içerisinde kabul etmektedir. Bürokratik örgütlenme, siyasal iktidar tarafından alınan kararları sorgulamadan ve sorunsuzca uygulayan konumdadır. Bürokrasinin tüm unsurları

⁴¹Ahmet Kemal Bayram ve Kerim Çınar, "İktidar ve Siyasetin Gölgesinde Bürokrasi ve Demokrasi İlişkisi: İdealler, Zorunluluklar, Gerilimler", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1, <http://acikerisim.aku.edu.tr/handle/11630/3665?show=full#sthash.QeDburky.dpbs>, (09.10.2017), s.14

⁴²Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, çev. Taha Parla, 5.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss.307-309

⁴³Bilal Eryılmaz, **Kamu Yönetimi**, 3.baskı, Okutman Yayıncılık, Ankara, 2010, (Kamu), s.221.

⁴⁴Weber, ss.314-315.

üzerinde siyasal iktidarların otoritesi söz konusudur ve bürokratlar siyasal iktidarın elemanları olarak görülmektedir.⁴⁵ Siyasal iktidarların bürokrasi üzerindeki belirleyiciliğinin en önemli nedeni, gücünü korumak ve arttırmak isteyen siyasetçilerin benimsenen ideolojik değerleri hayat geçirebilme adına sorunsuz şekilde işleyen, edilgen bir bürokratik mekanizmayı arzu etmesidir.⁴⁶

Bürokrasi siyaset ilişkisini ele alan ikinci yaklaşıma göre bürokrasi sadece alınan kararları uygulayan değil, aynı zamanda karar alan konumundadır. Bürokrasinin karar alma gücüne sahip olmasının iki nedeni vardır. Birincisi bürokratik işlemlerin uzmanlık gerektirmesi; İkincisi ise devlet işlerinin süreklilik göstermesidir. Olası iktidar değişikliklerinin sosyal yaşamı aksatmaması ve kamu yararının sağlanması adına, bürokratik örgütlenme görevini yerine getirecektir. Bürokratik işlerin yürütülmesinde uzmanlık ihtiyacı ve kamu işlerindeki süreklilik siyasal iktidarlar ile bürokratik örgütlenme arasında güç dengesini ve işbirliğini beraberinde getirmektedir.⁴⁷

Üçüncü yaklaşım ise bürokrasiyi, yasaların sağladığı güvence sayesinde, siyasal iktidarlardan bağımsız; keyfî denetimden ve müdahaleden uzak, özerk bir alan olarak ele almaktadır. Özellikle üst düzey bürokrasinin sahip olduğu bu özerklik, demokratik ve demo-elit yaklaşımlarda da belirtildiği gibi siyasal sistemin demokratik sistem içinde kalıp kalmadığının denetlenmesi ve siyasal gücün kötüye kullanılmasının engellenmesi noktasında oldukça önemlidir. Bu anlayışa göre siyasal iktidarların müdahale ve denetiminden uzak olan bürokratik sistem, kamu yararının artırılması noktasında oldukça elverişlidir ve idarenin sürekliliği ve verimliliği açısından olması gereken olarak kabul edilmektedir.⁴⁸

Ancak burada hemen belirtmek gerekir ki, bürokrasi-siyaset ilişkisini ele alan bu üç yaklaşımdan salt herhangi birinin uygulandığı bir sistemden bahsetmek mümkün değildir. Siyaset ve bürokrasi arasındaki ilişkinin sınırlarını net bir şekilde belirlemek neredeyse imkânsızdır. Bürokratik karar alma süreçlerinde hem meslekî

⁴⁵Şenol Durgun, "Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, 2002, , s.84

⁴⁶Sami Güven, "İdare Siyaset İlişkileri ve Personel Yönetimi Açısından Önemi", **Amme İdaresi Dergisi**, Sayı:9, Cilt:1, 1976, s.53

⁴⁷Gamze Aksan ve Özlem Çelik, "Gerilim ve Uzlaşma: Demokrasi Ekseninde Bürokrasi ve Siyaset İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:25, 2011, ss.2-3

⁴⁸Durgun, s.86

uzmanlığın hem de siyasal erk tarafından benimsenen ideolojik değerlerin belirleyiciliği söz konusudur. Başka bir ifadeyle bürokratik işlerin yürütülmesi sürecini sadece yönetsel ya da sadece siyasal anlamda ele almak mümkün değildir. Dolayısıyla Weberyen anlamda apolitik bir bürokratik örgütlenme sisteminden bahsetmek mümkün değildir.⁴⁹

Bürokrasi ile siyaset arasındaki yakın bağlantı, her iki alan arasındaki çatışma ve kriz ortamlarını da beraberinde getirmektedir. Siyasal iktidarlar kendi politikalarının hayata geçmesi için özellikle üst düzey bürokratik kademelerde kendilerinin atayacağı kişilerin yer almasını istemektedirler. Bu durum, bürokratik örgütlenmede siyasal yozlaşmayı ve *nepotizmi* beraberinde getireceği gibi olası bir iktidar değişikliğinde de kurumun sürekliliği açısından tehlike yaratacaktır. Ayrıca siyasal iktidarların üst düzey bürokrasiyi liyakat esasına dayalı olmadan belirlemesi sistemin denetimi açısından da problemlidir. Buna karşılık bürokratik kademeler için ise siyasal iktidarlara ters düşülen bir durum söz konusu olduğunda kamusal işlerin yürütülmesini yavaşlatma ve kamu politikalarını manipüle etme gücü vardır. Bürokratik örgütlenmelerin bir diğer gücü ise yasaların kendilerine verdiği yetkilere dayanarak siyasal yapının antidemokratik yollarla değişmesini amaçlamaktır.

Bürokrasi ile siyasal iktidarlar arasındaki bu ilişki merkez-çevre ikiliği açısından da belirleyici bir niteliğe sahiptir. Özellikle Türk siyasal hayatı açısından düşündüğümüzde bürokratik örgütlenmelerin yasal ve geleneksel gücüne dayanarak kendisini klâsik merkezin koruyucusu olarak kabul ettiği görülmektedir. Buna karşılık çevre aktörlerinin iktidar oldukları dönemlerde yukarıda bahsedildiği gibi kendi değerlerini kitlelere benimsetmek adına, önemli üst düzey bürokratik kademelere yönelik atamalarda etkin bir rol üstlenmek istediği görülmüştür. Bir toplumda merkezdeki değerlerin neler olduğunun belirlenmesinde üst düzey bürokrat kimliğinin belirleyiciliği düşünüldüğünde bürokrasi ile siyaset arasındaki karşılıklı içsellik çalışmamız açısından da oldukça önem arz etmektedir.

⁴⁹Ferit İzci ve Selim Bozdoğan, "Türk Kamu Yönetiminde Bir Problem Alanı Olarak Bürokrasi-Siyaset İlişkisi", **The Journal of Academic Social Science**, Yıl:4, Sayı:34, 2016, ss.36-37

3. Merkezin Dili: Söylem ve Siyaset

İnsan zihnindeki düşüncelerin yazılı veya sözlü olarak diğer insanlara aktarılması şeklinde tanımlanabilecek olan dil; düşüncelerimizi aktarmaya yaramasıyla bireysel bir araç, diğer insanlarla iletişim kurmamızı sağlamasıyla da toplumsal bir ortamdır.⁵⁰ Söylem ise düşünceyi ses ile birleştirerek ona anlam katan dilin, somut ifadeler aracılığıyla günlük pratikteki yansıması olarak kabul edilebilir. Dil ve söylem hem toplumların tarihsel gelişim sürecinden hem de sosyal hayatın siyasal, kültürel, ekonomik alanlarında yaşanan güncel gelişmelerden bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla söylemi sadece düşüncenin ifadesi olarak ele almak hatalı olacaktır. Söylem; kim tarafından, kime yönelik, hangi amaçla ve hangi güçle söylendiği önemli olan çok boyutlu bir iletişim sürecidir.⁵¹

Sahip olduğu çok boyutlu yapı dikkate alındığında söylemi iletişim amacıyla ifade edilen basit bir cümle olarak ele almamak gerekir. Söylem, söylenen ve söylenmek istenen şeklinde iki ayaklı olarak incelenmelidir.⁵² Söylemin arka plânında yatan gerçekliği ya da söylem aracılığıyla verilmek istenen mesajı ortaya çıkarmayı amaçlayan teoriler de "Söylem Analizi" genel başlığı altında toplanabilir.

Söylem analizi Foucaultcu söylem anlayışını temel almaktadır. Buna göre söz veya yazı pratikleri "iktidarın" ideolojik ve politik amaçlarına hizmet etmektedir. Foucault'ya göre iktidar somut bir varlığı ifade etmez ve bu anlamıyla ne bir kurum ne bir yapı ne de bir güçtür. İktidar her yerdedir. Ebeveynin çocuk üzerinde, öğretmenin öğrenci üzerinde, doktorun hasta üzerinde, politikacının halk üzerinde iktidarı söz konusudur.⁵³ Tüm bu iktidar alanlarında, egemen olanın iktidarını sürdürmek için gerçekleştirdiği karmaşık stratejiler sistemi, temelde bireyin özneleştirilmesi sürecini ifade eder. Foucault, iktidarın sürekliliğini bilginin üretilmesine bağlamaktadır. Ancak bu bilgiyi üreten ve sınırlarını belirleyen iktidarın kendisidir. İktidarın bilginin üretimi ve niteliği konusundaki bu gücünü sağlayan ise söylemdir. İstenilen söylem üretimi olmadan iktidarın yerleşmesi ve güçlenmesi

⁵⁰Deniz Zeyrek, "Söylem ve Toplum", **Söylem Üzerine**, (Ed. Ahmet Kocaman), 2. Baskı, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.27.

⁵¹Hilal Çelik ve Halil Ekşi, "Söylem Analizi", **Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt:27, Sayı: 27, 2008, s.100

⁵²Louis Cohen, Lawrence Manion ve Keith Morrison, **Research Methods In Education**, Routledge, Londra, 2007, s.389.

⁵³Michel Foucault, **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, 2. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s.61

mümkün değildir. Söylem, toplumsal sistemin olması gerekenlerini ortaya koyar. Başka bir ifadeyle iktidar, söylem aracılığıyla doğruları belirler ve bunların dışında kalanlar ötekileştirilmesi, denetlenmesi, cezalandırılması gerekenler olarak görülür. Foucault bu konuda hapisane ve akıl hastanesi örneklerini vermiştir. Buna göre iktidar sahip olduğu güç ile bir bilgi olarak suçun ve deliliğin ne olduğunu belirler. Bu andan itibaren ise hapisane ve akıl hastaneleri, iktidarın "öteki" gruplar üzerinde baskı kuracak mekânları olarak karşımıza çıkar.⁵⁴ Foucault söylemin sınırsız olduğunu belirtmiştir. Toplum önünde yapılan bir konuşma, dinlenen bir şarkı, gazetedeki karikatür, kamuya ait yapıya verilen isim, oyun senaryosu, televizyondaki tartışma programları, kurum kısaltmaları vb. her şey iktidarın ürettiği bir söylem olma özelliğine sahiptir.⁵⁵

Söylemin toplumsal yapı ve özellikle de siyasal ideoloji ile iç içe geçmişliğini ele alan teorilerden bir diğeri de eleştirel söylem analizi (ESA) yaklaşımıdır. Yine Foucault'nun düşüncelerinden etkilenmiş olan ESA, sosyal grupların ve bireylerin gücü elde etmek, sürdürmek ve ideolojilerini kitlelere ulaştırmak için dili nasıl kullandığı ile ilgilenir.⁵⁶ Diğer bir ifadeyle ESA, toplumsal eşitsizliğin iktidar yapıları tarafından manipülasyona ve gizliliğe dayalı şekilde meşrû kılınmasında dilin kullanımını eleştirel bir bakış açısıyla ele alır.⁵⁷ ESA'ya göre söylem, toplumsal güç ilişkileri arasındaki tutarsızlığın neden olduğu sosyal problemleri konu alan, metin ile toplum arasında bağ kurarak toplumun ve kültürün yeniden üretilmesini sağlayan ideolojik bir eylemdir. Dolayısıyla ESA da güç ilişkilerinin, değerlerin, çıkar farklılıklarının, kimliklerin, ideolojilerin vb. dil yoluyla nasıl işlendiğini ve egemenliğin nasıl yeniden üretildiğini araştırır.⁵⁸

⁵⁴Nesrin Canpolat, "Bilginin Arkeoloğu Michel Foucault", **Kadife Karanlık**, (Ed. Nurdoğan Rigel), 2.baskı, Su Yayınevi, İstanbul, 2005, s.99; Michel Foucault, **Deliliğin Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 3. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2000, s.218.

⁵⁵Canpolat, s.106

⁵⁶Richard Elliot, "Discourse analysis: exploring action, function and conflict in social texts", **Marketing Intelligence & Planning**, Sayı:14, Cilt,6, 1996, <http://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/02634509610131171>, (18.10.2017), s.67

⁵⁷Gilbert Weiss ve Ruth Wodak, " Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse", **Critical Discourse Analysis**, (Ed. Gilbert Weiss ve Ruth Wodak), Palgrave Macmillan, Newyork, 2003, s.15

⁵⁸Teun Van Dijk, "Critical Discourse Analysis", **The Handbook Of Discourse Analysis**, (Ed. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen ve Heidi Hamilton), Blackwell Publishing, Oxford, 2005, ss.352-353.

ESA, bir söylemin arka plânındaki güç ilişkilerini analiz ederken sadece yazılı veya sözlü metnin kendisine odaklanmaz. Metnin içinde olduğu toplumun tarihsel ve kültürel yapısı, metni oluşturan ve metnin hedefinde yer alan öznel doğrudan analizin kapsamına girer.⁵⁹

ESA'nın önemli düşünürlerinden biri olan Teun Van Dijk, siyaset, medya, bilim gibi bilgi kaynaklarının söylemi üreten araçlar olduğunu ve iktidar sahiplerinin bu araçlar sayesinde kitlelerin düşüncelerini etkilemeyi amaçlandığını belirtmiştir. Düşünceleri etkilenen bireylerin eylemleri de kaçınılmaz olarak etkilenecektir.⁶⁰ Söylemin düşünce üzerindeki belirleyiciliği nedeniyle eleştirel yaklaşımda ideoloji kavramının çok önemli bir yeri vardır. Eleştirel yaklaşım ideolojiyi toplumsal eşitsizliği sürekli kılan görüş ve uygulamaları harekete geçiren örgütlü inanç setleri olarak tanımlar. Söylem aracılığıyla bireyin ideolojik tutumu şekillendirilerek sistemin yorumlanıp yorumlanamayacağı ya da hangi sınırlar içinde yorumlanabileceği belirlenmekte ve böylelikle sisteme meşrûluk kazandırılmaktadır.⁶¹

İktidar gruplarının söylemi nasıl kontrol ettiği ve iktidar tarafından kontrol edilen söylemin kitlelerin düşüncelerini nasıl etkilediği sorularına cevap arayan Van Dijk, bu soruları cevaplarken *elitist* bir yaklaşım sergilemiştir. Ona göre sadece arkadaşlarıyla veya aileleriyle kurdukları iletişim üzerinde kontrole sahip olan sıradan kişiler, birçok durumda neye inanacaklarını ve ne yapacaklarını belirleyen sosyal grup veya kurum yöneticilerinin hedefi konumundadırlar. Yönetici konumdaki bu kişilerin kendi kategorilerinde sahip oldukları güç, kitleleri etkileyen kamusal söyleme ulaşma ve hatta onu belirleme konusunda onlara öncelik kazandırmaktadır. Elitlerin kamusal söylem açısından ellerinde bulundurdukları bu ayrıcalıklı konum aslında onlara gerçekte sahip olduklarından; yani bir öğretmenin, bir avukatın, bir patronun mesleğinin kendisine verdiği kadar fazla güç verir. Dolayısıyla iktidar grupları, toplumsal statülerinin kendilerine sağladığı ayrıcalıkla söylemi kontrol edebilmektedirler. Dijk, söylemi kontrol eden iktidar gruplarının insanların zihinlerini nasıl etkilediğini ise dört madde ile açıklamıştır: a) Bireyler, otorite sahibi

⁵⁹Süleyman Güven, "Posmodern Siyaset ve Söylem: Siyasi Parti Lider Söylemleri Üzerine Bir Çalışma", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Cilt:3, 2015, ss.228-229.

⁶⁰Van Dijk, s.353

⁶¹Robin Wooffit, **Conversation Analysis and Discourse Analysis**, Sage Publications, London, 2005, ss.139-140.

olan ve güvenilir olduklarını düşündükleri kişilerin söylemlerindeki bilgi ve değerlere inanmaya meyillidirler. b) Bazı durumlarda bireyler toplumsal iktidar ilişkileri gereği o söyleme maruz kalmak zorundadırlar. c) Çoğu zaman egemen söyleme alternatif olabilecek kamusal söylem ve medya gücü yoktur. d) İlk üç maddeyle yakından ilişkili olarak, bireyler egemen söyleme karşı koyabilecek bilgi ve inanca sahip değildirler.⁶² Kısaca özetlemek gerekirse ESA, toplum içerisinde otorite sahibi olan sosyal grup yöneticilerinin kamusal söylemin her aşamasında belirleyici olduğunu ve iktidar sahiplerinin kontrolündeki söylemin kitlelerin düşünce yapısını biçimlendirmesiyle egemen değerlerin yeniden üretiminde sürekliliğin sağlandığını dile getirmektedir.

Foucaultcu söylem analizine ve ESA'ya benzer şekilde, speech-act (söz-edim) yaklaşımı ve bu yaklaşımı temel alarak *Kopenhag Okulu* tarafından ortaya konan "güvenlikleştirme" teorisi de söylem aracılığıyla egemen değerlerin ve "güvenli" olanın toplumsal iktidar grupları tarafından üretimini ele almıştır. Söz-edim teorisine Carl Schmitt ve Hannah Arendt'in düşünceleri kaynaklık etmiştir. Kısaca bahsetmek gerekirse, Schmitt'in "siyasal" kavramı dost-düşman ayrımı üzerinden şekillenmektedir. Dilsel, etnik, ekonomik, dinî, ahlâkî vb. herhangi bir ayrılık dost-düşman ayrılığı seviyesine geldiği andan itibaren siyasallaşır. Dolayısıyla bir konunun siyasal boyut kazanabilmesi için "öteki"nin varlığına ihtiyaç vardır.⁶³ Benzer şekilde Schmitt'in egemenlik kavramına bakışı da söz-edim teorisi açısından önemlidir. Schmitt egemeni "istisnalara karar veren" olarak tanımlamıştır. Kavramın istisnalar üzerinden tanımlanması oldukça önemlidir. Çünkü egemen, neyin istisnâî bir tehlike olduğuna ve dolayısıyla rutin kurallar ile çözülemeyeceğine karar veren kişidir.⁶⁴ Hannah Arendt ise insanı diğer canlılardan ayıran en temel özellik olarak, insanlar arasındaki farklılıkların konuşma eylemi aracılığıyla ortaya konmasını göstermiştir. İnsanın siyasal bir varlık olmasını sağlayan şey anlaşmayı ya da anlaşmazlığı simgeleyen sözdür.⁶⁵

⁶²Dijk, ss.353-357

⁶³Carl Schmitt, **The Concept Of Political**, The University Of Chicago Press, Chicago, 2007, s.33-37.

⁶⁴Carl Schmitt, **Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty**, The University Of Chicago Press, Chicago, 2005, ss.5-6.

⁶⁵Hannah Arendt, **İnsanlık Durumu**, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, ss.241,244.

Hem Schmitt'in hem de Arendt'in düşüncelerinin etkisindeki Kopenhag Okulu güvenlik kavramını sadece askerî ilişkilere indirgenen anlamının dışında çok boyutlu bir şekilde incelemiştir. Okul, "güvenlikleştirme" teorisi olarak adlandırılacak yaklaşımında güvenliği; askerî, çevresel, ekonomik, toplumsal ve siyasal olmak üzere beş sektöre ayırarak ele almıştır. Dış tehditten doğal afetlere, ekonomik krizlerden teröre, dil ve kültür değişiminden ideolojik tehditlere kadar birçok konu bu sektörlere yönelik güvenlik tehditleri olarak incelenmektedir. Buradaki en önemli husus, toplumsal iktidar odakları tarafından bu tehditlerden herhangi birinin güvenlik problemi olarak ele alınmasıdır. Karar vericilerin bir konuyu güvenlik tehdidi olarak ele alması ise söyleme bağlıdır. Başka bir ifadeyle söylem aracılığıyla dile getirilmeyen hiçbir şey tehdit olarak kabul edilemez. Güvenlikleştirme teorisine göre söz edimi, siyasal bir toplulukta temel toplumsal değerlerin tehdit altında olduğunun kabul edilmesini sağlayan ve bu tehdide yönelik olağanüstü tedbirler alınmasını meşrû kılan düşünce ortamını yaratan süreçtir. Daha açık bir ifadeyle söz-edimi, söylem aracılığıyla kitlelerin bir konunun tehdit olduğuna ve buna karşı olağanüstü tedbirler alınmasına ikna edilme sürecidir.⁶⁶

Söylem konusunda son olarak kısa bir parantez de Pierre Bourdieu'nun "sembolik iktidar" kavramı için açmak gereklidir. Bourdieu, iktidar alanını çeşitli sermaye gruplarının mücadele alanı olarak tanımlamıştır. Bu mücadelede egemen olan grubun üstün konumunu sürdürmesi ise sembolik iktidarın üretilmesine bağlıdır. *Sembolik iktidar*, söylem konusunda daha önce de bahsedildiği üzere gerçeği kuran, bu anlamda insanların dünya görüşünü, inancını şekillendiren ve toplumsal uzlaşma yaratan sihirsel bir güçtür. Sembolik iktidar söz ve ifadeler aracılığıyla kurulur ve bu söz ve ifadeler aslında kamusal çıkarmış gibi gösterilen özel çıkarlara hizmet eder.⁶⁷ Sembolik iktidar egemen sınıfın siyasal ve ekonomik çıkarlarını meşrûlaştıran, iktidar şiddetini masumlaştıran ve hatta görünmez kılan bir rıza üretim sürecidir. İktidar, sembolik iktidar sayesinde aslında hiçbir yerde olmadan her alanı kontrol edebilme gücünü elinde bulundurur. Sembolik iktidarın bu sihirsel gücü, klâsik

⁶⁶Barry Buzan, Ole Wæver ve Jaap de Wilde, **Security: A New Framework for Analysis**, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1998; Sinem Akgül Açıkmeşe, "Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni Klâsik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:8, Sayı: 30, 2011, ss.57-65.

⁶⁷Pierre Bourdieu, **Language And Symbolic Power**, Polity Press, Oxford, 1991, (Symbolic), ss. 163-168

merkez-çevre ayrımında merkezin karizma alanı olarak nitelendirilişine benzer şekilde, iktidarın kitleler tarafından bir cazibe merkezi, minnet duyulan bir alan olarak görülmesini sağlar.⁶⁸ Bourdieu'nun sermaye grupları arasındaki mücadeleye ilişkin görüşleri ve sembolik iktidar konusu, klâsik merkez-çevre ayrımının eleştirildiği bir sonraki bölümde tekrar ele alınacaktır.

Söylem-siyaset ilişkisini genel hatlarıyla ele alan bu teorilerden merkez-çevre ikiliği açısından üç temel sonuç çıkarmak mümkündür:

1. Kamusal (siyasal) söylem merkezin kontrolündedir.
2. Merkez söylem aracılığıyla ideal, güvenli, doğru, gerçek vb. olanı üretir.
3. Merkez kendi ürettiği "olması gereken" dışında kalanlara yönelik olağanüstü uygulamaları söylem aracılığıyla meşrû kılar.

Merkez-çevre yaklaşımını genel hatlarıyla özetlemek gerekirse toplumun yöneten ve yönetilen olarak ikiye ayrıldığı ve bu ayrımın değer merkezli olarak yapıldığı görülmektedir. Toplumun merkezinde yer alan, dolayısıyla yöneticilerin sahip olduğu ve sahip olması gereken değerler adeta bir din olarak algılanmaktadır ve bu anlamda değişmesi mümkün değildir. Merkezdeki değerlerin ne olduğu – dinî, ekonomik, etnik vb.- toplumdan topluma değişebilmekle birlikte, iktidar mücadelelerinin ve toplumsal çatışmaların bu ikilikle açıklanması hususu tartışmasız kabul edilmektedir. Yaklaşımın bu genel nitelikleri, aşağıda ayrıntılarıyla değineceğimiz üzere, yaklaşıma yöneltelen eleştirilerin de temelini oluşturmaktadır.

C. Klâsik Merkez-Çevre Paradigmasının Eleştirisi

Daha önce de belirtildiği gibi merkez-çevre yaklaşımının sahip olduğu temel nitelikler yaklaşıma yöneltelen eleştirilerin referans kaynağı olmuştur. Bu anlamda yaklaşıma yöneltelen eleştirileri üç madde ile özetlemek mümkündür:

1. Yaklaşım, yaşanan siyasal gelişmeleri sadece iç siyasetteki ayrımlar üzerinden incelemiş ve uluslararası sistemin ulusal siyaset üzerindeki etkisini dikkate almamıştır.

⁶⁸Bourdieu, Symbolic, s.164; Bourdieu, Pratik, s. 187

2. Yaklaşım, mutlak paradigma olarak kabul edilmiş ve olayların tek tip bir bakış açısıyla yorumlanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla yaşanan tüm siyasal gelişmelerin klâsik merkez-çevre ayrımı ile açıklanabileceği düşünülmüştür.

3. Toplum belirli değerler üzerinden ikiye ayrılmış ve bu ayrım sonucu ortaya çıkan grupların tartışmasız ve değişemez olduğu öne sürülmüştür. Merkezde farklı değerlerin aynı anda yer alabileceği ya da merkez ve çevredeki değerlerin dönem dönem değişip dönüşebileceği göz ardı edilmiştir.

1. Uluslararası Etkinin Göz Ardı Edilmesi

Merkez-çevre ikiliğinin kuramsal çerçevesi çizilirken modernleşme sürecinin belirleyiciliğine yapılan vurgu düşünüldüğünde, kuramın, uluslararası sistemin ulusal siyaset üzerindeki etkisini atlaması çok ciddi bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle uluslararası aktörler arasındaki eşitsiz ilişkiyi aynı kavramsallaştırmayla (merkez-çevre) açıklayan Bağımlılık Teorisi ve Modern Dünya Sistemi yaklaşımları bu noktada çok önemli düşünceler üretmişlerdir.

Hem *Bağımlılık Teorisi* hem de *Dünya Sistemleri* yaklaşımı, devletlerin tarihsel süreç içerisindeki yaşadıkları siyasal ve ideolojik değişimlerin maddî temeline odaklanmışlardır. Öncelikle Bağımlılık Teorisini kısaca incelediğimizde, teori, sanayileşmiş ülkelerin ekonomik büyümelerine karşılık, bu ekonomik gelişmenin az gelişmiş ülkelerde ciddi sıkıntılar yarattığı gerçeğine dikkat çekmekte ve bu sıkıntıların nedenleri ve sonuçları üzerinden dünyadaki birçok ulusun mevcut az gelişmiş durumunu açıklamaya çalışmaktadır.⁶⁹ Bağımlılık teorisinin önemli isimlerinden biri olan *Andre Gunder Frank*, dünyanın ekonomik ve sosyal tarihinin sadece gelişmiş kapitalist toplumların incelenmesiyle açıklanmaya çalışıldığını ve sömürülen azgelişmiş toplumların ihmâl edildiğini belirterek, sistemin tam anlamıyla açıklanabilmesi ve sistemin sorunlarının çözülebilmesi için gelişmiş devletler ile azgelişmiş devletler arasındaki karşılıklı ilişkinin incelenmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁰ Bağımlılık teorisine göre uluslararası sistemin merkezini kapitalist

⁶⁹Vincent Ferraro, "Dependency Theory: An Introduction" *The Development Economics Reader*, ed. Giorgio Secondi, London: Routledge, 2008, <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/depend.htm>, (20.01.2017).

⁷⁰Andre Gunder Frank, *The Development of Underdevelopment*, http://www.bresserpereira.org.br/terceiros/cursos/2010/1970.the_development_of_underdevelopment.pdf, (21.01.2017), ss.4-5.

sistemin temel belirleyicisi olan gelişmiş ülkeler oluştururken, azgelişmiş ülkeler ise çevreyi oluşturmaktadır. Merkez ve çevre ülkeler arasındaki ilişki eşitsiz, emperyalist bir sömürü düzenini ifade etmektedir ve bu düzene göre çevre ülkeler merkezdeki ülkeler olmadan otonom bir gelişim sağlayamazlar.⁷¹ Gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki bu farklılık kaçınılmaz bir olgudur ve gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkeler üzerindeki müdahaleleriyle bu ülkelerin gelişmeleri bilinçli olarak engellenmektedir. Başka bir ifadeyle, gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki bu emperyalist sömürü ilişkisi sonucunda çevre ülkeler ya azgelişmiş durumda tutulurlar ya da merkezin kendileri için çizdiği sınırlar içerisinde kalarak gelişebilirler.⁷² Bununla birlikte Bağımlılık Teorisine göre gelişmiş devletler azgelişmiş toplumları sadece ekonomik açıdan etkilemezler. Sahip oldukları siyasal güç sayesinde bağımlı devletteki yönetici elitleri de kontrol altına alarak kendi siyasal, kültürel ve ekonomik ideolojilerinin ulusal politikalara da yansımaları sağlarlar.⁷³

Bağımlılık düşüncesinin egemen devletlerin zenginliğinin devamı adına yoksulluğu sürekli kılan uluslararası işbölümüne dayalı yapısını ve bu yapının hem iç hem de dış siyaset üzerindeki etkisini *Immanuel Wallerstein Dünya Sistemleri Analizi* adı altında incelemiştir. Modern dünya sisteminin analiz edilebilmesi, dünya ekonomisi ve kapitalizm kavramlarının ve bu kavramlar arasındaki ilişkinin açıklanmasıyla mümkün olacaktır. Buna göre *dünya ekonomisi*, ürünlerin büyük çapta mübadele süreçleri ile değiştirildiği; işbölümüne dayalı; yoğun sermaye ve emek akışının görüldüğü coğrafi alanı ifade eder. Kapitalizm ise nihaî amacın sonsuz sermaye birikimi olduğu ekonomik sistemdir. Kapitalizm ile dünya ekonomisi arasında işbölümüne dayalı mutlak birliktelik modern dünya sistemini oluşturur.⁷⁴ Wallerstein'a göre kapitalist dünya sisteminin özünde sermayenin kullanımı yer almaktadır. Bu sistemde amaç, emek yoğun üretim ile elde edilen ürünlerin maliyetten daha fazla ücretle alıcıya satılmasıyla sermaye birikimini en üst seviyeye

⁷¹Hüseyin Özbay, "Bölgeselleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Sovyet Sonrası Rusya Kazakistan Kırgızistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", **Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, sayı:9, 2016, ss.106-107

⁷²Ali Murat Özdemir, "Uluslararası Ekonomi Politika Marksist Yaklaşımlar", **Toplum ve Bilim**, Sayı:105, 2006, ss.206-212

⁷³Ferraro

⁷⁴Immanuel Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş**, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, 2.baskı BGST Yayınları, İstanbul, 2011, (Dünya), ss. 51-52.

çıkarmaktır. Sermaye birikimini arttırma çabası da satıcı ile alıcı arasında bir mücadele gerektirecektir ve bu mücadeleden sürekli satıcı kârlı çıkmaktadır. Wallerstein, her ne kadar sömürüldüğünün ve kaybeden taraf olduğunun farkında olsa da alıcının kendisine sunulan kalıplara uymak zorunda olduğu, süreklilik kazanmış bu eşitsiz ekonomik ilişkiyi kapitalist dünya sisteminin vazgeçilmez unsuru olarak kabul etmiştir.⁷⁵ Sömüren ile sömürülen arasındaki ilişkiye dayanan kapitalist ekonomik sistem, dünya sisteminin açıklanmasında tek referans kaynağıdır.⁷⁶

Wallerstein'ın ortaya koymuş olduğu dünya sistemleri analizi aslında klâsik sosyal bilimler anlayışına karşı eleştirel bir bakış açısını da içermektedir. Wallerstein, sosyal bilimleri, insanın tarihsel süreç içerisinde yaşamış olduğu dönüşümü açıklamaya çalışan bir bilim olarak görmüştür. İnsanın yaşadığı dönüşüm sürecini ekonomik açıdan inceleyen Wallerstein, bu incelemeyi yaparken sosyal bilimlerin tüm alanlarını tek bir potada, kapitalist sistem içerisinde eritmiştir. Çünkü her ne kadar bu disiplinlerin farklı alanları kapsadığı kabul edilse de o, bunların aynı amaca hizmet ettiğini savunmuştur.⁷⁷ Fransız İhtilâli sonrası Avrupa'nın devlet, sivil toplum ve piyasa olmak üzere üç alana ayrıldığını ve bu alanların da bilimsel düzeyde siyaset, sosyoloji ve ekonomi olarak adlandırıldığını savunan Wallerstein, bu alanların birinde yaşanacak değişimin diğerlerini de kaçınılmaz olarak etkileyeceğini belirterek sosyal bilimlerdeki yukarıda bahsettiğimiz bütünlüğe vurgu yapmıştır.⁷⁸ Bu noktada sosyal bilimler için dünyanın sahip olduğu çok boyutlu yapının incelenebilmesini mümkün kılan şey "gelişme" kavramının kullanılmaya başlamasıdır. Dolayısıyla "gelişme" kavramıyla birlikte devletler arasındaki farklılıklar anlamlı bir şekilde açıklanabilir duruma gelmiştir.⁷⁹ Wallerstein ortaya koyduğu bu bütüncül anlayış sayesinde, kapitalist sistemin tüm dünya sistemini açıklama noktasında tek belirleyici olduğu düşüncesine teorik bir zemin de hazırlamıştır.

⁷⁵Immanuel Wallerstein, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, çev. Necmiye Alpay, 6.baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, (Tarihsel), ss.16-17,20.

⁷⁶Charles Ragin ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarihsel Olarak Siyaset ve Sosyoloji", **Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler**, (Ed. Theda Skocpol),4.baskı çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 316

⁷⁷Elçin Aktoprak, "Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:1, Sayı:4, 2004, ss.26-27.

⁷⁸Immanuel Wallerstein, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim**, çev. Mete Tunçay, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, (Bildiğimiz), ss.139-140, 275.

⁷⁹Wallerstein, Dünya, ss.29-30.

Bağımlılık teorisinde olduğu gibi Wallerstein da kapitalist dünya sistemini merkez-çevre ayrımından hareketle açıklamaya çalışmakta fakat bu açıklamayı üç kademeli olarak yapmaktadır. Buna göre birinci kademe, üretim düzeyinin yüksek olduğu, karmaşık ekonomik faaliyetlerin görüldüğü ve sermaye birikim düzeyinin en üst seviyede olduğu devletlerden oluşur. Birinci kademedeki devletleri belirleyen bir diğer unsur ise teknolojik ve bilimsel ilerlemedir. Dolayısıyla ekonomik, bilimsel ve teknolojik gelişmişlikte önde gelen devletler sistemin merkezini oluştururlar.⁸⁰ İkinci kademe, çevre ile merkez arasındaki ilişkiyi sağlayan ve merkez ülkelerin egemen konumlarını sürdürmesinde hayati bir role sahip olan yarı-çevre ülkelerdir. Bu ülkeler merkez ile çevre arasında kalır ve her iki gruptan da özellikler barındırır. Örneğin, bu ülkelerin de ekonomik sistemleri çevre ülkeler gibi merkezin belirleyiciliği altındadır. Bununla birlikte yarı-çevre ülkeler de kapitalist sistemin üretim zinciri içinde pay sahibi olabilirler⁸¹ Son olarak üçüncü kademe ise kapitalist sisteme ucuza hammadde kaynağı sağlayan ancak nihai ürünü pahalıya alarak ekonomik anlamda geri kalmış olan çevre ülkelerden oluşmaktadır.⁸² Bu ülkeler teknolojik açıdan az gelişmişlerdir, daha çok emek yoğun bir üretim sistemine sahiptirler, merkez ülkelerin ucuz işgücü ihtiyacını karşılarlar ve merkezdeki aşırı üretim krizlerine tüketici olarak çözüm sunan konumdadırlar.⁸³

Ulus-devletlerin ekonomik dönüşümün bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunan Wallerstein'in temel amacı, yaşanan ekonomik dönüşüm ile birlikte kapitalist sistemin yukarıda aktarılan üçlü yapısında merkezde konumlanan egemen ülkelerin tüm dünyayı kontrol etme hedefini ortaya koymaktır. Wallerstein dünya sistemini tarihsel olarak açıklamaya çalışırken kapitalizmi tekil ekonomik sistem olarak kabul etmiştir. Tüm toplumsal kurumlar küresel kapitalist sistemin merkezinin ihtiyaçlarını karşılamak için hareket etmektedir. Her ne kadar Wallerstein sistemin merkezine kapitalist ekonomiyi koysa da merkezin çıkarları doğrultusunda hareket eden toplumsal kurumlar sadece ekonomik nitelikte faaliyet gösteren kurumlar değildir. Aile, etnik gruplar ve devlet gibi sosyal ve siyasal kurumlar da kapitalizm ile yakın ilişki içerisindeyler. Bu noktada modern dünya sisteminin devletlerin

⁸⁰Wallerstein, *Bildiğimiz*, ss.155-156

⁸¹Kocaman, s.159

⁸²Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar*, 6.baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, ss.187-188

⁸³Ragin ve Chirot, ss. 321-322

sosyo-kültürel ve siyasal yapılarına yansımaları *evrenselcilik* teması ile açıklanır. Wallerstein'a göre evrenselcilik teması, kapitalist dünya sisteminin temel ilkelerinin iç siyasete aktarılmasından başka bir şey değildir. Evrenselcilik teması ulusların önüne "olması gereken" listesi koyan bir pozitif normdur. Bu temanın karşısında ise negatif norm olarak belirtilen *ırkçılık ve cinsiyetçilik* teması yer alır. Irkçılık ve cinsiyetçilik teması eğitimden iş sektörüne, etnisiteden dinî inançlara kadar tüm sosyo-kültürel hayatı ikili bir sınıflandırmaya tabi tutar ve bu sınıflandırmada mutlaka bir kesim daha üstün kabul edilmektedir. İşte tam da bu noktada Wallerstein, aslında karşıt olarak görülen evrenselcilik ve ırkçılık-cinsiyetçilik temalarını "ortak-yaşar" olarak nitelendirmiş ve bu temaların toplumun bir kesiminin ayrıcalıklı konum elde etmesini meşrûlaştırarak, kapitalist sistemin istediği "elit" kesimin yaratılmasında birlikte kullanıldığına dikkat çekmiştir. Evrenselcilik temasının ortaya koyduğu ve tüm ulusların doğru olarak kabul ettiği ilkeler, aslında ırkçılık ve cinsiyetçilik açısından üstün kabul edilen kesimlerin bu üstünlüğünün meşrûluk kaynağını oluştururlar. Bu noktada evrenselcilik devlet elitlerinin oluşmasında temel belirleyicidir. Eğer devlet elitleri evrenselcilik temasının ortaya koyduğu ilkelere aykırı davranırsa gerek ülke içinden gerekse dünyanın geri kalanından gelen baskılarla evrensel ilkelere gereken saygınlık tekrar kazandırılır.⁸⁴ Dolayısıyla Wallerstein'ın bu düşüncesine göre devletlerin iç siyasal yapılarını, sosyal, kültürel ve kurumsal niteliklerini kapitalist modern dünya sistemi ile ilişkilerini dikkate almadan açıklamak mümkün değildir.⁸⁵

Bahsedilen bilgiler ışığında uluslararası sistemin ulusal sistemlere etkisini üç farklı biçimde ele almak mümkündür:

1. Devletler dış politik ve askeri müdahalelere karşı daha dirençli olabilmek adına devlet aygıtından başlayarak bir tepeden modernleşme sürecine girerler. Bu süreç, ilgili ülkelerde siyasi-bürokratik merkezileşmeyi beraberinde getirir.⁸⁶

2. Devletler uluslararası sisteme entegre olabilme düşüncesi ve uluslararası güvenlik kaygısından hareketle sistemin merkezinin değer ve görüşlerini benimseyen politikalar uyguladılar.

⁸⁴Wallerstein, Dünya, ss.76-80

⁸⁵Robert Shannon, **An Introduction To The World System Perspective**, Westview Press, Colorado, 1996, s.26'dan aktaran Vildan Kocaman, **Wallerstein'ın Dünya Sistemi Yaklaşımı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004, ss.145-146.

⁸⁶Açıkel, s.45

3. Uluslararası sistemin merkezindeki aktörler, çevre ve yarı-çevre ülkeleri sistemin çıkarlarına uygun hareket etmeye zorlarlar ve bu doğrultuda iç siyasete yönelik müdahalelerde bulunurlar.

Gerek bağımlılık teorisinin merkez ülkelerin çevre ülkelerin iç siyasetleri üzerinde belirleyici olmak isteyeceği önermesi gerekse modern dünya sistemi analizinin ortaya koyduğu "istenilen elit" yaratma düşüncesi çalışmamızın temelinde yer alan Türkiye'nin merkez-çevre ayrılığı açısından da oldukça dikkat çekicidir. Her iki teori birlikte düşünüldüğünde Türkiye'de de Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş süreciyle birlikte toplumun bir kesiminin birtakım "evrensel" değerler ışığında ayrıcalıklı bir konum elde etmesi söz konusudur ve Türkiye'deki merkez-çevre ayrılığında merkezin sahip olması gereken nitelikler de bu değerler üzerinden tanımlanmıştır. Bununla birlikte çevreyi oluşturan kesimlerin devlet eliti olduğu dönemler ise merkezin kendini tanımladığı "evrensel" değerleri korumak adına merkez tarafından sonlandırılmıştır. Ayrıca Türkiye'de çok partili yaşama geçiş, 1980 sonrası yeni-sağ politikanın egemenliği ve özellikle 2000'li yıllarda uluslararası örgütlere üyelik süreci gibi kırılma noktaları, uluslararası sistemin ulusal siyaset üzerindeki etkisini net bir şekilde ortaya koyan örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu anlamda her ne kadar ekonomik alana yönelik düşünceler ortaya koysalar da kapitalist sistemin ülkelerin iç siyasetine etkileri dikkate alındığında, bağımlılık teorisi ve modern dünya sistemleri analizinin çalışmamız açısından gözden kaçırılmaması gereken fikirler ürettikleri görülebilir.

2. Paradigmanın Mutlaklığı

Merkez-çevre kuramına yöneltlen bir diğer eleştiri, kuramın siyasal gelişmeleri açıklama noktasında alternatifsiz bir paradigma olarak görülmesidir. Merkez-çevre yaklaşımı, siyasal yaşamdaki tüm gelişmelerin merkezin toplumsal yeniden üretimi sağlama hedefi doğrultusunda merkezin değerleri ile çevrenin değerleri arasındaki çatışmadan kaynaklandığını öne sürmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşıma göre tüm siyasal olayların neden ve sonuçları merkez-çevre ayrışması üzerinden açıklanabilir. Burada Thomas Kuhn'un işaret ettiği anlamıyla bir

paradigma kullanımı söz konusudur. Kuhn'a göre, aslında yeni bilgilerin üretilmesi noktasında temel bir bilgi kümesi olarak nitelendirilebilecek paradigma kavramı, bilim söz konusu olduğunda tek tip bir üretim kalıbı olarak karşımıza çıkmaktadır. Paradigmayı bilimsel anlamda tek kılan şey ise o paradigmanın önemli kabul edilen toplumsal olayların açıklanmasında diğer paradigmalara oranla daha başarılı olmasıdır. Bu başarı paradigmanın "olağan bilim" olarak algılanmasını beraberinde getirir.⁸⁷ Bu anlamıyla paradigma, klâsik merkez-çevre ayrılığının kutsallığına benzer şekilde dogmatik bir inanç sistemine dönüşür. Merkez-çevre ayrılığının olağan, kutsal bir paradigma şekline bürünmesi ise bilim insanlarının epistemolojik bir muhafazakârlık ile o paradigmayı tüm problemlerin çözümünde tek araç olarak kullanmasından kaynaklanır.⁸⁸ Bu noktada, olağan bilim hâline gelen paradigma tüm bilimsel gelişmelerin açıklanmasında bir "bulmaca çözücü" olarak kabul edilmektedir.⁸⁹ Ancak Kuhn'un da işaret ettiği üzere dogmatik bir karakter kazanan ve olağan bilim haline gelen paradigma mevcut şartları açıklamakta yetersiz kaldığında ya da olağan paradigmayı çürütecek yeni bir düşünce ortaya konduğunda kriz dönemleri ortaya çıkacaktır. Kuhn bu konuya örnek olarak, evreni güneş merkezli ve dünya merkezli olarak açıklayan düşüncelere yer vermiştir. Güneşin dünya etrafında döndüğü düşüncesini temel alan Ptoleme astronomisi ile dünyanın güneş etrafında döndüğünü söyleyen Kopernik astronomisini karşılaştıran Kuhn, Ptoleme astronomisinin uzun yüzyıllar boyunca astronomi alanındaki hakim paradigma olduğunu ancak Kopernik astronomisinin bu düşünceyi çürüttüğünü belirtmiştir. Dolayısıyla bir zamanlar olağan bilim olan Ptoleme astronomisi bilimsel bir devrimle karşılaşmış ve artık olağan bilim olarak Kopernik astronomisi ortaya çıkmıştır.⁹⁰ Bu bağlamda herhangi bir bilimsel paradigmanın başka bir paradigmayla ortadan kaldırılabileceği düşüncesinden hareketle, hem sosyal bilimlerde hem de doğa bilimlerinde tek bir paradigmanın tüm sorunların analizinde kullanılması sorunlu bir alan olarak görülmektedir.

⁸⁷Thomas Kuhn, **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, çev. Nilüfer Kuyaş, 4. Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 63.

⁸⁸Bilal Güneş, "Paradigma Kavramı Işığında Bilimsel Devrimlerin Yapısı ve Bilim Savaşları: Cephelerdeki Fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:1, 2003, s.27.

⁸⁹Kuhn, s.73

⁹⁰Kuhn, ss.97-101; Güneş, s.28

Thomas Kuhn'a benzer şekilde Karl Popper'ın bilim felsefesi de merkez-çevre paradigmasının tekliğine yöneltilebilecek eleştirilere ışık tutabilecek niteliktedir. Popper, bilim felsefesinde bir paradigmanın geçerliliğine ilişkin deneme yanılma yöntemiyle elde edilen doğrulayıcı örneklerin o paradigmanın gücünü arttırdığını savunmaktadır. Buna paralel olarak yine deneme yanılma yöntemiyle ilgili paradigmanın zayıf yönlerinin ortaya konulabileceğini ve böylelikle mutlak olan kuramın gücünün zayıflayacağını belirtmiştir.⁹¹ Sürekli tekrarlarla denenerek doğrulanan ve bu noktada diğer teorilere oranla daha güçlü bir konuma erişen teori Kuhn'un olağan bilim anlayışında olduğu gibi adeta bir "doğa yasası" halini almaktadır.⁹² Ancak bilim felsefesi açısından tümevarımcı bu anlayış mutlak doğru olarak kabul edilmemekte ve eleştirilmektedir. Buna göre tekrar sayısı ne kadar fazla olursa olsun bir paradigmanın mutlak ve tek olarak kabul edilmesi doğru değildir. Karl Popper bu eleştirilerin içinden çıkmak için konuya asimetrik bakış açısıyla yaklaşılması gerektiğini öne sürmüştür. Örneğin; kuğular üzerine yapılan bir incelemede istenildiği kadar çok sayıda beyaz kuğu incelensin bu inceleme "tüm kuğular beyazdır" önermesini mutlak kılmaz ve dolayısıyla yanlışlanabilir. Bu noktada tek bir siyah kuğu üzerinde yapılan inceleme "tüm kuğular beyaz değildir" önermesinin mutlak olarak ortaya konabilmesini sağlar. Dolayısıyla da bilimsel yasaların yanlışlanabilir ve sınırlandırılabilir olduğu görülmektedir.⁹³ Konuyu merkez-çevre yaklaşımı açısından ele alacak olursak "toplumdaki tüm siyasal gelişmeler merkez ve çevrenin değişmez değerleri arasındaki çatışmadan kaynaklanır" önermesi ne kadar çok deneme ile doğrulanmış olursa olsun bu önermeyi çürütebilecek başka bir önerme ortaya konduğu andan itibaren ilk önermenin mutlaklığı ortadan kalkar.

Merkez-çevre paradigmasının olağan bilim ya da doğa yasası olarak kabul edilmesi durumunda, yöneten-yönetilen ayrımının salt ikili bir mantıkla kurumsallaştırıldığı görülmektedir. Bu durumda da karmaşık ve karşılıklı etkileşime dayalı iktidar yapılanmalarının, klâsik ayırmadaki konumlanışlarıyla merkez ve çevreye ait kurum ve değerlerdeki iç içeliğin ve ortaya çıkabilecek yeni merkez ve

⁹¹Karl Popper, "Diyalektik Nedir?", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, çev. Mete Tunçay, Cilt:19, Sayı:1, 1964, ss.168-169

⁹²Bryan Magee, **Karl Popper'ın Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı**, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990, s.17

⁹³Magee, s.18-19.

çevre odaklarının göz ardı edilmesi söz konusudur. Dolayısıyla tek eksenli bir merkez-çevre ayrımı karşımıza çıkmaktadır.⁹⁴

3. Değer Temelli Yeknesak Merkez Anlayışı

Merkez-çevre yaklaşımına yöneltilebilecek ve aslında ikinci eleştiriyle de yakından bağı olan bir diğer eleştiri ise ayrımının sadece değer merkezli olarak yapılması ve bunun yanında merkezin değerlerinin değişmezliğidir.

Modernleşme süreci sadece kültürel-dinsel temelli bir yapılanmayı değil, bunun yanında devlet biçimlerinin, ekonomik sınıfların ve farklı kültürel değerlerin de belirleyici olduğu bir toplumsal formasyonu ortaya çıkarır. Bu anlamda siyasal sistem de devlet örgütü ile farklı toplumsal sınıfların ilişkisinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla merkez-çevre ikiliği sadece mutlak değerler sistemini benimseyen iktidar seçkinleri ile kitleler arasında değil, bununla birlikte ve belki de daha belirleyici şekilde, farklı değer ve eğilimlere sahip iktidar seçkinleri arasındaki ayrışmayı da içerir ve bu nedenle merkezin yeknesaklığı değil, kendi içerisinde çatışma ve bölünme ihtimali söz konusudur.⁹⁵

Merkez-çevre paradigmasının yeknesaklığına ilişkin genel anlamıyla üç temel düşünür üzerinden eleştiri getirilebilir. Bunlardan ilki Norbert Elias ve onun *Habitus* kavramıdır. Holbach'ın "Uygarlık ...henüz tamamlanmamıştır" mottosunu çıkış noktası olarak ele alan Elias, toplum ve birey kavramlarının birbirlerinden kopuk ve statik olarak tanımlanmasının düşünsel bir yanlış olduğuna işaret eder.⁹⁶ Elias bu noktada *habitus* kavramı ile Alman devlet formasyonu üzerinden birey ve toplum kavramlarının birlikteliğini ve değişkenliğini incelemiş; ulusal habitusun oluşum ve dönüşüm sürecini ele almıştır. Bu anlamıyla başta İngiltere, Fransa ve Hollanda olmak üzere Avrupa devletlerinde ulus-devlet formasyonlarının ortaya çıkış sürecinin incelenmesi noktasında da önemli bir teorik katkı sağlamıştır.⁹⁷

Habitus kavramı, sosyal yapı içinde öğrenilen ve değişebilen davranış ve karakter biçimini ifade eder. Ulusların temel değer ve inanışlarının habitusları

⁹⁴Açıkel, s.33

⁹⁵Açıkel, ss.46-49

⁹⁶Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.46.

⁹⁷Dennis Smith, *Norbert Elias and Modern Social Theory*, Sage Publications, London, 2004, s.54.

biçimlendirdiğini fakat aynı zamanda süreç içerisinde, bu değer ve inanışların da habituslar tarafından değiştirilip dönüştürülebileceğini vurgulayan Elias, bu anlamıyla ulusal karakter ve ulusal habitus ayrımını ortaya koyarak, devlet ile halk arasındaki ilişkinin ulusal habitus ile açıklanabileceğini belirtmiştir. Buna göre ulusal habitus, ulusal karaktere göre daha kapsamlı, değişken, çok boyutlu bir kavramdır ve dil, edebiyat, kültür vb. araçlarla kurulup değiştirilebilir. Dolayısıyla habitus, bireylerin toplumsal alandaki sayısız eylemleri aracılığıyla şekillenmektedir. Elias'a göre ulusal habitus verili ve değişmez bir durumu ifade etmez ve ulusu oluşturan bireylerin duygusal durumlarından bağımsız düşünülemez. Bireylerin duygusal durumları, günlük yaşam pratikleri, dünya görüşleri, alışkanlıkları ile toplumların tarihsel birikimi sürekli etkileşim içindedir ve bu anlamıyla ulusal habitus hem değişen hem de sürekli ilişkiler ağını ifade eder.⁹⁸ Bu bağlamda Elias'ın düşüncesiyle söyleyecek olursak; merkez-çevre ikiliğinin merkezi için tanımlandığı gibi tüm ulusun temel karakterini belirleyen değişmez değer, inanış ve pratik alanlarından bahsetmek mümkün değildir. Ulusal habitus, zamana ve bireylere göre değişebilen ancak tarihsel değerlerle de bağını koparmayan bir eylem ve değerler alanıdır.

Habitus kavramı asıl şöhretini ise Pierre Bourdieu ile yakalamıştır. Bourdieu'ya göre *Habitus*, bir bireye ya da sınıfa ait pratik ve en genel anlamıyla mülkiyetten oluşan bilgi birikimini ifade eder.⁹⁹ *Habitus*, belirli bir toplumsal konuma ait eylem ve değerlerin bir bütünlük içinde benimsendiği, ayrı ve ayrıştırıcı yaşam stilidir. Bu anlamıyla birey üyesi olduğu toplumsal kategoriyi *Habitus* tarafından şekillendirilen pratikleri aracılığıyla içselleştirir ve yeniden üretir.¹⁰⁰ Bourdieu, Elias'a benzer şekilde *Habitus* ile "karakter" kavramları arasında ayrım yapmıştır. Ona göre *Habitus* statik bir yapıda değildir. Hem bireysel deneyimlerle hem de aile ve sınıf deneyimleriyle şekillen *Habitus*, sosyal yaşam koşullarıyla sürekli bir etkileşim halindedir ve bu bağlamda sonsuz bir değişim içindedir.¹⁰¹ *Habitus*'un hayata geçirdiği pratikler toplumsal konumlanış ile belirlenirken,

⁹⁸Norbert Elias, **The Germans: Power Struggles and The Development of Habitus in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, Polity Press, Cambridge, 1997, s.2'den akt. Bahadır Türk, "Türkiye'de Ulus Devlet Formasyonunun Ortaya Çıkış Sürecini *Habitus* Kavramı Üzerinden Okumak" **Bilgi**, Bahar 2011, Sayı:57, 2011, s.208

⁹⁹Bourdieu, *Pratik*, ss.22-23.

¹⁰⁰Pierre Bourdieu, **Distinction: A Social Critique Of The Judgement Of Taste**, Harvard University Press, Cambridge, 1984, s.170.

¹⁰¹Türk, s.202

toplumsal konumlanışı belirleyen ise toplumsal sermayenin dağılımdır. Başka bir ifadeyle, Habitus'a ait sanat tercihleri, dil, yemek kültürü, siyasal konumlanış vb. sahip olunan sermaye türü ile doğrudan ilişkilidir.

Bourdieu'ya göre iktidar alanının yeniden üretimi, sermaye türlerinin kendi arasındaki mücadelesinin bir yansımasıdır.¹⁰² Bourdieu sermaye kavramını sadece ekonomik anlamıyla kullanmamış ve kültürel ve sembolik sermaye üzerinde de durarak sosyal yapıyı incelemiştir.¹⁰³ Ona göre sosyal yapı, sadece ekonomik çıkarların değil; bilimden sanata, eğitimden medyaya kadar farklı sosyal çıkarların da kullandığı bir alandır. Başka bir ifadeyle sermaye, sosyal yapının şekillenmesinde bireylerin ya da toplumsal grupların hem ekonomik ve siyasal önceliklerine hem de diğer birey ve grupları kontrol altında tutmak için kullandıkları araçlara işaret eder. Toplumsal alanın sermaye türleri arasındaki dağılıma göre şekillendiğini ifade eden Bourdieu, ekonomik, kültürel, sosyal ve simgesel olmak üzere dört sermaye türü ortaya koymuştur.¹⁰⁴ Bu sermaye türlerinde ekonomik ve kültürel sermaye toplumsal hiyerarşinin kurumsallaşmasında başat rolü oynarlar. Ekonomik sermayeyi Marksist anlamına yakın biçimde kullanan Bourdieu, bu anlamdan farklı olarak iktidar alanını sadece ekonomik değişkenler üzerinden açıklamaz. Kültürel sermaye ise din, siyaset, sanat, bürokrasi, eğitim gibi alanları kapsar ve bedende, nesnelerde ve kurumlarda cisimleşir. Sosyal sermaye bireylerin kendilerine fayda sağlayan ilişkiler ağını ifade ederken; simgesel sermaye iktidar ilişkilerinin simgeler aracılığıyla meşrûlaştırılması anlamına gelir.¹⁰⁵

Bourdieu'nun sermaye grupları konusundaki düşünceleri bu çalışmanın kapsamını aşacak şekilde daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmayı gerektirmektedir. Ancak klâsik merkez-çevre ikiliğinin eleştirisi noktasında faydalı bilgiler de sunmaktadır. Bu noktada öncelikle toplumsal yapının çok boyutlu bir şekilde ele alındığı ve bu boyutlardan herhangi birinin tek başına iktidar ilişkilerini açıklamakta kullanılamayacağı görülmektedir. Toplumsal hiyerarşinin oluşumunda ekonomik ve

¹⁰²Bourdieu, Pratik, s.56

¹⁰³Ali Murat Yel, "Bourdieu ve Din Alanı: Sermaye İktidar Modernlik", **Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi**, (Ed. Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan), İletişim, İstanbul, 2014, s.566.

¹⁰⁴Emrah Göker, "Ekonomik İndirgemeci Mi Dediniz?", **Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi**, (Ed. Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan), İletişim, İstanbul, 2014, ss.279-281.

¹⁰⁵Göker, ss.280-283

kültürel sermayenin belirleyiciliği söz konusu iken sosyal sermaye de toplumsal ilişkiler ağını düzenlemektedir. Son olarak simgesel sermaye de mevcut iktidar ilişkilerini meşrûlaştırmaktadır. Dolayısıyla salt belirli toplumsal gruplaşmalara dayalı ve değişmez iktidar alanlarından bahsedilemez. Farklı sermaye türlerinin mücadelesi ve işbirliği bu anlamda çok önemlidir. Ayrıca çalışmanın önceki bölümünde de bahsedildiği gibi değişen iktidar alanlarının sürdürülebilirliğinde sembolik iktidarın kullanılabilmesi ve böylelikle kitlelere inanmaları için yeni kültürel kurum, cisim, değer vb. sunulması da merkez-çevrenin eleştirisi açısından dikkate değerdir. Çünkü her iktidar mücadelesi sonucunda farklı ekonomik ve kültürel sermaye gruplarının iktidar olma ihtimali düşünüldüğünde, egemen değer ve inanışların da sembolik iktidar aracılığıyla değişebileceği görülmektedir. Bu anlamıyla toplumsal iktidar ilişkilerini tek başına açıklayacak yeknesak değerler kümesinden bahsetmek mümkün gözükmemektedir.

İktidarın çok boyutluluğuna ve bu boyutlar arasındaki ilişkiye vurgu yapan Michael Mann'ın iktidar analizi, merkez-çevre paradigmasının ikili-kültürel yönelimini eleştirme noktasında kullanılabilecek bir diğer yaklaşımdır. Fransa, Büyük Britanya, Avusturya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) üzerinde araştırma yapan Mann, sosyal iktidarın; ideolojik, askeri, ekonomik ve siyasal olmak üzere dört kaynaktan beslendiğini belirtmiş; bu kaynaklar arasındaki ilişkiyi ele alarak toplumsal iktidar yapısının belirlenmesinde herhangi bir kaynağın diğerlerine göre daha belirleyici olup olmadığı sorusuna cevap aramıştır. Ona göre bu dört kaynağın hiçbirisi toplumsal yapıyı tek başına şekillendirecek güce sahip değildir. İktidarın kaynaklarını bilaro toplanına benzeten Mann, bu kaynakların birbirleriyle etkileşime girdiklerini ve bu etkileşimin kaynakların hem iç hem de dış yapılarında değişim yaratabileceğini vurgulamıştır. Mann'ın analizinde, klâsik merkez-çevre yaklaşımından farklı olarak, iktidarın fiziksel zor kullanma gücü; ideolojik değerler; ulus aşırı, bölgesel ve yerel örgütler; piyasanın iktidar ilişkilerindeki etkisi vb. önemli bir yer tutar. Başka bir ifadeyle toplumsal iktidarın kurumsallaşmasında bahsedilen iktidar kaynaklarının -sahip oldukları alt unsurları da içerecek şekilde- birlikteliği ve bu birlikteliğin doğuracağı sonuçlar etkilidir.¹⁰⁶

¹⁰⁶Michael Mann, **The Sources Of Social Power The Rise Of Classes And Nation-states 1760-1914**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, ss.1-4; Açikel, s.48

Klâsik merkez-çevre yaklaşımına yöneltilen eleştiriler bu çalışmanın da ana eksenini oluşturmakta ve çalışmada Türkiye'de merkez-çevre ikiliğinin bu eleştiriler üzerinden yeniden tanımlanması amaçlanmaktadır. Öncelikle, tarihsel serüveni ilerleyen bölümlerde ayrıntılı olarak incelenecek bu ikiliği uluslararası sistemin etkisinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Hem uluslararası siyasette yaşanan gelişmeler hem de bu gelişmelere iç siyaset aktörlerinin verdikleri tepkiler merkez-çevre ikiliğinin oluşmasında ve merkez-çevre arasındaki geçişlerin açıklanmasında anahtar konulardan birini oluşturmaktadır. Ayrıca Wallerstein'ın analizinde olduğu gibi uluslararası sistem sadece değer merkezli toplum tasavvurunu değil uluslararası piyasanın etkisini ve zor gücünü de içeren bir yapılanmayı ortaya koymaktadır.

Kurama yöneltilen eleştirilerden paradigmanın mutlaklığı ve merkezin yeknesaklığı çalışmada birlikte ele alınacaktır. Değer merkezli olarak yapılan merkez-çevre ayrıştırması bu çalışmada da kullanılacaktır. Ancak, merkezin ve çevrenin değerlerinin değişmezliğine yönelik eleştiri temel çıkış noktamızı oluşturmaktadır. Bu anlamıyla merkezin değişmez değerleri ile bunların karşısında yer alan değerler arasındaki çatışmaya işaret eden klâsik ayrım yerine, yöneten yönetilen ayrımında egemen değerlerin mutlak olmadığına, değişen iktidarların kendi benimsedikleri değerleri merkezileştirerek toplumsal yeniden üretimi sağlamayı amaçladığına yer verilecektir. Buna paralel şekilde paradigmanın mutlaklığı açısından düşündüğümüzde de yöneten yönetilen ayrımının değer merkezli bir yaklaşım ile ele alınması özellikle toplumsal rızanın üretimi noktasında oldukça önemlidir. Buna karşın, merkezin yeknesaklığına işaret ederek, yöneten-yönetilen ayrımında sadece merkezin değişmez değerlerinin yeniden üretimi değil, değişen merkezin değişen değerlerinin yeniden üretimi ele alınacaktır.

II. TÜRK SİYASAL SİSTEMİNDE MERKEZ-ÇEVRE AYRIMI

Batı toplumlarında düşünsel, ekonomik ve siyasal anlamda yaşanan değişimler, özellikle 17. Yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu üzerinde de etkisini göstermeye başlamıştır. Bu etki, imparatorluğun sosyal ve siyasal yapısında değişiklikler meydana getirmiş ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti de Batı'da yaşanan değişimin temelleri üzerinde şekillenmiştir. Ancak Batı'daki çok sınıflı

sosyal ve siyasal yapının Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde belirgin şekilde var olmaması nedeniyle, hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Türkiye için yöneten-yönetilen ilişkisinin değer merkezli bir yaklaşımla açıklanması daha kabul edilebilir görülmüştür. Bu noktada Şerif Mardin, temelini Edward Shills'in attığı merkez çevre yaklaşımına Türk siyasetinin açıklanmasında belirleyici bir rol yüklemiştir.

A. Şerif Mardin'in Analizi ve Osmanlı-Türk Toplumunda Merkez-Çevre İkiliğinin Oluşum Süreci

Din sosyolojisi, düşünce tarihi ve siyaset sosyolojisi çerçevesinde Osmanlı-Türk toplumsal yapısını analiz etmeye çalışan Şerif Mardin, öncelikle Batı düşünce dünyasının Osmanlı üzerindeki etkisini incelemiş, 1960'lı yıllardan itibaren ise kültürel öğelerin toplumsal düzen üzerindeki belirleyiciliğine yoğunlaşmıştır. Batı düşünce dünyasının Antik Yunan'dan bu güne kadar, bir dizi içinde, birbirine gönderme yapan ve cevap veren şekilde geliştiğini belirten Mardin, Osmanlı-Türk toplumu için bu bütünlükten bahsedilemeyeceğini vurgulamıştır. Ona göre, her ne kadar Tanzimat fikri Batı'dan gelen bir düşünce tarzı olarak kabul edilebilse de, bu fikre karşı geliştirilen fikirler az önce bahsedilen düşünce zinciri içerisinde açıklanamaz. Dolayısıyla Mardin, Osmanlı-Türk toplumsal yapısını analiz edebilmek için Batı'nın düşünce zincirinden yararlanmak yerine, kültürel öğelerin belirleyiciliğine dayanan sosyolojik bir bakış açısının kullanılması gerektiğini düşünmüştür.¹⁰⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda yöneten-yönetilen ilişkisi ve toplumsal yapı; vergi ödemeyen, silah taşıma hakkına sahip yönetici seçkinler sınıfı ile bunun tam tersi konumdaki halk kitlesi arasındaki çok katı bir kurumsal ayırım etrafında biçimlenmekteydi.¹⁰⁸ Bu toplumsal yapının analizi ise Şerif Mardin'in yukarıda bahsedilen düşüncelerinde olduğu gibi Batı'nın düşünce sistemi ile gerçekleştirilemezdi. Batı toplumlarında yöneten-yönetilen ilişkisinin dinamikleri

¹⁰⁷Ali Bayramoğlu ve Ahmet Güngören, "Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss.119-124

¹⁰⁸Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 33. Baskı, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.29

açıklanırken hem devlet-kilise arasındaki ilişki hem de üretim araçlarına sahip olanlar ile olmayanlar arasındaki ilişki referans noktası olarak kullanılmaktaydı. Bu ilişkilerde, aktörler arasında dönem dönem gerçekleşen uzlaşma, çevre güçlerinin merkezde bütünleşmesine de imkân tanıyabiliyordu.¹⁰⁹ Batı'da çevre ile merkez arasındaki bu uzlaşma, problemlerin çatışmaya dönüşmeden çözülebilmesini sağlamaktaydı. Çevresel güçler tarafından kuşatılan merkez, sınırlı ve muğlak bir durumdaydı. Bu muğlaklık da eşit güçlerin bir arada bulunduğu bir siyasal yapıyı ortaya koydu.¹¹⁰ Ancak Osmanlı toplumunda ne devletin karşısında bir dinî kurum ne de sınıflı bir yapı mevcuttu. Dolayısıyla imparatorluğun sosyal ve siyasal yapısında devletin karşısında yer alabilecek güçlü bir kurumsallaşmış yapı ve yöneten-yönetilen ilişkisinde karşılıklı uyumu sağlayacak ara kurumların varlığı söz konusu değildi.

Niyazi Berkes'e göre devlet ile toplum arasındaki ilişkiyi sağlayacak ara kurumların yokluğu Osmanlı'yı Batı toplumlarından ayıran en temel özelliktir. Berkes bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

*Bu özellik devlet ile toplum arasındaki ilişkinin Batı geleneğinden olan biçimin tam karşısı olan biçimde olması, yani padişahlık devletinin yöneticileri olan hizmet sınıflarını temsil eden kişiler olmamasıdır. Osmanlı devlet ve toplum görüşünün bu yanına göre devlet toplumdan gelmez. Devlet toplumun ekonomik çıkar sınıflarının çıkar gereklerine dayanmaz. Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez; toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur.*¹¹¹

Niyazi Berkes'e benzer şekilde Şerif Mardin de Osmanlı'da merkez-çevre ayrımını tanımlarken bürokrasiye ayrı bir yer vermiş ve merkezi, bürokratik güç ve meşrûluğu sağlayan değerler alanı olarak ifade ederken; çevreyi ise bu bürokratik aygıtın ve meşrûluk değerlerinin dışında kalan kesim olarak tanımlamıştır.¹¹² Mardin, yöneten-yönetilen arasındaki uzlaşmayı sağlayabilecek toplumsal kesimlerin yokluğu nedeniyle Osmanlı'da merkez-çevre ilişkisinin hep tek boyutlu ve çatışmaya dayalı olduğunu belirtmiştir. Ona göre bu durum Türk siyasal sisteminin temelinde yatan en

¹⁰⁹Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, 4. Baskı, Dora Yayınları, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Bursa, 2009, (Anahtar), s.122

¹¹⁰Suavi Aydın, "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler", **Toplum ve Bilim**, Sayı:105, (Tarihsel), 2006, s.71

¹¹¹Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 19. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, (Çağdaşlaşma), ss.31-32.

¹¹²Şerif Mardin, "Türkiye'de Gençlik ve Şiddet", **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, (Gençlik), s.272

önemli kopukluktur ve yüz yıldan fazla süren modernleşme süreci sonrasında da varlığını sürdürmüştür.¹¹³

Osmanlı toplumunun merkezini, dinsel azınlıklardan küçük yaşta devşirilen bireylerin oluşturduğu ve başta ekonomi, eğitim ve din olmak üzere toplumsal yaşamın tüm alanlarında belirleyici olan yönetici seçkinler sınıfı ve Saray oluşturmaktaydı. Bunun karşısındaki çevre ise; imparatorluk öncesi soylular sınıfından, dinî tarikatlardan, kent ile aralarında ciddi bir kopukluk olan Anadolu'daki göçebe gruplardan ve taşra ailelerinden oluşan parçalı bir yapıyı ifade etmekteydi.¹¹⁴ Osmanlı'da merkez, çevrenin bu parçalı yapısını ancak yerelcilik temasına göz yumarak yönetebiliyordu. Başka bir ifadeyle yerel törelere yasallık tanıyarak, etnik ve dinsel farklılıklarla uzlaşarak merkez ile çevre arasında gevşek bir bağ kurulmuştu. Ancak merkez ile çevre arasında sıkı bir ilişkinin olmayışı iki kesim arasındaki uçurumu her geçen gün arttırmış ve bu nedenle kapsamlı bir toplumsal bütünleşme sağlanamamıştı.¹¹⁵

Osmanlı'da bürokratik yapılanma küçük yaşta devlet himayesine alınan gayrimüslim çocuklarının yetiştirilmesiyle şekillenmekteydi. Dolayısıyla düzen, Müslümanları devlet kademesinden uzaklaştırmakla eleştiriliyordu. Sina Akşin toplumsal yapıdaki bu probleme şu ifadelerle dikkat çekmekteydi: "Dine dayalı olduğunu ilan eden bir ülkede cedbeced Müslüman olanlar askerlik ve yönetim işlerine karıştırılmıyorlar, fakat cedbeced Hristiyan olan bir ailenin çocuğu o ülkenin yazgısını yönetiyordu."¹¹⁶ Bu nedenle din, merkez ile çevre arasındaki sınırın belirleyicisi konumundaydı. Merkez-çevre ikiliğinde dini belirleyici kılan bir diğer husus da eğitimdi. Devlet seçkinlerinin modern ve seçenekli eğitim imkânlarına karşılık çevre, sadece dinî eğitim kurumlarından yararlanabilmekteydi.¹¹⁷ Modernleşme ve merkezin lâikleştirme politikaları da dini, çevreyle daha fazla özdeşleştirdi. Bunun yanında devletin resmî görevlilerinin toplumun en zengin

¹¹³Mardin, Anahtar, s.123

¹¹⁴Mardin, Anahtar, ss.123-125.

¹¹⁵Mardin, Anahtar, s.124-125.

¹¹⁶Sina Akşin, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s.10

¹¹⁷Mardin, Anahtar, s.128

kesimi olması da merkez-çevre ikiliği açısından başka bir ayrım noktasını oluşturmuştu.¹¹⁸

Osmanlı toplumunun bu parçalanmış yapısı merkezdeki bürokratlar ile çevre arasında hem statü bakımından hem de simgesel açıdan farklılıklar yaratmıştı. Merkezin siyasal ve ekonomik anlamda sahip olduğu güç, onlara kültürel anlamda da ayrıcalık kazandırmıştı. Çevrenin kültürel bölünmüşlüğüne karşılık, merkezdeki yönetici sınıf son derece düzenli bir değerler sistemine sahipti. Merkezin "sultanın yüceliği" mitine dayanan değerler sistemine çevrenin erişebilmesi bilinçli bir şekilde engellenmekteydi. Dolayısıyla merkez-çevre ayrımı semboller, simgeler, söylemler vb. üzerinden netleşmekteydi.¹¹⁹ Bu kültürel bölünme, modernleşme süreci ile birlikte çok daha net bir biçim almaya başladı. Sahip oldukları ekonomik ayrıcalıklar ve eğitim imkânları, medeniyet kavramının kul bürokrasisi ile özdeşleşmesini sağladı.¹²⁰ Devlet seçkinlerinin sahip oldukları kültürel üstünlük merkez için kurumsallaşmış düşünüş ve davranış tarzını oluşturmaktaydı. Bu kültürel bütünlük, çevreye karşı merkezi korumak noktasında devlet seçkinlerini harekete geçirecek ilkeleri de barındırmaktaydı.¹²¹

Şerif Mardin, Osmanlı toplumundaki bu kültürel farklılığı divan ve halk edebiyatı örneklerinden hareketle "büyük" ve "küçük" kültür olarak kavramsallaştırmıştır. Burada büyük kültür "her şeyi bilenleri" ifade ederken; küçük kültür, bunların karşısında kalan halk kültürünü ifade etmektedir. Batı toplumlarında büyük kültür ve küçük kültür arasındaki kültürel kopukluğu giderecek, vatandaşlık bilinci, millî kültür, siyasal yapılar ve yönetim biçimleri, ekonomik sınıflar gibi ara kurum ve değerlerin oluşmasına karşın, Osmanlı'da bu kurum ve değerlerin yokluğu nedeniyle toplumsal bütünleşme sağlanamamış ve dolayısıyla imparatorluğu çöküş sürecinden kurtaracak bir "toplumsal seferberlik" kültürü oluşamamıştır.¹²²

Eşraf, Osmanlı toplumsal yapısında merkez-çevre ikiliğini incelerken üzerinde ayrıca durulması gereken toplumsal kesimi ifade etmektedir. Yönetici seçkinlerin ekonomik ve siyasal ayrıcalıklarına çevrenin tepkisinin yumuşadığı tek

¹¹⁸Ahmet Çiğdem ve diğerleri, "Şerif Mardin'le Merkez-Çevre Analizi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, 2006, ss.7-8; Mardin, Anahtar, 123-124

¹¹⁹Mardin, Anahtar, s. 128.

¹²⁰Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, (İdeoloji), s.126.

¹²¹Mardin, Anahtar, s.128-129

¹²²Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.22,26.

nokta, yerel eşrafa zaman zaman verilen yetkilerdi. Çünkü eşraf, imparatorluğun gerileme dönemiyle birlikte başlayan, yönetici seçkinin kendi halkını sömürmesi durumuna karşı, çevrenin çıkarlarını dile getirebilen tek kesimdi.¹²³ Ancak bu durum aslında toplumsal yapıdaki merkez-çevre ayrımının tek boyutluluk derecesini ortaya koymaktaydı. Çevrenin merkez karşısında tek temsilcisi olarak görülen eşraf, devletin kendisine verdiği yetkileri kullanmakta ve dolayısıyla merkez ile dikey bir ilişki içinde bulunmaktaydı. Bu nedenle Osmanlı'da merkez ile çevre arasındaki ilişki hiçbir zaman karşılıklı tavize dayanan bir ilişki olmamış; çevre hiçbir zaman iktidar için mücadele edebilecek bir sivil toplum statüsü kazanamamıştı.¹²⁴ Başka bir ifadeyle, Osmanlı toplumunda "siyaset" ortaya çıkmamış, yöneten-yönetilen ilişkisi merkezin tek başına belirleyici olduğu şiddetli bir çatışmaya sahne olmuştu.¹²⁵

Osmanlı toplumunda, şimdiye kadar anlatılan devşirme kul bürokrasisi ve Saraydan oluşan merkez ile başkentin alt kesimleri ve taşradan oluşan çevre arasındaki ayrım, 19. Yüzyılda oldukça hız kazanan Batılılaşma sürecinin etkisiyle ciddi bir değişim yaşadı. Bahsedilen süreç, imparatorluğun yönetsel ve hukuksal yapısında köklü değişiklikler yarattı ve bu durum kültürel farklılıkların da merkez-çevre ikiliğinde belirleyici olmasına neden oldu. Diğer bir deyişle, geleneksel ayırmda çevrenin merkezdeki yönetici seçkinlerin ayrıcalıklı konumlarına ekonomik ve siyasal kaygılarla karşı çıkışının yanına merkezin Batılılaşma adı altında "zevk ve eğlence" düşkünü olunduğu ve bu nedenle geleneğin yozlaşacağı endişesiyle kültürel kaygılar da eklendi.¹²⁶

Batılılaşma süreci ile birlikte başlayan kültür temelli bölünme, çevreyi geleneksel döneme oranla çok daha belirleyici bir şekilde İslâm ile özdeşleştirmiştir. Bu özdeşliğin ortaya çıkışında imparatorluğun yönetsel ve hukuksal yapısının İslâm'ın etkisinden çıkışının rolü oldukça etkilidir. Bu etki, yönetsel açıdan padişahın kişiliğinin devletin kişiliğinden ayrılması ve bürokratik kademelerin modernleşmesinde; hukuksal açıdan ise akıl temelli hukuk anlayışının egemen olmaya başlamasında kendisini göstermiştir.

¹²³Mardin, Anahtar, s.130

¹²⁴Metin Heper, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, 4. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012, (Devlet), ss.67-68.

¹²⁵Aydın, Tarihsel, s.71

¹²⁶Mardin, Anahtar, ss.130-131.

Batılı anlamda devlet kavramı; en yüksek siyasal otoriteyi temsil eden kurumlar sistemi ve siyasal olarak örgütlenmiş bir toplum olmak üzere iki farklı biçimde tanımlanabilmektedir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin bu iki anlamına karşılık gelecek herhangi bir kavram yoktu.¹²⁷ Hz. Muhammed ile başlayan "kutsal kişiselleştirme", ondan sonraki tüm İslâm toplumlarında varlığını sürdürmüştü ve devlet, doğrudan padişahın kişiliğiyle birlikte düşünülmekteydi. Avrupa'da 16. Yüzyıl ile birlikte görülmeye başlayan, kişilerden bağımsız devlet anlayışının Osmanlıya yansması ise Batılılaşma sürecinin bir getirisi olarak 19. Yüzyıl ile birlikte ortaya çıktı. Avrupa kültüründe görülen, bağlantılı parçalardan oluşan mekanik evren anlayışı ve bunun siyasal sisteme yansması, Tanzimat reformları ve reformcuları aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkiledi. Artık padişah tek başına sistemin belirleyicisi değildi. Diğer toplumsal, siyasal, bürokratik, ekonomik vs. yapı ve kurumların da etkinliği söz konusuydu.¹²⁸

Bu dönemde bazı padişahlar başta halifelik olmak üzere bir takım dinsel rol ve mitlerle iktidarlarına meşrûluk kazandırmak isteseler de, onların bu çabaları devletin tekrar padişahın kişiliğinde kurumsallaşmasına yetmedi. Padişah yine devletin en üst kademesinde yer alsa bile, gücün doğrudan doğruya kendisi tarafından kullanılması sınırlandırılmak istendi.¹²⁹ Padişah, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak ilâhî düzenin en üst konumunda diğer insanlardan farklı olarak görüldü ancak, onun bu gücü kişisel karizmasından değil işgal ettiği makamdan gelmekteydi. "Sultanın yüceliği" miti yerini "devletin yüceliği" mitine bıraktı ve bu uğurda padişahlar tahtta indirildi; hatta öldürüldü.¹³⁰ Bu dönemde padişah, Metin Heper'in deyimiyle, askerî, sivil ve/veya dinî bürokrasinin ya da saraydaki çeşitli kliklerin kuklası haline gelmişti ve bu nedenle imparatorluğun kimliği ile padişahın kimliğini bir arada düşünmek mümkün değildi. Yeni bürokratik kadrolar, padişaha ve Osmanlı Hanedanı'na bağlı kalmaya devam etmekle birlikte, padişahın kişiliğinden ayrı tuttukları devlete olan bağlılıklarını daha fazla önemsemeye

¹²⁷Patricia Crone, **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, çev. Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, ss.4-5.

¹²⁸Şerif Mardin, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, (Bediüzzaman), ss.23-25.

¹²⁹Heper, Devlet, s.69

¹³⁰Niyazi Berkes, **The Development Of Secularism In Turkey**, Hurst & Company, London, 1998, (Secularism), s.13.

başladılar.¹³¹ Padişahın karizması devlete geçmişti ve düzen sağlayıcı konumda artık padişah değil egemen grup olan devlet görevlileri vardı.¹³² Hukuk düzeninin rasyonelleşmesine bağlı olarak kul statüsünden kurtulan yeni bürokratik kadrolar padişahı bağımsız politika oluşturup, bu politikaları uygulayabilen ve denetleyebilen bir güç odağı hâline geldiler.¹³³

İmparatorluğun yönetim sisteminde belirleyici konum elde eden bürokrasi, Batılılaşma süreci ile birlikte yeni bir kimliğe bürünmeye başladı ve dolayısıyla merkezi belirleyen değer ve inançlar da değişti. Geleneksel Osmanlı yönetim sisteminde ulema, imparatorluğun yönetsel ve hukuksal anlamda İslâm temelli olması nedeniyle, sahip olduğu gücü iktidarın meşrûluğu ve çevrenin denetimi için kullanmaktaydı ve bu sayede devlet teşkilatı ile açık bir bütünleşme içindeydi. Ancak Batılılaşma süreci ile birlikte dinin temel belirleyici olduğu bu yapı, Şerif Mardin'in kavramsallaştırmasıyla "bürokratik stil"e evirildi. Bürokratik stil, toplumsal güç ilişkilerini lâik (seküler) bir tarzda ele alan yeni bürokratik sınıfa özel bir tavrın ürünüydü.¹³⁴ Yeni bürokratik sınıf, modernleşme sürecinin getirdiği yenilikler sonucunda geleneksel düşünce sisteminden ciddi bir kopuş yaşadı. Bu kopuşta, askerî, tıbbî ve idarî okullarda verilen, temeli pozitivizme dayalı modern eğitimin etkisi büyüktü.¹³⁵ Fransız ekolünü temel alan bu yeni eğitim sistemi, en yüksek derecesini sultanîyelerin oluşturduğu 3 basamaklı bir yapıyı ifade etmekteydi. Tanzimat süreciyle birlikte sayısı hızla artan bu lâik devlet okulları, imparatorluğu ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetecek kadroları yetiştirecekti.¹³⁶

Tanzimat bürokratları, toplumsal iktidar ilişkilerinde idealist yaklaşımı geri plâna atarak gerçekçi bir yaklaşım benimsediler. Bu noktada, geleneksel sistemin güçlü kesimi ulema ile yeni bürokratik sınıf karşı karşıya geldi. Bu ayrılıkta ulema,

¹³¹Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, (Modern), s.41.

¹³²Metin Hepar, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", **International Political Science Review**, Cilt:1, Sayı: 1, 1980, <https://www.jstor.org/stable/pdf/1600742.pdf>, (13.12.2017), s.85

¹³³Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, 4.Baskı, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009, ss.14-15

¹³⁴Şerif Mardin, "Türkiye'de Din ve Laiklik", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, (Laiklik), s.42

¹³⁵Şerif Mardin, "Modern Türkiye'de Din", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, (Modern), ss.90-91,94.

¹³⁶Zürcher, s.101.

dinden uzaklaşmayı ve dinî gereklerin tam olarak yerine getirilmemesini imparatorluğun gerilemesinin temel sebebi olarak kabul ederken; bürokratlara göre ise en önemli sorun, devlet mekanizmasındaki bozulma ve devlet görevlerine yapılan atamalarda liyakatin esas alınmamasıydı. O dönemde gücü elinde bulunduran bürokratlar, Avrupa'nın ekonomik ve yönetsel değerlerini imparatorluğa getirmeyi amaçladılar. Bu doğrultuda uygulanan politikalar da ulemanın saygınlığını ve gücünü çok büyük ölçüde azalttı.¹³⁷

Merkezin güç dağılımında yaşanan bu değişim, kaçınılmaz olarak kültürel alanda da farklılaşmayı beraberinde getirdi. Tanzimat bürokrasisi, yönetenler ile yönetilenler arasındaki kültürel açıklığı daha da büyüüttü. Bu ayrılık merkezin Fransız kültürü ile taşranın İslâm kültürü arasındaki ayrılığa işaret etmekteydi.¹³⁸ Yeni bürokratik elit, düşünsel anlamda olduğu kadar görünüş ve dil bakımından da farklı bir kimliğe bürünmüştü. Ancak bu kişilerin hem halktan zorla yeni şeyler isteyen merkezin temsilcileri olmaları hem de yabancı kültürün taşıyıcıları olmaları, onların Müslüman çevrelerce hiç sevilmeyen kişiler olmalarına neden oldu.¹³⁹

19. Yüzyılda yabancıların ya da Osmanlı Hristiyanlarının değişen toplumsal ve hukukî statülerine bir karşılık bulma çabası, özellikle hukukun egemenliği ve yasama konusunda lâikleşme sürecini beraberinde getirdi.¹⁴⁰ Modernleşme öncesi Osmanlı toplumunda, şeriat kuralları dışında kanun koyma yetkisi *Sultanî Hukuk* adıyla sadece padişaha aitti.¹⁴¹ Ancak modernleşme ve buna bağlı olarak II. Mahmud'un reformlarıyla ile birlikte, kanun yapım süreci farklı bir boyut aldı. Dinî meseleler ile dünyevî meselelerin ayırımına dayanan, şeriat kuralları ile çelişebilen, kamu hukuku ve özel hukuk ayırımını ortaya koyan, kişisel olmayan organları sürece dâhil eden ve en önemlisi dine veya geleneklere değil akla dayanan yeni bir hukuk düzenine geçiş yapıldı.¹⁴² Bu sürecin bir yansıması olarak din ve din dışı alanlar artık hukukî metinler aracılığıyla da birbirlerinden ayrıldı. Bir diğer ifadeyle bürokrasi,

¹³⁷Mardin, Laiklik, ss.43-45

¹³⁸Mardin, İdeoloji, s.132

¹³⁹Zürcher, s.106

¹⁴⁰Zürcher, s.99

¹⁴¹Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.76-77

¹⁴² Berkes, Secularism, ss.132-133.

hukuk, eğitim gibi alanlar ile din arasında, bölünmüş ikili bir sistem ortaya çıkmıştı.¹⁴³

Hem bürokratik hem de hukuksal düzeyde ortaya çıkan ayrışma süreci din alanının siyasetten ayrılmasını beraberinde getirdi. Bu süreçte yeni bürokratik seçkinler sınıfı Osmanlı kültürünün İslâmî bileşenine olumsuz yaklaşırken, İslâmî gelenekten beslenerek devletin gücünü ve refahını "Halife"ye bağlayan Müslüman alt kesimler lâik yaklaşımı benimsemediler. Dolayısıyla, padişahın otoritesinin zayıflayarak gücün bürokrasiye geçmesiyle birlikte din, toplumsal muhalefeti yani çevreyi besleyen en önemli kaynak konumuna geldi.¹⁴⁴

Modernleşme akımının imparatorluğun yönetsel ve hukukî yapısında meydana getirdiği bu sekülerleşme sürecinin yarattığı yeni merkez-çevre ayrımını Şerif Mardin şu şekilde dile getirmiştir:

*Türkiye'de kitle iletişim araçlarının ve kültür yaşamının modernleştirilmesi, "büyük" kültür ile "küçük" kültür arasındaki uçurumu, kapatmaktan çok derinleştirmiştir genellikle. İslâmiyet'e ve onun kültür mirasına sarılmak da, çevreyi yeni bir kültür çerçevesiyle bütünleştiremeyen merkeze, çevrenin verdiği bir karşılıktı. Böylece taşralar, "gericilik" merkezleri haline geldi. Ama daha da önemli olan, üst ve alt sınıfları da kapsam üzere tüm taşra dünyasının, İslâmî bir muhalefet içinde laikliğe karşı gittikçe birleşmesiydi. Merkeziyetçiliğe karşı olan eşraf, bunu, yüreklendirici bir gelişme olarak gördü kuşkusuz. Osmanlı başkentindeki alt sınıflar da, modernleştirme akımına katılmakta güçlük çeken kimseler anlamında, yani bu yeni anlamda, çevrenin bir bölümünü oluşturuyorlardı. Bu yeni edinilmiş birliğin içindeki çevrenin karşısına, yeni ve düşünce bakımından çok daha az ödün veren bir bürokrat tipi dikildi.*¹⁴⁵

Şerif Mardin'in bahsettiği, İslâmî muhalefetin karşısında yer alan bürokratik kadrolar daha önce değinildiği gibi modern eğitim sisteminden geçmiş pozitivist ve akılcılığı benimseyen kişilerdi. Bu kadrolar, 19. Yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte siyasal bir karakter de kazanmaya başladı. Artık merkez-çevre ayrımı, siyasal güce kimin sahip olduğundan çok, hangi ideolojinin ve değerlerin iktidarı belirlediği tartışmaları üzerinden şekillenmeye başladı.¹⁴⁶ Bu noktada, modernleşen bürokratik kadronun kendi ideolojisini iktidara taşımak için giriştiği siyasal mücadele serüveni,

¹⁴³Berna Turam, **Türkiye'de İslâm ve Devlet Demokrasi Etkileşim Dönüşüm**, çev. Pelin Tünaydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss.47-48

¹⁴⁴Gökhan Tuncel ve Bekir Gündoğmuş, "Türk Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:3, 2012, s.141; Mardin, Bediüzzaman, s.168.

¹⁴⁵Mardin, Anahtar, s.137.

¹⁴⁶Mustafa Çolak, **Merkez Çevreyi Yeniden Düşünmek: 1923-1980**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2009, s.37

Türk siyasal sisteminin cevap anahtarı olacak nitelendirilecek merkez-çevre ayrımının oluşmasının tarihsel arka plânına işaret etmekteydi.

Tanzimat reformlarının yarattığı değişim süreci sadece İslâmî muhalefet olarak nitelendirilen tabandan değil, modernleşmeci bürokratik kadroların kendi içerisinden de tepki görmeye başladı. Tanzimat bürokratlarının temel felsefesine göre, insana ilk önce lâzım olan şey ilim ve fendir; ilim ve fen olmadan modernleşmek mümkün değildir; modernleşmenin taşıyıcısı ise kanunlardır. Bu özellikleri içinde barındıran Batı medeniyeti, imparatorluğun kurtuluşu için olmazsa olmaz koşul olarak görülmüştür. Batı medeniyetinin ilerlemesini sağlayan şey aslında İslâm medeniyetinin de özünde var olan bilimsel ilerlemedir ve iki medeniyet arasında din veya zihniyet kaynaklı bir farklılık bulunmamaktadır.¹⁴⁷

Tanzimat bürokratlarının bahsedilen topyekûn modernleşme anlayışı hem kendi karşıtını doğurmuş hem de kendisini tamamlayacak süreci başlatmıştır.¹⁴⁸ Modernleşme süreci konusunda Tanzimat bürokratları ile hemfikir olan bu muhalif grup, kendilerini Tanzimat sürecinin "yeni"liklerinin imparatorluktaki temsilcileri olarak görüyordu. En genel şekliyle liberalizmi benimsedikleri söylenebilecek ve daha sonra adlarına Yeni Osmanlılar denilecek bu grup, Tanzimat bürokratlarını, modernleşme sürecinde İslâm değerlerini hiçe saymak ve Batı'yı körü körüne taklit etmekle eleştiriliyorlardı. Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi isimlerin başını çektiği Yeni Osmanlıların hedefi; modernleşme sürecini taklit olmaktan kurtararak, toplumun ve coğrafyanın özelliklerine göre yeniden geliştirilmek ve şeriat ilkelerine dayalı temsili, anayasal ve parlamenter bir yönetim sistemi kurmaktı.¹⁴⁹ Bu hedefe de 1876 yılında II. Abdülhamid tarafından anayasal monarşinin ilân edilmesiyle ulaşmışlardı. Ancak bu başarı çok kısa sürdü ve Abdülhamid'in Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane göstererek 1878 yılında meclisi feshetmesi ile anayasal monarşiye 30 yıl sürecek bir ara verildi.¹⁵⁰

¹⁴⁷Gökhan Çetinsaya, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.56,58-59,66

¹⁴⁸Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrûtiyet", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.72

¹⁴⁹Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009,ss.42-43; Koçak, s.73

¹⁵⁰Zücher, ss.116,122.

Abdülhamid döneminde faaliyetlerini yurtdışında gizli bir biçimde sürdürmek zorunda kalan Yeni Osmanlılar, ilerleyen yıllarda iktidarı ele geçirecek olan *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin (İTC) temelini oluşturdular. İTC'nin oluşum süreci, başta Tıbbiye olmak üzere modern eğitim veren okullarda yetişen bürokratların 1889 yılında kurduğu *İttihad-ı Osmanî* örgütü ile başladı. Bu örgüt daha sonra Paris'te Ahmet Rıza önderliğindeki hareketle birleşti ve böylelikle 1895 yılında *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti* kuruldu.¹⁵¹ Cemiyet içerisinde modernleşme ve devletin kurtarılması konusunda bir fikir birliği bulunsa da, dinin konumlandırılması ve imparatorluk içerisindeki etnik-dinsel azınlıklar konusunda ciddi ayrımlar söz konusuydu. Burada ilk kırılma noktasını pozitivist bir düşünce yapısını benimseyen ve imparatorluk içerisindeki gayrimüslimlere yakın duran Ahmet Rıza ile İslâmcı bir çizgide hareket eden Mizancı Murat arasındaki ayrılık oluşturmaktaydı. Cemiyet içerisindeki bir diğer fraksiyonu ise etnik-dinsel ayrım gözetmeksizin tüm Osmanlı halklarının eşit haklara sahip olması gerektiğini, imparatorluğun ancak bu şekilde kurtarılabileceğini savunan ve bu amaçla Müslüman olmayan burjuvazi ile işbirliği yapılması gerektiğini düşünen Prens Sabahattin grubu oluşturmuştu.¹⁵² Bu dönemde din, ilk defa toplumsal yapıya yön verecek bir ideoloji haline getirildi. Abdülhamid, imparatorluğun kurtuluşu için, halkını merkezin çatısı altında birleştirecek bir akım olarak İslâmcılık düşüncesini benimsedi ve bu doğrultuda halifelik nüfuzunun kullanıldığını göstermek adına İslâm dünyasının koruyuculuğuna soyundu.¹⁵³ Aynı dönemde Mizancı Murat'ın Abdülhamid ile anlaşması sonrasında Ahmet Rıza cemiyetin tartışmasız lideri haline geldi ve cemiyet "Osmanlı birliği" hedefine yöneldi. İslâmcılık lehine yürütülen politikalara şiddetle karşı çıkıldı ve İslâmcı düşüncüyü benimseyenler cemiyetten tasfiye edildi.¹⁵⁴

1906 yılında Selanik'te küçük memurlar ve çoğu subay olan askerler tarafından, İTC ile organik bir bağı olmamasına rağmen, meşrûtiyetçi düşüncüyü benimsedikleri için ona yakın görünen paramiliter bir örgütlenme olan *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* kuruldu. Bu cemiyet daha sonra kendilerine Paris'teki İTC

¹⁵¹Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2001, ss.25-31.

¹⁵²Suavi Aydın, "İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, (İki Ayrı), ss.117-119.

¹⁵³Kemal Karpaz, **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, 3. Baskı, Timaş Yayınları, Ankara, 2013, s.81

¹⁵⁴Aydın, İki Ayrı, s.123

merkezi tarafından yapılan teklif üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldı ve böylelikle Selanik cemiyetin iç; Paris ise dış merkezi oldu. Ancak bu tarihten sonra cemiyetin kontrolü tamamen Selanik grubunun eline geçti ve 20. Yüzyıl Türk siyasi tarihinin seyrine bu grubun düşünceleri yön verdi. Selanik kentinin kendine has sosyo-ekonomik özelliklerinden ve Alman devlet sisteminden oldukça etkilenen Selanik grubu, paramiliter güçleri harekete geçmeyi amaçlayan, işlevsel bir anlayışı benimsemiş ve padişahı devirerek, halk egemenliğine dayalı, tam anlamıyla özgür bir ulus-devlet yaratmak uğruna canları pahasına mücadele etmeyi göze almıştı.¹⁵⁵ Bu noktada halkı bilinçlendirmek adına bildiriler dağıtıldı, duyurular yapıldı, siyasi konferanslar ve eylemler düzenlendi.¹⁵⁶

1908 yılı Osmanlı-Türk siyasi sisteminin kırılma noktalarından birine işaret etmektedir. Bu dönemde, uluslararası güçlerin imparatorluğun iç işlerine müdahale çabaları, Makedonya sorunu ve askerlerin yaşadıkları ekonomik kriz gibi problemlere karşı İTC, küresel düzeyde başarılı olan meşrûî yönetim girişimlerinin de etkisiyle anayasal bir meşrûî monarşiyi tek çare olarak gördü. Bu arada, imparatorluk içerisinde ekonomik darboğazda olan askerlerin temel insanî ihtiyaçlarını karşılamak için başlattığı isyan dalgası hızla Anadolu'dan Rumeli'ye yayıldı.¹⁵⁷ Askerlerin ekonomik sıkıntıları, başlatılan isyanın görünürdeki nedeniydi. Asıl amaç, meşrûî yönetimin ilân edilmesini sağlamaktı. Nitekim isyanlar başlamadan kısa bir süre önce dönemin Makedonya Genel Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa tarafından Abdülhamid'e gönderilen bir ihbar mektubunda Selanik ve Manastır bölgesinde bir komite kurularak eyleme geçileceği bilgisine yer verilmişti.¹⁵⁸ Enver Bey, Kolağası Niyazi gibi bazı genç subaylar emirleri altındaki askerlerle birlikte dağa çıkarak süreci genişlettiler. Daha sonra isyan, 2. ve 3. Ordu birlikleri tarafından desteklendi. İTC ise ordu içerisindeki bu heyecandan faydalanmak isteyerek, isyan sürecini sahiplendi ve kuvvet yoluyla anayasanın tekrar ilân edilmesini amaçladı.¹⁵⁹ Ordu içerisindeki bu isyan dalgası hızla halka yayıldı ve kitleler sokağa döküldü.

¹⁵⁵Samih Nafiz Tansu, **Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe İttihat ve Terakki**, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016, ss.65-66.; Aydın, İki Ayrı, ss.123-126.

¹⁵⁶Murat Çulcu, **İttihat ve Terakki**, E Yayınları, İstanbul, 2011, s.268.

¹⁵⁷Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Boğaç Babür Turna, 2. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009, ss.279-280.

¹⁵⁸Tevfik Çavdar, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, ss.30-31.

¹⁵⁹Orhan Örs, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:51, Bahar 2013, s.697.

Yıldız Sarayı'na meşrûtiyetin tekrar ilan edilmesini isteyen çok sayıda tehditkâr mektup gönderildi. Bu süreç ile daha fazla mücadele edemeyen Abdülhamid, Temmuz 1908'de meşrûtiyetin tekrar ilân edildiğini bildirdi.¹⁶⁰

Kazım Karabekir, İTC'nin kontrolünü eline geçiren Selanik grubunun 1908 yılında iktidara geliş sürecini teşkilâtlanmadaki başarılarına ve dönemin şartlarını iyi okumalarına bağlamış ve bunu şu sözlerle ifade etmiştir:¹⁶¹

...İkinci devre kuruluşu ise 1906'da İstanbul'dan uzak olan Makedonya'da ihtilaller arasında olgunlaşan bir muhitte ve yine olgunlaşmış sivil ve asker başların zamanın icaplarını düşünerek ve daha uzun görüşmeler ve didişmelerle başlamış ve Selanik'te on kişilik bir merkezle faaliyete girişmiştir. Teşkilatını hemen ordulara hasretmiş, Manastır muntakası gibi, istibdat mihrakından çok uzak bir yerde icra kudretini haiz bir kudret vücuda getirmiş, Rumeli'nin mühim merkezlerine teşkilatını teşmil etmiş ve İstanbul, Edirne, İzmir gibi yerlerde de teşkilatını başarmış olduğundan düşmanı olan istibdatı yıkmış ve hedefi olan hürriyeti ilan ederek meşrûtiyet-i idareyi kurabilmiştir.

Meşrûti yönetime geçileceğinin ilan edilmesinin ardından 1908 yılının sonunda yapılan seçimlerde 287 vekil çıkaran İTC, iktidarı doğrudan ele almasa da, iktidarın denetimi konusunda çok güçlü bir konum elde etmişti. Buna karşılık, hâlen gizli bir teşkilât olarak varlığını sürdürmesi ve halktan uzak politikalarla kendi siyasal çıkarları doğrultusunda hareket etmesi İTC ile halk arasındaki bağın kopmasına neden oldu. Bunun yanında, İslâmcı subayların ordudan atılması; ordu içinde din aleyhine telkinler yapılması; Hristiyan azınlıkların Müslümanların millî ve dinî duygularını aşağılayıcı hareketlerde bulunmaları, imparatorluk içindeki doğal afetlerin şeriatından uzaklaşılması için gerçekleştiği gibi söylenti ve gelişmelerin hızla yayılması¹⁶², Abdülhamid döneminde uygulanan İslâmcı politikalar sonucunda devlet ile büyük oranda bütünleşme sağlayan, başını ulema ve tarikat şeyhlerinin çektiği Müslüman kitleyi İttihatçılar aleyhine çevirdi ve bu durum, tarihe 31 Mart Vakası olarak geçecek bir ayaklanmayı beraberinde getirdi. İsyan, Selanik'teki 3. Ordu birliklerinden oluşan *Hareket Ordusu* tarafından bastırıldı. Kendisine karşı girişilen bu isyan hareketinden dinsel muhalefetin sorumlu tutan İTC, Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine Mehmed Reşad'ı tahta çıkardı.¹⁶³

¹⁶⁰Çavdar, ss.33-35; Lewis, ss.283-284.

¹⁶¹Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s.19

¹⁶²Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:37-38, Kasım 2006, s.17; Karpat, s.86-87

¹⁶³Karpat, ss.86-87; Zürcher, ss.149-153

1909 yılında devletin kontrolünü büyük oranda ele geçiren İTC, 1913 yılındaki *Bab-ı Âli Baskını* ile mutlaklaştırdığı iktidarını, zaman zaman çeşitli kırılmalar yaşasa da I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürdürdü. Ancak, savaştaki başarısızlık ve buna bağlı olarak imparatorluk topraklarının büyük bir çoğunluğunun işgale uğramasıyla İTC devri sona erdi. Bu tarihten sonra imparatorluk, padişahın varlığında ve çeşitli sadrazamların isimleri ile anılan hükûmetler tarafından yönetildi.

I. Dünya Savaşı yenilgisinin ardından Anadolu'da küçük gruplar tarafından başlatılan direniş hareketi, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı ve kongreler süreci ile birlikte hızla örgütlenmeye başladı. Bu kurtuluş hareketi, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin (BMM) açılmasıyla birlikte tek bir çatı altında toplandı ve bu tarihten itibaren hareketin kontrolü Ankara'nın eline geçti. Ankara, bağımsızlık mücadelesi sürecinde, etkisi ve şiddeti zaman zaman artan karşı çıkışlarla karşılaşsa da askerî alanda elde edilen başarılarla, özellikle de Ağustos 1922'de elde edilen Yunan zaferi ile gücünü tartışmasız kıldı. Fiilî mücadelenin tamamlanmasının ardından, çok uzun süren görüşmeler sonucunda 24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalandı ve Türkiye, misak-ı millî sınırları içinde egemen bir devlet olarak ortaya çıktı.¹⁶⁴ Kurtuluş mücadelesinin başarı ile tamamlanmasının ardından Türkiye için artık *kuruluş* dönemi başladı. Kuruluş ifadesi, sadece yeni bir devletin kurulması değil aynı zamanda yeni bir ulusun yaratılması anlamına da gelmekteydi. Türkiye'nin bu süreçte uyguladığı reform politikaları, imparatorluk mirasından, idarî ve siyasal yapılanma bakımından bir kopuşu; pozitivist-rasyonel modernleşme hedefi ve bu hedefe ulaşmada bürokratik kadroların belirleyiciliği bakımından ise sürekliliği ifade etmekteydi. Bu politikalar, yeni sistemde yöneten-yönetilen ikiliğinin ve dolayısıyla merkez-çevre ayrımının taraflarını net bir şekilde ortaya koydu.

1913-1918 yılları arasındaki İTC iktidarı, Şeyhülislâmın kabineden çıkarılması, Şer'î mahkemelerin seküler nitelikteki Adliye Nezareti'nin kontrolüne verilmesi, medreselerin Maarif Nezareti'ne bağlanması ve bu okullarda yabancı dilde eğitiminin zorunlu olması, kadınlara boşanma hakkı ve eğitim zorunluluğunun getirilmesi gibi reformların hayata geçirildiği toplu lâikleşme ve modernleşme dönemine işaret etmekteydi.¹⁶⁵ İTC'nin toplu lâikleşme ve modernleşme düşüncesi olarak görülen şeye karşı taşranın direnişi, dönemin en önemli toplumsal sorununa

¹⁶⁴Karpat, ss.111-138; Zürcher, ss.221-241.

¹⁶⁵Zürcher, ss.185-186.

işaret etmekteydi. I. Dünya Savaşı sonrası Anadolu topraklarını kurtarmak amacıyla Mustafa Kemal önderliğinde başlayan kurtuluş mücadelesi de bu toplumsal kopukluk mirasının üzerine oturdu ve hatta bu kopukluğu daha da derinleştirdi.¹⁶⁶ Derinleştirdi çünkü İTC döneminde üç tarz-ı siyasetin senteziyle imparatorluğun yeniden eski günlerine kavuşturulması amaçlanırken, Kemalist yönetim yeni bir ulus inşasını amaç edindi. Batının bilim ve teknikteki ilerleyişini İslâm kültürü ile uyumlaştırma çabaları yerine yepyeni bir kültürün yaratılması amaçlandı ve topyekûn, ödünsüz bir modernleşme ideolojisi benimsendi. Bu durumun bir getirisi olarak imparatorluğun çöküş sürecinde önemini kaybeden din, kurtuluş mücadelesinin kazanılmasının ardından modernleşme sürecinin karşısındaki en önemli engel olarak görüldü.¹⁶⁷ Bu bağlamda lâiklik; halk egemenliği, ulusal bağımsızlık, düşünce ve inanç özgürlüğü, eğitim ve kültür birliği gibi temel hedefleri içeren toplumsal yeniden biçimleniş sürecinin en temel ilkesi olarak benimsendi ve sistemin temeline din-devlet ayrılığı konmuş oldu.¹⁶⁸

Bahsedilen din-devlet ayrılığına dayalı sistemin ortaya çıkışında, 1920-1922 döneminde BMM içerisinde ortaya çıkan muhalif hareketin önemli etkisi vardır. Meclis içindeki muhalif hareket, Mustafa Kemal'in meclis içindeki dağınık grupları bir araya toplamak adına Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu (ARMHG) kurması sonucu belirginleşti. ARMHG'nin dışında kalan ve *İkinci Grup* olarak adlandırılan bu muhalif kanat, İslâmcı ve adem-i merkeziyetçi eğilime sahipti. Hilâfet ve saltanat yanlısı olan bu grup, Cumhuriyet rejimini İslâm dünyasının geleceği için sakıncalı görmekte, dinsel öğretimin yaygınlaşmasını ve içki yasağı getirilmesini savunmaktaydı.¹⁶⁹ Bu bağlamda, Türkiye'de Kemalist-seküler bürokratik elit ile İslâmcı-muhafazakâr halk kitlesi ayrımına dayanan ve Türk siyasal sistemindeki mücadele alanlarının açıklanmasında hakim paradigma olan merkez-çevre ikiliğini ortaya çıkaran süreci, 1923 yılından değil de biraz daha geriye

¹⁶⁶Mardin, Anahtar, 133-134.

¹⁶⁷Kerem Ünüvar, "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrûtiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.136-138.

¹⁶⁸Özer Ozankaya, **Türkiye'de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, ss.189-191.

¹⁶⁹Mardin, Anahtar, s.140; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Bizbize Basın Yayın, Ankara, 2008, ss.483-486.

giderek, *İkinci Grup* ile sürdürülen mücadeleyi de içerecek bir şekilde ele almak daha doğru olacaktır.

B. Türkiye'de Merkez-Çevre Ayrımının Somutlaşması: BMM ve Tek Parti Dönemi

Millî kurtuluş mücadelesinin başladığı dönemde toplumsal şartların getirdiği bir zorunluluk olarak dine mesafeli bir tutum benimsenmemiştir. Hatta bu süreçte toplumsal birliği sağlayacak bir ulusçuluk bilincinin eksikliği nedeniyle din, Osmanlı dönemine oranla çok daha fazla biçimde siyasetin içinde yer aldı.¹⁷⁰ Bu durumun en güzel örneğini BMM'nin açılışının nasıl yapılacağı konusunda Mustafa Kemal'in askerî ve idarî birimlere gönderdiği yazılı emirde görmek mümkündür. Bu emirde Mustafa Kemal, meclisin cuma günü, tüm vekillerin katılacağı cuma namazının ardından, salâvâtlarla, dualarla, hatimlerle, kurbanlar kesilerek açılacağını belirtmiş ve emrin sonunda "Cenâb-ı Hak'ka tam bir muvaffakiyet için niyaz edip yalvarıyoruz" ifadesine yer vermişti.¹⁷¹ BMM'nin oluşumunda da din adamlarının ağırlığı söz konusuydu. 361 milletvekilinden 73'ünün din adamı olduğu mecliste Mevlevî, Bektaşî ve Nakşibendî tarikatlarından 10 önemli şeyh de bulunuyordu.¹⁷²

BMM'nin açılışından itibaren hayata geçirilen düzenlemeler her ne kadar farklı toplumsal kesimleri bağımsızlık mücadelesi etrafında birleştirme amacıyla İslâm dininden faydalandığını gösterse de, bu düzenlemelerde, özellikle savaşın kazanılmasının ardından çok net şekilde ortaya çıkacak devletin ve toplumun lâikleştirilmesi amacının işaretlerini de görmek mümkündür. Özellikle saltanat ve hilâfet konusunda radikâl söylemlerin kullanılmadığı, Mustafa Kemal'in camilerde halka seslendiği bu dönem, BMM'nin feshi ve Cumhuriyetin ilânı ile birlikte zayıfladı ve Cumhuriyet idaresi ve ideolojisine sıkı sıkıya bağlı kadroların katı bir

¹⁷⁰Mete Tunçay, "İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Kemalizm**, 6. Baskı, (Ed. Ahmet İnsel), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.92

¹⁷¹Murat Bardakçı, "Mustafa Kemal, Meclis'in 23 Nisan Sabahı Namazlarla, Dualarla, Hatimlerle ve Kurbanlarla Açılmasını Emretmişti", **Habertürk**, 23.04.2016, <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1229211-mustafa-kemal-meclisin-23-nisan-sabahi-namazlarla-dualarla-hatimlerle-ve-kurbanlarla-acilmasini-emretmisti>, (11.01.2018).

¹⁷²Lewis, s.552.

lâik tutumu benimsediği döneme geçildi.¹⁷³ Bu tutum, BMM içindeki İslâmcı kanadın merkezden tamamen kopuşunu ve Türk siyasal sisteminde çok uzun yıllar var olacak çatışma alanlarını beraberinde getirdi.¹⁷⁴

BMM'nin açılışından itibaren yeni bir devlet ve yeni bir ulus yaratma çabasına giren Mustafa Kemal, bu çaba doğrultusunda hem devletin hem de toplumun dinin belirleyiciliğinden kurtulmasını amaçladı. Bu amaca ulaşmak için de temelinde lâiklik anlayışının olduğu bir dizi reformlar gerçekleştirildi. Bu reformlar sürecinde, yasal, kurumsal, bürokratik düzeyde ve söylem ve semboller düzeyinde gerçekleştirilen uygulamalar, Türk siyasal sistemindeki merkez-çevre ikiliğinde geleneksel merkezin somutlaşmasını sağlayan araçlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda, bahsedilen düzeyler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Türk siyasal tarihinde hem çevrenin merkeze yerleşmek için hem de merkezin merkezi korumak için giriştiği çabaların analizinde başvurulacak inceleme alanlarını oluşturacaktır.

1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Hukukun Dünyevîleşmesi

Mustafa Kemal, BMM'nin kurulmasından sonra toplumun İslâmcı ruhunu göz önünde tutarak temkinli davrandı. Bu doğrultuda 29 Nisan 1920 tarihinde çıkarılan 2 Sayılı kanunda meclisin amacı, "Hilafet ve Saltanatı yabancıların elinden kurtarmak" olarak belirtildi. Ancak, yine aynı yasada BMM'nin şeriata uygun olan meşrûiyetine karşı gelmek vatana ihanet olarak kabul edildi.¹⁷⁵ Bu yasanın çok uzun yıllar yürürlükte kalması¹⁷⁶, aslında gelecekte uygulanacak modernleşme projesinin tepeden inme karakterinin ilk işaretlerini de vermekte ve özellikle İstiklâl Mahkemeleri döneminde merkezin merkezi koruma çabalarının hukukî dayanağını oluşturmaktaydı.

1921 yılında çıkarılan *Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu* bu dönemde değişen meşrûluk algısının anayasal düzeyde biçim alışı göstermekteydi. Kanunun birinci

¹⁷³İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, 8.Baskı,Dergah Yayınları, İstanbul, 2017, (1), s.14.

¹⁷⁴Çetin Özek, **Devlet ve Din**, Ada Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, (Din), s.459

¹⁷⁵Gotthard Jaschke, **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, ss.19-20

¹⁷⁶Yasa 1991 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

maddesinde "hakimiyet bilâkaydüşart milletindir" ifadesi yer almaktaydı.¹⁷⁷ Bu ifade, İslâm toplumlarındaki sultanın Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduğu inancına dayalı geleneksel meşrûluk anlayışının yerine; modern, rasyonel meşrûluk anlayışının benimsendiğini göstermekteydi. Daha da önemlisi, Halifeliğin henüz kaldırılmadığı düşünüldüğünde dinî liderin elinden siyasal gücün alınması anlamına gelmekteydi ki, bu durum Saltanatın kaldırılması ile birlikte kesin olarak çözüldü.

Teşkilâtı Esâsiye Kanunu'nda yer alan bu anlayışı destekleyen bir diğer husus, BMM seçimlerinin 1923 yılında yenilenmesinin ardından ARMHG'nin Halk Fırkası (HF) adıyla partileşmesi sonrasında çıkarılan parti tüzüğünde de kendisini gösterdi. Tüzüğün ilk maddesinde HF'nın amacı; "...Milli Hakimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek ve Türkiye'yi asri bir devlet haline yükseltmek ve Türkiye'de bütün kuvvetlerin fevkinde kanunun velayetini hakim kılmaya çalışmak" olarak belirtilmişti.¹⁷⁸ Bu ifadeler, geleneksel meşrûluk anlayışının Türk siyasal sistemini uzun yıllar tek başına yönetecek siyasal hareket tarafından benimsenmediğini ve ülkeye demokratik-hukuk devleti karakterinin kazandırılacağını göstermektedir. Yine aynı tüzüğün üçüncü maddesinde fırkanın, inanç ve vicdan meselelerini siyasetten kurtarmayı, devlet ve millet işlerinde dinle dünyayı tamamıyla birbirinden ayırmayı en önemli ilkelerden saydığı belirtilerek geleneksel sistemdeki din-devlet bütünleşmesini ortadan kaldıracak lâik tutumun vazgeçilmez kabul edildiğine dikkat çekilmişti.¹⁷⁹

Bu dönemde ele alınacak bir diğer yasal düzenleme de *Diyanet İşleri Reisliği'nin (DİR) kuruluşunu düzenleyen 429 Sayılı Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun'dur.*¹⁸⁰ Bu kanunun ilk yedi maddesinde DİR ile ilgili düzenlemelere yer verilmişti. Buna göre, Şeyhülislamlık makamının devamı niteliğindeki imparatorluk döneminden kalan Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırılarak yerine, İslâm dininin inanç ve ibadetlerine ilişkin bütün dinî

¹⁷⁷Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), **Teşkilatı Esasiye Kanunu**, <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1921/1921ilkmetin/1921-ilkhali.pdf>, (13.01.2018).

¹⁷⁸Aydın Erdoğan, "CHP Tüzükleri", **TBMM**, <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200106621%20CHP%20TUZUKLERI%20DUNU%20BUGUNU%201920-2000/200106621%20CHP%20TUZUKLERI%20DUNU%20BUGUNU%201920-20000014-0065%20BOLUM%201.pdf>, (13.01.2018), ss.19-20.

¹⁷⁹Jaschke, s.96

¹⁸⁰Çalışmanın bu bölümünde sadece DİR'in kuruluş kanuna ilişkin bilgi verilecek; kurumsal inceleme ilerleyen bölümlerde ele alınacaktır.

meseler ve kurumları idare edecek DİR kuruldu. Kanunun ilk maddesinde insanlar arasındaki dinî meselerın yürütölmesi yetkisi ise Meclise verildi. Başbakanlığa bağılı olarak kurulan kurumun bütçesi de Başbakanlık bütçesi içerisinde düzenlenmişti. Ayrıca ölke sınırları içinde cami ve mescitlerin idare edilmesi ve imam, hatip, müezzin gibi hizmetlilerin atanıp görevden alınması da Reisliğin yetkisine bırakılmıştı.¹⁸¹ Kanunda göze çarpan en önemli husus, Reisliğin sadece inanç ve ibadet alanını düzenlemekle yetkili kılınması; toplumsal ilişkilerde dinsel nitelikteki sorunlara ilişkin yetkinin Meclise bırakılmasıdır. Böylelikle dinî bir organın, geçmişte fetva vermek yoluyla sıklıkla gerçekleşen, siyasal ve toplumsal alana yönelik herhangi bir müdahale girişiminin önü kapatılmıştı.

İmparatorluk döneminde bütün medreselerin Maarif Vekâleti çatısı altında toplanmasıyla başlayan süreç, Cumhuriyet döneminde çıkarılan *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ile tamamlandı.¹⁸² Eğitimin birleştirilmesi Mustafa Kemal tarafından geleneklere dayalı sisteme karşı çıkışın ve modernleşmenin en önemli araçlarından biri olarak görölmüşü. *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* da bu amaçla bütün öğrenim kurumlarını yani medrese ve okulları Maarif Vekâleti'nin çatısı altında birleştirdi. Dönemin Maarif Vekili Vasıf Çınar da bu kanuna dayanarak tüm medreselerin kapatılmasını emretti.¹⁸³ *Tevhid-i Tedrisat Kanunu* ilerleyen yıllarda eğitim sisteminde uygulanacak kökten lâikleşme politikalarının dayanak noktasını oluşturdu.

Bu dönemin hukukî düzenlemelerinde 1924 Anayasası diğer düzenlemelerden farklı bir şekilde ele alınmalıdır. Anayasanın 1. Maddesinde devletin bir Cumhuriyet olduğu ifade edilmekle birlikte, 2. Maddede devletin dininin İslâm olduğu belirtilmişti. Ayrıca 26. Maddede de din işlerini yürütmek Meclisin görevleri arasında sayılmıştı.¹⁸⁴ Dönemin egemen anlayışı ile çelişkili görünen Anayasa'nın bu şekliyle çıkarılmasının, Saltanat ve Halifelik gibi geleneksel sistemin

¹⁸¹TBMM, *Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlğasına Dair Kanun*, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf, (13.01.2018).

¹⁸²Berkes, *Çağdaşlaşma*, s.459

¹⁸³Jaschke, ss.74-75.

¹⁸⁴Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, *Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası)*, <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/1924.html>, (13.01.2018).

iki önemli kurumunun kaldırılmasının ardından günün koşullarının bir zorlamasından kaynaklandığı söylenebilir.¹⁸⁵

Kemalist dönemin başlattığı reform sürecine İslâmcı çevreden yükselen tepkinin zirveye çıktığı olaylardan biri Doğuda patlak veren *Şeyh Sait İsyanı*'dır. Nakşibendî tarikatının büyük rol oynadığı isyan, hükûmetin dinsizleştiği, milletin dinsizliğe götürüldüğü ve dinin kaldırılmak istendiği iddialarına dayanmaktaydı.¹⁸⁶ Bu iddialar üzerinden halifeliği geri getirmek isteyen bir hareket olarak başlayan isyan yaklaşık iki ay sürdü. İsyanın bastırılmasının ardından çıkarılan *Takrir-i Sükûn Yasası* ile toplumun düzen ve huzurunu bozan her türlü kurum ve oluşumun kapatılması yetkisi hükûmete verildi.¹⁸⁷ Bu yasa ile Kemalist-seküler bürokratik elitin oluşturduğu merkezin karşısındaki çevrenin temsilcisi sayılabilecek kişi ve kurumların tasfiyesinin yasal dayanağı oluşturuldu. Buna paralel olarak isyanın dinsel niteliğinden hareketle ülke genelindeki tekke ve zaviyeler kapatıldı; tarikatlar dağıtılarak toplantıları yasaklandı.¹⁸⁸

Hukuksal alandaki en önemli gelişmeler toplumsal ilişkileri düzenleyen kanunların modern anlamda yeniden yapılandırılması noktasında söz konusu oldu. Bu kanunlardan belki de en önemlisi 17 Şubat 1926 tarihli *Medenî Kanun*'dur. 1912 tarihli İsviçre Medenî Kanunu'nun Türkçeye çevrilmesi ile hazırlanan Medenî Kanun yeni ülkenin lâikleşme sürecindeki en önemli kırılma noktalarından birine işaret etmektedir.¹⁸⁹ Kanuna göre hâkim, gelenekleri ve kabul edilmiş öğretileri değil, bilimsel araştırmaları ve hâkimlerin vermiş oldukları kararları esas alacaktır. Burada geleneklerden yararlanamayacağının özellikle üzerinde durulmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen reformları İslâm ile uzlaştırma arayışlarına karşı, Medenî Kanun, bu durumdan ciddi bir kopuşun ilk işaretlerini vermektedir.¹⁹⁰ Gelenekten kopuş; modernleşme ve lâiklik ile sıkı ilişki anlamına gelen bu durum, kanunun gerekçesinde kendisini net bir şekilde ortaya koymaktaydı:

¹⁸⁵Mutay Öztemiz, **Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları**, Pencere Yayınları, İstanbul, 1997, s.22.

¹⁸⁶Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007, s.113

¹⁸⁷TBMM, **Takrirî Sükun Kanunu**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf, (13.01.2018).

¹⁸⁸Lewis, s.358.

¹⁸⁹Toktamış Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 2003, s.360

¹⁹⁰Necmi Uyanık ve Serdar Kara, **Birinci Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset ve Toplum İlişkileri Üzerine (1923-1960)**, Palet Yayınları, Konya, 2016, ss.29-30.

*Hayat yürür; ihtiyacat süratle değişir, din kanunları, mutlaka ilerleyen hayatın huzurunda şekilden ve ölü kelimelerden fazla bir kıymet, bir mânâ ifade edemezler. Değişmemek, dinler için bir zarurettir. Bu itibarla dinlerin sadece bir vicdan işi olarak kalması, asrı hazır medeniyetin esasatından ve eski medeniyetle yeni medeniyetin en mühim farikalarından birisidir. Esaslarını dinlerden alan kanunlar tatbik edilmekte oldukları camiaları nazil oldukları iptidâî devirlere bağlarlar ve terakkiyata mâni bellibaşlı müessir ve âmiller sırasında bulunurlar...*¹⁹¹

Medenî Kanun, din seçme özgürlüğü, tek eşlilik, eş seçme özgürlüğü, evlenme yaşı, kadın ve erkeğe eşit miras hakkı tanınması, evlenmenin kesinlikle resmî nikâhla yapılması, dinsel nikâhın isteğe bağlı kılınması ve resmî yerler dışında yapılmasının öngörülmesi, aile kurumunu eşlerin dinsel inancından bağımsız kabul edilmesi gibi düzenlemeleriyle hukuk sisteminin İslâm dininin belirleyiciliğinden çıkarak dünyevîleşmesine çok önemli katkı sağlamıştı.¹⁹²

Medenî Kanun ile aynı yıl çıkarılan *Ceza Kanunu* da hukukun dünyevîleşmesi ve Kemalist-seküler kitlenin merkeze yerleşmesi noktasında önemli hükümler içermektedir. Kanunun 163. Maddesinde dini ve kutsal şeyleri lâikliği tehlikeye sokmak amacıyla kullananların, bu amaçla birlik kuranların, devleti tehlikeye sokacak işler yapanların, bu girişimlerin sonucuna bakılmaksızın ağır hapisle cezalandırılacağı belirtilmiştir. Dinî temellere ya da dinî duygulara dayanan siyasal cemiyetlerin kurulması yasaklanmıştır; imam, hatip, vaiz, papaz, haham gibi dinî görevlilerin devletin kanunlarına ve hükûmete karşı gelmesinin veya hakaret etmesinin cezalandırılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca, belirtilen ibadet yerleri dışında dinî törenlerin yapılması da yasaklanmıştır.¹⁹³ Bu kanun ile ceza sistemindeki şeriat etkisi tamamen ortadan kaldırılmış ve merkezin değerler sistemine çevreden yönelebilecek karşı çıkışların önüne set çekilmiştir.

Hukukun dünyevîleşmesi yönünde kanunlar aracılığıyla atılan bu adımların ardından sıra anayasal düzeydeki değişikliklere gelmişti. Bu amaçla Atatürk 1927 yılında, bir zamanlar muhafazakârlara verilmiş tavizler olarak nitelendirdiği Türkiye Cumhuriyeti'nin modern karakteriyle uzlaşmayacak deyimlerin Anayasadan çıkarılmasını önerdi.¹⁹⁴ Ardından, 5 Nisan 1928'de meclise sunulan ve 10 Nisan 1928'de kabul edilen önergeyle "Türk Devleti'nin dini İslâm'dır" ifadesi ve din ile

¹⁹¹Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945*, Altın Kitap Yayınları, İstanbul, 1983, s.139.

¹⁹²Ozankaya, ss.227-228.

¹⁹³Jaschke, s.33

¹⁹⁴Jaschke, s.25

ilgili diğer tüm ifadeler Anayasadan çıkarıldı.¹⁹⁵ Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasal düzeyde lâikleşmesi yolundaki bu ilk adım 1937 yılında neticeye kavuştu. 5 Şubat 1937 tarihinde 3115 Sayılı kanun ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) altı oku Anayasanın 2. Maddesine yerleştirildi ve "Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır" cümlesi Anayasa metnine girdi.¹⁹⁶ Yine 5 Şubat 1937'deki bir başka değişiklikle "hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefî içtihadından dolayı muaheze edilemez (kınanamaz)" diyen hükümden "tarikat" sözcüğü çıkarılarak tekke ve zaviyelerin kapatılması sonrasında Anayasa ile yasa arasında ortaya çıkan uyumsuzluk giderildi.¹⁹⁷

Altı ilkenin Anayasaya eklenmesi görüşmeleri sırasında mecliste söz alan Şükrü Kaya, lâiklik ilkesinin Anayasaya eklenmesinin gerekçesi konusunda şu sözleri sarf etmiştir:

...Türk milletinin son asırlarda gördüğü felâketlerin, çektiği sıkıntıların sebepleri, bir takım gayri mesullerin ve gayri meri şahsiyetlerin yaptıkları kanunların altında zebun olarak iş görmek mecburiyetinde kalmasıdır. Mademki tarihte determinist'iz mademki icraatta maddiyet perveriz o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız. Kanunlarımızı maverayı dünyaya teallük eden her türlü endişelerden, her türlü uzak fikirlerden Müberra olarak ve bu günün icablarını maddî zaruretlerini göz önünde tutarak yapmalıyız. Memleketin maddî hayatı ancak bu suretle kurtulur.

*Onun içindir ki biz her şeyden evvel lâikliğimizi ilân ettik. Ve bunu teşkilâtı esasiye kanunumuza koymak istiyoruz. Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve bazı dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyettir. Lâiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve âmil olmamasını temin etmektir. Bizce lâikliğin çerçevesi ve hududu budur.*¹⁹⁸

Anayasal düzeyde yapılan ve Medenî Kanun ile başlatılan sürecin bir getirisi olarak görülebilecek bir diğer düzenleme de kadınlara yöneliktir. Kemalist rejimin kadınlara yönelik olarak hayata geçirdiği, özellikle siyasal hakları içeren düzenlemeler de geçmişin mirasıyla koparılan bağın önemli işaretleri arasındadır. Tarık Zafer Tunaya'nın İskipli Atıf Hoca'nın yazdıklarından aktardığına göre geleneksel (İslâmcı) sistemde Türk kadını; sadece yüzü ve elleri görünebilecek şekilde örtünen, olağan konuşması dışında herhangi bir şekilde sesi duyulmayan, çarşı ya da pazara çıkamayan, kadınların erkeklerden erkeklerin kadınlardan eğitim

¹⁹⁵Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 2.Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974,s.49.

¹⁹⁶Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, **Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası)**, <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/1924.html>, (13.01.2018).

¹⁹⁷Soysal, s.50

¹⁹⁸Şükrü Kaya, "C. Halk Partisinin 6 Vasfını Anayasamıza Niçin Alıyoruz?", **Ulus**, 06.02.1934, s.6

alamadığı, sosyal ve siyasal hayattan tamamen soyutlanmış konumdaydı.¹⁹⁹ Bir ulusun yükselişini kadın ve erkeğin aynı anda bir bütün içinde ilerlemesine bağlı kılan Mustafa Kemal'in düşünceleri bu anlamda geleneksel sistemden ciddi bir kopuşu ifade ediyordu. Bu doğrultuda öncelikle 1923 yılından itibaren başlayan çalışmalar neticesinde kademeli olarak karma eğitime geçildi.²⁰⁰ Bu alanda en önemli adım ise 5 Aralık 1934'te Anayasanın 10. ve 11. Maddelerinde yapılan değişikliklerle atıldı. Bu değişikliklerle 22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk seçme; 30 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk seçilme hakkına sahip kılındı.²⁰¹ Başbakan İsmet İnönü, Anayasa değişikliği mecliste görüşülürken yaptığı konuşmada kadınların milletin ilerlemesi noktasındaki önemine dikkat çekmiş ve ardından adeta değişikliğin gerekçesi olarak kabul edilebilecek şu ifadeleri kullanmıştı:

*...bir memleketteki, yurdun her tarafı istilaya uğradığı zaman, kadınlar ateş altında erkeklerle beraber omuz omuza çalışırlar, memleketin geri kalan kısmını korumak ve beslemek için tarlanın kara toprağından yiyecek çıkarmaya çalışırlar, elbette bu mevcudiyetlerin yurdun her köşesinde ve her tabakasında söz söylemeye hakları vardır.*²⁰²

Siyasal ve toplumsal yaşamı dinin belirleyiciliğinden kurtarmayı amaçlayan ve hem bu yasal düzenlemeler aracılığıyla hem de bu düzenlemelerden bağımsız bir şekilde kurumlar, kişiler, söylem ve semboller düzeyinde de yaşanan lâikleşme süreci toplumsal yaşamın her alanında merkezin ve çevrenin değerlerinin somut bir şekilde ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. Kemalist rejimin kurumları da bu ayrılığın oluşmasında önemli araçlar olarak rol oynadılar.

2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Devletin Dünyevîleşmesi

Millî mücadelenin ilk yıllarında hilâfetin ve saltanatın kurtarılması olarak ortaya konan amaç, aslında 1921 Anayasası'nın millî egemenlik ilkesiyle uyuşmasa da dönemin şartlarında farklı görüşleri bir arada tutmak için kullanılmıştı.²⁰³ Ancak bu durum askerî mücadelenin kazanılmasının ardından başlayan barış görüşmeleri ile birlikte sürdürülemez bir hâl aldı. Müttefik devletlerin, 27 Kasım 1922'de Lozan'da

¹⁹⁹Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, (İslamcılık), ss.152-155

²⁰⁰Ozankaya, ss.265-266

²⁰¹<http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/1924.html>

²⁰²Başvekilin Meclisteki Mühim Nutku, **Zaman**, 06.12.1934, s.7

²⁰³Tunaya, İslamcılık, s.133

gerçekleştirilecek barış görüşmelerinin bir tarafı olarak Tevfik Paşa sadrazamlığındaki İstanbul Hükûmeti'ni de çağırması, saltanat kurumunun sonunu getirecek süreci başlattı. Mustafa Kemal'in bu teklife yanıtı ise çok netti: "Barış konferansında Türkiye devleti yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükûmeti tarafından temsil olunur".²⁰⁴ Bunun üzerine, yaklaşık iki buçuk yıldır fiilen süren millet egemenliğinin saltanatın kaldırılması yoluyla kesinlik kazanması için 1 Kasım 1922 günü Meclis toplandı. Saltanatın kaldırılması için gerekli olan kanun tasarısının hazırlanması için karma bir komisyon kuruldu. Bu komisyon içerisindeki muhafazakâr kişiler, hilâfet ve saltanatın birbirinden ayrılamayacağını düşünerek saltanatın kaldırılmasına karşı çıktılar. Uzayan görüşmeler Mustafa Kemal'in şu sözleriyle kesin olarak sona erdi:

... "Efendim, dedim, hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından, hiç kimseye ilim gereğidir diye, görüşme ve tartışmayla verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. ...Söz konusu olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele, zaten oldubitti hâline gelmiş olan bir gerçeği kanunla ifadeden ibarettir. Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii olarak karşılasa, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir. Fakat, belki de bazı kafalar kesilecektir."²⁰⁵

Bu konuşmanın ardından kanun tasarısı birkaç saat içerisinde hazırlandı. Tasarının içeriğinde, ulusal sınırlar içerisinde TBMM Hükûmeti'nden başka hükûmet biçiminin tanınmayacağı ve bundan dolayı İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden başlayarak ve geri gelmemek üzere saltanatın kaldırıldığı ifade edilmişti. Hazırlanan kanun teklifinin meclis genel kurulunda oy birliği ile kabul edilmesiyle 1 Kasım 1922'de saltanat resmen kaldırıldı.²⁰⁶

BMM, bünyesinde ciddi oranda muhafazakâr üye barındırmaktaydı. Dolayısıyla meclis içerisinde, özellikle modernleşme ve dinin konumlandırılması konusunda ciddi fikir ayrılıkları söz konusuydu. Bu durum, daha önce de bahsedildiği üzere İkinci Grup olarak adlandırılacak İslâmcı bir muhalefetin oluşmasını beraberinde getirdi ve bu grubun etkisi saltanatın kaldırılması hususundaki görüşmelerde çok ciddi şekilde hissedildi. Saltanatın kaldırılmasının ardından Lozan Antlaşması'nın Meclis'te görüşülmesinden önce gücünü

²⁰⁴Berkes, Çağdaşlaşma, s.504

²⁰⁵Atatürk, s.554

²⁰⁶Ozankaya, ss.200-202.

mutlaklaştırmak isteyen Mustafa Kemal, 1 Nisan 1923'te meclis seçimlerinin yenilenmesine karar verdi. Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında gerçekleştirilen seçimler sonrasında, adayların tamamının Mustafa Kemal tarafından çok titiz bir incelemeyle belirlendiği yeni meclis 11 Ağustos 1923 günü toplandı.²⁰⁷ Yeni mecliste Birinci Meclis'in muhalefet kanadını oluşturan İkinci Grup üyelerinin hiçbirisi ve bağımsızlar yer alamadı. Hatta İkinci Grup üyelerinin %93,7'si ve bağımsızların %91,1'i tek parti döneminin hiçbir meclisinde kendisine yer bulamadı.²⁰⁸ Bu durum, klâsik ayrımında çevrenin temsilcisi sayılacak İslâmcı-muhafazakâr kesimin çok uzun süre siyasal alandan tasfiyesi anlamına gelmekteydi. Bu tarihten itibaren merkez, yüzleştiği karşı çıkışlara rağmen kendi değerler sisteminin üretimini gerçekleştirdi.

Yeni meclisin toplanmasının ardından ARMHG'nin 9 Eylül 1923'te Halk Fırkası adıyla yeniden yapılandırılmasıyla Türkiye siyasetinin merkezini şekillendirecek kurum olan siyasal parti ortaya çıktı. Ancak meclis içindeki farklı sesler dönem dönem yine kendisini hissettirmişti. İkinci Mecliste, Meclis İkinci Başkanlığı ve İçişleri Bakanlığı için yapılan seçimlerde Mustafa Kemal'in desteklediği adaylar seçilmedi. Meclis İkinci Başkanlığına saltanatın kaldırılmasına karşı olan Rauf Orbay'ın seçilmesi, Mustafa Kemal tarafından kendisine karşı ciddi bir mesaj olarak algılandı. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak dışındaki bütün kabine üyelerini istifa ettirerek siyasal bir kriz yarattı. Kendi yarattığı bu krizi çözerken uzun süredir gerçekleştirmek istediği bir hayalini de hayata geçirdi ve Cumhuriyeti ilân etti.²⁰⁹ Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından HF, 1924 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF), CHF da 1935 yılında Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adını aldı.²¹⁰ Partinin genel karakteri HF'nın kurulmasından kısa bir süre önce yayımlanan "Dokuz Umde Bildirisi" ile şekillenmişti. 1931 Kurultayı'nda ise bu bildirideki doktrin ve amaçlar devletçilik, cumhuriyetçilik, halkçılık, lâiklik, milliyetçilik ve inkılâpçılık olmak üzere "altı ok" adı altında parti programına girdi. Bu dönemde parti devlet birliğinin süratle kurumsallaşmasıyla

²⁰⁷Zürcher, s.238

²⁰⁸Ahmet Demirel, **İlk Meclisin Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss.174,176.

²⁰⁹Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, 3.Baskı, Tarih Vakfı Türk Yayınları, İstanbul, 1999, (Kurulması), ss.49-52.

²¹⁰Cumhuriyet Halk Partisi, **CHP Tarihi**, https://www.chp.org.tr/Haberler/0/chp_tarihi-54.aspx, (15.01.2018)

birlikte programın temel ilkeleri devletin de temel ilkeleri hâlini aldı. Hatta 1935 Kurultayı'nda partinin temel ilkelerinin hem düşünsel anlamda hem de pratikte tüm yurda yerleşmesi için çaba gösterilmesi bir kural olarak kabul edildi. Partinin programı, ulusun ideolojisi durumuna geldi ve İçişleri Bakanı'nın parti genel sekreteri olması ve valilerin parti il başkanı olması gibi uygulamalar, parti ile devlet arasındaki birlikteliğin çok net biçimde kurumsallaşmasını beraberinde getirdi.²¹¹

Saltanatın kaldırılması, hem imparatorluk dönemindeki askerî yenilgiler hem de padişahın yurt dışına kaçması nedeniyle halk tarafından ciddi bir olumsuz tepkiyle karşılanmadı. Bunun bir diğer nedeni ise halifelik kurumunun saltanatın kaldırılmasına rağmen varlığını sürdürmesiydi. Ancak modernleşmeyi ve hem toplumsal yaşamda hem de devlet düzeninde dünyevîleşmeyi yegâne amaç edinmiş yeni yönetimin halifelik kurumuna uzun süre göz yumması mümkün değildi. Bu amaçla atılan ilk adım, saltanatın kaldırıldığı kanunda halifenin belirlenme yetkisinin Meclise verilmesiydi.²¹² Buna rağmen, halifelik kurumunun varlığı, hem yurtdışından bu kurumun güçlendirilmesini isteyen baskılar hem de yurtiçindeki muhalefetin bu kurumu kendisine dayanak kabul etmesi nedeniyle ciddi bir problem hâlini almıştı. Süreç, kaçınılmaz olarak halifeliğin kaldırılmasını gerekli kılıyordu. İlk adım, İkinci Meclis'in açılış konuşmasında Mustafa Kemal tarafından atıldı ve kendisi din ile siyasetin bütün unsurlarıyla birbirinden ayrılması gerektiğini ifade etti.²¹³ Ancak Mustafa Kemal, halifeliğin kaldırılması noktasında saltanatın kaldırılmasında olduğu kadar katı bir tutum sergilememişti. Halifeliğin kaldırılmasından önce basın, üniversite ve ordu ile bu fikrini münazara eden Mustafa Kemal gereken desteği aldıktan sonra halifeliğin kaldırılmasına karar verdi.²¹⁴ Bunun üzerine 3 Mart 1924 tarihli 430 Sayılı kanun ile halifelik kaldırıldı. Halifeliğin kaldırılma gerekçesi olarak, halifeliğin yönetme anlamı taşıdığı ve yönetme işinin hâli hazırda Meclis tarafından millet adına gerçekleştirildiği ve bu nedenle halifeliğin varlığını devam ettirmesinin egemenliğin ikileşmesi anlamına geldiği gösterilmişti.²¹⁵ Halifelik kurumunun kaldırıldığı kanun ile birlikte Osmanlı hanedanının kadın-erkek bütün üyeleri Türk vatandaşlığından çıkarılmış ve Türkiye

²¹¹Özek, Din, s.482

²¹²Ozankaya, s.202

²¹³Tunaya, İslamcılık, ss.143-144.

²¹⁴Tunçay, Kurulması, ss.89-91

²¹⁵Uyanık ve Kara, s.22

Cumhuriyeti sınırları içerisinde ikamet etme hakları ellerinden alınmıştı.²¹⁶ Saltanatın ardından halifeliğin de resmen kaldırılması ile birlikte yönetimde ikilik sona ermiş ve Türkiye Devleti, İslâm dinsel devleti düşüncesiyle ve şeriatla bağını kesin olarak kesmiş oluyordu.²¹⁷

Halifeliğin kaldırılmasını düzenleyen yasa ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel değerleri ile çelişmemek koşuluyla, topluma bir kamu hizmeti olarak dinî hizmet sunacak ve devletin bu hizmeti sağlayan personeli gözetim altında tutmasını sağlayacak bir kurum olarak DİR ya da bugünkü adıyla Diyanet İşleri Başkanlığı²¹⁸ (DİB) kuruldu.²¹⁹ DİB, özellikle tek parti döneminde, kendisine biçilen sınırlar içinde, devletin din işlerine bakan ve halkın din anlayışını ve yaşam biçimini devletin görüşleri doğrultusunda biçimlendiren bir kurum olarak hareket etti.²²⁰ Bu anlamıyla kurum, devletin uyguladığı politikaları meşrûlaştıran ideolojik aygıt görünümü sergiledi.²²¹ DİB, dinin bir inanç ve ibadet meselesi olarak bireyselleştirilmesini sağlamak ve buna bağlı olarak toplumsallaşmasını önlemek, eğer toplumsallaşırsa da bunu devlet eliyle kontrol edebilmek adına kurulmuştu.²²²

Kuruluş yasasıyla Başbakanlığa bağlanan DİB, hem teşkilâtıyla hem de personeliyle doğrudan devletin denetimi altındaydı. Dolayısıyla özerk bir yapıda değildi ve devlete sıkı sıkıya bağlı bir din sistemi söz konusuydu. Bu durum dönemin temel argümanının aksine lâiklik ilkesine aykırı olduğu gerekçesiyle ciddi eleştirilere hedef oldu. Bu eleştirilere göre DİB'in o dönemki konumu, lâiklik ilkesinin, en genel ifadeyle din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından ziyade dinin devlet tarafından kontrol edilmesini ve olası bir karşı devrim girişiminin düşünsel zemininin çürütülmesini sağlamak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir.²²³ Örneğin Türkiye'de liberal-muhafazakârlığın önemli isimlerinden Ali Fuad Başgil, *Din ve Lâiklik* adlı eserinde dine bağlı devlet sistemi, devlete bağlı din sistemi ayrımı yapmıştır. Bu ayırımı devlete bağlı din sistemi, dinin hükûmetin kontrolüne

²¹⁶Sadık Albayrak, **Türkiye'de Din Kavgası**, İleri Sanat Matbaası, İstanbul, 1973, s.157.

²¹⁷Jaschke, s.21

²¹⁸Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde kullanım birliği yaratmak ve anlam karmaşasını engellemek adına Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ifadesi kullanılacaktır.

²¹⁹İştar Gözaydın, **Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.274

²²⁰Kara, 1, s.78

²²¹Gözaydın, s.305.

²²²Öztemiz, ss.26-27.

²²³Uyanık ve Kara, s.52

verilerek siyasete bağlandığı ve bu anlamda iktidarın hizmetkârı konumuna düştüğü bir yapıyı ifade eder. Bu yapıda bilgisiz ve ehliyetsiz kişiler dinî reformların yürütücü konumundadırlar. Ona göre özerk bir yapı olması gereken DİB'in tüm teşkilât ve personeliyle hükûmetin emrine verilmesi Türkiye'de devlete bağlı din sistemini yaratmıştır.²²⁴ Buna karşılık kurumun devlet kontrolünde olmasını lâikliğin teminatı olarak görenler de vardır. Bu görüşe göre devlet, din işlerini, bu işlerin lâikliğe uygun olarak yürütülmesi için kontrol altında tutmaktadır. Bu noktada Özer Ozakanya, devlet denetiminin dışında kalacak bir din örgütünün yerli ve yabancı desteklerle elde edebileceği ekonomik gücün toplumu kolaylıkla bölebileceğini belirterek, DİB'in kuruluş gerekçesini ve temel misyonunu şu sözlerle anlatmıştır:

Özetle: imam-hatip, vaiz, ve müftülerin laik devlet, laik toplum ölçüleri içinde görevlerini yapmalarını güvenceye almak ve onların özlük işleri ile din hizmetlerini görmek üzere, devlet içinde Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

İşte bu içtenlikli ve derin kavrayışın bir anlatımı olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı laik devlet yapısı içinde korunmuştur. Ve dinsel duygular her türlü boş inançlardan arınıp, bilim ve teknoloji ışıklarıyla dıpduru oluncaya değin, dini sömürülmekten kurtarmanın ve gerçekten ergin kişilerin dinsel inançlarını özgür kanlarıyla oluşturacakları ve bireysel vicdanlarında tutacakları, hiçbir baskıya konu yapmayacakları bir düzeye ulaşıncaya değin, dini birey vicdanlarında tutabilmenin en demokratik yolu Atatürk'ün düşündüğü özellikleriyle devlet, yapısı içinde saklı tutulması olacaktır.²²⁵

DİB'in siyasal alan ile olan bu ilişkisi yani lâiklik ilkesi ile bağdaşır bağdaşmadığı tartışmaları, sadece tek parti döneminde değil, sergilediği farklı boyutlar nedeniyle, ilerleyen dönemlerde de sıklıkla tartışma konusu olmuştur.

Eğitim kurumu, hem devletin hem de toplumun modernleştirilmesi sürecinde tek parti döneminde kullanılan en önemli ideolojik aygıttı. Din işlerinin devlet kontrolünde olması noktasında sadece DİB değil, özellikle devlet eliyle yetiştirilecek din adamları aracılığıyla da sağlanmıştı. Bu doğrultuda halifeliğin kaldırıldığı ve DİB'in kurulduğu 430 Sayılı Kanunda öngörülen imam-hatip okulları (İHO), 29 ilde açıldı.²²⁶ İmam-hatip okullarının amacı ise lâik sistem içerisinde özellikle imam ve hatiplik olmak üzere, orta seviyede aydın din adamı yetiştirmek olarak belirlenmişti. İHO aslında yeni bir kurum olmaktan ziyade medreselerin isim ve programlarının değiştirilmesinden oluşmuştu. Örneğin, Maârif Vekâleti'ne bağlanan medreselerdeki öğrencilere bir seviye tespit sınavı yapılmış ve bu sınav sonucunda öğrencilerin son

²²⁴Ali Fuad Başgil, **Din ve Lâiklik**, 6.Baskı, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1985, ss.168-170,186-189

²²⁵Ozankaya, ss.215-216.

²²⁶Jaschke, s.75

sınıfa yerleşebilmeleri sayesinde İHO ilk yılında mezun vermişlerdi.²²⁷ Ancak İHO beklenen verimi gösteremedi ve yaklaşık 7 yıllık bir ömre sahip olarak "öğrenci bulunamadığı" gerekçesiyle 1930 yılında tamamı kapatıldı.²²⁸ 1923-1930 döneminde İHO ve bu okuldaki öğrencilerin sayısı aşağıdaki gibidir:

Tablo 1: 1923-1930 Dönemi İHO ve Öğrenci Sayısı

Eğitimi-Öğretim Yılı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1923-1924	29	2258
1924-1925	26	1442
1925-1926	20	1009
1926-1927	2	278
1927-1928	2	200
1928-1929	2	100
1929-1930	Kapanış	----

Kaynak: Öcal, Günümüze, s.204

İHO ile benzer kaderi yaşayan bir diğer kurum ise İstanbul Darülfünunu bünyesinde açılan İlahiyat Fakültesiydi. İlahiyat Fakültesi de yine 1924 tarih ve 430 Sayılı kanunda öngörülen hükümler gereği açılmıştı. İlahiyat Fakültesi de DİB ve İHO'da olduğu gibi önemli bir ideolojik aygıt olarak hizmet etmişti. Kurum özellikle, gerçekleştirilen modernleşme politikaları sonrasında ortaya çıkan "dinin zamanın gereklerine uydurulması ihtiyacı" konusunda aktif bir tavır takındı. Bu amaçla 20 Haziran 1928'de İlahiyat Fakültesi'nin oluşturduğu bir komisyon reform programı yayınladı. Bu programda Türk inkılâbının bilimselleşme ve millîleşme gibi iki önemli amacı olduğu vurgulanarak, hukukî, ahlâkî ve ekonomik bütün toplumsal kurumların bu amaçlar doğrultusunda dönüştürüldüğü belirtilmişti. Raporda, din de toplumsal bir mesele olarak ele alınmış ve onun da diğer tüm toplumsal kurumlar gibi modernleşme sürecinin gereklerine ayak uydurmak zorunda olduğu ifade edilmişti. Ayrıca yine bilimselleşme ve millîleşme yolunda ibadetin şeklinin, dilinin, düşünce yapısının ve görünüşünün de değiştirilmesi gerektiği bu raporda vurgulanmıştı.²²⁹ Ancak İlahiyat Fakültesi'nin sonu da İHO'dan farklı olmadı. 9 yıllık bir sürede faaliyet gösteren fakülte, Darülfünunun adının İstanbul Üniversitesi olarak değiştirildiği kanunla yine "öğrencisizlik" gerekçesiyle kapatıldı. Onun yerine

²²⁷Mustafa Öcal, "Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı:6, 1999, (Günümüze), ss.203-204

²²⁸Jaschke, s.75; Öcal, Günümüze, s.209.

²²⁹Jaschke, ss.40-41.

kurulan İslâm Tetkikleri Enstitüsü de 1936 yılında hoca sayısındaki yetersizlik nedeniyle kapatıldı.²³⁰

İlâhiyat Fakültesi'nin raporunda da belirtildiği üzere modernleşme sürecinin bilimsel ve millî karakteri eğitim sisteminin içeriğinde yapılan düzenlemelerde de kendisini gösterdi. Örneğin, 1927 yılında yapılan bir düzenlemeyle Arap ve İslâm kültürünün eğitim sisteminden tamamen ayrılması amacıyla, ders izlencelerinden Arapça ve Farsça dilleri çıkarıldı. Köy okullarında ve haftada bir ders olacak şekilde okutulan din derslerinde temel ahlâkî değerlerden ve çağdaşlaşmanın lâiklik ile ters düşmeyeceğinden bahsediliyordu.²³¹ Bunun dışında, dönemin ders kitapları, bilimin tek yol gösterici olduğunu kabul eden bir anlayışla hazırlanmıştı ve bu kitaplarda dinin bireyin kendisi ile vicdanı arasında bir konu olduğu vurgulanmıştı.²³² Dönemin hâkim anlayışında din dersi bir zorunluluk olarak görülmemişti. Nitekim 1927 yılından itibaren din derslerine katılma anne ve babaların isteğine bırakıldı. 1931-1932 ders yılı ile birlikte din dersi ortaokul müfredatından çıkarıldı. İlkokullarda bu derse katılım 1935 yılına kadar *tavsiye* edildi. 1935 yılı itibariyle devlet okullarında din eğitimi yapılmadı ve 1948'e kadar din eğitimi, yazılan kitaplardan ve camilerden, imamlardan, aileden takip edildi.²³³

Tek Parti döneminde çevrenin siyasal kurumsallaşmasının ilk örneği 1924 yılında gerçekleşti. TBMM içinde büyüyen fikir ayrılıkları sonrasında HF'den ayrılan milletvekilleri tarafından 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) kuruldu.²³⁴ TCF'nin programına bakıldığında partinin hem ekonomik hem de siyasal anlamda liberalizmi savunduğu görülmektedir. Fırka, millet egemenliğini, demokrasiyi, devlet işlerinin asgarî düzeyde tutulmasını, adem-i merkezîyetçiliği, iç ve dış ticarete liberalizmi savunduğunu programında açıkça belirtmişti. Ancak programın 6. Maddesi adeta fırkanın sonunu getirecek bir ifadeye sahipti: "Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır."²³⁵ Bu ifade, 22 yıl sonra tekrar siyasetin

²³⁰Mustafa Öcal, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:6, Sayı:12, 2008, (Literatürü), s.403

²³¹Server Tanilli, **İslam Çağımıza Yanıt Verebilir Mi?**, Say Yayınları, İstanbul, 1991, s. 234

²³²Hüseyin Kara, **Siyasal, Toplumsal ve Ekonomik Değişim Sürecinde Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2012, s.161

²³³Jaschke, ss.82-83.

²³⁴Zürcher, s.250

²³⁵Stefanos Yerasimos, "Tek Parti Dönemi", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Irvin C. Shick ve Ahnet Tonak), 6. Baskı, çev. Aydın Pesen, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, s.150

gündemine gelecek ve adeta merkezin çevreye karşı duyarlılığının bir şifresini oluşturarak, yeniden siyasallaşma yoluna giren çevrenin denetiminde merkezin ilk kontrol kademesine işaret edecekti.

Şeyh Sait Ayaklanması sonrası çıkarılan Takrir-î Sükûn Kanunu aracılığıyla başlayan çevrenin tasfiye sürecinden TCF de kaçınılmaz olarak nasibini aldı. Kurulan İstiklâl Mahkemeleri fırka üyelerini ayaklanmayı desteklemek ve kışkırtmak ile suçladı. Bu mahkemelerde fırkanın ayaklanmaya verdiği destek iddiaları, programda yer alan "efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır" ifadesine dayandırılmaktaydı. Mahkemeler, bu ifadeye dikkat çekerek gereğinin yapılması konusunda hükûmete tavsiyelerde bulundular. Bunun üzerine 3 Haziran 1925 günü yapılan hükûmet toplantısında TCF'nin Takrir-îSükûn Yasası'na dayanılarak kapatılmasına ve bundan birkaç ay sonra da İstiklâl Mahkemeleri tarafından mahkûm edilen TCF üyelerinin siyasal affa uğratılmamasına karar verildi.²³⁶ Böylelikle İkinci Grup sonrası çevrenin siyasal alandan tasfiyesi noktasında çok ciddi bir adım daha atılmış oldu.

Kemalist rejim, modernleşme ve millîleşme hedefi için yeni bir ideoloji yaratmayı amaçlamıştı. Ancak İslâm dini, egemenlik anlayışı ve temel değerleri ile bu durumun önünde ciddi bir engeldi. Bu noktada kişinin kendisini tanımlarken dinsel bir yaklaşımı değil ulusal bir yaklaşımı benimsemesi amaçlanmış ve bu amaca yönelik olarak İslâmiyet öncesi tarihi temel alan, ulusu ortak bir tarihsel geçmiş etrafında birleştirecek kurumsal yapılanmaya gidilmişti. Bu kurumların başında ise 1931 yılında kurulan Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu (TDK) gelmekteydi.²³⁷ Bu iki kurum Kemalist tarih tezinin oluşturulmasında destansı ve mitolojik bir ihtiyaca cevap vermişlerdi. Bu kurumlar, Cumhuriyet öncesinden miras kalan İslâmî nitelikteki geleneksel kültürü ve tarihi yadsıyarak, dinin birleştirici unsurunun yerine geçecek yeni bir ideolojiyi oluşturacak kültür reformunun uygulayıcıları olmuşlardı.²³⁸

²³⁶Tunçay, Kuruluşu, ss.152-154.

²³⁷Binnaz Toprak, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, 4.Baskı, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009, ss.447-449.

²³⁸Osman Kafadar, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Modernleşme ve Batıcılık**, 4.Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.364-365.

Kemalist yönetimin en önemli problemlerinden biri, yeni sistemin getirdiği alışkanlıkların, yaşam tarzının, düşünce yapısının ve değerler sisteminin kitlelere benimsetilmesi idi. Bu noktada Mustafa Kemal'in "Fırka, millete mürebbilik yapacak; ilim, iktisat, siyaset ve güzel sanatlar gibi bütün hars sahalarında vatandaşları yetiştirmek için pişvalık edecektir..." sözleri yeni sistemin kitlelere benimsetilmesi noktasında aynı anda birden fazla kişiye ulaşacak araçların önemine dikkat çekmekteydi.²³⁹ Bu sözlerin uygulandığı bir politika olarak, 19 Şubat 1932'de dönemin en önemli kurumlarından biri olan ve CHF'nin rehberliğinde hareket eden *Halkevleri* kuruldu. Recep Peker tarafından Halkevlerinin temel amacı, "ulusu bilinçli, birbirini anlayan, seven, ideale bağlı bir halk kitlesi halinde örgütlendirmek" olarak ifade edilmişti.²⁴⁰ Dil, tarih ve edebiyat, güzel sanatlar, temsil, köycülük ve tarih, sosyal yardım, halk dershaneleri ve kurslar, kitaplık ve yayın, spor ve müzik kolları olmak üzere dokuz farklı bölümde faaliyet gösteren Halkevleri, partinin ilkelerini ve reformları halka benimsetmek; dinî dünya görüşünün egemen olduğu eski sistemin kalıntılarını temizleyerek akla ve bilime dayalı yeni bir medeniyet kurmak; sosyal yaşamı canlandırmak; halkın ruh ve beden sağlığını sağlamak; Halkevleri binalarını camiler dışındaki toplanma alanı haline getirmek; Kemalist ilkeler altında kaynaşmış bir halk yaratmak gibi temel amaçları gerçekleştirmek için faaliyet göstermişti.²⁴¹ Kuruluşundan itibaren hızla yayılan Halkevleri 1950 yılına gelindiğinde 477 Halkevi ve 4332 Halkodası ile faaliyet göstermekteydi.²⁴²

Yasalarda ve devletin yapısındaki dünyevîleşme toplumun üst kesiminin dönüşümü anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla toplumsal tabana da yayılması gereken, günlük yaşam pratiklerine yansıyan bir modernleşme sürecinin yaşanması zorunluluğu ortadaydı. Tabandan kopuk bir modernleşme başarılı olamayacağı için kültürel yaşamı düzenleyecek bir dizi politikalar hayata geçirildi.

²³⁹Metin And, *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu*, 3.Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, ss.2-3.

²⁴⁰Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 3. Cilt*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996, ss.85-86.

²⁴¹Neşe Yeşilkaya, *Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık*, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss.72-77

²⁴²Turan, s.87.

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Modernleşen Toplum-Türkçeleşen İbadet

Kemalist rejimin topyekûn modernleşme ideolojisi dilden dış görünüşe, ibadetten mekânlara kadar toplumsal tabana yayılacak bir lâikleşme sürecini benimsemişti. Bu noktada öncelik, kitlelerin dinini kendi dilinden anlaması gerekliliğinden hareketle Kur'an'ın ve hutbelerin Türkçeye çevrilmesine verildi. İslâm dininin zamanla özünden uzaklaştığını ve yabancı etkilere açık hâle geldiğini düşünen Mustafa Kemal, çağdaş olmanın inançsızlıkla bir ilgisi bulunmadığını belirterek şöyle diyordu: "Türkler dinlerinin ne olduğunu bilmiyorlar. Bunun için Kuran Türkçe olmalıdır. Türk Kuran'ın arkasından koşuyor; fakat onun ne dediğini anlamıyor. Benim maksadım, arkasından koştuğu kitapta ne olduğunu Türk anlasın."²⁴³

Aslında hem Türkçe Kur'an hem de Türkçe hutbe konusundaki düşünceler, Cumhuriyet yönetiminin Meşrûtiyet ideolojisinin bir devamı niteliğinde olduğunu kanıtlar şekilde, II. Meşrûtiyet'in ilanı ile birlikte dillendirilmeye başladı ve dönemin *Türk Yurdu*, *Sırat-ı Müstakîm*, *İslâm Dünyası* gibi dergilerinde Türkçe Kur'an ve hutbe konusundaki düşünceler sıklıkla dile getirildi.²⁴⁴ İlk Türkçe hutbe olarak kabul edilen hutbe, Mustafa Kemal tarafından 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de okundu. Mustafa Kemal bu hutbede yeni kurulacak devletin temel esasları ile devrimler ve cumhuriyete ilişkin mesajlar vermişti.²⁴⁵ Ancak bu düşünce süreklilik kazanamadı ve Türkçe hutbenin resmiyet kazanması birkaç yıl sarktı.

Türkçe Kur'an konusundaki girişimler Cumhuriyet'in ilânı ile birlikte sonuca yaklaştı ve 1924 yılında, Cumhuriyet devrinin ilk Ramazan ayında iki tane, aynı yılın Eylül ayında da bir tane Kur'an çevirisi yayınlandı. Ancak bu çeviriler içerdikleri hatalar nedeniyle ve bu hatalara dayanarak DİB'den gelen karşı fetva ile etkili olamadı. Türkçe hutbe konusundaki resmi adımın atılması ise 1927 yılında gerçekleşti. 17 Şubat 1927'de DİB, elli bir hutbeyi içeren bir kitap hazırlattı ve artık

²⁴³Ahmet Taner Kışlalı, **Siyasal Sistemler, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, 7.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.159.

²⁴⁴Dücan Cündioğlu, **Meşrûtiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, 3.Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2014, (Siyaset), ss.18-31.

²⁴⁵Balıkesir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, **Atatürk'ün Balıkesir Hutbesi**, <http://www.balikesirkulturturizm.gov.tr/TR,65833/ataturkun-balikesir-hutbesi.html>, (19.01.2018)

okunacak hutbelerin öğüt kısımlarının Türkçe okunmasına karar verdi. Ancak hutbelerin tamamının Türkçe okunması söz konusu olmamış ve sadece öğüt kısımları ile yetinilmişti.²⁴⁶

Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki cılız girişimlerle başarısız olan *İslâm'ın Türkçeleştirilmesi Projesi* 1932 yılının Ramazan ayında zirveye ulaştı. Projenin kaynağını ise daha sonra Millî Eğitim Bakanı olacak Reşit Galip'in kaleme aldığı *Müslümanlık: Türk'ün Millî Dini* tezi oluşturdu.²⁴⁷ Bu proje kapsamında namaz ibadeti dışında ezanın, salâların ve tekbirlerin Türkçe okunması zorunlu tutulmuş ve bu zorunluluk on sekiz yıl devam etmişti. Türk Tarih Kurumu'nun Dolmabahçe Sarayı'ndaki odasında şekillendirilen ilk Türkçe ezan 3 Şubat 1932'de Ayasofya Camii'nde okundu.²⁴⁸ Server Tanilli ezanın Türkçeleştirilmesi adımını "uluslaşma bilincinin din alanına yansımaları" olarak değerlendirmiş ve bu anlamıyla çok önemli olduğunu dile getirmiştir.²⁴⁹ Ancak Kur'an'ın Türkçeleştirilmesi proje beklenen başarıyı elde edemedi. Özellikle projenin ilk yıllarında elde sağlam bir çeviri olmaması bu başarısızlığın nedeniydi. Bu dönemde ibadetin Türkçeleştirilmesinde, Arapçadan Fransızcaya ve ondan da Türkçeye yapılmış sağlıklı bir çeviri kullanılmıştı.²⁵⁰ Bu dönemde Kur'an'ın Türkçeye çeviri faaliyetleri Ankara'da aralarında Mehmet Akif Ersoy ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın da bulunduğu bir heyet tarafından sürdürülüyordu. Mehmet Akif ilerleyen dönemlerde bu heyetten ayrıldı ve çevirinin hem meal hem de tefsir kısmı Elmalılı tarafından yazıldı. Sonuç olarak Elmalılı'nın *Hak Dini Kur'an Dili* adlı dokuz ciltlik eseri 1935-1938 arasında basıldı.²⁵¹

Dönemin gazeteleri ise iktidarın politikalarına meşrûluk kazandıracak şekilde ibadetin Türkçeleştirilmesi hareketinin halk tarafından büyük bir coşkuyla karşılandığına ilişkin haberler yayınlanmaktaydı. Örneğin, 2 Şubat 1932 tarihli *Akşam Gazetesi*'nde Türkçe ibadet konusunda şu habere yer verilmişti:

²⁴⁶Cündioğlu, Siyaset, ss.25-26, 36.

²⁴⁷Dücan Cündioğlu, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998, (Kur'an), s.68

²⁴⁸Jaschke, s.45

²⁴⁹Server Tanilli, *Din ve Politika "Laik Barış"ın Dostları ve Düşmanları*, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008, (Politika), s.117

²⁵⁰Cündioğlu, Kur'an, s.83

²⁵¹Cündioğlu, Kur'an, ss.57-58.

... Camideki Türkçe kur'anı dinleyip kur'anı kerimin hakikî manasını ve ulviyetini sarahatla işidenlerden bir çoğu; derin bir vecd içinde başlarını sallıyorlardı. Camide hakikaten ruhani bir manzara vardı.

Türkçe kur'anı kerimin okunması yirmi dakika kadar sürmüştü. Nihayet; Sadakallahulazim!

Denildi.. Etrafı dinliyordum:

- Nurol ya hafız.. Allah ömürler versin, kur'anı kerimin manasını, emirlerini anlayabildik; Deniliyordu.²⁵²

Buna karşın, din dilinin ortak bir duygu birliği yarattığı ve dünyanın her yerindeki Müslümanların aynı sesleri duyunca bu seslere aynı anlamları yüklediği gerekçesiyle Türkçe ezan ve ibadet konusuna hem din adamlarından hem de halktan mesafeli yaklaşanlar oldu. Hatta imam ve müezzinlerden Türkçe ezan ve ibadet uygulamasına uymayanlar bile vardı. Bunun üzerine DİB'den tüm il müftülüklerine gönderilen bir emirde Türkçe ezan uygulamasına uymayanların şiddetle cezalandırılacakları belirtilmişti.²⁵³

1932 yılında başlatılan İslâm'ın Türkçeleştirilmesi Projesine rağmen, 1933 yılından itibaren dine olumlu ya da olumsuz yaklaşan hiçbir eserin basılmasına izin verilmedi. Örneğin Eşref Edib'in 1934 yılında peygamberin hayatıyla ilgili yayımlamak istediği bir kitaba, dönemin Matbuat Umum Müdürlüğü (MUM) tarafından "...Biz her ne şekil ve suretle olursa olsun memleket dahilinde dinî neşriyât yapılarak dinî bir atmosfer yaratılmasına ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücuda getirilmesine taraftar değiliz" denilerek izin verilmedi.²⁵⁴ Bu dönemde Bakanlar Kurulu tarafından birçok esere yasak getirildi; özellikle 1930 sonrasında, inkılaplara muhalefet eden, irticayı teşvik eden ve lâiklik karşıtı yayınlara ciddi sansür uygulandı.²⁵⁵ 1942 yılında yine MUM tarafından gazete ve dergilere gönderilen gizli talimatta, gazete ve dergilerde dini konu alan her türlü yayından kaçınılması istenmişti. Bu dönemde dinî yayınların tamamı, DİB, MUM, Maarif Vekâleti ve Hukuk Fakültesi gibi resmî organlar tarafından üretilmişti.²⁵⁶

Bu dönemde gerçekleştirilen Türkçeleştirme hareketine ilişkin bir diğer uygulama milletvekillerinin yemin metinlerinde yapılan bir değişiklikte söz konusu oldu. 1924 Anayasası'nın milletvekili yemine ilişkin 16. Maddesinde 10 Nisan

²⁵²İzmirde Türkçe Kuran Vecd İçinde Dinlendi, **Akşam**, 02.02.1932.

²⁵³Albayrak, ss.261-262.

²⁵⁴Dücan Cündioğlu, "Cumhuriyet Tarihi Vesikalar İstinaden 'Nasıl' Yorumlanabilir?", **Yeni Şafak**, 16 Temmuz 1998

²⁵⁵Cündioğlu, Siyaset, s.119

²⁵⁶İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2**, 2.Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, (2), ss.417,420.

1928 tarihinde çıkarılan bir kanun ile değişikliğe gidildi ve bu düzenleme ile birlikte yemin metninden "vallahi" ifadesi çıkarıldı. Yeni yemin metni şu şekildeydi: "Vatan ve milletin saadet ve selâmetine ve milletin bilâ kaydüşart hâkimiyetine mugayir bir gaye takip etmiyeceğime ve cumhuriyet esaslarına sadakattan ayrılmıyacağıma namusum üzerine söz veririm."²⁵⁷ Nisan 1928'de yapılan bu değişikliklerin gerekçesi olarak, lâik ve demokratik devlet esasına aykırı olan fıkraların Anayasa'dan çıkarılması zorunluluğu gösterilmiş ve bu sayede Türkiye Cumhuriyeti'nin gerçek kimliğine kavuştuğu aktarılmıştı.²⁵⁸

Türkçeleşme hareketinin en önemli taşıyıcısı harf devrimidir. İbadetin Türkçeleştirilmesi gibi alfabenin Türkçeleştirilmesi gayesinin kökleri de II. Meşrûtiyete kadar uzanmaktaydı. Ancak o dönemde gerçekleştirilen karşı çıkışlar nedeniyle bir sonuca ulaşamadı. Cumhuriyet döneminde ise 1927 yılı itibarıyla bu amaca yönelik çalışmalar başladı ve 1928 yılında hız kazandı. Harf devriminden önce "*Uluslararası Sayı Birimlerinin Alınması ve Kullanılması*" konusundaki önerge kabul edilerek 1 Haziran 1928'de yürürlüğe girdi.²⁵⁹ Alfabeyi değiştirme konusunda ise 1928 yılı başlarından itibaren İstanbul'da bilim kurulları toplandı. Mustafa Kemal de bu dönemde katıldığı toplantılarda ve özellikle 1 Kasım 1928'deki Meclis açılış konuşmasında yeni alfabeye geçileceğinin işaretlerini çok net şekilde verdi.²⁶⁰ Lâtin alfabesine geçiş, geçmişle bağın kopacağı ve büyük bir kültürel mirastan kopuş anlamına geleceği için eleştirilmekteydi. Toktamış Ateş, harf devriminin kültürel bir bağlantısızlık yarattığını kabul etmekle birlikte, bu durumun fazla abartılmaması gerektiğini savunmuştur ve buna dayanak olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kitabın basıldığı 1729'dan 1928'e kadar geçen iki yüz yıllık sürede otuz bin kitap basıldığını, Cumhuriyet döneminde ise bu sayıya on altı yılda ulaşıldığını göstermiştir.²⁶¹ Benzer şekilde İlber Ortaylı da devrimin kültürel mirastan kopuşu ifade ettiği düşüncesine karşı çıkmaktadır. Ona göre, yayın faaliyetlerinin sınırlı, okuma yazma bilen kişi sayısının çok az olduğu bir toplumsal yapı içerisinde uygulanan devrimin büyük sorunlar yarattığı söylenemez.²⁶² Harf devriminin

²⁵⁷<http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/1924.html>

²⁵⁸Tunaya, İslamcılık, ss.160-161.

²⁵⁹Goloğlu, ss.249-251.

²⁶⁰Uyanık ve Kara, s.32

²⁶¹Ateş, ss.368-369.

²⁶²İlber Ortaylı, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007, s.243

görünen amacı Türkçe ses ile Osmanlıca yazı arasındaki uyumsuzluğu gidermek ve okur-yazar sayısını arttırmaktı. Ancak gerçek amaç devrime yöneltilecek eleştirileri doğrulamaktadır. Asıl amaç, toplumun değişen koşullara mümkün olduğunca çabuk uymasını sağlayacak en önemli araçlardan biri olan dilin Osmanlı-İslâm geleneğinden kurtarılmasıdır.²⁶³

Bu dönemde çıkarılan birçok yasal düzenlemeyi, içerdikleri hükümler toplumsal kültürün değiştirilmesi amacına yönelik olduğu için bu başlık altında ele almak mümkündür. Bu düzenlemeler hem günlük yaşam pratiklerinde hem de giyim-kuşamda Osmanlı-İslâm geleneğinden kopuşu, modern topluma geçişi ifade etmektedir.

Bahsedilen düzenlemeler özellikle toplumun kılık-kıyafeti üzerinde ciddi değişiklikler yarattı. Bu konuda ilk olarak 2 Eylül 1925 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararnamesinde, kendileri için özel düzenlemeler getirilecek hâkimler dışındaki tüm ordu mensupları ve ulema da dâhil olmak üzere tüm memurların şapka giymesi zorunlu kılındı. Halk ise buna uyup uymamakta serbestti ve sadece halkın bu noktada memurlara uyması teşvik ediliyordu.²⁶⁴ Halka şapka zorunluluğu ise 25 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan 671 Sayılı *Şapka İktisası Hakkında Kanun* ile getirildi. Bu kanunda; milletvekillerinin, memurların ve halkın şapka giymesinin mecbur olduğu ve bunun aksi bir alışkanlığın sürdürülmesinin yasaklandığı belirtilmişti.²⁶⁵ Bu kanunda önemli olan husus, şapka giyilmesinin zorunlu olmasından ziyade geçmişten gelen alışkanlıkların yasaklanmış olmasıdır. Böylelikle toplumun geçmişle bağının sürmesini sağlayacak fes, sarık gibi sembollerin görünürlüğüne son verildi. Bu dönemde kılık-kıyafet konusunda çıkarılan çok önemli bir diğer kanun ise 3 Aralık 1934 tarihli ve 2596 Sayılı *Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanundur*. Bu kanunun ilk maddesinde hangi dine mensup olurlarsa olsunlar din adamlarının mabet ve ayinler dışında dinî kıyafet giymeleri yasaklanmıştı.²⁶⁶ Kanunun ilk maddesindeki ve gerekçesindeki ifadeleri yorumlayanlar, bu kanunun, dini sembol ve

²⁶³Tunçay, Kurulması, s.232;

²⁶⁴Jaschke, ss.28-29.

²⁶⁵TBMM, **Şapka İktisası Hakkında Kanun**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400671.pdf, (20.01.2018).

²⁶⁶Resmî Gazete, Sayı: 2879

kıyafetlerin devlet kurumlarında kullanılmasını yasakladığını öne sürmüşlerdi.²⁶⁷ Dolayısıyla bu kanun, geleneksel çevrenin başlıca dinî sembollerinden biri olan ve 1960'lı yıllarda gündeme gelip 1980'lerde kriz alanı olarak karşılaşıcağımız *türban* konusunda, merkezin en önemli savunma mekanizmalarından birine işaret etmekteydi.

Erkeklerin kılık-kıyafetlerinde yapılan düzenlemelere karşın kadınlara yönelik bu dönemde radikâl bir tutum sergilenmemişti. Her ne kadar Mustafa Kemal kadınların giyim kuşamı konusunda modernleşme yanlısı olsa da bu konuda temkinli hareket etmişti. 1927 yılında bu konuda bazı kararlar alınsa da ortaya konan karşı çıkışlar nedeniyle başarılı olunamamıştı. Kadınlara peçe yasağına ilişkin ilk somut adım ise bu konudaki kararın yerel yönetimlere bırakılmasıydı.²⁶⁸ Bu kararın ardından bazı şehirlerde ardı ardına çarşaf ve peçe yasağı uygulandı. Ancak bu uygulamalara gösterilen yoğun tepkiler sonrası karar gevşetildi. 1935 yılındaki CHF kurultayında bu konuda daha sert tavır takınılması gerektiği tartışıldı. Özellikle Ankara, İstanbul ve İzmir'de çarşaf ve peçe kullanımı büyük oranda azaldı. Ancak küçük yerleşim yerlerinde bu alışkanlık sürdü. Kurultayda alınan kararla öncelikle devlet memurlarının eşlerine çarşaf ve peçe yasağı getirildi. Memur eşleri dışındakilerden yasağa uymayanlara, belediyeler tarafından para cezasının uygulanmasına karar verildi. Ancak tüm uygulamalara rağmen çarşaf ve peçe kullanımının azaltılması noktasında istenilen başarı sağlanamadı.²⁶⁹

Bu dönemde söylem ve semboller düzeyinde geçmişin değerlerinden kopuşu simgeleyen iki önemli düzenleme daha hayata geçirildi. Bunlardan biri 21 Haziran 1934'te kabul edilen 2525 Sayılı *Soyadı Kanunu*'ydu. Bu kanuna göre her Türk öz adından sonra gelecek bir soyadı taşımak zorundadır.²⁷⁰ Benzer konudaki bir diğer düzenleme ise dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın "eski devirlerin kalıntıları" olarak nitelendirdiği bazı unvanların kaldırılmasına ilişkindi. 26 Kasım 1934'te kabul edilen 2590 Sayılı *Efendi, Bey, Paşa Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun*'da ağa, hacı, hafız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım,

²⁶⁷Özdemir İnce, "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun", **Hürriyet**, 3.12.2010, <http://www.hurriyet.com.tr/bazi-kisvelerin-giyilemeyeceğine-dair-kanun-16436997>, (20.01.2018)

²⁶⁸Jaschke, s.28

²⁶⁹Sertaç Solgun, **Menemen Olayı Sonrasında İkinci Dünya Savaşı Türkiye'nin İç Güvenliği (1931-1939)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2010, ss.142-145

²⁷⁰Resmî Gazete, Sayı:2741 (21.01.2018); Jaschke, s.32

hanımefendi ve hazretleri gibi lâkap ve unvanların kaldırıldığı, erkek ve kadınların sadece adları ile anılacağı ifade edilmişti.²⁷¹

Gündelik hayatın işleyişinde yapılan değişiklikler de geçmişin mirasından ve dinî gelenekten kopuşu simgelemekteydi. Bu yasal düzenlemeler her ne kadar ticarî kaygılarla Batılı toplumlarla olan uyumsuzluğu gidermek amacıyla yapılsa da, aslında modernleşme sürecinin bir getirisi olarak toplumun günlük yaşamının modernleştirilmesini amacını da barındırmaktaydılar. Bu kanunlardan bazıları şunlardır:

- 26 Aralık 1925'de kabul edilen 697 Sayılı *Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun* ile günün gece yarısından başlayacağı ve saatlerin sıfırdan yirmi dörde kadar sayılacağı belirtilmiştir. Ayrıca kanunda, Türkiye Cumhuriyeti'nde saatlerin hesaplanmasında Griniç'e göre otuzuncu derecede boylam dairesinin esas alınacağı ifade edilmiştir.²⁷²

- Yine 26 Aralık 1925'de kabul edilen 698 Sayılı *Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun* ile Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî devlet takviminde başlangıç olarak evrensel takvimin başlangıcının kabul edileceği düzenlenmiştir. Ayrıca hicri 1341 senesinin son gününü takip eden günün 1926 senesinin ilk günü olacağı ifade edilmiştir.²⁷³ Aslında milâdî takvimin kullanımı bu yasal düzenlemenin öncesinde de başlamıştı ve 1918 yılında yılbaşı 1 Ocak olarak belirlenmişti. Yeni yasa ile yapılan uluslararası yıl sayısını kabul etmektir. Bu yasada ayrıca hicrî takvimin, bayram ve kandil günlerinin belirlenmesi gibi özel amaçlar için kullanılması hususu korunmuş ve bu amaçla ilgili düzenlemelerin DİB ve dolayısıyla müftülükler tarafından yapılacağı belirtilmiştir.²⁷⁴

- Takvim konusunda bir diğer önemli düzenleme de 1945 yılında hayata geçirilmiştir. 10 Ocak 1945 tarihinde kabul edilen 4696 Sayılı *Bazı Ay Adlarının*

²⁷¹Resmî Gazete, Sayı: 2867

²⁷²Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, **Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun**, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.697.pdf>, (22.01.2018).

²⁷³Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, **Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun**, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.698.pdf>, (22.01.2018).

²⁷⁴Jaschke, s.30

Değiştirilmesi Hakkında Kanun ile Teşrinievvel ayı Ekim, Teşrinisani ayı Kasım, Kânunuevvel ayı Aralık ve Kânunusani ayı da Ocak olarak değiştirilmişti.²⁷⁵

•27 Mayıs 1935 tarihinde kabul edilen 2739 Sayılı *Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanunda*, öncelikle resmî ve dinî bayramlardaki tatil günlerini tanımlandıktan sonra hafta tatiline ilişkin düzenlemelere yer verilmiştir. Buna göre hafta tatili, cumartesi günü saat 13'de başlamak üzere Pazar günü olarak belirlenmişti.²⁷⁶ Bu kanun değişen devlet anlayışı açısından da önemli işaretler barındırmaktaydı. Örneğin, saltanatın kaldırıldığı 1 Kasım günü ile aynı güne denk gelen Peygamberin doğum gününün resmî tatil olarak kabul edilmesine bu yasa ile son verildi. Bunun dışında 1924'den beri Cuma günü olan hafta tatili bu yasa ile Pazar gününe alındı.²⁷⁷ Bu durum, hem millî mücadelenin ve cumhuriyetin ilk yıllarında dine karşı gösterilen uzlaşmacı tavrın hem de ilerleyen dönemde egemenliğin mutlak kılınması ile dinin toplumsal yaşam içerisinde koparılmasının açık göstergesidir.

Hafta tatilini düzenleyen kanun mecliste pazartesi görüşülmüştü. Kanunun kabul edilmesinin ardından Başbakanlık kanunu hızlı bir şekilde tüm kamu idarelerine telgrafla bildirerek, 1 Haziran 1935'te Resmî Gazete'de kanunun yayınlanacağını ve dolayısıyla 1 Haziran 1935 Cumartesi saat 13 itibarıyla yeni hafta tatilinin kullanılacağını bildirmişti.²⁷⁸

Tüm bunların yanında mekânlar üzerinden de dinin toplumsal yaşamın dışında bırakıldığı politikalar izlenmişti. Bu politikalardan belki de en önemlisi günümüzde hâlen geleneksel merkez ile çevre arasındaki mücadelenin en önemli sembollerinden biri olan Ayasofya Camii/Müzesi konusudur. Özellikle İstanbul'un fethinden itibaren İslâm toplumları için anlamı çok büyük olan Ayasofya Camii Bakanlar Kurulu kararı ile müzeye dönüştürüldü. Ayasofya Müzesi, 1 Şubat 1935 Cumartesi günü sabah 10'dan itibaren on bir kuruş ücretle ziyarete açıldı.²⁷⁹ Aslında Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesine giden süreç 1932 yılında cami ve mescitlerin

²⁷⁵TBMM, **Bazı Ay Adlarının Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc027/kanuntbmmc027/kanuntbmmc02704696.pdf, (22.01.2018).

²⁷⁶Resmî Gazete, Sayı:3017

²⁷⁷Jaschke, ss.30-31

²⁷⁸Yarın Öğleden Sonra Her Taraf Kapalı, **Ulus**, 31.05.1935; İlk Pazar Tatili Yarım, **Zaman**, 01.06.1935.

²⁷⁹Ayasofya Müzesi, **Zaman**, 01.02.1935.

sınıflandırılması çalışmaları ile başladı. Bu çalışmalarda ülke genelindeki camilerin sayısı, cemaat durumu, diğer camilerle olan mesafesi, tarihi ve estetik nitelikleri vb. araştırıldı. Buna göre cemaati olmayan, tarihi ve estetik bir özelliği bulunmayan, başka cami ile arasındaki mesafe beş yüz metreden az olan camilerin başka amaçlarla kullanılması yoluna gidildi. Bu çalışmalar sonrasında çok sayıda cami kapatıldı. Binalar orduya, ressamlar cemiyetine, hastanelere, Millî Eğitim Bakanlığı'na (MEB) bırakıldı. Ayasofya da bu çalışmalar neticesinde müzeye dönüştürüldü.²⁸⁰

Yasal, kurumsal ve kültürel düzeyde hayata geçirilen bu politikaların yürütülmesi noktasında bürokrasiye büyük bir görev düşmekteydi. Kemalist yönetimin bürokratik yapılanmada uyguladığı değişiklikler ve bürokratlara sağladığı sosyal ve ekonomik imkânlar, Türkiye'de merkez-çevrenin şekillenmesini ve mücadelenin temel aktörlerinin ortaya çıkışını beraberinde getirdi.

4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Geleneksel Merkezin Başrol Oyuncuları

Cumhuriyet yönetimi, bürokratik anlamda Osmanlı mirası üzerine kurulmuştu. Ana çizgilerini 19. Yüzyılın bürokratik sisteminin oluşturduğu bu miras, özellikle modernleşme yanlısı sivil-asker bürokrasinin merkezîyetçi yapısını ve imparatorluğun son dönemlerinde iyice gün yüzüne çıkan bürokrasi-halk karşıtlığını barındırmaktaydı.²⁸¹

Osmanlı bürokrasisi ile Cumhuriyet bürokrasisi arasındaki bu süreklilik modernleşme yanlısı, pozitivist sivil-asker bürokrasi üzerinden şekillenmekteydi. Ancak bu kesimin dışında geleneksel Osmanlı sistemine bağlı, modernleşme karşıtı sivil bürokrasi de varlığını sürdürmekteydi. Mustafa Kemal, bağımsızlık mücadelesi sırasında ve sonrasında otoritesini mutlaklaştırmak için hem İslâmcı geleneğe bağlı siyasal ve sosyal yapılanmanın hem de ekonomik ve askeri açıdan yıpranmış, bununla birlikte Halife'ye bağlılığı süren bürokrasi ile mücadele etmek zorunda kalmıştı.²⁸² Bu nedenle Mustafa Kemal, Cumhuriyet ilkelerine bağlı bir sivil

²⁸⁰Jaschke, ss.65-66; H. Kara, ss.164-165.

²⁸¹Selçuk Yalçındağ, "Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:3 Sayı:2, 1970, s.55

²⁸²Suna Kili, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, 8.Baskı, İŞ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003, ss.167-168.

bürokrasi kadrosu oluşturma amacına yöneldi. Mustafa Kemal'in temellerini attığı bu yapı, ilerleyen yıllarda kendisine bir siyasal misyonun koruyucusu işlevini yükledi.²⁸³ Mustafa Kemal'in bu hedefine yönelik ilk adım olarak, Osmanlı mirası sivil ve asker bürokrasinin özel heyetler tarafından incelenmesi sonucunda Türkiye dışında kalan ve kurtuluş mücadelesi aleyhtarı olan 1.250 memur görevinden çıkarıldı.²⁸⁴ Geleneksel sisteme bağlı olan bürokratların tasfiyesine yönelik bir başka adım BMM'den 1 Ekim 1922'de çıkarılan bir yasa ile atıldı. Bu yasa ile devletin tüm memurları geçici bir süre için işsiz bırakıldı ve bakanlıklara bu memurlar arasından yeni bir sivil bürokratik kadro oluşturma yetkisi verildi.²⁸⁵ Böylelikle saltanat-hilafet taraftarı ve millî mücadele karşıtı bürokratların sistemin dışına çıkarılması mümkün oldu. Muhalif bürokratların sistemden tasfiyesine yönelik bir diğer uygulama 1926 yılında çıkarılan 854 Sayılı *Mücadele-i Milliyeye İştirak Etmeyen Memurin Kanunu*'dur. Bu kanunla da millî mücadeleye muhalefet eden, çağırıldıkları hâlde göreve gelmeyen kişilerin görevden çıkarılacağı belirtilmişti.²⁸⁶

Cumhuriyetin ilk yıllarında iktidar, öncelikle bahsedilen süreçlerle geleneksel bürokrasinin tasfiyesi sürecine girişmişti. Bürokratik kadrolarda sayısal anlamda ciddi bir büyüme kaydedilemedi. Bunun temel nedeni, devlet işlerinin, güvenlik, maliye, adalet, dışişleri gibi temel görevlerle sınırlı kalmasıydı. Bunlar dışındaki bakanlıkların örgütlenmesi yetersiz kalmıştı. Bu durum 1929 Buhranı ile birlikte değişmeye başladı ve benimsenen devletçilik politikasının bir sonucu olarak bürokratik kademelerde hızlı bir büyümeye gidildi.²⁸⁷ Nitekim 1931 yılında 104.115 olan memur sayısı, 1938'de 134.779'a, 1946'da 222.116'ya yükselmişti.²⁸⁸

Tasfiye hareketleri dışında Cumhuriyetin temel ilkelerinin benimseyen yeni ve etkili bürokratik kadro ihtiyacının giderilmesine yönelik adımlar da atıldı. Yeni kadronun oluşturulması adına en önemli araç olarak da CHF kullanıldı. Fırka'nın 1927 yılı kongresinde köy muhtarlarından üst düzey devlet bürokratlarına kadar tüm

²⁸³Metin Heper, "Bürokrasi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, (Bürokrasi), s.296

²⁸⁴Mete Tunçay, "Siyasal Miras", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.1965.

²⁸⁵Heper, Devlet, s.102

²⁸⁶TBMM, **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, Cilt:25, İctima Senesi:3, 26.05.1926, ss.540-543.

²⁸⁷Gencay Şaylan, "Cumhuriyet Bürokrasisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, (Cumhuriyet), s.299

²⁸⁸Eryılmaz, Kamu, s.243

kadroların atanması fırka müfettişlerinin onayına bağlandı.²⁸⁹ 1930'lu yıllarda parti-devlet bütünleşmesi konusunda yeni gelişmeler yaşandı ve İçişleri Bakanının parti genel sekreteri, valilerin il başkanlığı başkanı olması ve genel müfettişlerin parti faaliyetlerinin de müfettişi olduğu kararı alındı.²⁹⁰

İsmet İnönü imzasıyla tüm parti teşkilâtlarına, illere ve müfettişliklere gönderilen beyannamede, Parti devlet bütünleşmesine yönelik alınan bu kararın gerekçesi "Cumhuriyet Halk Partisi'nin memleketin siyasi ve içtimaî hayatında götüğü yüksek maksatların tahakkukunu kolaylaştırmak ve partinin inkişafını arttırmak ve hızlandırmak" olarak belirtilmişti.²⁹¹

Parti-devlet bütünleşmesi tek parti dönemi meclislerindeki bürokrat kökenli kişilerin ağırlığında da kendisini göstermekteydi. Buna göre: ikinci meclis %66, üçüncü meclis %61, dördüncü meclis %60, beşinci meclis %65, altıncı meclis %61 ve yedinci meclis %50 oranında bürokratlardan meydana gelmekteydi.²⁹² Burada, yedinci meclisin bürokrat oranındaki düşüş, bu meclisin, merkez ile çevre arasındaki mücadelenin siyasal alana taşındığı ilk seçim olan 1946 seçimleri sonrası olduğu düşünüldüğünde dikkate değer bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tek parti döneminde bürokrasi üzerindeki politikalar temelde iki gruba yönelik olarak gerçekleşmekteydi: ordu ve din adamları. Bu gruplar, yeni yönetime karşı yöneltilebilecek bir karşı çıkışın en önemli güç odakları olarak görülmüş ve dolayısıyla kontrol altına alınmak istenmişti.

Ordu üzerindeki politikalar ilk olarak milletvekilliği ile kamu görevliliğinin bir arada yürütülemeyeceğine ilişkin düzenleme ile hayata geçirildi. 5 Eylül 1920'de hayata geçirilen bu düzenleme ile ordu ve kolordu komutanları ile sefirler dışındaki memurların vekil olamayacağı hükmü getirildi.²⁹³ Ordu üzerinde yapılan bir diğer düzenleme, halifelik kurumunun kaldırıldığı yasa ile Erkânı Harbiye Umumiye Vekâleti'nin kaldırılması ve yerine Erkânı Harbiye Umumiye Riyaseti'nin kurulmasıdır. Yasa ile özerk bir yapı olarak tanımlanan Erkânı Harbiye Umumiye

²⁸⁹Heper, Devlet, s.104

²⁹⁰Yekin, s.27.

²⁹¹Beyanname, **Ulus**, 19.06.1936.

²⁹²Öznur Us, "Memurluk Prestiji", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:3, 1973, s.51

²⁹³Oya Çitçi, "Ordu-Siyaset İlişkileri", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:39, Sayı:4, 2006, s.25

Riyaseti Cumhurbaşkanına bağlandı.²⁹⁴ Bu kanunu yorumlamak gerekirse, bugünkü adıyla Genelkurmay Başkanlığı yasa ile Bakanlık düzeyinden başkanlık düzeyine indirilmiş ve Cumhurbaşkanının emrine bağlanarak doğrudan siyasete hatta bir kişiye bağımlı kılınmıştır.²⁹⁵

Ordu içerisinde yapılan atamalar, siyasetin sivilleşmesini ya da başka bir ifadeyle ordunun siyasetten tasfiyesini amaçlamaktaydı. Bu doğrultuda, bağımsızlık mücadelesinin kazanılmasının ardından Ekim 1923'te yapılan atamalarla Kâzım Karabekir İstanbul'daki 1. Ordu Müfettişliğine, Ali Fuat Cebesoy ise Konya'daki 2. Ordu Müfettişliğine atandılar. Refet Bele'ye ise herhangi bir görev verilmedi. Bu atamalar, Ordu içerisindeki yüksek rütbeli muhalif subayların Ankara'dan uzak tutulmasıyla Mustafa Kemal'in en önemli rakiplerinin siyasal hayatın merkezinden uzaklaştırılması olarak yorumlandı. Hatta Cebesoy ilerleyen dönemde, bu atamanın kendisinin siyasal hayatının sonu olduğunu ifade etmişti.²⁹⁶

Siyasetin sivilleşmesine yönelik bir diğer uygulama Aralık 1923'te hayata geçirildi. Yapılan yasal düzenleme ile genel seçimlerin ilânından itibaren on gün içinde istifa etmeyen ya da emeklilik istemeyen ordu mensuplarının aday olamayacağı, Mecliste bulunan ordu ve kolordu komutanlarının bu görevlerinden istifa etmedikçe meclis görüşmelerine katılamayacakları belirtildi. Daha sonra bu durum 1924 Anayasası'na, memuriyetle vekilliğin bağdaşamayacağı şeklinde eklenerek anayasal bir nitelik de kazanmış oldu. Bu karar üzerine siyaset içerisinde varlıklarını sürdürmek isteyen Kazım Karabekir ve Ali Fuat Cebesoy ordudaki görevlerinden istifa ettiler. Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ise milletvekilliğinden istifa ederek asker kalmayı tercih etti. Bunun dışında Mustafa Kemal, kendi imzasıyla ordu müfettişliklerine telgraf çekerek komutanların milletvekilliğinden istifasını istedi; direnenler görevden alınarak yelerine yeni komutanlar atandı.²⁹⁷

²⁹⁴https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf, (24.01.2018).

²⁹⁵Ümit Özdağ, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Kripto Kitaplar, Ankara, 2017, (Atatürk), s.37

²⁹⁶William Hale, **Turkish Politics and The Military**, Routledge, 1994, s.71

²⁹⁷Çitçi, ss.33-36.

Kurtuluş mücadelesi sırasında Ordu mensuplarının mecliste olmasını normal karşılayan İnönü, bağımsızlık savaşı sonrasında Ordunun siyasetten tasfiye edilmesinin gerekçesini şu şekilde açıklamıştı:

... Millî Mücadele esasen bir ordu ihtilali idi. O gözle de görülebilir. Böyle olunca ne yapacaktık?.. Düşman istila etmiş, ondan kurtulmaya çalışıyoruz. Ordu var, ordunun muharebe etmesi lazım.

O zaman ordu kumandanlarının milletvekili olması tabii geliyordu bize...Ama muharebe bitince bunun mahzuru meydana çıktı. Meclis'te bulunacak, elinde de ordusu olacak. .. Nasıl olacak bu? Aramızda ihtilaflar olunca bu durum tehlikeli neticeler yaratabilecekti...Olmaz dedik ve hepimiz askerî vazifelerimizden ayrıldık.²⁹⁸

Tek parti döneminde ordu-siyaset ilişkisi adına bir diğer önemli düzenleme de Âli Askerî Şûra'nın kurulmasıydı. Cumhurbaşkanı'nın doğal başkan olduğu, dönem itibariyle Millî Müdafaa ve Bahriye Bakanları ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, ordu müfettişleri ve kolordu komutanları olmak üzere on altı kişiden oluşan Şûra, savunma alanına ilişkin tüm siyasal, askerî, maddî ve yönetsel konuları karara bağlama yetkisine sahipti. Şûra, muhalefet tarafından, Mustafa Kemal'in ordu üzerindeki hâkimiyetini pekiştirdiği gerekçesiyle eleştirilmekteydi. Ümit Özdağ, Şûra'nın amacını Mustafa Kemal'in Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK) üzerindeki fiilî hâkimiyetini kurumsallaştırmak ve bu hâkimiyet aracılığıyla TSK'yi denetim altında tutmak şeklinde ifade etmiştir.²⁹⁹

Cumhuriyetin ilk yıllarında TSK üzerinde uygulanan politikaları, ordunun siyasetten tasfiyesi ve ordunun siyasetin kontrolüne girmesi şeklinde iki boyutlu ele almak gereklidir. Ordu içindeki muhalefetin 1923 itibariyle tasfiye edilmesiyle birlikte ortaya çıkan yeni yapı, Mustafa Kemal'in belirlediği hedeflere ulaşma noktasında Kemalist devrimin uygulayıcı ve koruyucu gücü olarak belirdi. 1923 yılından itibaren siyasetin içinde ama siyasetin emrinde olacak şekilde çok güçlü bir konum elde eden askerî bürokrasi, özellikle Atatürk sonrasında siyasetin karşısında olabilme gücünü de pekiştirmişti.

Bürokratik kadrolar üzerinde gerçekleştirilen politikaların hedefindeki diğer grup din adamlarıydı. Askerî bürokrasi içerisindeki tasfiyelere rağmen hem askerî bürokrasi hem de diğer bürokratik kademeler bu dönemde ciddi güçlü bir konum elde ettiler. Bu konuma erişemeyip, gücünü ve konumunu kaybeden tek grup dinî bürokrasiydi. Daha önce de bahsedildiği gibi din adamlarının siyasal alandan

²⁹⁸Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Dünya Kitapları, İstanbul, 2004, s.30

²⁹⁹Özdağ, Atatürk, ss.53-62

tasfiyesine ilişkin en önemli adım DİB'in kurulduğu yasa ile atıldı. Bu kanun da ordu bürokrasisinde olduğu gibi bakanlık düzeyinden başkanlık düzeyine bir düşüşü ifade etmekteydi. Ayrıca kanun, din işlerini sadece ibadet ve vicdan ile sınırlı tutarak, dinî kadroların siyasal ve toplumsal yaşam üzerindeki belirleyiciliğini ortadan kaldırdı. Kuruluş yasasından sonra 1935 yılında çıkarılan 2800 Sayılı *Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun* ile başkanlığın görev ve yetkileri yeniden düzenlendi. Kanunda başkan ve başkanlığın üst düzey yetkilerinin Başbakanın önerisi ile Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı, bunlar dışındaki personelin ise Başkan tarafından atanacağı belirtilmişti.³⁰⁰ Dolayısıyla dinî bürokrasinin başkan üzerinden doğrudan siyasal iktidarın kontrolü altında olduğu fiilî bir durum ortaya çıktı. Bu noktada Cumhuriyet dönemin en önemli dinî bürokratinin Diyanet İşleri Başkanı olduğu görülmektedir.

DİB'in kurulmasının ardından 1 Nisan 1924 tarihinde Mehmet Rıfat Efendi (Börekçi) ilk başkan olarak atandı. Erken cumhuriyet döneminin din ile uzlaşmacı tavrının bir yansıması olarak, kendisine kırmızı plâka tahsis edilen ve protokol sıralamasında dördüncü sırada yer alan Başkan, diğer üst düzey bürokratlardan daha yüksek maaş almaktaydı.³⁰¹

İlk başkan Rıfat Börekçi, millî mücadelenin ilk yıllarında Ankara Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurmuş ve cemiyetin başına geçmişti. Ardından, İstanbul Hükûmeti'nin millî mücadele aleyhinde çıkarttığı fetvaya karşılık bir fetva çıkardı ve Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanan bu fetva, halkın millî mücadele etrafında toplanmasını sağladı.³⁰² Birinci Mecliste milletvekili olarak görev yapan Börekçi, bu mecliste altı ay görev yaptıktan sonra din adamlığını tercih ederek milletvekilliğinden ayrıldı. 1941 yılındaki vefatına kadar yaklaşık on altı yıl görevde kalan Börekçi, Türkçe namaz haricinde, İslâm'ın Türkçeleştirilmesi yolundaki diğer tüm reformların yanında yer aldı. Başkanlığı döneminde hem Mustafa Kemal hem de İsmet İnönü ile yakın ilişkiler kuran Börekçi, CHP'nin il yönetiminde de görev

³⁰⁰Resmî Gazete, Sayı:3035

³⁰¹Hasan Yavuzer, **Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2006, s.53

³⁰²Veli Ertan, "Börekçi, Rıfat Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Diyanet İşleri Başkanı", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, ss.325-326.

almıştı.³⁰³ Ele alınan dönemde görev yapan bir diğer Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Rıfat Börekçi'nin ölümünün ardından, Ahmet Hamdi Akseki'nin kısa bir vekâlet dönemi sonrası, 14 Ocak 1942'de asaleten göreve getirilen Mehmet Şerafettin Yaltkaya'dır. Çok ciddi bir ilmî eğitim gören ve Cumhuriyet öncesinde medreselerin iyileştirilmesi çalışmalarında görev alan Yaltkaya, bu görevi sayesinde hem medreseleri hem de modern eğitim kurumlarını çok yakından tanıdı. Bu konuda dönemin egemen anlayışıyla benzer şekilde modern eğitim kurumlarından yana tavır takındı. Başkanlığının sonları, II. Dünya Savaşı şartlarının yaşandığı ve katı lâiklik politikalarının sorgulanmaya başladığı bir döneme denk gelen Yaltkaya, aktif bir başkanlık yapmasa da modernleşme süreci ve Cumhuriyet idealleri ile örtüşen bir yönetim sergiledi.³⁰⁴

Üst düzey dinî bürokrasinin Cumhuriyet değerleri ile özdeşleştirilmesinin yanında, alt düzey dinî bürokrasi de bu değerler doğrultusunda yapılandırılmaya çalışıldı. Bu doğrultuda, köy imamlarının hesap, coğrafya, tarih ve sağlık gibi alanlardan ders alması istendi. Din adamlarından, verecekleri vaazlarda uçağın öneminden bahsetmeleri ve halkı Türk Hava Kurumu'na üye olmaya teşvik etmeleri talep edildi. Yeni alfabenin resmen kabul edilmesinden kısa bir süre önce kurslar açılarak din adamlarından bu kurslara gidip yeni harflerle okuma-yazma öğrenmeleri istendi.³⁰⁵

Kemalist yönetimin din adamları ile ilgili politikalarını ele alırken, İHO'nun ve İlâhiyat Fakültesinin kapatılışı konusuna geri dönerek son bir noktaya daha dikkat çekmek gerekir. Daha önce de bahsedildiği gibi İHO'nun ve İlâhiyat Fakültesi'nin kapatılma gerekçesi olarak "öğrencisizlik" gösterilmişti. Ancak Mustafa Öcal'a göre bu durumun asıl gerekçesi 1927 yılında Şûrây-ı Devlet'in (Danıştay) din görevlilerin maaşları bütçeden karşılanırsa da kamu personeli olamayacağına karar vermesidir. Bu karar, dinî eğitim kurumlarından mezun olan kişilerin geleceklerini belirsizliğe sürüklemiştir.³⁰⁶ Bunun yanında, müftülüklerin imam-hatip mezunlarının tayinleri hususunu dikkate almadığı, DİB'e alınacak personel sınavlarında, bu okullarda

³⁰³Mustafa Öcal, **Diyanet İşleri Başkanları ve Hizmetleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016, (Başkanları), ss.41-47.

³⁰⁴İsmail Kara, "Yaltkaya, Mehmet Şerafettin Din Âlimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Diyanet İşleri Başkanı", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s.309; Öcal, Başkanları, ss.49-51.

³⁰⁵H. Kara, ss.147-148,150

³⁰⁶Öcal, Günümüze, s.209

okutulan müfredatın dışında sorular sorulduğu iddiaları ile imam-hatiplerin ortaokul seviyesinde kalması; lise düzeyinde eğitimin açılmaması ve bu nedenle imam-hatip mezunlarına fakülte kapısının kapanmış olması, işe giren mezunlara çok düşük maaşlar verilmesi gibi nedenler imam-hatip mezunlarının sistem içinden tasfiye edildikleri ve okulların bu nedenle kapatıldığı iddialarına dayanak oluşturmaktadır.³⁰⁷ Mehmet Ali Gökaçtı ise imam-hatiplerin kapatılmasının Osmanlı'dan itibaren güçlü bir konumda olan ulemanın tasfiyesi anlamına geldiğini belirtmiştir. Yeni dönem ile birlikte, ilmiye sınıfı ve onları yetiştiren kurumlar artık farklı bir biçimde algılanmaktaydı. Din görevliliği teknik ve idarî bir meslek, din görevlisi ise herhangi bir memur olarak görülmekteydi. Bu durum, din adamlarının ve din adamı yetiştiren kurumların geçmişten gelen toplumsal zeminini ve itibarını kaybettiği anlamına gelmekteydi.³⁰⁸

Kemalist rejimin yeni sistemin değerlerini topluma benimsetme noktasında bürokrasiye verdiği önemden hareketle, bürokratlara yönelik maddî ve manevî ciddi ayrıcalıklar tanındı. Yetkileri arttırılan, özlük haklarında önemli iyileştirmeler yapılan, hukukî güvenceye sahip olan bürokratlar henüz az gelişmişlik seviyesinden kurtulamayan topluma oranla önemli bir statü üstünlüğü kazandılar. Özellikle 1929 krizinin ardından, devletçi kapitalizmin egemen olmaya başlamasıyla, bürokrasinin halk üzerindeki egemenliği pekişti ve halka hizmet eden değil, halka emir veren bürokrasi tipi ortaya çıktı. II. Dünya Savaşı koşullarında bozulan ekonomik yapıya rağmen, bürokrasinin bu olumsuzluktan etkilenmemesi için maaş düzenlemeleri yapıldı. Tüm bu koşullar birlikte ele alındığında eğitim, giyim-kuşam, ekonomik durum, toplumsal statü vb. bakımından oldukça ayrıcalıklı bir konum elde eden bir bürokrasi yapısı ortaya çıktı.³⁰⁹

Toplumsal statü bakımından üstün bir konum elde eden bürokrasi, bu çalışmanın temel çıkış noktalarından birini oluşturacak şekilde kendisine çok farklı bir misyon yüklemişti. Kendisine yüklediği bu misyonda bürokrasi, Cumhuriyet değerlerine sıkı sıkıya bağlı, tek parti politikalarının uygulayıcısı olarak geleneksel-

³⁰⁷Burhan Akpınar, "Eğitimde Madde-Mana Dengesi Arayışı: İmam Hatip Okulları", **Eğitime Bakış**, Yıl:11, Sayı:35, 2015, s.14

³⁰⁸Mehmet Ali Gökaçtı, **Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.145.

³⁰⁹Us, ss.51-53

muhafazakâr kitleden kopuş yaşayan; dolayısıyla bu kitleye karşı Cumhuriyet devrimlerinin en önemli savunucusu konumdaydı.

Emre Kongar, Osmanlı imparatorluğunun mirası olarak kabul ettiği bu bürokratik yapıya dayanarak Türk siyasal yaşamının *devletçi-seçkin* kanat ile *gelenekçi-liberal* kanat arasındaki mücadele ile analiz edilebileceğini savunmaktadır. Bu ayrımın devletçi-seçkin kanat, modernleşme simgesi etrafında biçimlenmiş ve ekonomiden siyasete, dinden kültüre kadar tüm toplumsal alanların devlet eliyle yönetilmesi gerektiğini savunan merkezin bürokratlarından oluşmaktaydı. Geleneksel-liberal kanat ise hem ekonomik hem de siyasal anlamda liberalizmi benimsemiş; modernleşme karşısında da Osmanlı-İslâm geleneklerine bağlı kalan kitleyi ifade etmektedir.³¹⁰

Emre Kongar'ın devletçi-seçkin kavramsallaştırmasına benzer bir diğer yaklaşım da Metin Heper tarafından *bürokratik aşkıncılık* kavramsallaştırmasıyla ortaya konmuştur. Yukarıda temel karakteristiği betimlenen bürokrasi, Metin Heper'e göre özellikle Atatürk sonrası dönemde kendisine yüklenen görevi farklı bir boyuta taşımıştır. Bir dünya görüşü olarak algılanması gereken Atatürkçülük, devletçi-seçkin bürokratlar tarafından, çalışmanın kuramsal kısmında belirtildiği gibi merkezin değerler sistemini içeren bir ideolojiye dönüştürüldü. Atatürkçü düşüncüyü Kemalizm adı ile siyasal bir ideolojiye dönüştüren bürokratlar, hem siyasetin merkezini tanımlama hem de bu merkezi koruma görevini kendilerinde gördüler.³¹¹ Askerî bürokrasinin başını çektiği bürokratik aşkıncılığın temel aktörleri ya da diğer bir tanımlamayla devletçi-seçkinler, Türk siyasal sisteminin cevap anahtarı olarak nitelendirilen merkez-çevre ayrımında merkezin başrol oyuncularını olarak, sistemin koruyucusu kimliğiyle çok uzun yıllar siyasal yaşamda varlıklarını sürdürdüler.

5. Dönemin Değerlendirilmesi

1920 sonrası dönem merkez-çevre ikiliği açısından değerlendirildiğinde bu dönemde hayata geçirilen kamu politikalarının Türkiye'de değer merkezli ikili yapıyı net bir biçimde ortaya koyduğu görülmektedir. İslâm dini bu dönemde siyasal alandaki belirleyiciliğini tam anlamıyla kaybetmiştir. Dinî değerler ve kurumlar

³¹⁰Emre Kongar, **21. Yüzyılda Türkiye 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, 38.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, ss.131-132

³¹¹Heper, Devlet, ss.120-132.

üzerinden şekillenen siyasal yapı tamamen ortadan kaldırılmış, devletin hukuk sistemi ve kurumları dünyevî değerler üzerinden sil baştan tanımlanmış ve günlük hayatın işleyişinde dinsel temaların belirleyiciliğine son verilmiştir.

Hem Birinci Meclis döneminde hem de tek parti iktidarında hayata geçirilen uygulamalar geleneksel çevreyi çok net bir şekilde İslâm dini ile özdeşleştirmiştir. Buna paralel olarak geleneksel merkez de lâikliği kendisine ait kültürel kodların en önde gelen unsurlarından biri olarak kabul etmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde hem yönetici kadroların askerî bürokrasi içerisinde geliyor olması hem de geleneksel sisteme bağlı olan bürokratların tasfiyesiyle yeni değerleri benimsemiş, bürokratlar üzerinden şekillenen yeni kadrolaşma hareketi bürokratik mekanizmayı çok net bir şekilde merkez içerisinde konumlandırmıştır. Bu husus paradigmanın temel nitelikleri anlatılırken de bahsedildiği üzere merkezin değerlerinin ne olduğunun ortaya konması açısından son derece önemlidir.

Tek parti iktidarında dinin siyasal alanın dışında konumlandırılmasının yanında özellikle ibadet ve Ezan dili konusunda atılan adımlar, kılık-kıyafet alanındaki düzenlemeler, eğitimde ortaya konan yenilikler vb. uygulamalar siyasal iktidara yönelik muhalefetin din teması üzerinden şekillenmesini beraberinde getirmiştir. Bunun yanında özellikle yüksek bürokrasinin ekonomik anlamda elde ettiği güce karşın halkın büyük bir kesiminin ciddi ekonomik problemlerle yüz yüze olması bürokratik kadrolarla geniş halk kitleleri arasındaki ayrılığı derinleştirmiştir.

İslâm dininin kamusal yaşamdan çıkarılması, günlük yaşam pratiklerinde dinî temaların yok edilmesi, ekonomik anlamdaki huzursuzluk ve bürokrasinin bu sıkıntılar içerisinde hem siyasal hem de ekonomik anlamda üstün bir konumda bulunması Türkiye siyasetinin merkez ve çevresinin sınırlarının belirlenmesi sonucunu doğurmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ÇEVRENİN SİYASALLAŞMA SÜRECİ

I. 1946-1960: ÇEVRENİN İLK MERKEZİLEŞME DENEYİMİ

Tek parti yönetiminin uygulamalarıyla kültürel, siyasal ve ekonomik anlamda ortaya çıkan toplumsal yapı, CHP'nin alt gelir seviyesine sahip, muhafazakâr kitleye yabancılaşmasını beraberinde getirdi. CHP'ye olan güvenini kaybeden bu grup, kendi ekonomik çıkarlarını ve kültürel değerlerini savunacak yeni bir siyasal yapılanmaya ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyaç, çevrenin siyasallaşmasını ve merkez ile çevre arasında iktidar mücadelesinin başlangıcını beraberinde getirdi. Çalışmanın bu bölümünde öncelikle, çevrenin siyasal temsil imkânı kazandığı ancak iktidarın yine merkezin elinde olduğu, geçiş dönemi olarak nitelendirilebilecek 1946-1950 dönemi ele alınacaktır. Ardından 27 Mayıs Darbesi ile sonuçlanacak Demokrat Parti (DP) iktidarı, tek parti döneminin incelendiği düzeylerde merkez-çevre ilişkisi bakımından işlenecektir.

A. 1946-1950: Yumuşayan Merkez-Siyasallaşan Çevre

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaklaşık yirmi yedi yıl süren tek parti iktidarının sonunun yaklaştığına ilişkin ilk işaret İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1944'te meclis açılışında yaptığı ve siyasal sistemin demokratik parlamenter niteliğini vurguladığı konuşmasıyla verildi.³¹² Ardından 19 Mayıs 1945 tarihinde kutlamalarda konuşan İnönü, Türkiye'nin savaş koşullarından siyasî ve manevî bakımdan temiz ve başarılı çıktığını ifade ederek, "Harb zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir." sözleriyle sistemin demokratikleşeceğini belirtmişti.³¹³ İnönü'yü sistemi demokratikleştirmeye iten, diğer bir ifadeyle çok partili yaşama geçişi gerektiren nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür:³¹⁴

³¹²Zürcher, s.308.

³¹³Necmeddin Sadak, "Cumhur Başkanının Güzel Nutku", **Akşam**, 20.05.1945.

³¹⁴Cem Eroğul, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Irvin C. Shick ve Ahnet Tonak), 6. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, (Düzenin), ss.175-177; Kongar, ss.144-145

- Uluslararası sistemin Etkisi: II. Dünya Savaşını liberal-demokrat kanadın kazanacağını belli olması ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye ile arasındaki saldırmazlık ittifakını bozması sonucu Türkiye, ulusal güvenlik açısından Batı toplumlarına yanaşmak zorunda kaldı. Batı toplumları ise bu yakınlaşmayı Türkiye'deki siyasal sistemin demokratikleşmesi şartına bağladı.

- Ekonomik Etken: Tek parti döneminde uygulanan ekonomik politikalar sonucu ortaya çıkan millî burjuvazi, siyasal alan içerisinde güç sahibi olma isteğindeydi ve bunun hayata geçmesinin çok partili sistem ile mümkün olacağını düşünüyorlardı.

- Kültürel Etken: Yine tek parti döneminde uygulanan katı lâikleştirme politikaları ve ekonomik geri kalmışlık nedeniyle halkın tepkisi patlama noktasına gelmişti. Çok partili düzen bu patlamayı önleyici bir mekanizma olarak görüldü.

- İdeolojik Etken: Çok partili düzen İnönü tarafından modernleşme siyasetinin sürdürülmesi açısından gerekli görülmüştü.

Tüm bu gerekçelere ve İnönü'nün olumlu yaklaşımına rağmen, öngörülen çok partili sistemin sınırlı bir yapıda olduğunun altını çizmek gerekir. Düşünülen çok partili sistemde sol siyasete, gerici lâiklik karşıtlarına ve faşist tavırlara yer yoktu. Dolayısıyla İnönü, çok partili sistemi hayata geçirecek muhalefetin Meclis içinden çıkmasını daha sağlıklı bulmuştu.³¹⁵ Buna paralel şekilde, belki de bilinçli bir hamle olarak, toprak sahiplerinin ciddi bir şekilde muhalefet ettiği *Çiftçiye Topraklandırma Kanunu* Mayıs 1945'te Meclis'e sunuldu. Çok uzun ve sert tartışmalar sonucu yasalaşan kanun, CHP içindeki muhalefetin net bir şekilde ortaya çıkmasını sağladı.³¹⁶ Kanunun kabul edilmesinin ardından Türk siyasal tarihine *Dörtlü Takrir* olarak geçecek, CHP içinde demokratik reformlar yapılmasını öngören bir önerge Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü imzasıyla CHP grubuna sunuldu. Önerge CHP grubunda reddedildi. İlerleyen dönemde gazetelerde yazdıkları eleştirel yazılar nedeniyle Menderes, Köprülü ve Koraltan partiden ihraç edildi. Aralık ayında da Bayar partiden istifa etti. Böylelikle yeni partinin kurucu kadrosu CHP'den ayrıldı. Ardından 7 Ocak 1946'da DP resmen kuruldu.³¹⁷

³¹⁵Eroğul, Düzenin, s.178.

³¹⁶Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, çev. Ahmet Fethi, 5.Baskı, Hil Yayın, İstanbul, 2015, (Sürecinde), ss.28-29.

³¹⁷Zürcher, ss.309-311.

DP'nin kuruluş sürecinde devletçi-seçkin kanadın çevre üzerindeki ilk denetimi kendini göstermişti. TCF'nin programında fırkanın kapatılışına neden olan ifade, geçmişin bir mirası olarak daha kuruluş aşamasında çevrenin yeni siyasal temsilcilerinin önüne koyuldu. DP'nin kuruluş programını yanına alarak İnönü'yü ziyaret eden Bayar ile Cumhurbaşkanı arasında Metin Toker'in anlatımıyla şu diyalog geçmişti:

İnönü: Terakkiperverlerde olduğu gibi itikadat-ı diniyeye biz riayetkarız diye bir madde var mı?

Bayar: Hayır Paşam, lâikliğin dinsizlik olmadığı var.

İnönü: Zıyanı yok. Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliği ile uğraşacak mısınız? Yani bunlara karşı uğraşacak mısınız?

Bayar: Hayır.

İnönü: Dış politikada ayrılık var mı?

Bayar: Yok

*İnönü: O halde tamam*³¹⁸

DP'nin iktidar yürüyüşündeki siyasal mücadelesinin ayrıntılarına girmeden önce, bölümün başlığında merkezin yumuşaması olarak adlandırılan, 1946-1950 arasındaki CHP iktidarında yaşanan gelişmelere bakmak gereklidir. Çok partili hayatın yerleşme sürecinde (1946-1950) CHP, iktidarına yönelik muhalif hareketlerin merkezinde yer alan dinî düşünceye karşı geçmişe oranla daha hoşgörülü bir politika izledi.³¹⁹ CHP'nin hoşgörü politikası 1945 sonrasında hem ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde yaşanan gelişmelerin bir sonucuydu. 1923-1945 arası siyasal alanın bürokratik elit ve millî bürokrasiden oluşan yapısı taşırayı ciddi anlamda ikinci plâna itmişti. Ancak sistemin demokratikleşmesi, devletçi-seçkin kanat ile gelenekçi-liberal kanadın bütünleşmesi gerekliliğini; bu da partinin taşıraya da hitap etmesi zorunluluğunu doğurdu. Bu noktada din taşıraya ulaşmanın ideolojik zeminine işaret etmekteydi.³²⁰ Wilfred Cantwell Smith, taşra ile uyum arayışının yanında CHP'nin dinî politikalara kapı aralamasının nedenlerini; pozitivizmin eski egemenliğini kaybetmesi, irtica hareketlerinin yönetici seçkinler tarafından eskisi kadar tehlikeli görülmemesi ve teşkilâtlı Müslümanlığın

³¹⁸Mehmet Ali Birand, Can Dündar ve Bülent Çaplı, **Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu**, 10.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2005, (Demirkırat), ss.24-25.rf

³¹⁹Lewis, s.423

³²⁰Hasan Bülent Kahraman, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II**, 2.Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012, ss.225-226.

komünizme karşı bir savunma mekanizması olarak düşünülmesi şeklinde sıralamıştır.³²¹

Hayata geçirilen hoşgörü politikasının ilk işaretleri partinin yedinci kurultayının 2 Aralık 1947 tarihindeki oturumunda yaşandı. Lâiklikten vazgeçilemeyeceğini, ancak lâikliğin yumuşatılabileceğini düşünen parti içindeki gelenekçiler; geçmişte gerçekleştirilen uygulamaların İslâm dinini olduğundan aşağı bir konuma yerleştirdiği ve bu durumun düzeltilmesi gerektiği, DİB'in devletten ayrılarak özerk bir yapıya kavuşturulması, lâikliğin dinsizlik olarak görüldüğü yanlış algının değiştirilmesi, devletin din eğitime yönelmesi, halkın İslâm ahlâkı ile eğitilmesi gibi düşünceleri dile getirdiler. Bu düşüncelerin hayata geçirilmesine yönelik önerge ise reddedildi ve parti programının lâikliğe ilişkin 15. Maddesi değişiklik yapılmadan kabul edildi.³²²

Kurultayda reddedilen görüşlerin bir kısmı daha sonraki dönemde aşamalı olarak hayata geçirildi. Özellikle eğitim konusunda önemli adımlar atıldı. Bu noktada ilk somut değişim 10 Şubat 1948'de CHP grubuna getirilen bir önerge ile gerçekleşti. Okullarda din eğitimi konusunun işlendiği önergede, ilkokullara seçmeli din derslerinin getirilmesi ve din eğitmeni yetiştirmek için üniversitelerde İslâm Din Fakültelerinin kurulması önerildi.³²³ Bunun dışında parti üyeleri, partinin lâiklik ilkesine sadık kaldığını belirtmekle birlikte, yetişmiş din adamı ihtiyacının karşılanması zorunluluğunu da dile getirdiler. Parti içinden gerçekleştirilen bir girişimle Tevhid-i Tedrisat uygulamaları nedeniyle "halkın ölümlerini yıkayacak adam bulamadığı" dile getirilerek, devletin din adamı yetiştirmesi konusunda bir yasa teklifi verildi.³²⁴ Tüm bu girişimlerin sonucunda, 1949 yılının başında Ankara ve İstanbul'da on aylık iki kurs açıldı; ilkokul dördüncü ve beşinci sınıflara seçmeli din dersi getirildi.³²⁵ Ankara Üniversitesi'ne bağlı İlâhiyat Fakültesi ise Haziran 1949'da açıldı.³²⁶

³²¹Wilfred Cantwell Smith, "Modern Türkiye Dinî Bir Reforma Mı Gidiyor?", **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 1953, s.13

³²²Tunaya, İslamcılık, s.175; Albayrak, s.269

³²³Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976, (Kronolojisi), s.40

³²⁴Jaschke, ss.76-77.

³²⁵Gözaydın, s.29

³²⁶Resmî Gazete, Sayı:7229

Bu kararlarının arkasında kadro ihtiyacının ve din eğitimi gerekliliğinin karşılanması yanında siyasal bir kaygı da yer almaktaydı. İktidar, çevreden kendisine yöneltilen tepkinin farkındaydı. Bu durumu dönemin başbakanı Hasan Saka, yasa teklifinin görüşüldüğü esnada, "Efendiler eğer biz dinî tedrisatı kabul etmezsek gelecek intihapta Halk Partisi bir oy bile alamayacaktır" sözleri ile ifade etmişti.³²⁷

Bu dönemde eğitim dışında kişiler ve semboller açısından da önemli gelişmeler yaşandı. Bunlardan biri, 1924 yılından itibaren döviz kıtlığı, yol emniyeti, bulaşıcı hastalık gibi gerekçelerle yasaklanmış olan hac ibadetine 1947 yılında izin verilmesiydi. 1948 yılı için tekrar yasaklanan hac ibadeti, 1949 yılında muhalefetin yoğun baskılarıyla tekrar serbest bırakıldı.³²⁸

M. Şerafettin Yaltkaya'nın ölümünden sonra DİB'in başına getirilen Ahmet Hamdi Akseki, adeta iktidardaki değişimin bürokratik düzeyde yansımaları ifade etmekteydi. Akseki, rasyonalizme, felsefî düşünceye ve pozitif bilimlere olumlu yaklaşmakla birlikte; İbadetin Türkçeleştirilmesi programına ve İslâm dininin Batı kalıpları içerisinde değerlendirilerek modası geçmiş bir kurum olarak değerlendirilmesine karşıydı. Bu anlamda modernleşmeci ve milliyetçi düşünceleri benimsememiş, Müslüman toplumların kurtuluşu için İslâm birliği fikrini savunmuştu.³²⁹

Merkezin yumuşama dönemindeki sembol isimlerden bir diğeri ise 18. Hükûmetin Başbakanı olan Şemsettin Günaltay'dır. Dinler tarihi profesörü olan, "İslâmcı başbakan", "Molla" gibi sıfatlarla anılan Günaltay, başbakanlığı döneminde siyasal ortamdaki gerginliği yumuşatmak adına bir dizi karara imza atmıştır.³³⁰ Bu kararların arasında belki de en önemlisi, daha koltuğa oturduğu gün söz verdiği ve ülkenin demokratik sisteme geçişi için zarurî gördüğü Seçim Kanunudur.³³¹

Bunlar dışında ilk cami yaptırma derneklerinin Ankara ve İstanbul'da açılması, Kur'an kurslarının açılmasına izin verilmesi, devlet dairelerindeki üstü boya

³²⁷Kafadar, s.354

³²⁸Kara, 2, s.35; Kemal Güran, "Hac Cumhuriyet Dönemi", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt:14, 1996, s.408

³²⁹Süleyman Hayri Bolay, "Akseki, Ahmet Hamdi Din Âlimi Türkiye Cumhuriyeti'nin Üçüncü Diyanet İşleri Başkanı", **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt:2, 1989, s.294.; Öcal, Başkanları, ss.58-59

³³⁰Fahrettin Altun, "Şemsettin Günaltay", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık**, 2.Baskı, (Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.160-163

³³¹Mekki Said Esen, "Dünkü Meclisten İntibalar", **Cumhuriyet**, 17.02.1959.

ya da örtü ile kapatılmış Arapça harfli hatların açılmaya başlanması, 1925'ten beri kapalı olan türbelerden bazılarının ziyarete açılması gibi kararlar yumuşama döneminde hayata geçirilmiş diğer uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.³³²

Bu dönemde merkezin hoşgörü politikasının en önemli istisnalarından biri Türk Ceza Kanunu'nun (TCK) 163. Maddesinde yapılan değişikliktir. TCK'nin mevcut haliyle komünizm ve dincilik propagandasına ilişkin bazı faaliyetleri ve bu faaliyetlere karşı gerekli yaptırım derecesini içermediği gerekçesiyle hayata geçirilen değişiklik sonrası devletin toplumsal ve siyasal düzenini dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla olan cemiyetlerin kurulması yasaklanmış, cemiyetlerin kurucu ve üyelerinin hapis cezası ile cezalandırılması öngörülmüştü.³³³

Merkezin yumuşama dönemine denk gelen 1946-1950 dönemi, çevrenin iktidara yürüdüğü dönemin başlangıcına işaret etmekteydi. DP, kurulduktan sonra toplumun her kesiminden ciddi bir destek aldı. Bunun üzerine iktidar, 1947'de yapılması gereken seçimleri bir yıl öne alarak, 1946 yılında baskın bir seçime gitti. Seçimde yaşanan tüm usulsüzlüklere ve henüz altı aylık bir parti olmasına rağmen DP, seçim sonucunda 62 sandalye kazandı. Seçim sonrası dönemde iki parti arasında başta ekonomi ve komünizm olmak üzere birçok konuda sıcak tartışmalar yaşandı. Gergin ortam, İnönü'nün 12 Temmuz 1947'de yayınladığı, kendisinin tarafsızlığını ve DP'nin meşrû bir siyasal parti olduğunu belirttiği meşhur beyanname ile yumuşadı.³³⁴ Yumuşama süreci önce ılımlı bir karakter olan Hasan Saka'nın, ardından İslâmcı olarak bilinen Şemsettin Günaltay'ın Başbakan olmasıyla ve muhalefetin en önemli isteği olan seçimlerin yargı denetiminde yapılmasını öngören yasanın kabulü ile sürdü.³³⁵ Çıkarılan seçim kanununun DP'nin sunmuş olduğu taslak ile hemen hemen aynı olması dönemin bir kısım medyası tarafından "DP'nin Zaferi" olarak ele alındı.³³⁶ Bununla birlikte kanunu, Türkiye'nin yabancı devletlerden beklediği ekonomik yardımın gerçekleşmesi için yerine getirilen bir koşul olarak görenler de vardı.³³⁷ Halide Edib ise 1946 Seçimlerinin Osmanlı'dan miras kalan "atanmış

³³²Kara, 2, ss.34-37

³³³Yalçın Toker, **Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti**, Toker Yayınları, İstanbul, 1993, ss.114-117

³³⁴F.Ahmad ve B. Ahmad, s.34

³³⁵Zürcher, ss.311-319; Kahraman, ss.351-353; Eroğul, Düzenin, ss.179-184; Ahmad, Sürecinde, ss.36-50

³³⁶Mümtaz Faik Fenik, "Seçim Kanununda DP'nin Zaferi" **Zafer**, 18.02.1950.

³³⁷Halk Partisi Mazisinin Mahkûmudur, **Yeni Sabah**, 17.02.1950.

milletvekili" geleneğini büyük ölçüde kırdığını, yeni kanunun da bu durumu sürdürerek vatandaşa istediği kişiyi seçme hakkını verdiğini ifade etmişti.³³⁸

Geçiş dönemi 14 Mayıs 1950 seçimleri ile son buldu ve %53,4 oranında oy alan DP, dönemin seçim sisteminin de etkisiyle 408 sandalye kazandı. Seçim sonucunda 22 Mayıs 1950'de toplanan Meclis Bayar'ı Cumhurbaşkanlığına, Koraltan'ı da meclis başkanlığına seçti. Hükûmeti kurma görevi ise Menderes'e verildi. Bu sonuç, Osmanlı'dan beri süregelen ve Cumhuriyet dönemi ile çok net bir biçim alan toplumsal bölünmede çevrenin, iktidarı ilk kez ele geçirmesi anlamına geliyordu. Artık meclisteki çoğunluk ve iktidar, "Ankara Palas'ı yadırgayanlar"ın elindeydi.³³⁹

B. 1950-1960: Yakın Çevrenin İktidarı

DP, on yıl süren iktidarında ortaya koyduğu uygulamalarla, çalışmanın kuramsal kısmında bahsedilen ayırımdan hareketle yakın çevre olarak nitelendirilebilecek bir yönetim tarzı sergilemiştir. Bu yönetim tarzında hem klâsik merkezin temel değerleri savunulmuş hem de geleneksel çevrenin talepleri siyasal alana taşınmıştır.

Yakın çevre iktidarının en önemli işaretleri bu dönemde kurulan hükûmet programlarında verilmiştir. Daha sonraki tüm programlar kendisinin adeta bir özeti olan I. Menderes Hükûmeti programında yakın çevre iktidarının temel karakterini görmek mümkündür. Millet tarafından benimsenen ve benimsenmeyen devrimler ayrımının yapıldığı programda konumuza ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:

*İrticai tahrike asla müsâade etmemekle beraber din ve vicdan hürriyetlerinin icaplarına riayet edeceğiz. Hakiki layikliğın manâsını biz böyle anlamaktayız. Programımızda da sarahaten ifade edildiği gibi, hakiki layikliği dinin devlet siyâsetiyle hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması şeklinde anıyoruz. Bu itibarla gerek din dersleri meselesinde gerekse din adamlarını yetiştirecek yüksek müesseselerin faaliyete geçmesi hususunda icabeden tedbirleri süratle itihaz etmek kararındayız.*³⁴⁰

³³⁸Halide Edib, "Seçim Kanunu Çıktı", **Akşam**, 20.02.1950.

³³⁹Bedî Faik, "Dokuzuncu Büyük Millet Meclisinden İlk İntiba", **Milliyet**, 23.05.1950.

³⁴⁰TBMM, **I. Menderes Hükûmeti Programı**, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP19.htm>, (06.02.2018).

Bu ifadeler DP'nin hem klâsik merkezi koruma hem de geleneksel çevrenin taleplerine cevap verme noktasında uygulayacağı politikaların da işaretlerini vermektedir.

1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Geleneksel Merkezin Korunması

DP'nin iktidarının ilk yıllarından itibaren geleneksel çevrenin taleplerinin karşılanması noktasında aktif bir politika izlemesi radikâl dinci yapıların kamusal alanda boy göstermelerini beraberinde getirdi. Tek parti döneminin baskısı altında sahneye çıkma cesareti gösteremeyen gruplar, çok partili hayata geçiş ile birlikte devrimlerden geri dönülmesi amacıyla harekete geçtiler.³⁴¹ Varlığını ciddi şekilde hissettirmeye başlayan dinci hareketler 1951 yılı itibariyle eyleme geçmeye başladılar. Şubat 1951'de bir genç Atatürk büstüne saldırdı; ancak daha sonra delil yetersizliğinden serbest bırakıldı. Haziran 1951'de ise *Ticani* tarikatına mensup bir kişi yine Atatürk büstüne saldırdı. Bu eylemler hem dönemin basınından hem de halktan ciddi tepki gördü. Örneğin, *Akşam* gazetesindeki köşesinde bu kişileri "her şeyi Allahtan bekleyen cahil insanlar" olarak nitelendiren Şevket Rado, hükûmetin önlem almaması durumunda dinin politikaya alet edilmesinin önüne geçilemeyeceğini belirtmişti.³⁴² Bunun dışında, olay sonrası bir miting gerçekleştiren Türkiye Milli Talebe Federasyonu'nun bu saldırıları gerçekleştiren kişilerin Türk vatandaşlığından çıkarılmasını talep etmesi³⁴³, Ankara'da bir camide kılınan öğle namazı sonrası Ticanî tarikatı mensuplarının cemaat tarafından dövülmesi³⁴⁴ gibi gelişmeler saldırılara karşı gösterilen tepkilere verilebilecek birkaç örnektir. Saldırıları sonrası ilk olarak Ticanî tarikatının lideri Kemal Pilavoğlu'nun da aralarında olduğu on sekiz kişi gözaltına alındı ve ardından tutuklandı.³⁴⁵ DP ise yükselen tepkilerin bir yansıması olarak yasal bir düzenlemeye gitti ve Atatürk'ün manevî şahsına yönelik saldırılara karşı yaptırımları hayata geçirdi. Bu bağlamda 25

³⁴¹Sevgi Kocaçimen, **Demokrat Parti Döneminde TBMM'nde Laiklik Tartışmaları**, Yeniden Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2008, s.67.

³⁴²Şevket Rado, "Heykelle Uğraşmağa Vakti Olan İnsanlar", **Akşam**, 29.06.1951.

³⁴³Atatürk Düşmanlarına Karşı Gençliğin Asil İnfiali, **Milliyet**, 28.06.1951.

³⁴⁴Celal Bayar Dün Heykele Çelenk Koydu, **Akşam**, 29.06.1951.

³⁴⁵Atanın Heykeline Alçakça Tecavüz, **Milliyet**, 27.06.1951.

Temmuz 1951'de kabul edilen 5816 Sayılı *Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun*'da, Atatürk'ün hatırasına açıkça hakaret edenlerin 1 yıldan 3 yıla kadar, Atatürk'ü temsil eden büst, heykel ve abidelere saldıranların ise 1 yıldan 5 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılacağı hükümlerine yer verildi.³⁴⁶ Bu kanun ile hem Atatürk'ün şahsiyetinde Türk devrimlerinin korunması sağlanmış hem de DP'nin daha iktidarının ilk yıllarında mürteci bir parti olarak nitelendirilmesi önlenmişti.³⁴⁷

DP'nin yakın çevre partisi olarak nitelendirilmesini sağlayan bir diğer yasal düzenleme 1953 yılında çıkarılan 6187 Sayılı *Vicdan ve Toplanma Hürriyetinin Korunması Hakkında Kanun*dur. Bu kanunun çıkarılmasında da dönemin komünizm karşıtı devlet politikaları, dinci çevrelerin etkinliklerini arttırması ve bazı DP milletvekillerinin eylemleri etkili olmuştur. Bu dönemde Vatan Gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman'ın dinci bir genç tarafından silahlı saldırıya uğraması, DP milletvekili Fehmi Ustaoglu'nun "*Milletin Atatürk İnkılabına Medyun (borçlu) Olduğu İddiası Asla Doğru Değildir*" başlıklı bir makale yazması ve bu makalede kurtuluş mücadelesinin din için yapıldığını belirtmesi, yine Fehmi Ustaoglu'nun *Cihad* adlı bir gazete çıkarması, DP milletvekili Sait Bilgiç'in muhafazakâr bir dernek olan Milliyetçiler Derneği'nin başkanı olması, Millet Partisi'nin (MP) din unsurunu iktidara karşı propaganda malzemesi olarak kullanması gibi hadiseler sonrası Başbakan Adnan Menderes, dinin dünya işlerine ve siyasete karışmasını önleyecek bir yasa yapma gerekliliğinden bahsetmişti. 6187 Sayılı Kanun da Menderes'in bu sözlerinin bir sonucu olarak hayata geçirildi.³⁴⁸ Kanunun gerekçesinde siyasal ve dinî hürriyetlerinin ülke düzenini bozacak şekilde kötüye kullanıldığı ve bu doğrultuda demokrasi ilkelerini ve vicdan hürriyetini korumak için yeni bir yasaya ihtiyaç duyulduğu belirtilmişti. Dönemin Adalet Bakanı Osman Şevki Çiçekdağ da kanun tasarısını sunuş konuşmasında TCK 163. Maddenin son dönemde yaşanan gelişmelere karşı yeterli gelmediğinden hareketle böyle bir kanunun çıkarılma gereksinimi doğduğunu ifade etmişti.³⁴⁹ Nitekim yasa, TCK 163. Maddede sayılan ihlalleri benimseyerek bu ihlallere ilişkin yaptırımları arttırmıştır.³⁵⁰

³⁴⁶Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, **Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun**, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.5816.pdf>, (07.02.2018).

³⁴⁷Ali Naci Karacan, "Atatürk Kanunu", **Milliyet**, 27.07.1951.

³⁴⁸Kocaçimen, ss.151-153

³⁴⁹Toker, ss.122-123.

³⁵⁰Resmî Gazete, Sayı:8470

DP iktidarında klâsik merkezin korunması adına, hazırlanan yasalar kadar çıkartılması engellenen yasalar da söz konusudur. Örneğin, DP milletvekili Münib Hayri Ürgüplü'nün TCK'nın 175. Maddesinde değişikliğe gidilerek yasaya dinin ve peygamberin korunmasına ilişkin hükümler koyulmasını öngören teklifi mecliste görüşüldükten sonra, Fahri Ağaoğlu'nun İslâm dininin devlet dini olarak anayasaya eklenmesi için yaptığı teklif ise mecliste görüşülmeden reddedildi.³⁵¹

Bu dönemde, DİB teşkilatının meslekî bilgilerini arttırmak, halkın dinî ve ahlâkî ihtiyaçlarına cevap vermek ve kültür seviyesini yükselt amacıyla *Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanun* hazırlanmıştır. Kanun ile Türkçe din kitapları ve gerçek Kur'an bastırılması için 1951 bütçesinde 50.000 lira olarak öngörülen söner sermayenin 250.000 liraya çıkartılması öngörülmüş ve kanun oturuma katılan tüm milletvekillerinin oybirliği ile kabul edilmiştir.³⁵²

Görüldüğü gibi DP iktidarı, yasal düzenlemelerde genellikle merkezin manevî değerlerine yönelebilecek tehditlere karşı bir savunma mekanizması geliştirmiştir. Geleneksel çevrenin talepleri ise başta eğitim olmak üzere kurumsal ve kültürel düzeydeki politikalarla hayata geçirilmiştir. Bununla birlikte bu düzeylerde de klâsik merkezin korunması adına uygulamalar söz konusuydu.

2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Geçmişle Hesaplaşma

DP'nin kurumlar düzeyinde faaliyet gösterdiği en önemli alan, I. Menderes Hükûmeti programında da bahsedildiği üzere eğitimdi. Bu konuda ilk adım ilkokullarda din dersi konusunda atıldı. Buna göre CHP iktidarının son döneminde seçimlik olan din dersi, Türk çocuklarının diğer ihtiyaçları gibi din ihtiyacına da cevap vermek amacıyla ilkokul 4. ve 5. sınıflarda zorunlu hale getirildi. Ancak burada açık bir kapı bırakılarak, çocuklarının din dersi almasını istemeyen ailelerin sene başında bu isteklerini okul idaresine bildirmesi durumunda, bu çocukların din dersinden muaf tutulacağı belirtildi.³⁵³ Din dersinin ortaokul müfredatına eklenmesi ise 1956 yılında gerçekleşti. Dönemin Maarif Bakanı Ahmet Özel, ilkokullarda din dersi verilmesinin çok faydalı olduğunu belirterek, bu nedenle hükûmetin, özellikle

³⁵¹Gözaydın, s.36

³⁵²Kocaçimen, s.65-67.

³⁵³Din Dersleri Tatbikatı, **Milliyet**, 05.11. 1950.

öğretmen konusunda sıkıntı yaşanmasına rağmen ortaokullara din dersinin getirilmesi konusunda kararlı olduğunu belirtmişti.³⁵⁴ Bu doğrultuda 7805 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile 1956-1957 eğitim-öğretim yılından itibaren ortaokullarda din dersinin okutulmasına karar verildi. Ancak burada da çocuğunun din dersi almasını istemeyen ebeveynlere çocuğunu bu dersten muaf tutma hakkı tanındı.³⁵⁵

Din eğitimi konusunda gerçekleştirilen çok önemli bir diğer uygulama da İHO'nun tekrar açılmasıydı. Bu bağlamda 1951 yılında, yedi ilde yedi adet okulun açılmasıyla İHO tekrar eğitime başladı. DP iktidarı döneminde imam-hatiplerin sayısı zamanla arttı ve 1960 yılına gelindiğinde ülke genelinde on dokuz adet imam-hatip okulu bulunmaktaydı.³⁵⁶ Bu dönemde İHO, ortaokula denk gelen birinci kısım ve liseye denk gelen ikinci kısım şeklinde adlandırılarak eğitim vermekteydi. DP iktidarında İHO'nun ve bu okullardaki öğrenim gören öğrencilerin sayısı şu şekildedir:

Tablo 2: 1951-1960 Dönemi İHO I. Devre ve Genel Ortaokullar Karşılaştırması

Okul Türü / Yıl	İHO I. Devre Okul Sayısı	İHO I. Devre Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı
1951	7	1.191	440	74.765
1960	19	2.922	715	254.966

Kaynak: Öcal, Günümüze, s.229, TÜİK, İstatistik, s.66

Tablo 3: 1955-1960 Dönemi İHO II. Devre ve Genel Liseler Karşılaştırması

Okul Türü / Yıl	İHO II. Devre Okul Sayısı	İHO II. Devre Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1955	7	254	112	35.369
1960	16	1.144	190	62.368

Kaynak: Öcal, Günümüze, s.230, TÜİK, İstatistik, s.68.

DP döneminde İHO'nun ve bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayısı o dönemin eğitim istatistikleri³⁵⁷ ile birlikte ele alındığında anlamlı sonuçlar vermektedir. Öncelikle genel ortaokul düzeyindeki verilere baktığımızda 1951-1952 öğretim yılı itibarıyla Türkiye'de 440 ortaokulun bulunduğu ve bu okullarda 74.765 öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. 1959-1960 öğretim yılına gelindiğinde ise

³⁵⁴Veli Sezai Balcı, "Ortaokullarda Din Tedrisatı", *Milliyet*, 10.01.1956.

³⁵⁵Resmî Gazete, Sayı:9406

³⁵⁶Gökaçtı, ss.189-190.

³⁵⁷Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *İstatistik Göstergeler 1923-2011*, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, (İstatistik), ss.65,68.

okul sayısı 715'e, öğrenci sayısı ise 254.966'ya çıkmıştır. Genel ortaokul verileri kendi içerisinde değerlendirildiğinde okul sayısının 1,62 kat, öğrenci sayısının ise 3,41 kat arttığı görülmektedir. İHO açısından verilere baktığımızda; 1951 yılı itibariyle 7 olan okul sayısı 1960'da 19'a çıkarak 2,71 kat, 876 olan öğrenci sayısı ise 3.374'e çıkarak 3,85 kat arttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu verilere göre genel ortaokul düzeyinde okullaşma oranına ve öğrenci sayısına baktığımızda İHO'nun Türkiye ortalamasından az bir farkla daha fazla büyüdüğü görülmektedir. İHO'nun eğitim sistemi içindeki payı lise düzeyinde daha dikkate değer sonuçlar vermektedir. Buna göre, İHO'nun ikinci devresinin açıldığı 1954-1955 öğretim yılı itibariyle değerlendirildiğinde, bu öğretim yılı itibariyle Türkiye'de 112 adet genel lise ve bu liselerde öğrenim gören 35.369 öğrenci bulunmaktaydı. 1959-1960 dönemine gelindiğinde ise 62.368 öğrenci 190 adet lisede öğrenim görmekteydi. Bu veriler okul sayısında 1,69, öğrenci sayısında ise 1,76 kat artış olduğu sonucunu vermektedir. Aynı dönemde imam-hatiplerin ikinci devrelerine baktığımızda, 7 olan okul sayısının 16'ya, 254 olan öğrenci sayısının ise 1.144'e çıktığı ve bu bağlamda okul sayısının 2,42 kat, öğrenci sayısının ise 4,50 kat arttığı görülmektedir. Bu veriler ışığında denilebilir ki; DP döneminde İHO, hem birinci devre hem de ikinci devre düzeyinde eğitim sistemi içerisinde önemli bir pay elde etmiştir.

DP iktidarında din eğitimi konusunda üniversitede de adımlar atıldı. 1949 yılında tekrar açılan İlahiyat Fakültesi, dönemin din adamı ve nitelikli mezun ihtiyacına cevap vermiyordu. Bu sorunu giderecek bir önlem olarak fakülte bünyesinde 1953 yılında Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü, 1956 yılında İslâm İlimleri Enstitüsü kuruldu. Bu kurumlardan ilki daha çok kültürel alanda faaliyet gösterirken, ikincisi dinin toplum içerisinde daha iyi anlaşılması için çaba göstermekteydi. Bu kurumların da soruna çare olamaması üzerinde 1959 yılında Yüksek İslâm Enstitüsü açıldı. Ancak imam-hatip mezunlarına yüksek öğrenim kapısı açmak için kurulan bu kurum da beklenen sonucu vermedi ve 1960 sonrası sayıları zorunlu olarak arttırılan enstitülere 1980 sonrası ilâhiyat fakültesi statüsü verildi.³⁵⁸

DP döneminde çok çarpıcı bir konu da cami yaptırma dernekleri, Kur'an kursları, din görevlileri dernekleri gibi dinî derneklerin sayısındaki artıştır. Dernekleşme, Ahmet Yücekök'ün ifadesiyle, siyasal ve toplumsal hayata katılmanın

³⁵⁸Şaban Sitembölükbaşı, **Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı**, İsam Yayınları, Ankara, 1995, ss.94-98.

kurumsallaşmış şeklidir. Bu nedenle, bir toplumdaki dernekleşme yapısına bakarak o toplumdaki hâkim sosyo-kültürel yapıyı çözümlmek mümkündür.³⁵⁹ DP iktidarında³⁶⁰ dinî dernekler ile diğer derneklerin sayısı ve dinî derneklerin toplam dernek sayısı içindeki oranı şu şekildedir:

Tablo 4: 1951-1959 Dönemi Dinî Dernekler ve Diğer Derneklere Oranı

Yıl	Dinî Derneklerin Toplamı	Tüm Derneklerin Toplamı	Dinî Derneklerin Diğer Derneklere Oranı (%)
1951	251	2295	10
1952	406	2945	12,1
1953	598	3824	13,6
1954	809	4603	14,9
1955	1088	5799	15,8
1956	2297	6333	26,7
1957	2925	7186	28,9
1958	3639	8321	30,4
1959	4334	9279	31,9

Kaynak: Yücekök, Örgütlenmiş, s.133

Tablodaki verilere baktığımızda dinî dernek dışındaki diğer tüm derneklerin ilgili dönemde 4,04 kat arttığı, buna karşın dinî derneklerin 17,26 kat arttığı sonucuna ulaşılmaktadır. Aynı zamanda 1951 yılında Türkiye'de tüm derneklerin içinde dinî derneklerin oranı %10 iken, 1959 yılında bu oranın %31,9'a yükseldiği görülmektedir. Bu veriler ışığında DP iktidarında geleneksel çevrenin kamusal alanda hızla yayıldığını, başka bir ifadeyle çevrenin siyasallaştığını söylemek mümkündür.

Kurulduğu günden itibaren siyasal alan ile ilişkisi sürekli tartışılan DİB, DP iktidarında özellikle bütçe konusunda sıklıkla gündem konusu olmuştur. Tartışmaların içeriğine geçmeden önce 1950-1960 yılları arasında DİB bütçesinde yaşanan değişimleri gösteren bir tablo sunmak faydalı olacaktır. Bu tabloda, 1950 bütçesinde DİB ile genel bütçe içindeki pay konusunda benzer oranlara sahip kurumlar ile DİB'in karşılaştırması ele alınmıştır.

³⁵⁹ Ahmet Yücekök, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, (Örgütlenmiş), s.5.

³⁶⁰ Tablolaştırmada DP'nin iktidarda bir tam yılı tamamladığı 1951-1959 dönemi ele alınmıştır.

Tablo 5: 1950-1960 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı

Kuruluşlar Yıllar	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
DİB	0,15	0,38	0,44	0,42	0,49	0,50	0,61	0,56	0,53	0,41	0,52
Başbakanlık	0,18	0,15	0,13	0,12	0,14	0,14	0,13	0,12	0,14	0,37	0,34
İstatistik Genel Müdürlüğü	0,15	0,11	0,09	0,09	0,10	0,16	0,12	0,11	0,10	0,10	0,25
İstanbul Teknik Üniversitesi	0,20	0,25	0,23	0,38	0,48	0,52	0,52	0,48	0,42	0,36	0,43

Kaynak: Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BÜMKO), **Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri**, <http://www.bumko.gov.tr/TR,157/butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri.html>, (08.02.2018).

Tablodaki verileri incelediğimizde DİB bütçesinin 1950 yılı itibariyle genel bütçe içinde kendisine yakın paylara sahip kuruluşlara oranla daha hızlı bir artış gösterdiği görülmektedir. DP iktidarında DİB bütçesinin genel bütçe içindeki payının en yüksek noktaya ulaştığı 1956 yılında bütçe payı 1950 yılına göre 4,06 kat artmıştır. Buna karşın benzer kuruluşlardaki en yüksek artış 2,6 kat olarak karşımıza çıkmaktadır.

1951 yılı itibariyle DİB bütçesine ilişkin mecliste yapılan görüşmeler genellikle kurumun lâiklik ile bağdaşıp bağdaşmayacağı tartışmaları üzerinden yürümüştür. Bu konuda muhalefet, lâik bir devlette DİB gibi bir kurumun varlığının ve bu kuruma devlet bütçesinden pay ayrılmasının hatalı olduğunu dile getirirken iktidar ise ülkenin aslî unsurunun Türk ve Müslüman olmasından hareketle dine ödenek ayrılmasının yanlış olmadığını savunmaktaydı. Bunun dışında DİB'e ayrılan bütçenin gerekçesi olarak tek parti iktidarında din eğitimi, dinî mekânlar ve din adamları konusunda yaşanan tahribatın giderilmesi gösterilmişti. Hatta bazı DP milletvekilleri, yaşanan gözle görülür artışa rağmen DİB bütçesinin yetersiz olduğunu belirtmişlerdi.³⁶¹ Ancak, meclisteki konuşmalarda DP iktidarının yakın çevre karakterini destekler nitelikte söylemler de dile getirilmişti. Özellikle lâikliğin

³⁶¹Kocaçimen, ss.44-48,179-183

dinsizlik olmadığı ve Kemalizm'in İslâm dini ile çelişen bir düşünce sistemi olarak algılanmasının yanlışlığı dile getirilmiş ve Atatürk'ün kişiliği üzerinden bu düşünceler desteklenmiştir. Örneğin, 1952 yılı bütçe görüşmelerinde söz alan DP milletvekili Gazi Yiğitbaş, Atatürk'ün başkomutanlığı döneminde kurtuluş mücadelesindeki askerlerin toplu halde namaz kılmalarını, Allah'a dualar etmelerini, mevlitlerin okutulmasını bu düşüncelerin kanıtı olarak göstermiştir.³⁶²

DP'nin yakın çevre karakteri o dönemde kapatılan siyasal partilerde de kendisini hissettirmiştir. DP'nin muhalefette olduğu dönemde iktidar ile muhalefet arasındaki ilişkilerin 12 Temmuz Beyannamesi ile birlikte yumuşamasının ardından DP'nin daha sert muhalefet yapması gerektiğini dile getiren bir grubun ortaya çıkmasıyla DP içindeki ilk bölünme oluştu. Bu bölünme milletvekillerinin maaşına zam yapılmasını öngören bir yasa teklifi üzerindeki tartışmalar sırasında zirveye tırmandı. Parti içindeki bölünme muhalif kanadın partiden tasfiyesi ile sürdü. Bunun üzerine gerek tasfiye edilenler gerekse de tasfiye edilenlere destek olmak için kendi isteği ile partiden ayrılanlar tarafından Temmuz 1948'de fahri başkanlığını Fevzi Çakmak'ın yaptığı MP kuruldu.³⁶³ MP, DP'ye benzer şekilde yakın çevre karakteri gösteren, başka bir ifadeyle hem lâiklik taraftarlarını hem de muhafazakârları bünyesinde toplayan bir partiydi ve tıpkı DP gibi iktidara gelmek için dindar kesimin oyuna talipti. Hatta Çetin Özek'e göre MP, Celal Bayar'ın varlığı nedeniyle DP'ye mesafeli olan gelenekçi çevrelerin desteklediği partiydi.³⁶⁴ Dolayısıyla DP, iktidar mücadelesinde en az CHP kadar MP ile de mücadele etmeliydi. MP'yi yakın çevreden partisi olmaktan çıkaran ve belki de bu anlamda DP'nin iktidar yürüyüşünde elini güçlendiren gelişme Nisan 1950'de hayatını kaybeden Fevzi Çakmak'ın cenazesinde yaşandı. Cenaze töreni dinci çevreler tarafından istismar edildi.³⁶⁵ Törende o dönem itibarıyla yasak olmasına rağmen Arapça ezan okunması ve tekbirler getirilmesi partinin hem CHP hem de DP tarafından irtica ile suçlanmasını beraberinde getirdi. MP kanadı ise partileri hakkındaki bu iddialara karşı çıkarak ülkede siyasal irticanın bulunduğunu ve bu iddiaların muhalefeti

³⁶²TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:9, Cilt:13, Toplantı:2, 23.02.1952, s.607

³⁶³Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, (Demokrat) ss.50-54.

³⁶⁴Çetin Özek, **100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, (Gerici), s.166

³⁶⁵F.Ahmad ve B.Ahmad, s.64.

sindirmek için bir tedbir olarak kullanıldığını ifade ediyorlardı.³⁶⁶ Ancak ilerleyen yıllarda hakkındaki mürteci iddiaları sürekli artan MP için kırılma noktası 1953 yılındaki dördüncü kongre oldu. Kongre, Cumhuriyet devrimlerini savunanlar ile muhafazakâr fikirlere bağlı kalmayı tercih edenler arasındaki mücadeleye sahne oldu. Devrimci grubun kadın erkek eşitliği, eski harflere dönülmemesi, tekkelerin tekrar açılmaması, dinin siyasete alet edilmemesi gibi ifadelerin partinin programına eklenmesine ilişkin teklifi kongrede reddedildi. Bunun üzerinde partinin oy uğruna gerici fikirlere teslim edildiğini belirten devrim yanlısı grup partiden istifa etti.³⁶⁷ Bu durum, parti hakkındaki irticaî faaliyetlerde bulunduğu ve dini siyasete alet ettiği iddialarını güçlendirdi. Kongrede ortaya çıkan durumu ihbar sayan savcılık parti ve parti yöneticileri hakkında bir soruşturma başlattı. Bunun üzerine parti önce geçici olarak, Ocak 1954'te de mahkeme kararıyla tamamen kapatıldı.³⁶⁸

27 Ağustos 1951'de kurulan İslâm Demokrat Partisi (İDP) bu dönemde kapatılan bir diğer siyasal partidir. Ancak İDP'nin kapatılması MP'ye göre çok daha kolay olmuştu. Çünkü parti, adından da anlaşılacağı üzere lâiklik karşıtı bir karaktere sahipti. Parti tüzüğü'nün ilk maddesinde kutsal inanç ve prensipler ile milletin bu inanç ve prensiplere bağlılığının her türlü müdahaleden korunacağı; 3. Maddede ise milletin arzu ve eğilimlerine ters düşen ilke ve prensiplerin kaldırılacağı ifade edilmekteydi.³⁶⁹ Dolayısıyla partinin ömrü kısa oldu ve Menderes'in "irticai faaliyetlerin kaynağı" olarak nitelendirdiği İDP, TCK'nın ilgili maddelerine dayanarak Mart 1952'de kapatıldı.³⁷⁰

DP iktidarında kurumsal anlamda yaşanan önemli gelişmelerden biri, iktidarın ilk yıllarında Halkevleri üzerinden CHP'ye yöneltilen güçsüzleştirme politikasıydı. Bu doğrultuda CHP'nin tek parti döneminde hazineden veya diğer kurumlardan elde ettiği maddî varlıklara el konulmasına karar verildi.³⁷¹ İktidara göre bu varlıkların büyük bir bölümü kökeni Türk Ocaklarına dayanan Halkevleri aracılığıyla elde edilmişti.³⁷² Bu nedenle Maliye Bakanlığı Halkevleri ile CHP

³⁶⁶Mekki Said Esen, "Günaltay-C. Bayar Mülâkatının Akisleri", **Cumhuriyet**, 22.04.1950.

³⁶⁷İnkılâpçı Grup Millet Partisinden İstifa Etti, **Milliyet**, 30.06.1953.

³⁶⁸Eroğul, Demokrat, s.118

³⁶⁹Halil Nebiler, "Siz İsterseniz Hilafeti Bile Getirebilirsiniz", **Cumhuriyet**, 23.03.1994, (Hilafeti).

³⁷⁰Sitembölükbaşı, s.42

³⁷¹Eroğul, Demokrat, s.98

³⁷²Halkevleri Meselesi, **Milliyet**, 27.09.1950.

arasındaki ekonomik ilişkiye yönelik ciddi bir soruşturma başlattı.³⁷³ 1951 yılının Temmuz ayında DP grubunda siyasal partilerin kanun dışı yollarla elde ettikleri gayrimenkullerin eski sahiplerine veya hazineye devredilmesine ilişkin karar alındı. Bu amaçla hazırlanan kanun teklifi 8 Ağustos 1951'de mecliste görüşüldü. CHP vekillerinin katılmadığı oturumda kanun DP milletvekillerinin oylarıyla kabul edildi. Kanun metni devire konu olacak varlıkların niteliklerini açıkladıktan sonra bu nitelikler dışında kalan Halkevleri ve Halkodalarının da kanun kapsamında olduğunu ifade etmekteydi.³⁷⁴ Böylelikle klâsik merkez, hem ciddi miktarda malvarlığına el konulmasıyla ekonomik anlamda, hem de en önemli ideolojik aygıtlarından birini ortadan kaldırılmasıyla kurumsal anlamda güç kaybına uğradı.

DP'yi yakın çevreden koparıp uzak çevre karakterine yaklaştıran ve devletçi-seçkin kanadın sisteme müdahalesinin en önemli gerekçelerinden birini oluşturan husus, *Nur Cemaati* ile DP arasındaki ilişkiydi. Nurculuk, Said Nursî'nin liderliğinde hareket eden ve Kemalist modernleşme anlayışına karşı çıkan bir cemaattir. Millî mücadele sırasında bir dönem Ankara'da bulunan Nursî, yeni yönetimin pozitivizm ve din konusundaki tavrı nedeniyle aktif siyasetten uzak durdu. Şeyh Sait İsyanı sonrasında, isyanı desteklememesine rağmen, sürgün ve hapis yaşadı; eserleri yasaklandı.³⁷⁵ Çok partili hayata geçiş işle birlikte tekrar siyasete ilgi duyan Nursî, kendi ifadesiyle, "CHP istibdadını bir derece kıran" bir parti olduğu için DP'yi destekledi. Ona göre DP, siyaseti dine düşman edenlere karşı, din ile siyaseti tekrar barıştıracak olan partiydi.³⁷⁶ 1950 seçimlerinde DP'yi açıkça destekleyen Nurculuk hareketinin bazı üyeleri DP sıralarından meclise girmişlerdi.³⁷⁷ Hareket DP iktidarında hızla yayıldı; Nursî'nin yasak olan ve daha önce el yazması olarak üretilen eserleri artık rahatlıkla basılıp dağıtılabiliyordu. Hatta Nursî Menderes'e bir mektup yazarak Risale-i Nur'un okullarda okutulmasını dahi istemişti.³⁷⁸ Ancak bu dönem de Nurculuk hareketi üzerinden klâsik merkezin çevreyi denetim mekanizması da işletilmekteydi. Örneğin Said Nursî, TCK 163. Maddeye aykırılık

³⁷³Mekki Said Esen, "H.Partisini Halkevleri Adına Ödenen Paralar", *Cumhuriyet*, 31.08.1950, ss.1,3.

³⁷⁴Resmî Gazete, Sayı:7882

³⁷⁵Hakan Yavuz,"Bediüzzaman Said Nursî ve Nurculuk", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık*, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.264-268

³⁷⁶Metin Karabaşoğlu, "Said Nursî", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık*, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 279-281.

³⁷⁷Sitembölükbaşı, ss.35-36

³⁷⁸Özek, Gerici, 189

nedeniyle yargılandı ama beraat etti. Bunun dışında Afyon Ceza Mahkemesi Risale-i Nur'un bazı bölümlerini toplattı. Bunun üzerine dönemin yakın çevre iktidarının kurumu olan DİB Müşavere Heyeti, bu kitapların kanuna aykırı herhangi bir ifade içermediğine ilişkin bir rapor yayınladı.³⁷⁹ DP iktidarının Nurculuk hareketi ile ilişkisi ve hareketin siyasal alandaki etkinliği, Nursî tarafından doğu illeri valilerine gönderilen bir mektuptaki şu ifadelerle açıkça ortaya konmaktadır:

*Doğu bölgesinde komünistliği 60 bin Nursinin sayesinde önlemekteyim. 30 yıldan beri siyasetle uğraşmadım. Bu 60 bin öğrencinin içinde bir iki ahlaksız da çıkabilir. Bu yüzden bölgenizde Risale-i Nur'lar toplattırılmamalıdır. Nasıl ki Arapça ezan okutturduk ve bu sayede Müslümanları DP cephesinde topladığımız bilinmektedir, Şimdi de dağıttığımız bu Risale-i Nur'larla, komünizmle ve masonlukla savaşaacağız. Müslüman demokratların gösterecekleri yardıma inanıyorum. Bundan ötürü birkaç defa Ankara'ya gittim. Müslüman vekillerle görüştim. Bilhassa Sayın Adnan Bey ve Tevfik İleri ve Sayın Namık Gedik'ten bu sonucu çıkardım.*³⁸⁰

Şerif Mardin Nurcularla DP arasındaki ilişkiyi ülkeyi askerî müdahaleye götürecek en önemli neden olarak görmüştür. Ona göre ülkenin bağnazlar tarafından teokratik bir rejime götürüldüğünü düşünen generaller, bunu önlemek için askerî müdahaleyi gerçekleştirmişlerdir.³⁸¹

DP iktidarında kurumsal düzeyde hayata geçirilen uygulamalara baktığımızda, bu uygulamaların çok büyük oranda "eski defterlerin yeniden açılması" noktasında yürütüldüğü görülmektedir. DİB bütçesi, din dersi, imam-hatipler, halkevleri, dernekleşme vb. konular, tek parti dönemindeki uygulamalara karşı adeta bir hesaplaşma sahası olarak görülmüştü. Bu durum, söylem ve semboller açısından da geçerliydi.

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Yeniden Arapça Ezan

DP iktidarında geçmişle hesaplaşma adına hayata geçirilen ilk uygulama TCK'nin 526. Maddesinde yapılan bir düzenlemeyle Arapça ezan okumanın yasak olmaktan çıkarılmasıydı.³⁸² Değişiklik gerçekleşmeden önce yaklaşık 20 gündür iktidarda olan Menderes, Arapça ezan konusunda verdiği bir röportajda, Türkçe ezan

³⁷⁹Sitembölükbaşı, s.115

³⁸⁰Nebiler, Hilafeti s.14

³⁸¹Mardin, Modern, s.124.

³⁸²Eroğul, Demokrat, s.90

uygulamasının toplumun taassup zihniyetinden kurtulması için uygulandığını ancak, artık taassup zihniyetinin kırıldığını ve bu tip vicdan hürriyeti ile çelişen uygulamalara gerek kalmadığını belirtmişti.³⁸³ 14 Haziran 1950'de meclise sunulan ilgili değişikliğin gerekçesinde ise böyle bir yasağın demokrasi ve din ve vicdan hürriyeti ile bağdaşmayacağı belirtilerek Türkçe ezanın Müslüman Türklere manevî huzursuzluk verdiği ifade edilmişti.³⁸⁴ 16 Haziran günü mecliste görüşülen kanun, toplantıya katılan tüm milletvekillerinin oyu ile kabul edildi. Kanun kabulünde toplantıya katılan CHP vekilleri de lehte oy kullandılar. Kanun değişikliği hakkında mecliste CHP adına söz alan Cemal Reşit Eyüpoğlu, CHP'nin, millî devlet politikası gereği her yerde Türkçenin kullanılmasından yana olduğunu ancak, siyasal bir tartışma yaratmamak adına değişiklik aleyhinde oy kullanmayacaklarını ifade etmişti.³⁸⁵ Ancak bu durum CHP'nin Arapça ezanı desteklemesinden ziyade gelecek seçimlere yönelik bir yatırımdı. Binnaz Toprak'ın 17 Haziran 1950 tarihli Vatan gazetesinden aktardığına göre Arapça ezan kararına neden karşı çıkmadıkları sorulan bir CHP milletvekili bu soruya "Onu yapsaydık da 1954 seçimlerini de kaybetseydik, öyle mi?" cevabını vermişti.³⁸⁶ Ancak bilindiği gibi CHP'nin bu tutumu halktan beklenen karşılığı bulamadı. Çünkü bu uygulama halk tarafından büyük mutlulukla karşılandı. İsmail Cem'e göre bu uygulama, başta ekonomi olmak üzere ülkenin birçok alandaki geri kalmışlığını dinden uzaklaşmaya bağlayan kitlelerin gözünde DP'ye büyük pirim kazandırmıştı³⁸⁷ ve DP, muhafazakâr çevreler tarafından İslamiyet'in kurtarıcısı olarak kabul edildi.³⁸⁸ Adnan Menderes'i 1954 seçimlerinde izleyen gazetecilerden biri olan Emin Karakuş anılarında "Otomobilin içinde, Demokrat Parti konusunda diğer gazetecilerle hararetli biçimde sohbet ederken, şoför araya girerek, 'Bey, bu parti bize 'Allah-u Ekber' dedirtmiş, minarelerimizden bize duyurmuştur, bu bize yeter' dediğini aktarmıştır.³⁸⁹ Değişikliğin kabul edilmesinin

³⁸³ Arapça Ezana Müsaade Ediliyor **Zafer**, 05.06.1950.

³⁸⁴ Halis Ayhan ve Mustafa Uzun, "Ezanın Türkçeleştirilmesi", **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 12, 1995, s.41

³⁸⁵ Ezana Ait Tasarı Dün Kanunlaştı, **Zafer**, 18.06.1950.

³⁸⁶ Toprak, s.455.

³⁸⁷ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 17.Baskı, Cem Yayınları, İstanbul, 2007, s.356.

³⁸⁸ Hamza Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990, s.529.

³⁸⁹ Emin Karakuş, **40 Yıllık Bir Gazeteci Gözü İle İşte Ankara**, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1977, s.167'den akt. Hüseyin Şeyhanlıoğlu, **Demokrat Parti ve Siyasal Muhafazakârlık**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009, s.147.

hemen ardından Başbakanlık tarafından valiliklere bir tebligat gönderildi ve 17 Haziran itibarıyla ezan yeniden Arapça okunmaya başladı.³⁹⁰

Halk tarafından kabul gören bir diğer adım ise devlet radyolarında Kur'an yayınlarına başlanmasıyla atıldı.³⁹¹ Buna göre, 7 Temmuz 1950 tarihinden itibaren Ankara ve İstanbul radyolarında Pazartesi, Çarşamba ve Cuma akşamları memleketin tanınmış hafızları tarafından Kur'an okunacaktı.³⁹² Bunun dışında Kore Savaşı'na katılıp şehit olan askerler için büyük mevlit törenlerinin yapılması ve bu törenlerin radyoda verilmesiyle mevlit yayınları kısa sürede meşrûluk kazandı.³⁹³

Radyolarda Kur'an okutulması kararından kısa bir süre sonra 677 sayılı kanunda yapılan değişiklikle Türk büyüklerine ait türbelerin ibadete açılacağına karar verildi. Bu doğrultuda ilk olarak Fatih Sultan Mehmet'in türbesi 14 Temmuz 1950'de İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay tarafından ziyarete açıldı.³⁹⁴ Bunun dışında Haziran 1950'de alınan kararla deniz müzesi olarak kullanılan Dolmabahçe Sarayı aslına uygun olarak yeniden düzenlenerek Ağustos ayında halkın ziyaretine açıldı.³⁹⁵ 1 Eylül 1950'de ise İstanbul Valisi ve Diyanet İşleri Başkanı'nın ricası üzerine Başbakan'ın kararıyla Eyüp Sultan Türbesi ziyarete açıldı.³⁹⁶

Tek parti iktidarında Türkçeleştirme konusunda atılan önemli adımlara karşın, DP iktidarı dilde geri dönüş olarak adlandırılabilir uygulamalara imza attı. Bunlardan en önemlilerinden biri Anayasa'nın tekrar Teşkilatı Esasiye haline getirilmesiydi. 1952 yılının Aralık ayında kabul edilen 5997 Sayılı kanun ile 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu tekrar yürürlüğe konuldu ve 4695 Sayılı Anayasa yürürlükten kaldırıldı.³⁹⁷ Bu kanun Anayasa dilinde tekrar 1924 koşullarına geri dönülmesini ifade etmekteydi.³⁹⁸

1952 yılında kabul dilen bir kanun değişikliği de DP iktidarının geçmişle hesaplaşmak adına attığı adımlardan biri olarak kabul edilebilir. Halifelik kurumunu kaldıran yasa ile birlikte Osmanlı Hanedanı'nın tüm üyeleri yurt dışına gönderilmişti.

³⁹⁰Dün Camilerde Ezan Arabca Okundu, **Cumhuriyet**, 18.06.1950.

³⁹¹Ruşen Çakır ve İrfan Bozan, Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün Mü?, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005, s.59

³⁹²Radyoda Kur'an, **Zafer**, 07.07.1950.

³⁹³Kara, ss.38-39.

³⁹⁴Fatihin Türbesi Dün Açıldı, **Cumhuriyet**, 15.07.1950.

³⁹⁵Milli Saraylar, **Milliyet**, 26.06.1950.

³⁹⁶Eyüp Türbesi Dün Açıldı, **Akşam**, 02.09.1950.

³⁹⁷Resmî Gazete, Sayı:8297

³⁹⁸Eroğul, Demokrat, s.120.

Ancak 1952 yılında 431 Sayılı kanunda yapılan bir değişiklik ile Osmanlı Hanedanı'na mensup kadın ve çocukların yurda geri dönüşünün önü açıldı. İlgili değişikliğin Meclis'teki görüşmelerinde, Osmanlı Hanedanı mensuplarının geçmiş konumlarını elde etmek ve Türkiye Cumhuriyeti'ni yıpratmak adına herhangi bir girişimde bulunmadığı ve hanedan mensubu kadınların yurt dışında perişan halde bulunmaları nedeniyle yurda geri dönmeleri gerekliliği ifade edildi.³⁹⁹ 16 Haziran günü Meclis oturumunda kabul edilen değişiklik ile Osmanlı hanedanının erkek mensupları dışında kalanların Türkiye'ye gelebileceği ve bu kişilere Bakanlar Kurulu kararı ile vatandaşlık verilebileceği hükmü getirildi.⁴⁰⁰

Bu dönemde iktidar tarafından gerçekleştirilen bir diğer sembol uygulama da 1914 yılından beri gerçekleştirilmeyen İstanbul'un fethi kutlamasının tekrar hayat geçirilmesidir. Mart 1950'de kurulan *İstanbul'un Fethinin 500. Yılı ve Müteakip Fetih Yıllarını Kutlama Derneği* DP tarafından Temmuz 1950'de kamuya yararlı dernek statüsüne alındı. 1953 yılına gelindiğinde ise Mayıs ayı itibarıyla dernek tarafından hatıra altın ve bronz rozetler dağıtıldı. 29 Mayıs 1953'te de fethin 500.yılı kutlamaları kapsamında İstanbul Üniversitesi'nde ve Fatih Meydanı'nda çok görkemli törenler gerçekleştirildi.⁴⁰¹ Aynı gün meclis oturumunda Sivas milletvekili Reşat Şemsettin Sırer'in İstanbul'un fethine katılan tüm askerlerin hatıraları için saygı duruşu yapılmasına ilişkin teklifi kabul edildi ve mecliste saygı duruşu gerçekleştirildi.⁴⁰²

DP iktidarının çevre karakterine sahip olduğunu gösteren önemli bir diğer örnek ise partinin Ortadoğu politikasında kendisini göstermişti. Başta Pakistan, Irak ve Lübnan olmak üzere Ortadoğu ülkeleri ile yakın ilişki kuran Türkiye, bu yakınlığı Irak ile imzalanan Bağdat Paketi uluslararası bir boyuta taşıdı. Bu pakta daha sonra İngiltere, İran ve Pakistan da dâhil oldu.⁴⁰³ Ancak Amerika ve İngiltere tarafından memnuniyetle karşılanan bu yapı, başta Mısır olmak üzere diğer Ortadoğu ülkeleri tarafından sert eleştirilere tabi tutuldu. Hatta Mısır, Irak'ın Arap Birliği'nden ihracı için acil bir toplantı düzenledi.⁴⁰⁴ Eroğul ise emperyalist çıkarlara hizmet ettiğini

³⁹⁹TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:9, Cilt:16, Toplantı:2, ss.215-216.

⁴⁰⁰Kocaçimen, ss.134-135.

⁴⁰¹Fahir Ersin, "Fethin 500 üncü Yıl Dönümü Kutlandı", **Milliyet**, 30.05.1953.

⁴⁰²TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:9, Cilt:22, Toplantı:3, 29.05.1953, s.453

⁴⁰³Eroğul, Demokrat, ss.152-153

⁴⁰⁴Mısır, Bize ve Iraka Saldırıyor, **Cumhuriyet**, 26.02.1955.

düşündüğü bu paktın üyesi olan Türkiye'nin Mustafa Kemal'in çizgisinden tamamen çıktığını dile getirmişti.⁴⁰⁵

DP iktidarının kırılma anlarından biri 29 Kasım 1955 tarihinde gerçekleştirilen grup toplantısında yaşandı. Bu toplantıda DP milletvekilleri başta ekonomi olmak üzere birçok alanda hükûmeti eleştiriye tuttu ve hükûmetin toptan istifası istendi. Bunun üzerine bazı bakanlar kendi isteğiyle bazıları ise Menderes'in tavsiyesiyle istifa etti ama istenilen sonuç alınamadı. Sonuçta tüm bakanlar istifa etti. Menderes kendi kaderini grubun oyuna sundu ve grup Menderes'e güvenini bildirdi.⁴⁰⁶ Kendisine yönelik güven talebi konusunda grupta konuşan Menderes, aslında demokrasinin ve halk egemenliğinin gücünü anlatmak amacıyla "Siz öylesine güçlüsünüz ki, şu anda isterseniz anayasayı bile değiştirebilir, hilafeti bile geri getirebilirsiniz" demişti.⁴⁰⁷ Bu söylem, ilerleyen dönemde klâsik merkez tarafından ortaya konacak Menderes'in uzak çevreye kaydığı iddialarına ilişkin en önemli dayanaklardan birini oluşturacaktı.

DP iktidarın Dini Yayınlar Döner Sermayesi Hakkında Kanunun etkisiyle dinî yayınlar da hızlı bir artış görüldü. Onlarca dinî kitap bu dönemde ilk kez basıldı. Devlet tarafından desteklenen yayınlar dışında, *Sebilürreşad*, *Büyük Doğu*, *Serdengeçti* gibi yayınların başını çektiği İslâmî dergiler de DP iktidarında çok verimli bir dönem geçirmişti.⁴⁰⁸

DP'nin gevşetilmiş lâiklik politikasının bir sonucu olarak hayata geçirilen tüm bu uygulamaların etkisiyle İslâm kültürü, günlük yaşam içinde çok daha belirgin bir hâl almaya başladı. Zürcher'e göre bu durum eskinin bağımlı kültürünün yani çevrenin kendini ifade etme fırsatı bulmasıydı.⁴⁰⁹

4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Devletçi-Seçkinciler İle Mücadele

Türk siyasal sistemi çalışmalarında genel kabul görmüş düşünceye göre, DP iktidarı ile birlikte devletçi seçkinci bürokrasinin elinde bulunan iktidar tekeli

⁴⁰⁵Eroğul, Demokrat, s.153.

⁴⁰⁶Adnan Menderes Kabinesi Dün Gece Saat 10.30'da Bayara İstifasını Verdi, **Cumhuriyet**, 30.11.1955.

⁴⁰⁷Mehmet Ali Birand, Can Dündar ve Bülent Çaplı, **Demirkırat**, Belgesel, 5.Bölüm, 1991; Nebiler, Hilafeti, s.14

⁴⁰⁸Sitembölükbaşı, ss.168-183

⁴⁰⁹Zürcher, s.341.

yıkılmış bunun yerine iş adamları ve yerel toprak sahiplerinden oluşan yeni siyasal elitler ortaya çıkmıştır.⁴¹⁰ DP iktidarında devletçi-seçkinci bürokrasi ile yeni siyasal elitler arasındaki çatışma, hem uluslararası sistemde hâkim olmaya başlayan liberal devlet anlayışının bir getirisi olarak devletin yetki alanının daraltılıp bürokrasinin gücünün asgarî düzeye indirilmek istenmesiyle hem de bürokrasi siyaset ilişkisinin teorik zemininde bahsedildiği gibi iktidarın kontrol edeceği bürokratik mekanizmayı yaratma arzusuyla açıklanabilir.⁴¹¹

DP iktidarının tek parti dönemi bürokratik yapısı ile hesaplaşacağı partinin programında kendisini hissettirmişti. Parti programının 19. Maddesinde hükûmet ve teşkilatının halkın üstünde görülmesine karşı çıkılmış; memurlara verilen yetkilerin keyfî olarak kullanılmasının önleneyeceği ve kamu görevlilerine ait yetkilerin benzer ellerde toplanmasıyla oluşan bürokratik zihniyetin terk edileceği belirtilmişti.⁴¹² DP'nin bürokratik zihniyeti tasfiye etme politikasının temelinde hâlihazırda görevde bulunan bürokratların CHP'nin destekçisi olarak görülmesi yer almaktaydı.⁴¹³ DP'nin bürokrasi konusundaki tutumu, partinin kurulmasından kısa bir süre sonra genel başkan Celal Bayar tarafından verilen çeşitli demeçlerde de kendisini göstermekteydi. Mayıs 1948'de Eskişehir'de gerçekleştirilen DP mitinginde konuşan Bayar, memurların mevcut kanunları tarafsız bir şekilde uygulaması gerekliliğinden bahsederek bir valinin ben Halk Partiliyim dedikten sonra iktidarın değişmesi durumunda yeni iktidarın o valiyi görevden almaktan başka bir seçeneğinin kalmayacağını ifade etmişti.⁴¹⁴ Aslında Celal Bayar'ın bu ifadesi DP iktidarında memurlara yönelik stratejinin de temel işaretlerini vermektedir.

Daha önce de bahsedildiği gibi DP, mevcut bürokrasiyi devletçi-seçkinci kanadın en önemli temsilci ve CHP'nin savunucusu olarak görmektedir. Bu anlamda partinin temel felsefesi bürokrasiyi siyasetten uzak tutmak ve halka hizmet eden bir karaktere büründürmektir. Yeni felsefenin ilk işareti yeni kurulan Bakanlar Kurulu ile

⁴¹⁰Gencay Şaylan, **Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, V Yayınları, Ankara, 1986, (Kapitalizm), s.81.

⁴¹¹Cahit Tutum, **Türkiye'de Memur Güvenliği**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları Sevinç Matbaası, Ankara, 1972, s.84

⁴¹²TBMM, **Demokrat Parti Programı 1946**, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/917/200805461_1946.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (16.02.2018), ss.5-6

⁴¹³Emre Kongar, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, 7.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, (Günümüze), s.163

⁴¹⁴Celâl Bayar'ın Nutku, **Akşam**, 10.05.1948; Demokratların Eskişehir Mitingi, **Yeni Sabah**, 10.05.1948.

verildi. Tek parti dönemindeki hâkim anlayışın aksine artık yeni kabinede kurtuluş mücadelesinin sembol isimleri yer almıyordu. Yeni kabinedeki isimler ilk defa duyuluyordu.⁴¹⁵

DP iktidara gelir gelmez bürokrasi üzerinde önemli tasfiye hamleleri gerçekleştirdi. Bu tasfiye hamlesinden nasibini ilk olarak ordu aldı. Ordu üzerinde gerçekleştirilen hamlenin arkasında seçimlerden hemen sonra Ankara'da olağandışı bir şekilde toplanan bazı üst düzey askerlerin İnönü'yü ziyaret ederek seçim sonuçlarını iptal edecek bir müdahaleyi teklif ettikleri iddiası yatmaktaydı.⁴¹⁶ Bu durum Menderes'e 5 Haziran günü bir albay tarafından iletilmişti. Albay ile görüşmesinden sonra Millî Savunma Bakanı ve bazı milletvekilleri ile toplantı gerçekleştiren Menderes, durumu Çankaya'ya taşıdı.⁴¹⁷ Beklenen adım görüşmeden bir gün sonra atıldı ve Bakanlar Kurulu'nda alınan kararlarla ordunun üst kademesinde ciddi bir temizliğe gidildi. İlk olarak Genelkurmay Başkanı istifa etti. Ardından kısa bir süre içinde Genelkurmay İkinci Başkanı; Birinci, İkinci ve Üçüncü Ordu komutanları; Hava ve Deniz Kuvvetleri komutanları görevden alındı. Bu değişiklikte Genelkurmay Başkanı Abdurrahman Nafiz Gürman'ın yerine Nuri Yamut getirildi.⁴¹⁸ Bu hamle ile Menderes iktidarının daha ilk günlerinde ordu üzerinde hâkimiyet kurmayı başarmıştı.⁴¹⁹ Ordu üzerinde gerçekleştirilen tasfiye hareketinden sonra yeni ordu yöneticileriyle bir toplantı gerçekleştiren Menderes, siyasal sistem içerisinde ordunun belirleyiciliği konusunda Osmanlı'dan alınan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında dönemin şartları gereği zarurî olarak uygulanan politikaların, askerın siyasal alana müdahalesinin önünü açtığından ve bunun ülkeyi totaliter bir yönetime sürükleyebileceğinden hareketle başta ekonomik ayrıcalıklar olmak üzere sivil ve askerî bürokrasi arasındaki farkın kaldırılmasına karar verdi.⁴²⁰

Bürokrasiye yönelik bir diğer müdahale de üst düzey bürokratlara yönelik gerçekleştirilen atamalarla gerçekleştirildi. 1950 yılının Haziran ayı Resmî Gazete kayıtları incelendiğinde başta valiler ve kaymakamlar olmak üzere İçişleri, Adalet ve Maliye bakanlıklarında ciddi bir atama furyası yaşandığı görülmektedir. Bu süreçte

⁴¹⁵Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam 1950-1964**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, ss.30-31.

⁴¹⁶Ahmad, Sürecinde, ss.158-159.

⁴¹⁷Aydemir, ss.44-45.

⁴¹⁸Orduda Yapılan Geniş Değişiklik, **Zafer**, 08.06.1950.

⁴¹⁹Eroğul, Demokrat, s.88

⁴²⁰Ali Naci Karacan, "Sivil ve Asker Farkının Kaldırılması", **Milliyet**, 19.06.1950.

DP'nin ilk üç ayında 47 ilin valisi ve 104 ilçenin kaymakamı değişmiştir.⁴²¹ Feroz Ahmad bu süreci, DP içinden gelen baskıların da etkisiyle, yeni iktidara hizmet edemeyecek şekilde CHP yanlısı olan üst düzey bürokrasinin tasfiyesi olarak yorumlamıştır.⁴²²

DP iktidarında Diyanet İşleri Başkanı konusu ele alındığında Üçüncü Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin ölümünün ardından Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun 17 Nisan 1951'de bu göreve getirildiği görülmektedir. 27 Mayıs Darbesinden kısa bir süre sonra istifa edene kadar görevini sürdüren Hayırlıoğlu, DP'nin Diyanet İşleri Başkanının ibadethaneler dışında da ruhanî elbise giyebileceğine dair aldığı Bakanlar Kurulu kararı sonrası, sarık ve cübbe ile toplantılara katılan ilk Diyanet İşleri Başkanı olmuştur.⁴²³

DP döneminde hayata geçirilen üç yasal düzenleme iktidarın bürokrasi üzerindeki denetimi ve istenilmeyen bürokratların tasfiyesi açısından oldukça önemlidir. Bunlardan ilki 1953 yılında *Emekli Sandığı Kanunu*'nda yapılan bir değişiklikti. Bu değişiklik ile seçilmiş belediye başkanları ve vilayet umumî komisyon üyeleri dışındaki memurlardan 25 hizmet yılını dolduranların kurumlarının gerekli görmesi halinde emekliye sevk edilebileceği ve bu işlem karşısında yargı yolunun kapalı olduğu hükmü getirildi.⁴²⁴ 9 Temmuz 1953 tarihinde ilgili değişikliğin görüşüldüğü Meclis oturumunda iktidar milletvekilleri değişikliğin istenilen verimliliği gösteremeyen ve genel hizmeti aksatan memurların hizmetten çıkarılması gerekçesiyle gerçekleştirildiğini ifade ederken; muhalefet vekilleri bu değişikliğin aslında bürokraside keyfi bir tasfiyeyi amaçladığını dile getirmişlerdi.⁴²⁵

Emeklilik yaşı aracılığıyla bürokrasi üzerinde gerçekleştirilen uygulamaların ikinci aşaması 1954 seçimleri sonrasında yaşandı. 1954 seçimleri sonrasında CHP'den milletvekili adayı olup seçilemeyen bürokratlar hakkında konuşan Bayar, devletin çok önemli kademelerinde siyasal tercihlerini belli etmiş bürokratların bulunmasının sakıncalı olduğunu ve bu kişilerin gerekli yasal düzenlemelerle memurluktan çıkarılmaları gerektiğini ifade ederken, Menderes de seçim döneminde

⁴²¹Mehmet Göküş, **Demokrat Parti Döneminde Bürokrasi Siyasi Parti İlişkisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999, s.136

⁴²²Ahmad, Sürecinde, s.97

⁴²³Veli Ertan, "Hayırlıoğlu, Eyüp Sabri", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.50-51

⁴²⁴Emeklilik Müddeti 25 Seneye İndirildi, **Milliyet**, 10.07.1953.

⁴²⁵TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Cilt: 24, Toplantı, 3, 09.07.1953, s.399

iktidar aleyhinde faaliyet gösteren milletvekili adayı kamu görevlilerinin tasfiyesi için gerekli düzenlemelerin acilen yapılacağını belirtmişti.⁴²⁶ Parti yöneticilerinin açıklamaları sonrasında hemen harekete geçildi ve 21 Haziran 1954'te çıkarılan 6422 Sayılı kanun ile yüksek mahkeme üyelerinin ve akademisyenlerin de 25 hizmet yılını doldurması durumunda resen emekliye sevk edilebileceği hükmü getirildi.⁴²⁷ Kanun aleyhinde bir tebliğ yayınlayan CHP, bu kanunun yargıyı iktidarın emrine soktuğunu ve üniversitelerde iktidarın görüşüne uygun bir tasfiye imkânı doğduğunu dile getirmişti.⁴²⁸

Bürokratik tasfiye konusunda daha radikâl bir adım ise 6435 Sayılı *Bağlı Bulundukları Teşkilat Emrine Alınmak Suretiyle Vazifeden Uzaklaştırılacaklar Hakkında Kanun* ile atıldı. Kanun ile hâkim ve askerler dışındaki kamu personelinin bağlı bulundukları teşkilat emrine alınmak suretiyle görevden uzaklaştırılabileceği hükmü getirildi. Ayrıca görevden uzaklaştırılan personelden kurumunun kendisine önerdiği görevi kabul etmeyenlerin emekliye sevk edileceği ve kanun hükümlerine karşı yargı yolunun kapalı olduğu ifade edildi.⁴²⁹ Kanun görüşmeleri sırasında muhalefetin eleştirileri üzerine söz alan Menderes, kanunun siyasal bir amaç taşımadığını ve devletin bir memuru 25, 30 sene sırtında taşımak zorunda olmadığını belirterek, "bürokrasi denilen yedi başlı ifriti yok etmek kararındayız" ifadesini kullandı.⁴³⁰ Bu kanun ile DP, tek parti döneminin egemen kesimi olan bürokratlara karşı çok ciddi bir güç elde etti ve bürokrasi siyasal iktidar karşısında güvencesiz bir konuma düştü.⁴³¹ Bürokrasi üzerindeki yasal düzenlemeler hakkında bir yazı kaleme alan Cahid Tanyol, yapılan değişikliklerin sonucunu şu sözlerle ifade etmekteydi:⁴³² "Eski zihniyet, memurla hükûmetin aynılığı esasına dayanıyordu. Halk, memur deyince, hükûmeti anlardı. Son demokratik gelişmelerden sonra memur hakkında ikinci bir tavır meydana çıktı. Bu tavra göre memur, vatandaşın işlerini gören ve buna karşılık maaş alan bir vazifeliler heyetidir." Bu ifadeler klâsik merkezin en önemli aktörü olan bürokratların kaybolan toplumsal statüsünü ortaya koyması

⁴²⁶Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: DP Yokuş Aşağı 1954-1957**, 3.Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1991, s.26

⁴²⁷Eroğul, Düzenin, s.193

⁴²⁸Halk Partisi İkinci Bir Tebliğ Neşretti, **Cumhuriyet**, 21.06.1954.

⁴²⁹Resmî Gazete, Sayı:8749

⁴³⁰Memur Tasfiye Kanunu Dün Mecliste Kabul Edildi, **Cumhuriyet**, 06.07.1954.

⁴³¹Tutum, s.88

⁴³²Cahid Tanyol, "Memur Mekanizması ve Politika", **Cumhuriyet**, 17.12.1954.

açısından oldukça dikkat çekicidir. Gerçekten de bu dönemde bürokrasi siyasal iktidara bağlı bir duruma gelmekle birlikte siyasal alandaki gücünü de kaybetmiştir.⁴³³ Bu durumun en güzel örneği TBMM içindeki bürokrat kökenli vekillerin dağılımında kendisini göstermektedir. Meclis'teki bürokrat kökenli milletvekillerinin sayısı 1950 seçimleri sonrası %22'ye, 1954 seçimleri sonrasında ise %21'e düşmüştür.⁴³⁴

DP ilk kurulduğu dönemde, programında da yer aldığı üzere akademisyenlerin siyasetle ilgilenmesine olumlu yaklaşılmaktaydı ve bu konuda programın 11. Maddesinde memurlara siyaset ile uğraşma ve siyasal partilere üye olma yasağı getirilirken yükseköğretim mensupları bu anlayışın dışında tutulmuşlardı. Ancak bu ayrıcalık uzun sürmedi ve iktidarın aydın ve bürokratları kontrol altında tutma politikasının bir yansıması olarak 21 Temmuz 1953'te *Üniversiteler Kanunu*'nda değişikliğe gidildi. Kanunun 46. Maddesinde yapılan değişiklikle siyasal faaliyette bulunan veya siyasal partilere üye olan yükseköğretim mensuplarının üniversite öğretim mesleğinden çıkarılacağı hükmü getirildi.⁴³⁵

DP iktidarında bürokrasinin iktidara yönelik tepkisinin en önemli nedeni bürokratların ekonomik durumunda yaşanan gerilemeydi. Bu dönemde uygulanan ekonomik politikalar nedeniyle hızla artan enflasyon karşısında memur maaşlarında ciddi bir erime söz konusu olmuştu. DP iktidarının başındaki en yüksek memur maaşı ile 1959 yılı memur maaşları kıyaslandığında yaklaşık %40'lık bir artış görülmüştü. Ancak bu dönemde örneğin altının değeri yaklaşık %339 artmıştı. DP iktidara geldiğinde 900 gr ekmek 30 kuruş iken 1958 yılının sonunda 500 gr ekmeğin değeri 30 kuruş olmuştu.⁴³⁶ Dönemin enflasyon oranları ile memur maaşlarının durumu birlikte ele alındığında DP iktidarında memur maaşlarının yaklaşık %25 gerilediğini söylemek mümkündür. Bu durum meslek tercihinde memurluğun cazibesini azaltmış ve kamu sektöründen özel sektöre ciddi bir nitelikli personel geçişi söz konusu olmuştu.⁴³⁷ Artan enflasyon oranı ile birlikte devletin yönetim tarzındaki değişiklik de klâsik bürokratik kadroların ekonomik anlamda kayba

⁴³³Şaylan, Cumhuriyet, s.305.

⁴³⁴Ahmet Yücekök, *Siyaset Sosyolojisi Açısından Türkiye'de Parlamantonun Evrimi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, ss.160-162'den akt. Göküş, s.110

⁴³⁵Resmî Gazete, Sayı:8469.

⁴³⁶Aydemir, s.245

⁴³⁷Ahmet Makal, "Türkiye'de Kamu Kesimi ve Çalışanlarının Maaş ve Ücretlerine İlişkin Gelişmeler: 1923-1963", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt: 34, Sayı:3, Eylül 2001, ss.79-80.

uğramasına neden olmuştu. Özellikle İktisadi Devlet Teşekküllerinin (İDT) sayısının artmasıyla birlikte memur kadrolarında teknik bilgiye sahip olan personel tipi aranmaya başladı.⁴³⁸ İDT kadroları için gerekli olan personeli kamu sektörüne çekebilmek için az önce de bahsedildiği gibi bu kişilere enflasyon karşısında ezilemeyecekleri bir maaş vermek gerekiyordu. Bu durum da asker ya da hukuk kökenli klâsik bürokratlara karşı teknik kadroların daha yüksek bir maaş ve ayrıcalıklı bir toplumsal statü elde etmesini sağladı. Bu dönemde klâsik kurumlarda görev yapan bürokratlar ile İDT'de görev yapan teknik bürokratların maaş durumları kıyaslandığında klâsik bürokratların yaklaşık üçte ikisi 800 TL ve altında maaş alırken, teknik personelin sadece üçte biri bu seviyede maaş almaktaydı.⁴³⁹ Benzer şekilde, klâsik kamu hizmetlerinde çalışan en yüksek seviyedeki bürokratin maaşı 2000 lira iken bu rakam teknik personel için 3400 lira seviyesindeydi. Ücretler düzeyinde ortaya çıkan bu ciddi farklılık bürokrasi içerisinde de büyük huzursuzluklara neden olmuştu.⁴⁴⁰

Memur maaşlarındaki gerileme bütçe görüşmelerinde muhalefet tarafından da sıklıkla dile getirilmekteydi. Bu dönemde muhalefet vekilleri, hükûmetin ekonomi politikalarının neden olduğu enflasyon üzerinden memur maaşlarını gündeme taşıdılar. Örneğin 1958 yılı bütçe görüşmelerinde söz alan CHP milletvekili Sırrı Atalay, Ankara'da 4 kişilik bir ailenin ancak 405 lira ile vasat bir derecede geçinebileceğini ve 70-200 lira maaş alan bir memurun durumunun zorluğunu dile getirdikten sonra özetle şu ifadeleri kullanmıştı: "Bizler 2.800 lira alıyoruz ama yüz liraya da adam çalıştırıyoruz. Siz rahat gülebilirsiniz. Her türlü imkâna sahiptir. Ayda 100 lira alan bir memur, bir mendile iki lira verirse sizin gibi gülemez."⁴⁴¹

Metin Heper'e göre DP'nin memurlara yönelik uyguladığı maaş politikası onların sivil bürokrasiye karşı benimsedikleri stratejinin bir sonucuydu ve bürokrasinin siyasal yapı içindeki etkinliğini azaltmak adına nitelikli kişilerin bürokraside yer almasını önlemek için memurlar maddî açıdan zayıflatılmıştı.⁴⁴²

DP'nin devletçi-seçkin kanat ile giriştiği mücadelede uyguladığı tüm politikalar, istenilen amaca ulaşmanın aksine DP karşısında başta askerler ve

⁴³⁸Şaylan, Kapitalizm, s.89

⁴³⁹Us, s.55

⁴⁴⁰Şaylan, Cumhuriyet, ss.302-303.

⁴⁴¹Muhalefetin Mecliste Şiddetli Tenkidleri, **Cumhuriyet**, 22.02.1958.

⁴⁴²Heper, Devlet, s.188

üniversite hocaları olmak üzere gücü giderek artan bir bürokrasi-aydın işbirliğine zemin hazırladı. DP'nin politikaları bu grubun seçkinci tavrını ortadan kaldırmadı. Halkın istek ve tercihlerine duyarlı bir siyasal iktidar fikrine uzak olan bu gruba göre DP, dinî duyguları sömüren, tarımsal çıkarlara aşırı değer veren ve patron-yanaşma ilişkilerini güçlendiren irrasyonel bir yapıydı. DP iktidarında siyasal, toplumsal ve ekonomik anlamda gerileyen bürokratik seçkinciler, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirdikleri askerî darbe ile demokrasiden saptığı, toplumu böldüğü ve Atatürk devrimlerinden ödün verdiği için Cumhuriyet'in temel değerlerine ve kurup korumak için savaştıkları kurumların özüne tehdit olarak gördükleri siyasal iktidarı devirdiler.⁴⁴³ Darbenin hemen ardından atılan ilk adım bürokrat-aydın işbirliğinin adeta kanıtıydı. Darbe günü İstanbul Üniversitesi rektörü Sıddık Sami Onar başkanlığındaki beş hukuk profesörü yeni bir Anayasa yapmak ile görevlendirildi. Bu profesörler darbenin ertesi günü yayınladıkları bildiriyle DP'nin Anayasaya aykırı davrandığını belirterek darbeye meşrûluk kazandırdılar.⁴⁴⁴ Darbe sonrası hazırlanan Anayasa ile ordu-aydın ortaklığı yeniden siyasal sisteme entegre oldu. Ordu, Millî Güvenlik Kurulu (MGK) ile, aydınlar ise Anayasa Mahkemesi (AYM), Türkiye Radyo Televizyon Kurumu (TRT), Cumhuriyet Senatosu vb. kurumlar aracılığıyla DP iktidarında kaybettikleri eski konumlarını yeniden kazandılar.⁴⁴⁵

DP iktidarını çalışmanın kuramsal kısmında bahsedilen kavramlarla özetlemek gerekirse; bu dönemde siyasal sistem, yakın çevre karakteriyle iktidara gelen DP'nin klâsik merkezin değerler sisteminin dışına çıkmaya başlaması yani uzak çevreye kaymasıyla iktidar evi ve sivil toplum aktörleri arasındaki yatay ve dikey çatışma eksenlerine sahne olmuştur. Bu çatışma sonucunda sistem, merkezin koruyucuları tarafından, merkezin değerleri etrafında tekrar şekillendirilmiş ve kısa bir dönem belirleyici konum elde eden liberal-gelenekçi kanat yerine yeniden devletçi-seçkinci kanat egemen konuma yerleşmiştir.

⁴⁴³Kongar, Günümüze, s.168; Heper, Devlet, ss.133-135.

⁴⁴⁴Zürcher, ss.352-353

⁴⁴⁵Cem, s.365.

5. Dönemin Değerlendirilmesi

DP, tek parti dönemine yönelik kültürel ve ekonomik hoşnutsuzluğun bir sonucu olarak iktidar çoğunluğunu elde etmişti. Dolayısıyla iktidara geldiği ilk günden itibaren geleneksel çevrenin birtakım taleplerine cevap vermek zorundaydı. Bu bağlamda geleneksel merkezin olmazsa olmaz kabul ettiği temel ilkelere karşı çıkmak yerine kültürel alanda ciddi adımlar atma yolunu tercih etti.

DP, başta Mustafa Kemal'in şahsı olmak üzere Cumhuriyet'in temel kişi ve değerlerine yönelik bir karşı çıkış içerisinde olmadı. Bunun yanında pragmatist bir anlayışla dinin geçmiş 27 yıla oranla çok daha belirgin şekilde kamusal alanda görünür kılınmasını amaçladı. Arapça Ezan yasağının kaldırılması, okullarda din eğitimi, radyolarda Kur'an yayınları, dinî basılı yayınlar bu konunun örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tek parti döneminde bürokratik kadroların elde ettiği maddî ve siyasal güç DP'nin en önemli mücadele alanına işaret etmektedir. DP iktidarında bir yandan CHP yanlısı bürokratik kadrolar tasfiye edilirken diğer taraftan da iktidarın ideolojisine yakın kişilerin önemli görevlere atanması tercih edilmiştir. Ayrıca, tek parti döneminde bürokratik kadrolara sağlanan ekonomik ayrıcalığa da son verilmek istenmiştir. DP'nin bürokrasiye ilişkin bu politikası, iktidara karşı bürokrat-aydın birlikteliğini doğurmuş ve bu birliktelik meşrûluğunu geleneksel merkezin değerleri ile sağlayan müdahaleyi beraberinde getirmişti. Bu dönem genel itibarıyla değerlendirildiğinde DP'nin iktidara gelişi ve iktidarı döneminde hayata geçirdiği politikalar klâsik merkez-çevre paradigması ile kolayca anlatılabilir bir nitelikte görülmektedir. Nitekim hem DP'nin geleneksel çevrenin temsilcisi olarak kabul edilmesi hem de kuramın öngördüğü gibi bürokratik kadroların merkezi korumak adına sisteme müdahale etmesi bu görüşü desteklemektedir. Ancak müdahale sonrası yaşanan süreci merkez-çevre paradigması ile açıklamak güçtür. Dolayısıyla merkez-çevre paradigmasının Türkiye'de yalnızca 1920-1960 döneminin açıklanması noktasında hakim paradigma olarak kullanılabileceğini söylemek mümkündür.

II. 1960-1980 DÖNEMİ: YAKIN ÇEVRENİN İKTİDARINDAN UZAK ÇEVRENİN İKTİDAR ORTAKLIĞINA

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleştirilen askerî müdahale ile ordu, "kardeş kavgasına son vermek" ve "demokrasiyi içine düştüğü buhrandan kurtarmak" amacıyla ülke yönetimine el koydu. Bu tarihten itibaren iktidar Cemal Gürsel liderliğindeki Millî Birlik Komitesi'nin (MBK) elindeydi. MBK, beklenilenin aksine, DP iktidarında hayata geçirilen, çevrenin değerlerinin merkeze taşındığı uygulamaların kaldırılması yerine siyasal iktidarın uzak çevreye kaymasını engelleyecek denetim mekanizmalarını oluşturdu. Değer, sembol ve kurumlardan ziyade kişilerin tasfiyesine ağırlık verildi.

A. 1960-1965 Geçiş Dönemi: Merkezin Denetim Mekanizmaları

27 Mayıs Darbesi sonrası askerî yönetimin DP iktidarının dinî reformlarına karşılık bir karşı reform süreci başlatacağına, tek parti döneminin katı lâiklik politikalarına geri döneceğine ilişkin yaygın kanaate rağmen MBK'nin böyle bir niyeti yoktu. MBK, demokratik sürece geri dönüldüğünde siyasal partilerin dini istismar etmelerinin önüne geçmek için böyle bir tutum benimsemişti.⁴⁴⁶

MBK'nin çevrenin değerleriyle hesaplaşmak gibi bir niyeti olmadığına ilişkin en önemli dayanaklardan biri 30 Temmuz günü 1960 tarihinde yayınlanan tebliğdi. Aslında bu tebliğ MBK'nin radikâl isimlerinden biri olan Kurmay Albay Alparslan Türkeş'in 17 Temmuz 1960 günü Cumhuriyet gazetesine verdiği röportaja bir cevap niteliği taşımaktaydı. Türkeş bu röportajda Atatürk İnkılâpları ile ilgili kendisine sorulan soruları cevaplarken, DP iktidarında inkılâpların din, kıyafet ve zihniyet sahasında gerilediğini, utanılacak bir kılık olarak nitelendirdiği kara çarşafın bütün yurda yayıldığını, Arapça ezan okumanın ihanet olduğunu dile getirdi.⁴⁴⁷ Buna karşın MBK'nin 30 Temmuz 1960 günü yayınlanan 35 numaralı tebliğinde şu ifadelere yer verilmişti:

⁴⁴⁶Ahmad, Sürecinde, s.382

⁴⁴⁷Cevat Fehmi Başkut, "Alparslan Türkeşle Görüşme", *Cumhuriyet*, 17.07.1960.

Vicdan hürriyetinin hazinesi olan mukaddes dinimizin, irticai ve siyasi cereyanlara âlet edilmeden, saf ve lekesiz kalması, Millî Birlik Komitesi'nin en büyük emelidir.

Vatandaşlarımızın din hakkındaki inanış ve ibadetlerine "Ne kanun ve ne de zor kuvveti ile" müdahale edilmez.

*Bu maksatla, şunu kesin olarak belirtmek isteriz ki, bazı teşekkül ve şahıslar tarafından yapılan, ezan ve Kur'anı-Kerimin Türkçe okutulması mecburiyeti gibi, vatandaşlarımızın zihinlerinde yanlış kanaatler uyandıracak istidatdaki beyan, tefsir ve propagandalar, hiçbir suretle Millî Birlik Komitesi'nin fikirlerini ifade etmez.*⁴⁴⁸

Zürcher'e göre 27 Mayıs Darbesi, büyükşehirlerde yaşayanlar ve bir kısım aydın tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Bunun dışında halkın geri kalanında bir sessizlik söz konusuydu ve Menderes sevgisinde azalmaya işaret edecek bir gösterge de yoktu.⁴⁴⁹ MBK'nin tebliğindeki bu ifadeler de aslında halk nezdinde darbeye karşı duyulan memnuniyetsizliğin askerî idare tarafından da okunduğunun ve Türkeş'in ifadelerinin hoş karşılanmadığının göstergesiydi. Nitekim tebliğ hedef kitle üzerinde beklenen etkiyi göstermiş ve muhafazakâr kesimin desteği alınmıştı.⁴⁵⁰ MBK'nin bu tutumunu destekleyen bir diğer örnek de Cemal Gürsel'in 2 Mart 1961 günü yaptığı basın toplantısında yaşanmıştır. Bu toplantıda kendisine Türkçe ezan ve Türkçe Kur'an ile ilgili yöneltilen soruya Gürsel, iktidarın çalışmaları neticesinde halktan gelecek bir talep ile bunun gerçekleşebileceğini ve o dönem itibarıyla konunun konuşulmasının zamansız olduğunu ifade etmiştir.⁴⁵¹

Halktan aldığı desteği kaybetmemek adına çevrenin kutsal saydığı değerlere karşı intikam duygusu ile hareket etmeyen MBK, DP öncesi değerler sistemine dönmek yerine özellikle bürokraside eski rejim yandaşlarının tasfiyesine yöneldi. Müdahaleden hemen sonra başta üniversite yönetimleri ve yüksek yargı olmak üzere bürokraside ciddi hareketlilik yaşandı. Ardından 3 Ağustos tarihinde orduda ciddi sayıda üst düzey subay tasfiyesi gerçekleştirildi. Ordudaki düşük rütbeli subaylar tarafından gerçekleştirilen darbe, ordu içerisindeki emir-komuta zincirinde de bozulmalara neden oldu. MBK içerisindeki bir yüzbaşı bir generale emir verme yetkisini kendisinde görebiliyordu. Ordu geleneklerine aykırılık oluşturan bu durumu ortadan kaldırmak isteyen MBK, öncelikle general ve amiral tasfiyesine giderek

⁴⁴⁸Resmî Gazete, Sayı:10565

⁴⁴⁹Zürcher, s.351

⁴⁵⁰Kara, 2, s.167.

⁴⁵¹Gürsel'in Basın Toplantısı, **Milliyet**, 03.03.1961.

gücünü göstermek istedi.⁴⁵² Buna göre önce general ve amiral rütbesindeki 235, ardından albay, yarbay ve binbaşı rütbesindeki yaklaşık 5.000 subay emekliye sevk edildi.⁴⁵³ Cemal Gürsel bu tasfiye hareketinin gerekçesini, eski yönetimin iktidarını sürekli kılmak için ordunun üst kademelerinde yarattığı yığılmanın neden olduğu yükü hafifletmek için ordunun gençleştirilmesi ihtiyacı olarak belirtmişti.⁴⁵⁴ Tasfiye hareketi bazı emekli subayların Anıtkabir'e çelenk bırakması dışında ciddi bir direnişle karşılaşmamış ve başarıyla sonuçlanmıştı.⁴⁵⁵

1960 yılının Ekim ayında ise akademisyenlere yönelik bir tasfiye hamlesi gerçekleştirildi. Buna göre MBK tarafından çıkarılan 114 Sayılı *Üniversiteler Öğretim Üyelerinden Bazılarının Vazifelerinden Affına ve Bazılarının Diğer Fakülte ve Yüksekokullara Nakline Dair Kanun* ile toplam 147 öğretim üyesi ve öğretim yardımcısı bir daha göreve dönmek üzere meslekten affedildi.⁴⁵⁶ Tasfiye edilenler arasında Ali Fuad Başgil, Yavuz Abadan, Aziz Köklü, İsmet Giritli gibi dikkat çekici isimler bulunmaktaydı.⁴⁵⁷ Ancak bu tasfiye hareketine üniversite camiasından MBK'nin tahmin etmediği bir tepki geldi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi rektörleri görevlerinden istifa ettiler; öğrenci dernekleri bildiriler yayınlarak karar tepki gösterdiler. Gelen tepkiler üzerine geri adım atan MBK, çeşitli görüşmelerle süreci yumuşatmak isterken, Gürsel de Ankara Üniversitesi senato ve öğrenci temsilcileri ile yaptığı görüşmelerde bazı düzeltmeler yapılacağını işaretlerini vermişti.⁴⁵⁸ Tüm bu gelişmeler üzerinde kısa bir süre sonra akademisyenler görevlerine iade edildi.⁴⁵⁹

MBK'nin çevreye yönelik politikalarında temel dürtü çevrenin denetim altında tutulmasını sağlayacak kurumsal mekanizmayı yaratmaktır. Bu noktada en radikal adım Türkiye'nin öncülük ettiği *Türkiye Ülkü ve Kültür Birliği* projesi ile atılmak istendi. Bu proje, eğitim ve propaganda aracılığıyla ülke gençliğinin siyasal olmayan bir kültür etrafında gelişmesini amaçlamaktaydı.⁴⁶⁰ Daha sonra yasa tasarısı

⁴⁵²Ümit Özdağ, **Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Yayınları, İstanbul, 1997, (Menderes), ss.299-301.

⁴⁵³5000'e Yakın Subay Emekliye Sevk edildi, **Cumhuriyet**, 05.08.1960.

⁴⁵⁴Yeni Ordu Baremi Hazırlandı, **Milliyet**, 05.08.1960.

⁴⁵⁵Abdi İpekçi ve Ömer Sami Coşar, **İhtilalin İç Yüzü**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1965, s.335

⁴⁵⁶Resmî Gazete, Sayı:10641

⁴⁵⁷İpekçi ve Coşar, ss.450-451.

⁴⁵⁸Özdağ, Menderes, s.359.

⁴⁵⁹Zürcher, s.354.

⁴⁶⁰Ahmad, Sürecinde, s.352.

haline gelen Türkiye Ülkü ve Kültür Birliği projesine göre MEB kapatılarak yerine Devlet Millî Eğitim Başkanlığı adı altında bir yapı getirilecek; DİB, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Basın-Yayın Genel Müdürlüğü ve Beden Eğitimi Genel Müdürlüğü bu yapıya bağlanacaktı. Yeni yapı Türkiye'yi 12 bölgeye ayırarak bu bölgelere gönderdiği müfettişler aracılığıyla devrimlere aykırı ve hürriyetleri kısıtlayıcı çalışmaları denetleyerek hemen müdahale edebilecekti.⁴⁶¹ Türkiye'nin kültürel yaşamında tektiplik yaratacak bu proje dönemin basını tarafından da anti-demokratik bir yapı olduğu için eleştirilmekteydi. Örneğin Çetin Altan, millî kültür denilen şeyin toplum içerisindeki farklı düşüncelerin tartışılması sonucunda kendiliğinden doğan bir formasyon olduğunu ifade ederek bu projeyi, herkese manevî bir üniforma giydirdiğini dile getirerek eleştirmiştir.⁴⁶² Benzer şekilde Nadir Nadi ve Bülent Ecevit de projeyi hem bilime hem de düşünce hürriyeti ve Atatürk devrimlerine aykırı bularak anti-demokratik olarak nitelendirmişlerdir.⁴⁶³ Ancak, MBK içerisindeki radikaller tarafından desteklenen bu proje, Cemal Gürsel'in 13 Kasım 1960'da yayınladığı bir tebliğ ile MBK'yi dağıttığını ve yeni üyelerle tekrar oluşturduğunu ilan etmesi sonucu hayata geçirilmedi. Gürsel, 14 subayın MBK'den tasfiye edildiği bu tebliğin gerekçesini ülkenin dikta rejimine sürüklenmesini engellemek olarak belirtmişti.

MBK içerisindeki bu tasfiye hareketi aslında iktidarın yeniden demokratik sisteme dönüşü amaçladığının göstergesiydi. Bu amaç doğrultusunda, yeni Anayasa çalışmalarına hız verildi.⁴⁶⁴ Demokratik bir Anayasa ile sistemin merkezin değerleri içerisinde kalması hem hukuksal hem de kurumsal düzeyde sağlanacak, böylelikle demokratik tavırdan da taviz verilmemiş olacaktı.

Demokratik düzene yeniden geçiş süreci 13 Aralık 1960 tarihinde çıkartılan 157 ve 158 Sayılı yasalarla başladı. Bu yasalarla Kurucu Meclis ve Temsilciler Meclisi oluşturuldu. Buna göre Kurucu Meclis, MBK üyeleri, siyasal parti temsilcileri ile meslek örgütleri, üniversite ve yargı temsilcilerinin birleşiminden oluşmaktaydı. Kurucu Meclis ilk toplantısını 6 Ocak 1961 günü yaptı ve bu tarihten sonra Anayasa çalışmaları 20 kişilik bir komisyon tarafından yürütüldü. Kısa bir süre

⁴⁶¹Bülent Ecevit, "Ülkü ve Kültür Birliği Nedir?", **Ulus**, 11.05.1960.

⁴⁶²Çetin Altan, "Kurucu Meclis", **Milliyet**, 13.11.1960.

⁴⁶³Nadir Nadi, "Normale Doğru", **Cumhuriyet**, 18.11.1960.

⁴⁶⁴Zürcher, s.355.

sonra İçişleri Bakanlığı tarafından yeni siyasal partilerin kurulmasına müsaade edildi ve 1961 yılının Şubat ayında Adalet Partisi (AP) ve Yeni Türkiye Partisi (YTP) kuruldu.⁴⁶⁵ Mayıs ayında ise milletvekilliği ve senatonun seçimini düzenleyen 304 Sayılı *Cumhuriyet Senatosu Üyelerinin Seçimi Kanunu* ile 306 Sayılı *Milletvekili Seçim Kanunu* kabul edildi. Bu kanunlardan özellikle Milletvekili Seçim Kanununa çalışma açısından ayrı bir parantez açmak gereklidir. Çünkü ilgili kanun ile seçim sisteminde değişikliğe gidilerek 1961 öncesinde uygulanan çoğunluk sisteminden vazgeçilmiş, nispî temsil sistemi tercih edilmiştir. Böylelikle, arkasında geniş bir kitle desteğine sahip olan çevrenin seçim sisteminin de etkisiyle sistemde tek başına egemen olmamasının ya da tek başına egemen olsa bile daha denetlenebilir kılınmasının amaçlandığını söylemek yanlış olmaz.

Mayıs ayında seçimlere ilişkin kabul edilen yasalarla birlikte Anayasa taslağı da kabul edildi ve 9 Temmuz 1961 günü referanduma gidilmesine karar verildi. %81 katılım oranı ile gerçekleştirilen referandum her ne kadar Anayasa değişikliğinin kabulü ile sonuçlansa da MBK'nin hiç de beklemediği bir sonuca sahne oldu. Referandumda %61,7 kabul oyuna karşılık %38,3 ret oyu verilmişti. Anayasa karşı verilen oyların oranı, hem ülkenin siyasal yapısı hem de iktidarın Anayasa lehindeki çalışmaları dikkate alındığında oldukça anlamlı durmaktadır. Anayasa referandumundaki ret oylarının kabul oylarından daha yüksek olduğu 11 ilin tamamının 1957 seçimlerinde DP'nin çoğunluğu elde ettiği illerdir.⁴⁶⁶ Bu durum DP mirasının ülke siyasetinde halen etkili olduğunu göstermektedir ve aynı sonuç Ekim ayında yapılacak milletvekilliği seçimlerinde de ortaya çıkacaktır.

1961 Genel Seçimlerine değinmeden önce hem yasal hem de kurumsal düzeyde merkezin çevre üzerindeki denetimini sağlayacak önemli düzenlemeleri hayata geçiren 1961 Anayasası'nı incelemek gereklidir.

1961 Anayasasının vicdan ve din hürriyetini düzenleyen 19. Maddesinde ilk olarak herkesin vicdan, inanç ve kanaat özgürlüğüne sahip olduğu belirtilmiş ardından da devletin temel düzenini din kurallarına dayandırmanın ve siyasal veya şahsi çıkar elde etmek amacıyla dini kullanmanın yasaklandığı ifade edilmiş ve bu yasak dışına çıkanların cezalandırılacağı düzenlenmiştir. Ayrıca yasak dışına çıkan

⁴⁶⁵Aydemir, ss.505-506

⁴⁶⁶TÜİK, *Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961*, TÜİK Matbaası, Ankara, 2008, ss.1-7.

derneklerin yetkili mahkemelerce, siyasal partilerin ise AYM tarafından kapatılacağı hükmü getirilmiştir. Bu bağlamda 57. Maddede tüzükleri demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine uygun olmayan partilerin temelli kapatılacağı ifade edilmiştir.

1961 Anayasası ile birlikte getirilen en önemli değişikliklerden biri Meclis'in yapısında yaşanmıştır. Buna göre artık Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosundan oluşan ikili bir meclis yapısı söz konusudur. Cumhuriyet Senatosunun oluşumunda hem milletin hem de Cumhurbaşkanı'nın söz hakkı vardır. Buna göre Cumhuriyet Senatosu, halk tarafından seçilecek 150 üye ile Cumhurbaşkanı tarafından seçilecek 15 üyeden oluşur. Ancak tam da bu noktada Anayasada yer alan bir düzenleme merkezin çevre üzerindeki denetimini sağlama noktasında önem arz etmektedir. Cumhuriyet Senatonun kuruluşunu düzenleyen 70. Maddede MBK üyelerinin senatonun daimî üyesi oldukları belirtilmiştir. Senatonun önemi, 92. Maddede kanunların kabul edilmesine ilişkin hükümlerin yer aldığı kısımda daha iyi anlaşılmaktadır. Buna göre bir kanun tasarısının veya teklifinin kanunlaşabilmesi için her iki meclis tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir. Böylelikle üyelerinin bir kısmının Cumhurbaşkanı tarafından belirlendiği ve bir kısmının da MBK üyelerinden oluştuğu senato adeta bir denetim mekanizması olarak TBMM içerisinde yer almıştır. 1961 Anayasası ile birlikte hayata geçirilen bir diğer düzenleme de simgesel olarak senatonun yeni sistemdeki gücünü ortaya koymaktadır. Buna göre Cumhurbaşkanı'na vekâlet konusunda 1924 Anayasasında meclis başkanına verilen yetki 1961 Anayasasının 100. Maddesi ile Cumhuriyet Senatosu Başkanına verilmiştir.

1961 Anayasası yarattığı Anayasal kurumlarla merkezin çevre üzerindeki denetimini hem yasal kılmış hem de bu denetime süreklilik kazandırmıştır. Bu kurumlardan biri Anayasanın 111. Maddesi ile oluşturulan MGK'dir. Anayasada MGK, millî güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcı olacak görüşleri Bakanlar Kurulu'na bildirmekle görevlendirilmiştir. Feroz Ahmad, MGK düzenlemesini yüksek komuta kademesine hükûmette bir yer vermek olarak görmüş ve MGK'nin millî güvenlik gibi çok geniş bir konuda elde ettiği yetkiyle Bakanlar Kurulu'nun önüne gelecek hemen her konuda söz hakkına sahip olduğunu dile getirmiştir.⁴⁶⁷

⁴⁶⁷Ahmad, Modern, s.183.

MGK dışında yargı alanındaki düzenlemelerle oluşturulan Yüksek Hâkimler Kurulu ve AYM de çevrenin bürokratik mekanizmalarla denetimi noktasında hayata geçirilmiştir. Nitekim hem MGK hem de AYM ilerleyen yıllarda çevrenin siyasal aktörlerinin sistem dışına çıkarılması noktasında önemli kırılma anlarında karşımıza çıkacak kurumlardır.

Bunun dışında çalışmanın merkez-çevre ikiliğinin somutlaşma döneminin anlatıldığı kısımda ayrıntılarıyla bahsedilen Devrim Kanunları'nın, 1961 Anayasasına aykırı olduğunun iddia edilemeyeceği de Anayasa ile düzenlenerek merkezin temel değerlerinin korunması yoluna gidilmiştir. Ayrıca yine Anayasanın geçici 4. Maddesi ile darbe ile yönetimi ele geçiren MBK'nin görev yaptığı süre boyunca hayata geçirdiği karar ve uygulamalar nedeniyle cezaî, malî ve hukukî sorumluluğunun olmadığı ve bu amaçla herhangi bir yargı organına başvurulamayacağı düzenlenmiştir.

Demokratik düzene geçiş süreci 15 Ekim 1961'de gerçekleştirilen genel seçimlerle tamamlandı. Seçim sonucunda her ne kadar CHP %36,7'lik oy oranı ile birinci parti olsa da referandum sonucunda ortaya çıkan tablo tekrarlandı ve DP'nin mirası üzerinden hareket eden muhafazakâr partiler ciddi oy oranı elde etti. %34,7 oranında oy alan AP'nin yanında %13,9'luk oy oranı ile YTP ve %13,4'lük oy oranı ile Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) birlikte değerlendirildiğinde çevrenin siyasal temsilcileri ülke siyasetinde halen önemli bir güce sahipti.

1961 Seçimleri sonucunda ortaya çıkan tablo tek bir partinin iktidar olmasına imkân vermediği için ülkenin ilk kez koalisyon ile yönetilmesi kaçınılmazdı. İlk koalisyon hükûmeti Zürcher'in bir aşk evliliği değil çıkar evliliği olarak nitelendirdiği CHP-AP koalisyonundan oluştu. Ancak uzun ömürlü olmayan bu hükûmet yaklaşık 6 ay sonra dağıldı ve CHP bu kez CKMP ve YTP ile koalisyona giderek yeni hükûmeti oluşturdu. Bu hükûmet de 1963 Yerel Seçimlerinde AP'nin net bir zafer kazanması sonrası dağıldı. İnönü'nün istifasının ardından Cemal Gürsel AP lideri Ragıp Gümüşpala'dan hükûmeti kurmasını istedi. Bu istek, 27 Mayıs yönetiminin çevre ile radikâl bir mücadeleye girmediğini ve sadece sistemin merkezin değerleri içerisinde kalmasının amaçlandığını gösteren önemli bir işarettir. Ancak, Gümüşpala'nın MP, CKMP ve YTP ile yaptığı koalisyon görüşmelerinden bir sonuç alamaması üzerine görev yeniden İnönü'ye verildi ve İnönü bağımsız

milletvekilleriyle birlikte hükûmeti kurdu. Göreve geldiği günden itibaren Kıbrıs sorunu ile uğraşan yeni hükûmet 1965 yılı bütçesinin mecliste kabul edilmemesi sonrası dağıldı ve ülke Ekim 1965 tarihinde yapılacak seçimlere kadar bağımsız milletvekili Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki hükûmet tarafından yönetildi.⁴⁶⁸ 1961-1965 yılları arasındaki bu koalisyon döneminde AP adına önemli bir gelişme yaşandı ve genel başkan Gümüşpala vefat etti. Bunun üzerine parti içindeki ılımlıların adayı olan Süleyman Demirel genel başkanlığa seçildi ve AP 1965 seçimlerine Demirel liderliğinde girdi.⁴⁶⁹

10 Ekim 1965'te yapılan seçimlerde %52,9 oranında oy alan AP, mecliste sandalye çoğunluğunu elde ederek tek başına iktidar oldu. AP'nin tek başına iktidarıyla başlayan ve önce 12 Mart 1971 muhtırasıyla kesintiye uğrayan, ardından da 12 Eylül 1980 günü gerçekleştirilen askerî darbe ile sona eren 1965-1980 dönemi Türk siyasal yapısı analiz edilirken, merkez-çevre paradigmasından ziyade, küresel sistemin bir getirisi olan ideolojik bölünmelerin temel alınması gerekmektedir. Nitekim her iki askerî müdahale sonrasında da klâsik çevrenin siyasal temsilcilerinin değil radikâl sağ ve sol hareketlerin tasfiyesi söz konusu olmuş ve bu anlamda klâsik çevre siyasal alanda daha etkin bir rol üstlenebilmiştir. Ancak yine de 1965-1980 döneminde de özellikle sağ partilerin iktidarında çevrenin değerlerinin siyasal alana taşınmasına yönelik çabalar söz konusudur. Bununla birlikte söz konusu çabaları klâsik çevrenin değerlerinin iktidarda belirleyici olmasını amaçlayan idealist çabalar değil de iktidarda kalmayı ya da iktidara ortak olmayı sağlayacak pragmatist çabalar olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

B. 1965-1971 Dönemi: Yeniden Yakın Çevre İktidarı

1965-1980 dönemi Türk siyasal hayatını iki ayrı bölümde ele almak gereklidir. Bunlardan birincisi AP'nin tek başına iktidar olduğu 1965-1971 yılları arasındır. Bu dönem ile ilgili çalışma açısından söylenebilecek en önemli şey, AP iktidarının tıpkı DP iktidarının ilk yılları gibi hatta ondan daha da fazla yakın çevre karakteri sergilemesidir. Ümit Cizre'ye göre AP'nin Kemalist rejimin başta lâiklik olmak üzere temel değerleriyle uyumlu hareket etmesinde başka bir ifadeyle İslâm

⁴⁶⁸Zürcher, ss.361-362

⁴⁶⁹Ahmad, Modern, s.165

dini ile olan ilişkisinin belirlenmesinde üç önemli etken söz konusudur. Birincisi parti kendisine siyasal meşrûiyet sağlayan liberal-Batıcı çizgisinin dışına çıkmak istememiştir. İkincisi, TSK siyasal sistemde etkin bir konumda varlığını sürdürmesi AP için DP'den farklı bir karakter ortaya koymayı zorunlu kılmıştır. Son olarak, AP'nin iktidarın tek başına sahibi ya da ortağı olduğu 1965-1980 döneminde komünizmle mücadelede en etkin silah İslâm dinidir. Komünizmle mücadelede İslâm'ın da bir parçası olduğu radikâl muhafazakârlık çevreyle özdeşleşmiştir.⁴⁷⁰ Bu üç etken bir arada düşünüldüğünde AP'nin yakın çevre karakteri sergilemesi kaçınılmazdı. Geleneksel merkez ile ilişkisinde katı bir lâiklik anlayışı sergilemek zorunda olan parti, halk ile ilişkilerinde özellikle söylem düzeyinde din ile ılımlı bir yapı sergiledi. Bununla birlikte hem çevrenin siyasal temsilcisi sayılabilecek merkez-sağ bir partinin tek başına iktidarda olmasının hem de 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlük ortamının bir sonucu olarak kamusal alanda çevreye ait radikâl hareketler görülmüştür. Gerek bazı sivil toplum kuruluşları (STK) gerekse bazı bürokratlar ve AP mensupları tarafından sergilenen bu hareketleri doğrudan AP ile ilişkilendirmek güçtür. Ancak kamusal alanda görülen bu tip olaylar, AP'nin merkezin siyasal ve bürokratik aktörleri tarafından sıklıkla rejim aleyhtarlığı ile eleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu duruma karşılık AP, hem kendi içerisindeki siyasetçiler hem STK'lar hem de bürokratlar ile mücadele ederek partinin rejim ile bir problemi olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır.

1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: DP'lilere İade-i İtibar Çabaları

Daha önce de belirtildiği gibi AP, belki de 27 Mayıs Darbesinin etkisiyle radikâl bir çevre savunucusu olmaktan kaçınmıştır. Bu alanda AP'nin en çok mücadele verdiği konu DP'lilere siyasal affın sağlanmasıdır. 1966 yılı ile birlikte başlayan bu mücadelenin sonuçlanması yaklaşık 8 yıl sürmüştür. Af tartışmaları ilk olarak 1966 yılının Ocak ayındaki genel af çalışmaları ile başladı ve Yassıada mahkûmlarının da aralarında bulunduğu yaklaşık 30 bin kişiyi etkileyecek bir tasarı hazırlandı. Ancak Bayar'ın da aralarında bulunduğu Yassıada mahkûmları siyasal

⁴⁷⁰Ümit Cizre, **Muktedirlerin Siyaseti Merkez Sağ-Ordu-İslâmcılık**, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss.97-99.

haklardan mahrum kalmaya devam edecekti.⁴⁷¹ Af tasarısı hakkında konuşan dönemin Adalet Bakanı Hasan Dinçer, tasarı ile 27 Mayıs döneminin tamamen tasfiye edileceğini dile getirmişti. Ancak tasarı ve bakanın görüşleri MBK üyeleri tarafından ciddi eleştiriye uğradı. Cumhuriyet Senatosu'nun tabii üyeleri yani MBK grubu, tasarıya ilişkin bir bildiri yayımlayarak, tasarının 27 Mayıs öncesi dönemi yeniden canlandırmayı amaçladığını ve iktidarın Anayasa ruhu ile çeliştiğini ifade ettiler.⁴⁷² Hatta bazı MBK üyeleri 27 Mayıs'ı tersine işletme gayretlerine karşı MBK'nin sessiz kalacağını ummanın hayal olacağını dile getirdiler.⁴⁷³ MBK'nin bu karşı çıkışı nedeniyle geciken af tasarısı Cevdet Sunay'ın Celal Bayar'ı affetmesinin ardından tekrar gündeme geldi. Sunay, hükûmet tarafından çıkarılan kararnameyi imzaladı ve Bayar, "kocama hali nedeniyle" affedildi.⁴⁷⁴ 11 Temmuz 1966'da mecliste başlayan görüşmeler sonrası tasarı, 19 Temmuz'da Millet Meclisi'nde 1 Ağustos'ta da Cumhuriyet Senatosunda görüşülerek kabul edildi ve 9 Ağustos günü *Resmî Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.⁴⁷⁵

DP'lilere yönelik iade-i itibar çalışmalarında 1968 yılı ile birlikte yeni bir aşamaya geçildi. Bu konudaki adım AP'nin 1968 kongresinde atıldı ve kongrede DP'lilerin siyasal haklarının iadesine ilişkin verilen önerge oybirliği ile kabul edildi.⁴⁷⁶ Önerge içeriği bakımından doğrudan siyasal alandan 27 Mayıs etkisini temizlemeyi amaçlıyordu. Nitekim önergenin 4. Maddesinde, Anayasa'nın başlangıç kısmından 27 Mayıs Darbesini meşrû kılan gerekçenin kaldırılması öngörülüyordu. Ayrıca 1. Maddede mevcut ders kitaplarından DP iktidarını ve Yassıada mahkûmlarını kötüleyen ifadelerin çıkarılması istenmekteydi.⁴⁷⁷ 27 Mayıs ruhunu sistemden tasfiye etmeyi amaçlayan önergeye MBK grubunun karşı tepki vermesi kaçınılmazdı. Beklenildiği gibi de oldu ve 3 Aralık günü bir bildiri yayımlayan MBK grubu, ikinci husumet andı olarak nitelendirdikleri önergenin Atatürkçülüğü, lâikliği

⁴⁷¹Bütün Yassıada Mahkûmları Affediliyor, **Cumhuriyet**, 17.01.1966.

⁴⁷²MBK Grubu Affa Karşı, **Milliyet**, 18.01.1966.

⁴⁷³Ataklı: '27 Mayıs'ı Tasfiye Edemezler, **Milliyet**, 17.01.1966.

⁴⁷⁴Sunay, Celal Bayar'ı Affetti, **Hürriyet**, 09.07.1966.

⁴⁷⁵8 Temmuz 1966 Celal Bayar'ın Affı, **TRT Arşiv**, <http://www.trtarsiv.com/izle/97562/8-temmuz-1966-celal-bayar-in-affi>, (19.03.2018).

⁴⁷⁶Filiz Demirci Güler, **Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay Adalet Partisi**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003, s.74.

⁴⁷⁷Ecvet Güresin, "Kabul Edilen Önerge", **Cumhuriyet**, 02.12.1968, s.1

ve 27 Mayıs ruhunu yok saydığını belirterek Anayasaya evet diyenleri göreve çağırdı.⁴⁷⁸

DP'lilere siyasal hakların iadesi için atılan bu adım önergede de belirtildiği üzere Anayasa değişikliğini gerektirmekteydi. Hem o dönemki meclis aritmetiğinde AP'nin gereken sandalye sayısına sahip olmaması hem de MBK grubunun önerge karşısındaki radikal tavrı nedeniyle beklenen düzenleme hayata geçirilemedi. Birkaç aylık erteleme ardından 1969 seçimleri öncesi konu tekrar gündeme geldi. Konunun tekrar gündeme gelmesinde İnönü'nün takındığı tutumun etkili olduğu söylenebilir. İnönü, 9 Mayıs günü parti merkezinde düzenlediği basın toplantısında siyasal hakların iadesi konusunun sorulması üzerine, kendisinin 1961 yılında demokratik düzene geçişin tartışıldığı toplantıda siyasal yasakların geçici olacağı taahhüdünü verdiğini söyleyerek, af konusunu siyasal amaçlarla kullandığı konusundaki eleştirenlere karşı çıkmıştır. Anayasal düzen içinde kalmak şartıyla geçmiş zamandan kalma siyasal hakların iadesinden yana olduğunu ve eski Cumhurbaşkanı olması nedeniyle Bayar'ın Cumhuriyet Senatosu'nda yer alması gerektiğini ifade eden İnönü, Bayar ile de görüşmeye hazır olduğunu dile getirmiştir.⁴⁷⁹ Tekrar gündeme gelen ve İnönü'nün desteği nedeniyle CHP vekillerinin bir kısmının da desteklediği DP'lilere siyasal hakların iadesi konusunda Anayasa değişikliğini öngören kanun tasarısı 7 Mayıs günü Meclis Başkanlığı'na sunuldu. Tasarının gerekçesinde ise 1961 Anayasası'nın hazırlandığı dönemde verilmesi sakıncalı görülen siyasal hakların o gün itibarıyla verilmemesinin Anayasanın ruhuna aykırı olduğu dile getirildi.⁴⁸⁰ CHP parti meclisinin de oyçokluğuyla destekleme kararı aldığı tasarı 14 Mayıs günü meclis oturumunda görüşüldü ve kabul edildi. Ancak tasarı diğer siyasal partilerden, üniversite camiasından ve özellikle de ordudan büyük tepki gördü. Çeşitli STK'lar ve öğretim üyeleri tasarı aleyhinde bildiriler yayınladı. Ama en sert tepki ordudan geldi. Tasarının mecliste kabul edilmesinin ardından Cumhurbaşkanı Sunay ve kuvvet komutanları Genelkurmay'da acil bir toplantı gerçekleştirdi.⁴⁸¹ Ertesi gün Çankaya'da gerçekleştirilen bir başka toplantının ardından ordunun bu konudaki tavrı net bir

⁴⁷⁸ Milli Birlik Grubu Sert Çıkış Yaptı, **Milliyet**, 04.12.1968.

⁴⁷⁹ Siyasî Hak Mahrumiyetinin Süratle ve Elbirliğiyle İadesi Taraftarıyım, **Ulus**, 09.05.1969.

⁴⁸⁰ Eski DP'lilerin Siyasî Haklarının İadesini İsteyen Tasarı Mecliste, **Zafer**, 08.05.1969.

⁴⁸¹ Y.Kumanda Konseyi Dün Toplandı, **Akşam**, 15.05.1969.

şekilde ortaya kondu. Sunay ile görüşen Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, Anayasa değişikliğine ordunun her kademesinden çok ciddi tepkiler geldiğini ve ordu içinde yükselen tansiyonun düşürülmesi gerektiğini belirterek TSK'nin Anayasa değişikliğine çok net şekilde hayır dediğini kendisine ilettili ve bu durum TSK'nin görüşü olarak hükûmete de aktarıldı.⁴⁸² Bu konu nedeniyle ordu ile İnönü'nün arası da hayli açılmıştı. 27 Mayıs Darbesi konusunda İnönü'yü kendisinin ortağı gören ordu, siyasal af konusunda İnönü'yü Bayar ile işbirliği yapıp onlara ihanet etmekle suçluyordu.⁴⁸³ Cumhurbaşkanı Sunay'ın 19 Mayıs kutlamalarına ilişkin yayınladığı mesajında tarafını belli etmesi ve Anayasa değişikliğine karşı olduğunu dile getirmesi gerginliği daha da arttırdı.⁴⁸⁴ Gergin ortamın yumuşaması AP'nin geri adım atması ile mümkün oldu. Tasarının senatoda görüşüleceği 20 Mayıs sabahı Cumhurbaşkanı ile görüşen Demirel, tasarının geçmesi halinde ordunun müdahale edeceğinin işaretini doğrudan Cumhurbaşkanından almış ve kendi ifadesiyle 8 yıl öncesinin acı tecrübelerini hatırlayarak ülkeyi bu duruma sokmanın yanlış olacağına karar vermişti. Ardından derhal Bakanlar Kurulu ve senato grubuyla görüşen Demirel, tasarının geri çekilmesini istedi.⁴⁸⁵ AP'lilerin oylarıyla mecliste kabul edilen tasarı yine AP'lilerin oylarıyla geri çekilerek komisyona iade edildi ve siyasal hakların iadesi konusu rafa kaldırıldı.⁴⁸⁶ Tasarının senatoda görüşüleceği gün öğlen saatlerinde Ankara sokaklarında bir tank taburunun varlığı, her ne kadar 27 Mayıs provası için orada oldukları belirtilse de senato üzerinde ciddi bir etki yaratmıştı.⁴⁸⁷ Bu durum hem Sunay'ın uyarısının doğruluğunu hem Demirel'in çekincelerindeki haklılığını ortaya koymaktaydı.

Hakların iadesi konusunun tekrar gündeme gelmesi 1969 Seçimlerinin ardından mümkün oldu. Seçim sonucunda ciddi bir zafer elde eden AP, seçimin verdiği güçle tasarının tekrar senatoda görüşülmesini sağladı. 6 Kasım 1969 günü senatoda görüşülerek kanunlaşan tasarı, AYM'nin 16 Haziran 1970 günü gerçekleştirilen toplantısında, Millet Meclisi'nde kanunun tümü üzerinde yapılan

⁴⁸²Ordu, Anayasa Değişikliğine HAYIR Diyor, **Cumhuriyet**, 17.05.1969.

⁴⁸³Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, (Son), s.153.

⁴⁸⁴Sunay: Anayasa Tadili İsabetsizdir, **Akşam**, 19.05.1969.

⁴⁸⁵Mehmet Ali Birand, Can Dündar ve Bülent Çaplı, **12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, 10.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, (12 Mart), ss.169-170.

⁴⁸⁶Altan Öymen, "Demirel Direksiyonu Kırdı", **Akşam**, 22.05.1969, ss.1,7.

⁴⁸⁷Toker, Son, s.159

görüşmeler esnasında üçte iki çoğunluk aranmadığı gerekçesiyle kanun, 8'e karşı 7 oyla oyçokluğu ile iptal edildi.⁴⁸⁸ Konunun nihaî olarak çözüme kavuşması ise 1974 yılında gerçekleşmiştir. Mart ayında AP tarafından Anayasa'nın 68. Maddesinin değişmesi ve geçici 11. Maddesinin yürürlükten kaldırılmasına ilişkin Anayasa değişikliği teklifi önce Millet Meclisi'nde ardında da Cumhuriyet Senatosu'nda görüşülerek kabul edilmiş ve böylelikle DP'lilere tekrar siyaset yapma yolu açılmıştır.⁴⁸⁹

AP'nin yasal düzeyde yaptığı ve siyasal kaygı güden bir diğer düzenleme de seçim sistemi değişikliği idi. Aslında bu değişikliğin işaretini Demirel 1966 yılındaki Cumhuriyet Senatosu seçimleri sonrasında vermişti. Seçim sonucunda partisinin 30 sandalye kazanmasını millî bakiye sistemine bağlayan Demirel, eski seçim sistemi olsaydı 49 sandalye kazanacaklarını dile getirmişti.⁴⁹⁰ Demirel'in bu sözlerinin yansması ise 1968 yılında gerçekleşti. 306 Sayılı *Milletvekili Seçim Kanunu*'nda birtakım değişiklikler öngören 1036 Sayılı kanunun görüşmeleri 1 Mart 1968 günü gerçekleştirildi. Görüşmeler sırasında İnönü, iktidarı "Demirel Düzeni" yaratmak istiyorlar diyerek eleştirmişti. İnönü'ye göre bu düzenin kurulmasında iki yol izlenmekteydi bunlardan birincisi ileride detaylı olarak ele alınacak olan Konya Müftüsü olayı, ikincisi de seçim sisteminde yapılacak değişiklikti. Türkiye İşçi Partisi (TİP) Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar ise, öngörülen seçim sisteminin küçük partileri sistemin dışına iteceğinden hareketle iktidarın muhalefeti yok etmek istediğini dile getirmişti.⁴⁹¹ Millet Meclisi'nde kabul edilen tasarının Cumhuriyet Senatosu'ndaki görüşmeleri ise 19 Mart günü gerçekleştirildi. Cumhuriyet Senatosu'nda yaklaşık 9.5 saat süren görüşmelerde değişikliğin haksızlık ve hukuksuzluk doğuracağı dile getirilmiş; iktidar sandalye hastalığına kapılmakla eleştirilmişti. Değişiklik üzerindeki görüşlerin dile getirilmesinin ardından sadece AP'li üyelerin katıldığı oylama ile millî bakiye sistemi kaldırılarak barajlı D'hont sistemi getirildi.⁴⁹² Ancak TİP'in kanunun bazı maddelerine ilişkin açtığı iptal

⁴⁸⁸Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, **Kararlar Bilgi Bankası**, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/1644e3c9-5af3-42ea-8e38-1d79593b94c1?excludeGerekce=True&wordsOnly=False> , (20.03.2018).

⁴⁸⁹Eski DP'lilere Siyasî Hakları Geri Verildi, **Milliyet**, 17.04.1974.

⁴⁹⁰Herkes Frenlerini Tamir Etsin, **Cumhuriyet**, 07.06.1966.

⁴⁹¹TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:2, Toplantı:3, Cilt:27, 01.03.1968, ss.57-65.

⁴⁹²TBMM, **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim:41, Toplantı:7, Cilt:46, 19.03.1968, ss.108-205.

davasını inceleyen AYM, seçme ve seçilme hakkına aykırı olduğu gerekçesiyle seçim sisteminden barajı kaldırdı.⁴⁹³

2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre ilişkisi: Millî Görüş Sahne Alıyor

Eğitim kurumu daha önceki dönemlerde olduğu ve ilerleyen yıllarda da olacağı gibi 1965-1971 döneminde de merkez-çevre ilişkisi açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir alandı. Özellikle İHO'nun sayısı ve müfredat değişiklikleri bu dönemde de sıklıkla gündeme geldi. Eğitim konusunda ilk olarak İHO'nun sayısına baktığımızda AP'nin ilk hükûmet programında yer alan aydın din adamı yetiştirme hedefinin İHO'da yansımaları bulunduğunu görülmektedir. 1965-1971 dönemi İHO'nun ve bu okullarda eğitim gören öğrencilerin sayısı şu şekildedir:

Tablo 6: 1965-1971 Yılları İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması

Okul Türü / Yıl	İHO I. Devre Okul Sayısı	İHO I. Devre Öğrenci Sayısı	İHO II. Devre Okul Sayısı	İHO II. Devre Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı	Genel Lise Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1965	26	9.676	19	1.285	943	412.453	240	111.181
1971	72	41.767	42	9.094	1.923	895.107	542	271.900

Kaynak: Öcal, Günümüze, ss.229-230; TÜİK, İstatistik, ss.67,69

1965-1971 yılları arasında İHO'nun ve bu okullarda öğrenim gören öğrenci sayılarının Türkiye genel eğitim istatistikleriyle karşılaştırıldığında dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Öncelikle tabloya bakıldığında AP iktidarıyla birlikte bir önceki geçiş dönemine oranla hem birinci devre hem de ikinci devre düzeyinde eğitim veren İHO'da, özellikle öğrenci sayısında hızlı bir büyüme görülmektedir. 1965 yılında Türkiye'de 943 olan ortaokul sayısı 1971 yılı itibarıyla 1923'e çıkarak 2,03 kat artmıştır. Bu karşılık aynı dönemde İHO'nun sayısındaki artış 2,76 kat büyüklüğündedir. İkinci devre düzeyinde ele alındığında ise sayıları 240'dan 542'ye çıkan genel liselerin 2,25 kat büyümüş olmasına karşın imam-hatiplerin ikinci devrelerindeki büyümenin 2,21 kat olduğu görülmektedir. İHO'nun genel okullarla

⁴⁹³Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Kararlar Bilgi Bankası, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/9c75a58f-e89b-4faf-97cf-134914fc8d54?excludeGe rekce=True&wordsOnly=False>, (21.03.2018).

karşılaştırılmasında asıl anlamlı sonucu öğrenci sayılarındaki değişim vermektedir. Genel ortaokul düzeyinde öğrenci sayısı yaklaşık 2,17 kat artarken imam-hatiplerin birinci devrelerindeki öğrenci sayısının artış oranı 4,31 kattır. Benzer durum liseler için de söz konusudur. İmam hatiplerin ikinci devrelerindeki 7,07 kat öğrenci artış oranına karşılık genel liselerin öğrenci sayısındaki büyüme 2,44 kat ile sınırlı kalmıştır. İHO'nun ve bu okullardaki öğrenci sayılarının ülke genelindeki okullarla karşılaştırılması aslında bizlere AP iktidarının genel politikasının ve halkın bu iktidara yüklediği anlamın işaretlerini vermektedir. Karşılaştırma sonucunda elde edilen verilere bakıldığında devletin kontrolünde olan okul sayılarındaki artışın hem imam-hatipler hem de genel okullar düzeyinde birbirine yakın olduğu görülmektedir. Bu noktada iktidarın İHO'ya ayrı bir önem veya öncelik verdiğini söylemek güçtür. Asıl önemli olan öğrencilerin okul tercihlerinde İHO'ya yönelmiş olmasıdır. Bu durum, dönemin siyasal ortamı düşünüldüğünde daha önce de belirtildiği gibi dinin komünizmle mücadelede önemli bir araç olarak görüldüğü hususunu ve geleneksel çevrenin kendini bu alanla özdeşleştirdiğini kanıtlar niteliktedir.

Din dersi konusu daha önceki iktidarlarda olduğu gibi AP iktidarında da gündeme geldi ve geçmiş yıllarda atılan adımlara bir yenisi eklenerek seçmeli din dersi lise müfredatına da eklendi. Bu konuda yayınlanan Talim ve Terbiye Kurulu (TTK) kararında lise 1 ve 2.sınıflarda, maddeler üstü değerlere karşı ilgi ve sevgi uyandırmak amacıyla 1967-1968 eğitim öğretim yılından itibaren Anayasa'nın lâiklik prensibine uymak ve isteğe bağlı olmak şartıyla din dersinin okutulacağı belirtilmişti. Kararda ayrıca dersi okutacak öğretmenlerin kullanacağı ders kitabı hazırlanıncaya kadar başvurulabilecek bir kaynak listesi de yer almaktaydı.⁴⁹⁴ Ancak kararda yer alan bu kaynak listesi kısa bir süre sonra, iktidarın karşısına irtica ile suçlanmasına dayanak teşkil eden bir sorun olarak çıktı. Örneğin bu listede yer alan kitaplardan biri olan Meryem Cemile'nin yazdığı *Garp Materyalizmi Karşısında İslâm* adlı eserde Said-i Nursi'yi öven ifadelerle yer verilmişti.⁴⁹⁵ Benzer şekilde Muhammed Hamidullah tarafından yazılan *İslâma Giriş* adlı eserde de Müslüman dünyasının dünya çapında bir halifeliği arzu ettiği dile getirilmekteydi.⁴⁹⁶ Konu hakkında

⁴⁹⁴Mehmet Orhan Kaya, **Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004, s.140.

⁴⁹⁵Bakanlık Nuruçluğu Öven Kitapları Tavsiye Etti, **Milliyet**, 11.11.1967.

⁴⁹⁶Talim Terbiye Heyeti Hakkında Tahkikat Açıldı, **Cumhuriyet**, 12.11.1967.

eleştirileri cevaplayan Millî Eğitim Bakanı konunun TTK'nin yetkisinde geliştiğini ancak kendisinin olaydan büyük üzüntü duyduğunu ve gereken soruşturmayı başlatacağını ifade etti. Savcılık da konu hakkında soruşturma başlattı ve adı geçen kitaplara el konuldu.⁴⁹⁷

Bu dönemde derneklerin durumunda çalışma açısından anlamlı sonuçlar doğuracak bir değişiklik yaşanmamıştır. DP iktidarında dinî derneklerin toplam dernekler içindeki oranında görülen çarpıcı artış, AP iktidarında söz konusu değildir. Hatta bu dönemde dinî derneklerin sayısındaki artış oranı Türkiye genelindeki derneklerin artış oranı ile karşılaştırıldığında kısır kalmıştır.⁴⁹⁸ Bununla birlikte AP iktidarının yine dönemin şartları gereği dinî derneklere diğer derneklere kıyasla daha yakın olduğu görülmektedir. Örneğin devletin 1967 yılı bütçesinden derneklere yaptığı yardımda, siyasal partilerden sonra en çok payı Diyanet Sitesi Yaptırma Derneği almıştır. Bunun dışında Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği, Ankara İmam Hatip Okulu Yardım Derneği, Türkiye İslâm Enstitüleri Talebe Federasyonu ve Millî Türk Talebe Birliği (MTTB) devletin yardımlarından faydalanan STK'lar arasındadır.⁴⁹⁹ Bu kurumlardan MTTB'ye çalışmanın niteliği açısından ayrı bir parantez açmak gereklidir.

MTTB, Türkiye'de merkez-çevre mücadelesinin kurumlar düzeyinde incelenmesinde üzerinde ayrıca durulması gereken bir kurumdur. Kurum, 1965 sonrası komünizmle mücadelede radikâl muhafazakârlıkla özdeşleşen çevrenin en önemli aktörlerinden biridir. Birliğin kuruluş tarihi olarak hem birlik belgelerinde hem de birlik ile ilgili çalışmalarda 1916 yılı kabul görmektedir. Kurtuluş mücadelesine düşünsel ve eylemsel olarak destek vermek amacıyla kurulan birliğin siyasal kimliği dönem dönem değişiklik göstermiştir. Tek parti döneminde yabancı düşmanlığı üzerinden milliyetçi bir tutum takınan birlik, 1940'lı yıllardan itibaren kendisini antikomünizm ile özdeşleştirmiştir. Bu dönemde MTTB'nin adının en yüksek perdeden duyulduğu olay Zekeriya ve Sabiha Sertel tarafından çıkarılan sol eğilimli *Tan* gazetesine yapılan baskındır.⁵⁰⁰ MTTB, DP iktidarıyla birlikte dönemin siyasal gelişmelerine karşı daha hassas bir tutum takınmış ve bu anlamda geçmiş

⁴⁹⁷Savcılık, Din Kitapları İçin Soruşturma Açtı, **Milliyet**, 14.11.1967.

⁴⁹⁸Yücekök, Örgütlenmiş, s.133.

⁴⁹⁹Halit Çapın, "Devlet, 84 Derneğe 16 Milyon 200 Bin Lira Yardım Etti", **Milliyet**, 24.10.1967.

⁵⁰⁰Doğan Duman ve Serkan Yorgancılar, **Türkçülükten İslâmcılığa Milli Türk Talebe Birliği**, Vadi Yayınları, Ankara, 2008, ss.35-37,62-64,65-68.

yıllara oranla daha aktif bir dönem geçirmiştir.⁵⁰¹ Bu dönemde özellikle Kıbrıs konusunda yaşanan siyasal gelişmeler birliğin tavrında belirleyici olmuştur. Birlik DP iktidarında muhafazakâr milliyetçi bir kimliğe bürünmüştür. Ancak bu durum 27 Mayıs Darbesi ile birlikte ortadan kalkmış; darbe, birlik tarafından devrim olarak nitelendirilmiştir.⁵⁰² 1960-1965 yılları arasında TİP'e kendi konferans salonunu tahsis edecek kadar sol eğilime yönelen ve Marksist olmayan bir solculuğu savunan⁵⁰³ MTTB için kırılma dönemi 1965 yılıdır. 1965 yılında gerçekleşen genel başkanlık seçimlerini muhafazakâr kimliğe sahip olan Rasim Cinisli'nin kazanması MTTB'nin mukaddesatçı bir çizgiye oturmasını beraberinde getirmiştir.⁵⁰⁴ İslâm dini artık birlik kimliğinin oluşmasında temel belirleyicidir. MTTB açısından bir diğer önemli genel başkanlık seçimi ise 1969 yılında yaşanmıştır. 1960'lı yılların sonunda Türk sağında ideolojik ve sınıfsal temelli bölünmeler yaşanmış, milliyetçi muhafazakâr kitlede İslâmcı hassasiyet ön plâna çıkmaya başlamıştı.⁵⁰⁵ Milliyetçiler ile muhafazakârlar arasında antikomünizm üzerinden şekillenen ittifak bozulmuştu. Bu durum MTTB'ye de yansdı. 1969 genel başkanlık seçimlerinde milliyetçilerin adayı Mustafa Ok ile İslâmcıların adayı Burhaneddin Kayhan arasındaki mücadeleyi Kayhan kazandı.⁵⁰⁶ Birliğin 1965 seçimleri ile başlayan İslâmcılaşma süreci 1969 seçimleri ile birlikte kesinlik kazandı. Kuruluşundan itibaren birliğin sembolünde kullanılan "Bozkurt" resminin "Kitap" ile değiştirilmesi hem Türk sağındaki ayrılığı hem de MTTB'nin yeni kimliğini göstermesi açısından anlamlıdır.⁵⁰⁷ Yeni kimliği ile MTTB, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde zaman zaman değinileceği üzere, hem çevreye ilişkin radikâl taleplerin merkeze taşınmasında oynadığı rol açısından hem de bazı eski başkan ve üyelerinin yakın dönem Türkiye siyasetindeki konumları açısından merkez-çevre ikiliğinde çevrenin temsil edildiği önemli STK'lardan biridir.

1960'lı yılların sonlarında Türk sağında yaşanan ayrışma beklenileceği gibi siyasal partilere de yansdı ve gerek parti içi bölünmeler yoluyla gerekse de yeni kurulan partilerle ideolojik ayrılığın kurumsallaştığı yapılar ortaya çıktı. Bu dönemde

⁵⁰¹Çağatay Okutan, **Bozkurt'tan Kuran'a Millî Türk Talebe Birliği, (MTTB) 1916-1980**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.101

⁵⁰²Duman ve Yorgancılar, s.87

⁵⁰³Okutan, s.134.

⁵⁰⁴MTTB, **Tarihçe**, <http://www.mttb.org.tr/sayfalar/tarihce/94>, (22.03.2018).

⁵⁰⁵Okutan, s.173

⁵⁰⁶Duman ve Yorgancılar, s.126.

⁵⁰⁷MTTB, **Tarihçe**.

sağ siyasette milliyetçi sağı temsilcisi CKMP'nin 1969 yılında adının değiştirilmesi sonucu oluşan Milliyetçi Hareket Partisi (MHP); Batıcı-liberal kanadın temsilcisi ise AP'dir. İslâmcı siyasetin ya da bir diğer ifadeyle uzak çevrenin temsilciliğini ise Necmettin Erbakan önderliğinde kurulan Millî Nizam Partisi (MNP) yapmıştır. MNP hakkında ayrıca açıklama gerektiren bir husus partinin ismindeki "Millî" sözcüğüdür. Gencay Şaylan'a göre burada kullanılan millî sözcüğü modern içerikli bir ulus kavramını değil, İslâm terminolojisi içerisinde ele alınması gereken ve Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan inanç temelli toplumsal bölünme anlayışını ifade etmektedir. Bu anlamıyla Millî Görüş çizgisi evrensel bir İslâm düzenini amaçlamaktadır.⁵⁰⁸

Erbakan, Türkiye'de dinsel muhalefeti ve yerli sermayenin ekonomideki hedeflerini organize eden bir kişilik olarak siyaset sahnesine çıkmıştır.⁵⁰⁹ Aslında onun ve dolayısıyla onun liderliğini yaptığı Millî Görüş hareketinin ilk siyasal partisi olan MNP'nin siyaset sahnesine çıkışının kökeni 1966 yılına dayanmaktadır. 1966 yılında Türkiye Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanlığına getirilen Erbakan, 1969 yılında küçük ve orta ölçekli iş adamlarından aldığı destekle Türkiye Odalar Birliği (TOB) başkanlığına seçilmiştir. Ancak görüşleri büyük ticaret ve sanayi kesiminin aktörleri ile uyuşmayan Erbakan, AP iktidarı tarafından başkan olarak tanınmamış ve kısa süreli bir kriz döneminin ardından TOB yönetiminden uzaklaştırılmıştır.⁵¹⁰ Erbakan aslında 1967 yılında AP içerisindeki İslâmcı yönü ağır basan bir grup milletvekili ve senatör ile birlikte yeni bir parti arayışına girmişti. Ancak yeni partinin kurulması 1969 seçimlerine yetişmeyince sağ partilerden ya da bağımsız olarak seçime girilmesi kararlaştırıldı.⁵¹¹ Bu karar sonrası Erbakan Konya'dan aday olmak için AP'ye başvurdu. Ancak Erbakan'ın adaylığı Demirel'e açıktan cephe aldığı, mukaddesatçılıktan bahsettiği ve parti içinde bölücülük yarattığı gerekçesiyle AP Genel İdare Kurulu tarafından veto edildi.⁵¹² Bunun üzerine Erbakan, Konya bağımsız milletvekili adayı olarak seçime girdi ve kazandı. Bağımsız milletvekili

⁵⁰⁸Gencay Şaylan, **İslamiyet ve Siyaset Türkiye Örneği**, V yayınları, Ankara, 1987, (İslamiyet), s.60

⁵⁰⁹Rıza Zelyut, **Muaviye'den Erbakan'a Din ve Siyaset**, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.196

⁵¹⁰Ali Yaşar Sarıbay, "Millî Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık**, 2.Baskı, (Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, (Kuruluşu), s.576.

⁵¹¹Ruşen Çakır, **Ayet ve Slogan Türkiye'de İslami Oluşumlar**, Metis Yayınları, İstanbul, 1990, (Ayet), s.214.

⁵¹²AP, Erbakan ve 13 Adayı Veto Etti, **Milliyet**, 19.08.1969.

olarak meclise giren Erbakan 26 Ocak 1970'de 17 arkadaşıyla birlikte MNP'yi kurdu. Daha sonra AP'den istifa eden Hüsamettin Akmumcu ve Hüseyin Abbas'ın katılımıyla MNP, Meclis'te 3 vekil ile temsil edilmeye başladı.⁵¹³ Erbakan'ın kurduğu yeni parti hakkında Cumhuriyet gazetesindeki köşesinde bir yazı kaleme alan Ecvet Güresin, Erbakan'ın başarısını, aşırı sağdaki lider boşluğunu görmesine ve Anadolu sermayesi ile dindar kesimi bir araya getirmesine bağlamıştı. Hatta Güresin yazısında Erbakan'ı, Anadolu tüccarını İstanbul'un büyük iş çevreleriyle karşı karşıya getirmeye çalışan takunyalı olarak tanımlamıştı.⁵¹⁴ Benzer şekilde Ahmet Yücekök'e göre de MNP, sanayileşme karşısında güç kaybeden esnaf ve zanaatkâr çevrelerin dine dayalı sosyo-ekonomik taban üzerinde bir arada tutulmasını sağlayan bir siyasal partidir.⁵¹⁵ Bu durum parti programında da kendisini açıkça hissettirmekteydi. Programın Esas Gaye başlığı altında düzenlenen ilk 3 maddesinde şu ifadeler almaktaydı:

1. Partimiz, Milletimizin fitratında yer alan yüksek ahlâk ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılmasını, inkişafını ve Cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza saadet ve selâmet getirmesi gaye edinmiştir.

2. Partimiz, Milletimizin manevî kalkınma yanında, müsbet ilimlerde ve teknikte taklitçilikten kurtulmuş, yapıcı, keşf ve icat edici gerçek bir ilmi inkişafa ve her sahada büyük şahsiyete erişmesini gaye edinmiştir.

*3. Partimiz, Milletimizin geçirdiği büyük tarihi tecrübeler ve kazandığı olgunluk sayesinde, millî ve manevî değerlerimize hâlel getirmeden demokratik hukuk nizamı içerisinde manevî ve maddî kalkınma hareketlerinin basiretli ve isabetli bir sentezini yapacağını ve bu suretle beşeriyete ışık tutacak, refah ve saadet getirecek, yeniden dünyaya örnek üstün bir medeniyet kuracağını kabul eder ve bu büyük gayeye erişmek için vatandaşlarımızı hizmete çağırır.*⁵¹⁶

Esas Gaye kısmında genel hatlarının özetlendiği programın içeriğinde ayrıca, eğitimin millîleşmesi; inançlı, ahlâklı, vatansever bireylerin yetiştirilmesi, din eğitimindeki eksikliklerin giderilmesi; lâikliğin dine baskı ve dindarlara saygısızlık aracı olmaktan çıkarılması; helâl kazancın teşvik edilmesi; ekonomide özel sektör ve kamu sektörünün bir arada olması; ağır sanayiye dayalı iktisadî ve siyasal bağımsızlık; kapitalist ve Marksist ekonomi karşıtlığı temaları üzerinde de detaylı

⁵¹³Çakır, Ayet, ss.214-215.

⁵¹⁴Ecvet Güresin, "Yeni Parti", **Cumhuriyet**, 27.01.1970.

⁵¹⁵Ahmet Yücekök, **100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset**, 3.Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1983, (100), s.75.

⁵¹⁶TBMM, **Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük**, <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK.pdf>, (23.03.2018), s.5

şekilde durulmuştur.⁵¹⁷ İslâmiyet'i esas tema olarak kabul eden MNP'nin ismi Türk siyasetinde uzun süre var olamadı ve Parti, 12 Mart müdahalesinin ardından AYM tarafından 20 Mayıs 1971'de kapatıldı.⁵¹⁸

AP iktidarında DİB bütçesindeki değişikliğin incelenmesi, iktidarın temel karakterini ortaya koyma noktasında önemli sonuçları ortaya çıkarmaktadır. 1966-1971 döneminde DİB'in ve DİB ile benzer büyüklükte bütçeye sahip kuruluşların bütçelerinin genel bütçe içerisindeki payları şu şekildedir:

Tablo 7: 1966-1971 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı

Kuruluş Yıl	1966	1967	1968	1969	1970	1971
DİB	0,89	0,85	0,82	0,73	0,69	0,03
Tekel Genel Müdürlüğü	0,82	0,87	0,93	0,80	0,66	0,81
Ankara Üniversitesi	0,80	0,84	0,54	0,64	0,67	0,54
Sanayi Bakanlığı	0,85	1,19	1,00	1,00	0,91	1,05

Kaynak: BÜMKO

DİB ve diğer kurumların bütçelerinde yaşanan değişime bakıldığında tüm kurumların bütçelerinde dalgalı bir seyir izlendiği görülmektedir. Bu dönemde DİB bütçesinin sürekli bir azalış gösterdiği, buna karşın diğer kurumların bütçelerinde ise aşağı ya da yukarı yönlü hareketler yaşandığı görülmektedir. DİB bütçesinin bu dönemde izlediği seyir, 1971 yılı istisna tutulursa, diğer kurumlarla benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla DP iktidarında DİB'e verilen ayrıcalık AP iktidarında söz konusu değildir. Hatta 1971 bütçesi düşünüldüğünde diğer kurumlara oranla çok büyük bir düşüş yaşamıştır. Bu noktada AP iktidarı için daha önce söylediğimiz gibi resmî politikalarda İslâmî hassasiyetin söz konusu olmadığı, partinin dine yakınlığının pragmatist gerekçelere dayandığı görülmektedir.

AP iktidarında DİB bütçesi görüşmeleri, bütçenin kendisinden ziyade yine lâiklik ve şeriat kavramları üzerindeki tartışmalara sahne olmuştur. Aşağıda birkaç örneğine yer verilen bu tartışmalarda da görüleceği üzere, AP'nin merkez ile uyumlu yapısı kurumlar düzeyinde olduğu gibi söylem ve semboller düzeyinde de geçerlidir.

⁵¹⁷Sarıbay, Kuruluşu, ss.577-578.

⁵¹⁸Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.225

Daha önce de belirtildiği gibi bu dönemde çevrenin söylem ve semboller düzeyindeki mücadelesi bizzat hükûmet politikası olarak hayata geçirilmemiş, çeşitli STK'lar ya da bireyler tarafından bir takım faaliyetler gerçekleştirilmiştir. AP iktidarı da bu faaliyetlerin hükûmet politikası olmadığını kanıtlama çabasına girişmiştir.

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Üniversitede Türban Sorunu

Türkçe ezan ve Türkçe ibadet tartışmaları daha önceki yıllarda olduğu gibi, AP iktidarında da dönem dönem gündeme geldi. AP iktidarının ilk günlerinde bir basın toplantısı düzenleyen Devlet Bakanı Refet Sezgin, kendisine konu ile ilgili yöneltilen sorulara cevap verirken Türkiye'de ezanın dili ile ilgili kanunî bir mecburiyet olmadığını ancak kendisinin ezanın Arapça okunmasından yana olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, bir hükûmet üyesi olarak Ayasofya'nın ibadete açılmasına taraftar olduğunu ve bunun için yetkili kurullara başvuru yapacağını belirtmiştir.⁵¹⁹

Türkçe ibadet konusunda önemli bir gelişme 1967 yılı bütçesinin görüşüldüğü karma bütçe komisyonunda yaşanmıştır. AP milletvekili Hasan Akçaoğlu'nun Türkiye'de şeriata karşı çıkmanın dine karşı çıkmak olduğunu belirterek, bu konuda bazı devlet adamlarını görüşlerini açıkça ifade etmeye çağırmıştır. Bu konuşma üzerine söz alan tabii senatör Suphi Karaman, Türkçe Kur'an ve ibadet istediğini dile getirmiş; Akçaoğlu ile Karaman arasında kısa süreli tartışma yaşanmıştır. Tartışma üzerine söz alan Devlet Bakanı Refet Sezgin AP iktidarının şariat kavramını kurulu düzeni değiştiren bir kavram olarak kullandığını belirtmiştir.⁵²⁰

DİB bütçesinin görüşmelerinde ilgi çeken bir başka örnek 1968 yılının Şubat ayında yaşanmıştır. DİB bütçesinin görüşüldüğü meclis toplantısında söz alan Güven Partisi milletvekili İhsan Kabadayı, Türkiye'de saç omuzlarına kadar uzamış, çeneden sakallı, uzun favorileri olan gençlerin türediğini, mini etek giymenin kızlar arasında çok hızlı bir şekilde yayıldığını söyleyerek DİB'i ve din adamlarını bu konuda harekete geçirmeye çağırmıştır. MP adına konuşan Fehmi Cumalıoğlu ise, Türkiye'de İslâm eğitiminin yetersizliğinden ve din okullarının kapatılmasının

⁵¹⁹Müezzinleri Muhakkak Minareye Çıkaracağım, **Cumhuriyet**, 30.11.1965.

⁵²⁰Komisyonunda Türkçe İbadet Tartışıldı, **Milliyet**, 22.12.1966.

yanlışlığından bahsetmiş; hükûmeti Kâbe'ye bir örtü ve halı hediye etmediği için eleştirmiştir. CHP grubundan Ali Rıza Uzuner ise bazı cemaatlerin din perdesi altında halka manevî baskı uyguladığını belirterek lâikliğin tehlikede olduğuna dikkat çekmiştir. Tüm bu konuşmalara cevap vermek üzere söz alan Hüsamettin Atabeyli, Türkiye'de din eğitime ve din adamı yetiştirilmesi konusuna gereken önemin verileceğini dile getirmiş ve ülkede lâiklik ile ilgili bir tehlikenin söz konusu olmadığını söylemiştir.⁵²¹

DİB Bütçesine ilişkin görüşmelerde merkez-çevre mücadelesine örnek olarak gösterilebilecek en tipik örneklerden biri 1971 yılı bütçe görüşmelerinde yaşanmıştır. Görüşmelerde söz alan AP Malatya milletvekili İsmail Hakkı Şengüler, Türkiye'de lâikliğin yanlış yorumlanmasıyla yıllar boyu milletin dinî kutsallarıyla oynandığını dile getirmiş ve ülkede on yıllar boyunca din düşmanlığı yapıldığını, Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında din eğitimi boşluğundan kaynaklanan çöküntü nedeniyle anarşinin doğduğunu söylemiştir. Bu sözler üzerinde genel kurulda çok şiddetli tartışmalar yaşanmış, oturumu yöneten CHP'li başkanvekili Mustafa Kemal Palaoğlu, Şengüler'in sözlerinin doğrudan Atatürk'ü ve onun devrimlerini hedef aldığını belirterek, Atatürk konusunda tarafsız olamayacağından dolayı istifa etmiştir.⁵²²

Süleyman Demirel'in irtica eleştirileri almasına neden olan olaylardan biri 1966 yılının Ocak ayında Ramazan Bayramı nedeniyle çıkartılan Bayram gazetesine yazdığı köşe yazısıdır. Demirel'in yazısının tam metni şöyledir:⁵²³

*Büyük milletimiz, mübarek Ramazan Bayramını idrak ediyor.
Küsler Barışır.
Dargınlıkları bir tarafa bırakacağız.
Kırgınlıkları unutunuz.
Kimsesizleri, fakirleri sevindiriniz.
Yoksullara yardım ediniz.
Ana ve babalarınızın gönlünü alınız.
Komşularınızla beraber oturunuz, yiyiniz, içiniz.
Kimsenin hakkını yemeyin.
Daha çok çalışın.
Şerre ve fesata alet olmayın.
Müfsit (bozan) ve münkir (inkar eden) olmaktan kaçınınız.
Bunlar, güzel yurdumuzun dört köşesinde elli bine yakın cami ve
mescitte bayram namazından önce vaizlerimizin vatandaşlarımıza
nasihatlerinden bazılarıdır.
Allah, devletimize ve milletimize zeval (sona erme) vermesin*

⁵²¹TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:2, Cilt:25, Toplantı:8, 18.02.1968, ss.164-200.

⁵²²TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:8, Cilt:11, Toplantı:2, 18.02.1971, ss.458-459.

⁵²³Süleyman Demirel, "Türk Milleti İle Bayramlaşma", **Son Havadis**, 26.01.1966.

Allah, şanlı ordularımızı karada, denizde ve havada daima muzaffer eylesin.

Allah, milletimizi ve memleketimizi husumetlerden korusun.

Allah, hepimizin kusurunu affetsin.

Bunlar da, yine ellibine yakın cami ve mescitte vatandaşlarımızın semalara yükselen dualarıdır.

Mübarek Ramazanda bir ay hemen hemen hergün bu dualar ruhları yıkamış, vatandaşlarımız tazelenmiş imanları ve kazandıkları yeni güçle, dostluk, sevgi ve kardeşlik havası içinde yeniden işlerine koyulmuşlardır. Çeşitli dert ve meseleleri olan memleketimizde milletimizin en büyük hasletlerinden biri olan barışçılık ve dostluk anlayışının cemiyetimizin en küçük topluluğuna inmiş ve yurdumuzun en ücra köşesine kadar yayılmış olmasını çok büyük bir kuvvet addetmekteyim.

Milleti tanımayanlar millete hürmeti bilmeyenler, ne derlerse desinler, ne kadar karanlık be bedbin tablolar çizerlerse çizsinler, vâkıa şudur ki, büyük Türk milleti hürriyetinden haysiyetinden, hakkından mânevîyat ve mukaddesatına saygı göstermesinden emin olarak bir bayram daha idrâk ediyor.

Büyük Türk milletinin iyi günlere erişmesi bizzat o tükenmez hayatîyetinin garantisi altındadır. Bugünkü netice de yarınki netice de kendi iradesinin ve bizzat kendisininindir. Ve kendisinin olacaktır.

Fakirliğine rağmen, çaresizliğine rağmen, sıkıntılarına, acılarına, dertlerine rağmen yüksek medenî vasıflarına, yüksek ahlâkî haslet ve vatanperverliği, cefakârlığı her türlü öğrenin üstünde bulunan Büyük Milletimizin "aklıselimi" "idrâk ve iz'anı" daima doğruyu, iyiyi, güzeli, ileriye tesbit ve tâyinde emsalsizdir.

Bu hasletteki Türk milleti kendisine yegâne vasîyi bizzat kendisi olarak tâyin etmiştir.

Aziz milletimizin gönül huzuru ve ağız tadı ile nice bayramlara erişmesini temenni ederim.

Cenabıhak milletimizi şerden, fesat ve nifaktan korusun.

Yazı çok büyük tepki gördü. Üniversite hocaları bir bildiri yayınlayarak yazıyı lâikliğe aykırı ve umut kırıcı olarak nitelendirdi. Demirel, muhalif gazetelerdeki köşe yazarları tarafından da sert bir şekilde eleştirildi. Örneği Aziz Nesin, Demirel'in sözleri kitaplaşırsa yıllar sonra kendisinin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak değil Osmanlı Saltanatının şeyhülislamı olarak anılacağını dile getirmişti.⁵²⁴ İktidarı destekleyen yazarlar ise Başbakanın yazısının dinî bir bayram nedeniyle söylenmiş iyi dilekleri içerdiğini, Allah'ın adını anmanın ve dua etmenin lâiklik açısından sakıncalı olmadığını dile getirerek başta üniversite hocaları olmak üzere, Demirel'in yazısını eleştirenlere karşı çıktılar.⁵²⁵ Hatta aralarında Demirel'i Müslüman toplumun aradığı başbakan olarak niteleyenler de vardı.⁵²⁶

⁵²⁴Üniversite Bildirisi ve Demirelci Basın, **Yön**, Yıl:5, Sayı:149, 04.02.1966, s.7

⁵²⁵Orhan Seyfi Orhon, "Dua Yasak MI?" **Son Havadis**, 31.01.1966.

⁵²⁶Tekin Erer, "Bayramlaşma", **Son Havadis**, 26.01.1966.

AP iktidarının irtica ile suçlanmasına neden olan olaylardan biri 1966 yılı hac organizasyonunda yaşandı. O yıl hac organizasyonu düzenleyecek bir tur şirketi, organizasyonun AP Afyon milletvekili Hacı Şevki Güler başkanlığında yapılacağını duyurmuş ve Güler'in fotoğraflarının basılı olduğu, yeşil at sembolünün kullanıldığı afişler dağıtmıştır. Hem milletvekili fotoğraflarının hem de bir siyasal parti sembolünün hac afişlerinde kullanılması dinin siyasete alet edildiği gerekçesiyle şiddetle eleştirilmiştir.⁵²⁷ Hacı Şevki Güler ise siyasal çıkar elde etmek için dinin istismar edildiği eleştirilerine "Şimdiye kadar baloları himayelerine alan, bilmem nere gecelerini himayelerine alan, birçok parti başkanları, Meclis başkanları gördük. Onların bu yaptıkları da mı istismar yâni? Bizim işten ne farkı var bunların?.." diyerek cevap vermiştir.⁵²⁸ Olay sonrasında ilk olarak tur şirketi mühürlendi; ardından savcılık Güler hakkında soruşturma başlattı ve son olarak, savcılığın talebi üzerine Güler'in AP'den ihracına karar verildi.⁵²⁹

AP'nin başını ağrıtan bir diğer gelişme ise 5 Mayıs 1966 tarihli Meclis oturumunda gündem dışı söz alan AP Manisa Milletvekili Muammer Dirik'in konuşması nedeniyle yaşanmıştır. 19 Mayıs kutlamaları hakkında söz almak isteyen Dirik, kutlamalar sırasında kız öğrencilerin giydiği kıyafetlere değinmiş ve "...kızlarımıza bikinivari şort giydirmenin, ancak güzellik müsabakalarında görülebilecek çıplaklıkla gösteri yaptırmanın lüzumu var mıdır? Şunu açıkça ifade edeyim ki, kızlarımızı ve kız kardeşlerimizi striptiz sanatkârları, oryantal dansözleri gibi dekolte kıyafetlerle onbinlerce insanın karşısına çıkarmak hiç de tasvibedilecek bir davranış olmasa gerektir." diyerek bu kıyafetlerin örf ve âdetlerimize uygun olmadığını ifade etti.⁵³⁰ Dirik'in bu sözleri genel kuruldan büyük tepki aldı. Demirel de konuşmayı büyük üzüntü ve esefle karşıladığını dile getirdi. Aynı gün ihraç istemiyle partinin Yüksek Haysiyet Divanı'na sevk edilen Dirik, ertesi gün partiden ihraç edildi.⁵³¹

Demirel, her ne kadar parti mensuplarının kişilikleri olduğunu ve bu kişilikleri doğrultusunda hareket ettiklerini ifade etse de, onların söz ve eylemleri partinin irtica ile suçlanmasını beraberinde getirdi. Bu durum, özellikle 1966 yılının

⁵²⁷Abdi İpekçi, "A.P. ve Gericilik", **Milliyet**, 18.02.1966.

⁵²⁸Mete Akyol, "Yeşil At Hac Yolunda", **Milliyet**, 18.02.1966.

⁵²⁹Şevki Güler AP'den İhraç Ediliyor, **Milliyet**, 10.04.1966.

⁵³⁰TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:2, Cilt:6, Toplantı:1, 05.05.1966, s.299

⁵³¹M. Dirik AP'den İhraç Edildi, **Cumhuriyet**, 07.05.1966.

Haziran ayında gerçekleşen senato seçimlerinde daha da belirgin şekilde güz yüzüne çıktı. Bu dönemde AP, muhalefet tarafından özellikle Nur Cemaati ile olan ilişkisi üzerinden eleştirilmekteydi. Örneğin İnönü, Nur Cemaati'nin Cumhuriyet'in ve devrimlerin baş düşmanı olduğunu belirterek, AP'nin cemaat ile siyasal maksatlarla işbirliği içinde bulunduğunu ifade etmişti. MP lideri Osman Bölükbaşı ise Demirel'in Ramazan ayında herkesin önünde puro içen biri olduğunu söylemiş; Demirel'in her vakit namazını kılan, oruç tutan bir kişi imajı sergilemesini dinî duyguları sömürme politikası olarak nitelendirmişti.⁵³² Demirel ise partisi hakkındaki istismar eleştirilerine "Biz din istismarı yapmıyoruz. Türk milletinin vicdanlarını kilitlerden söküyoruz. Türk milleti Allahın adını ağzına alamayacak mı?" diyerek cevap vermişti.⁵³³

1966 yılındaki senato seçimlerinde AP'nin birinci parti çıkması parti hakkındaki eleştirileri bitirmedi. Bu dönemde *Akis* dergisinde çıkan bir yazıda Abdulgafur Attar isimli bir gazetecinin Suudi Arabistan'daki *Ukkaz Gazetesi*'ne yaptığı açıklamalara yer verildi. Bu açıklamada Attar, 1964 yılında Türkiye'ye geldiğini ve AP'li yetkililerin kendisiyle derhal temas kurduğunu iddia ederek, İslâmiyet'in çok yakında Türkiye'nin resmî dini olacağına inandığını belirtti. AP'nin Türkiye'nin %80'ini temsil ettiğini dile getiren Attar, ülkenin İslâmiyet'e yönelmek zorunda olduğunu ve AP'li yetkililerinde bu konuda kendisiyle aynı fikirde olduğunu söylemişti.⁵³⁴

6 Eylül 1966 günü gerçekleşen adlî yıl açılış töreni, geleneksel merkez ile çevre arasındaki mücadelenin önemli olaylarından birine sahne oldu. Törende konuşan Yargıtay Birinci Başkanı İmran Öktem, konuşmasının büyük bir bölümünü Nurculuk'a ayırmış ve hiç kimsenin devletin temel düzenini din esaslarına dayandıramayacağını, buna hukuk sisteminin ve Atatürk gençliğinin izin vermeyeceğini dile getirdi.⁵³⁵ Öktem'in konuşması özellikle AP çevrelerinden büyük tepki çekti. Ancak asıl tepki 1 Mayıs 1969 günü hayatını kaybeden Öktem'in cenazesinde yaşandı. 3 Mayıs 1969'da gerçekleştirilen cenaze töreninde bir grup, camiye gelerek "Allahsızın cenaze namazı kılınmaz" diye bağırarak namazın

⁵³²Bölükbaşı: AP Din İstismarcısı, **Milliyet**, 26.05.1966; Oy Mücadelesinde Liderler Konuştu, **Cumhuriyet**, 30.05.1966.

⁵³³Demirel: Allahın Adı Söylenmiyecek Mi?, **Milliyet**, 02.06.1966.

⁵³⁴Milletin İki Kampta Görünmesindeki Ana Sorun, **Akis**, Cilt:36, Yıl:13, Sayı:625, 11.06.1966, s.10

⁵³⁵Gerici ve Sağcı Akımlar Çok Tehlikeli Bir Hal Aldı, **Cumhuriyet**, 07.09.1966..

kılınmasına engel oldu. Camide görevli din adamları da namazı kıldırırmaktan kaçındılar. Cenaze ancak MBK dönemi bakanlarından Abdullah Gözübüyük'ün ağabeyi İzzet Gözübüyük'ün imamlığında kılınan namaz sonrası kaldırılabilirdi.⁵³⁶ Olayın yankıları uzun süre devam etti. İnönü olayı 31 Mart hadisesine benzetti. Yargıtay üyeleri ise bir protesto yürüyüşü gerçekleştirdi. İktidar kanadı ise olayın gazeteler tarafından çarpıtıldığını ve hükûmetin gereken önlemleri aldığını açıkladı.⁵³⁷

AP iktidarında söylem ve semboller düzeyinde en radikâl eylemlerde bulunan STK'lardan biri, çalışmanın önceki bölümlerinde kısa şekilde tarihi özetlenen MTTB'dir. Örneğin, 1966 yılının Ekim ayında MTBB tarafından düzenlenen *Türkiye'de Diyanet ve Lâiklik* adlı etkinlikte Rasim Cinisli sonrası birliğin değişen kimliği net bir şekilde kendisini hissettirmiştir. Şam müderrislerinden Şeyh Bedrettin'in dinleyici olarak katıldığı bu etkinlikte, DİB'in siyasetin baskısından kurtularak özerk bir yapıya kavuşması gerektiği, devletin din işlerinden eline çekmesi gerektiği ve Türkiye'de lâikliğin olmadığı, din eğitimi temel alan yeni bir eğitim programının zorunlu olduğu, dinin en büyük amiri olan Diyanet İşleri Başkanının sıradan bir memurla bir tutulamayacağı, lâikliğin İslâm dininin karşısında dikildiği gibi konular işlenmiştir.⁵³⁸ Birliğin Aralık 1966'da gerçekleştirilen genel kurulunda ise DİB'in Türkiye'de Müslümanların menfaatlerini koruyan tek kurum olduğu ve bu kurumun da en az TRT kadar özerk olması gerektiği dile getirilmiş; aydın din adamı eksiğinin giderilmesi için imamlık ve öğretmenliğin aynı kişide birleştiği bir sisteme geçilmesi tavsiye edilmiştir.⁵³⁹

MTTB'nin bu dönemde rol aldığı ve bu çalışmanın içeriği bakımından önemli olan bir diğer gelişme ise 1967 yılının Temmuz ayında yaşandı. 25 Temmuz günü Türkiye'ye gelerek bir dizi ziyaret gerçekleştiren Papa 6. Paul, bu ziyaretleri sırasında Ayasofya'ya da uğramış ve burada dua etmişti. Papa'ya Ayasofya'da dua izni verilmesini protesto etmek isteyen bir grup MTTB üyesi öğrenci, güvenlik görevlilerinin engellemelerine rağmen parmaklıklardan atlayarak Ayasofya'da namaz kıldılar.⁵⁴⁰ Bu olayı çalışma için önemli kılan ise eylemi gerçekleştiren öğrencilerin

⁵³⁶Görevli İmam Kaçtı Namazı Bir Avukat Kıldırıldı, **Akşam**, 04.05.1969.

⁵³⁷Yargıtay Üyeleri Yürüyüş Yapıyor, **Akşam**, 06.05.1969.

⁵³⁸Lâikliğin İslâm Dinini Yok Ettiği İleri Sürüldü, **Cumhuriyet**, 09.10.1966.

⁵³⁹MTTB Kongresinde İmam Öğretmen Sistemi İstendi, **Milliyet**, 04.12.1966.

⁵⁴⁰Ayasofya'da Namaz Kılındı, **Milliyet**, 27.07.1967.

başındaki isimdir. Bu isim dönemin MTTB Genel Başkanı ve yakın siyasi tarihimize TBMM Başkanlığı yapan İsmail Kahraman'dır.

AP iktidarında çevreye ilişkin radikâl taleplerin kamusal alana taşındığı ve bu konuda en ciddi tartışmaların yaşandığı dönem 1968 yılının Nisan ayıdır. Nisan ayının başlarında Ankara'da iki farklı broşür dağıtılmaktaydı. Bunlardan biri olan *Hizb-üt Tahrir Sunar: İslâm Devleti Anayasası* başlıklı broşür, Arap harfleriyle yazılmış bir anayasa taslağıydı. Sözde taslakta, İslâm devletinin İslâm inanç esaslarına göre yönetileceği, devlet başında sözleri şer'i hüküm olarak kabul edilecek bir devlet başkanının olacağı, devletin resmî dilinin Arapça olduğu, hâkimiyetin millete değil şeriata ait olduğu gibi ifadeler yer almaktaydı.⁵⁴¹ Aynı günlerde elden ele dolaşan bir diğer broşür ise *Müslümanların Ölüm Kalım Meselesi* başlığını taşımaktaydı. Bu broşürde ise İslâm devletinin nasıl kurulacağı anlatılmakta; halifelik kurumunun yeniden hayata geçirilmesinin zarurî olduğu ve bunun ancak kılıç yoluyla gerçekleştirilebileceği belirtilerek, Müslümanların gerekirse bu hedefte ölümü göze almaları istenmekteydi.⁵⁴²

Geleneksel merkez ile çevre arasındaki mücadelenin en önemli simgesi olan başörtüsü konusu ilk kez, Nisan ayının ortalarında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başlayan bir öğrenci boykotu ile Türkiye'nin gündemine girmiştir. Olayın ayrıntılarına geçmeden önce, başörtüsü/türban özelinde kılık kıyafet konusunda kısa bir açıklama, konunun çalışma açısından önemini daha anlaşılır kılacaktır.

Bu noktada öncelikle başörtüsü ile türban arasındaki farka kısaca değinmek gereklidir. Başörtüsü; saçın bir kısmının görünebildiği, çene altından bağlanan ancak boynun açıkta kaldığı bir örtünme biçimidir. Bu anlamıyla Server Tanilli'ye göre Türkiye'de köyden kente taşınan ve hiçbir ideolojik anlam taşımayan bir gelenektir. Türban ise başın yalnız yüz açıkta kalacak şekilde örtüldüğü ama boynu da saran ve genellikle topuklara kadar inen uzun ceketlerle tamamlanan bir örtünme biçimidir.⁵⁴³ Türkiye siyasetinde sorun yaratan örtünme biçimi başörtüsü değil türban tarzı örtünme biçimidir.

⁵⁴¹Halil Nebiler, "Şeriatçılar Gemi Azıya Alıyor", *Cumhuriyet*, 24.03.1994, (Şeriatçılar).

⁵⁴²Çağlar Kırçak, *Türkiye'de Gericilik 1950-1990*, İmge Kitabevi, Ankara, 1993, s.200

⁵⁴³Tanilli, *Politika*, ss.136-137.

Kılık kıyafet, bireylerin toplumsal yaşam içerisinde kendilerine biçtikleri kimliğin dışavurumudur.⁵⁴⁴ Bu anlamda türban, Türkiye'de çok uzun yıllar boyunca Cumhuriyet ile birlikte ortaya çıkan modern kadın kimliğinin karşısında Cumhuriyetin temel değerlerine karşı tehlike oluşturan irticanın bir simgesi olarak konumlandırılmıştır.⁵⁴⁵ Türkiye'de de türban konusu, 1960'lı yılların ortalarından itibaren özellikle de 1980'li yıllarla birlikte Batıcı ideal karşısında İslâmcı ideal tercihini simgeleyen bir sembol olarak kamusal alanda var olmaya başlamıştır.⁵⁴⁶ Dolayısıyla türban, İslâmcı kesimin sıklıkla savunduğunun aksine, sadece dinî bir tercihten fazlasını ifade etmektedir. Bu anlamıyla, türban konusunda yaşanan mağduriyetler ya da elde edilen kazanımlar, sadece inanç dünyasını ilgilendiren gelişmeleri değil, belki de bundan daha fazla, İslâmî yaşam biçimini sistem içinde konumlandıran siyasal söylemi temsil etmektedir.

Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ndeki boykota geri dönecek olursak, boykotun nedeni, derse türban ile girmek isteyen Hatice Babacan ve ona destek olan Mustafa Demirsöz adlı iki öğrencinin fakülte disiplin kurulu tarafından fakülteden uzaklaştırılmasıydı. Fakülte Dekanı Hüseyin Yurdaydın, Hatice Babacan adlı öğrencinin fakülteyi kazanmak için girdiği sınavlarda başının açık olduğunu ve bu öğrencilerin fakülteyi ele geçirmek için dışardan yönetildiklerini belirterek, buna izin vermeyeceklerini dile getirdi.⁵⁴⁷ Konu ile ilgili bir muhtıra hazırlayan AP Kayseri Milletvekili Mehmet Ateşoğlu, dekanın "İstenmeyen Adam" olarak ilan edilmesini istedi ve inanç ve giyinişten dolayı öğrencilerin böyle bir cezaya çarptırılmasının din ve vicdan hürriyeti ile bağdaşmayacağını dile getirdi.⁵⁴⁸ Dönemin iktidar yanlısı kalemleri de konuyu bir inanç meselesi olarak ele alıyor ve mini etek giyen kızlarla ilgilenmeyip başörtüsü takan öğrencileri okuldan atan fakülte yöneticilerini İslâm'a saygı duymamakla eleştiriyorlardı.⁵⁴⁹ Olay, dönemin muhalif basınında ise sadece bir türban meselesinden ibaret görülmeyle, Türkiye'de güçlenmeye başlayan İslâmcı

⁵⁴⁴Mevlüt Özben, **Türkiye'de 1980 Sonrası Din Siyaset İlişkilerini Belirginleştiren Bir Unsur Olarak Semboller**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007, s.158.

⁵⁴⁵Aynur İlyasoğlu, **Örtülü Kimlik İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri**, 4.Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s.20.

⁵⁴⁶Nilüfer Göle, **Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme**, Metis Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 1992, s.80

⁵⁴⁷İlâhiyat Fakültesi Boykotu Başladı, **Milliyet**, 16.04.1968.

⁵⁴⁸İlâhiyat Fakültesinde Süresiz Boykot Dün Başladı, **Tercüman**, 16.04.1968.

⁵⁴⁹Kadircan Kaflı, "Bu Nasıl İlâhiyat Fakültesi", **Tercüman**, 18.04.1968.

siyasetin bürokratlar ve siyasetçiler eliyle kamusal alanda görünür kılınması amacıyla gerçekleştirilmiş bir eylem olarak kabul edilmekteydi.⁵⁵⁰ Boykot hızla büyüdü; derse girmek isteyen öğrenciler ve öğretim üyeleri engellendi. Olaylar üzerine fakülte 1 ay süre ile tatil edildi.⁵⁵¹ Fakültenin tatilde olduğu dönemde iki öğrencinin uzaklaştırma talebi senato tarafından onaylandı ve bu nedenle tekrar şiddetlenen olaylar dekan Yurdaydın'ın yerine Prof. Dr. Ragıp Atademir'in vekâleten göreve gelmesiyle son buldu.⁵⁵²

Geleneksel çevrenin 1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren radikâl İslâm ile özdeşlemeye başladığının en önemli göstergeleri 1968 ve 1969 yıllarında yaşanan iki ayrı olay ile yaşanmıştır. İlk olarak 1968 yılının Temmuz ayında Konya'da gerçekleşmiştir. Konya'da Yüksek Öğrenim Gençliği'nin emperyalizm karşıtı bir gösteri hazırlığında olduğunu öğrenen bir grup, şehir merkezinde toplanarak "Kahrolsun Komünizm" sloganlarıyla, ellerinde bayrak ve sopalarla Öğretmen Derneği Lokali'ni bastı. Yeşil sarıklı kimselerin liderlik ettiği ileri sürülen bu grup daha sonra, çeşitli kitabevlerine ve gazete binalarına saldırdı. Olaylar sırasında 14 kişi yaralanırken, 8 kişi de gözaltına alındı.⁵⁵³ Konya'ya gelerek incelemelerde bulunan dönemin İçişleri Bakanı Faruk Sükan olayın irticai bir niteliğe sahip olmadığını, ancak aşırı sol akımların tahriklerinin olaylarda rolü olduğunu düşündüğünü ifade etmişti.⁵⁵⁴ Muhalefet kanadı ise olayı iktidarın Cumhuriyet, Atatürk ve 27 Mayıs düşmanlarına siyasal amaçlarına ulaşmak için verdiği tavizlerin sonucu olarak değerlendirmişti.⁵⁵⁵ İkinci olay ise ilkinde oranla daha kanlı oldu. 1969 yılının Şubat ayında, Türkiye'de bulunan Amerikan 6.Filosu'nu protesto etmek amacıyla "Emperyalizme Karşı Mustafa Kemal Yürüyüşü" adıyla bir toplantı düzenleyen sol kesimden işçi ve öğrencilerin oluşturduğu yaklaşık 15.000 kişilik grup ile milliyetçi-mukaddesatçı kanattan oldukları iddia edilen yaklaşık aynı sayıda karşıt görüşlü öğrenci karşı karşıya geldi. 200 kişinin yaralandığı olaylarda 2 kişi de yaşamını yitirdi.⁵⁵⁶ Yürüyüşe karşı çıkan milliyetçi-mukaddesatçı kanadın olay günü sabahın erken saatlerinden itibaren çeşitli camilerde namaz kılarak toplandıkları ve

⁵⁵⁰İzzet Sedes, "Mesele Başörtü Meselesi Değil...", **Milliyet**, 25.04.1968.

⁵⁵¹İlâhiyat Fakültesi 31 Mayıs'a Kadar Tatil Edildi, **Cumhuriyet**, 30.04.1968.

⁵⁵²Gazi Eğitim Öğrencileri Dün Sınava Girdiler, **Cumhuriyet**, 18.06.1968.

⁵⁵³Konya'da Gericiler Ayaklandı, **Cumhuriyet**, 24.07.1968.

⁵⁵⁴Konya Olayından Sorumlu Olarak 5 Kişi Tutuklandı, **Milliyet**, 25.07.1968.

⁵⁵⁵Nadir Nadi, "Diktaya Yeşil Işık", **Cumhuriyet**, 25.07.1968.

⁵⁵⁶Taksim'de 30 Bin Kişi Dövüştü 2 Yaralı Var, **Akşam**, 17.02.1969.

bu organizasyonun İsmail Kahraman'ın genel başkanlığındaki MTTB tarafından düzenlendiği iddia edilmekteydi. Ancak, TBMM Başkanlığı'na ikinci kez seçildiği dönemde bir basın açıklaması yayınlayan Kahraman, MTTB'nin olaylarla ilgisi olmadığını açıklamıştı.⁵⁵⁷ Genel başkan olduğu dönemde olaylarla ilgili bir bildiri yayınlayan Kahraman, yaralı ve ölülerin varlığından dolayı üzüntü duyduğunu belirtmiş ardından, nazik bir ziyaret olarak nitelendirdiği 6. Filo'yu bahane ederek sokakları işgal edip devleti yıkmak isteyenlerin karşısında olacaklarını ifade etmiştir.⁵⁵⁸ Olay, o günden itibaren sol kesim tarafından *Kanlı Pazar*, sağ kesim tarafından ise *Kızıl Pazar* olarak adlandırılmıştır.

AP iktidarının lâiklik karşıtlığı ile eleştirildiği bir diğer olay, Türkiye'nin Fas'ta düzenlenecek olan İslâm Zirvesi Konferansı'na ilişkin davete olumlu cevap vermesiydi. Konferansa katılmanın lâikliğe aykırı olduğunu düşünenler, katılımcı devletlerden hiçbirinin lâik olmamalarını, anayasal olarak kendilerini Müslüman bir devlet olarak kabul etmelerini ve bu ülkeleri bir araya getiren unsurun din olmasını gerekçe gösteriyordu. Demirel ayrıca, iç siyasetteki başta Erbakan grubu olmak üzere aşırı sağ siyasetin baskısı nedeniyle yine dini siyasal menfaatler doğrultusunda kullandığı için eleştirilmekteydi.⁵⁵⁹ Demirel ise bu eleştirilere konferansa katılmanın lâiklik ile ilgisi olmadığını, her ne kadar adında İslâm ifadesi geçse de konferansın dinî değil siyasal gündem ile toplandığını dile getirmekteydi. Ayrıca konferansa katılmayı reddetmek Türkiye'nin Mescid-i Aksa'nın yakılmasına kayıtsız kaldığı anlamına gelecekti ve bu da, Türkiye'nin Arap ülkeleriyle düzeltme yolunda olduğu dış ilişkilerine zarar verecekti.⁵⁶⁰ Ancak konferans beklenen sonuca ulaşamamış, özellikle İsrail ile bütün ilişkilerin kesilmesine yönelik teklif ve katılımcı ülkelerin olumsuz ikili ilişkileri nedeniyle sadece ortak hareket etme hedefini ortaya koyan bir bildirinin açıklanmasıyla sona ermişti.⁵⁶¹

Daha önce de belirtildiği gibi AP iktidarının lâiklik karşıtlığıyla suçlanması iktidarın doğrudan içerisinde yer almadığı, farklı kişi ya da kurumlar tarafından

⁵⁵⁷İsmail Kahraman'dan Kanlı Pazar'a Hazırlık Mitinginde 'Biz Yaktık' İtirafı, **Cumhuriyet**, 29.11.2017, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/876449/ismail_Kahraman_dan_Kanlı_Pazar_a_hazirlik_mitinginde__Biz_yaktik__itirafi.html, (28.03.2018).

⁵⁵⁸MTTB, **49. Genel Kurul Faaliyet Raporu**, Tan Matbaası, İstanbul, 1969, s.177.

⁵⁵⁹Ecvet Güresin, "Karar Doğru Mu?", **Cumhuriyet**, 18.09.1969.

⁵⁶⁰Adviye Fenik, "Fetvacılar Yine Sahnede", **Son Havadis**, 21.09.1969; Abdi İpekçi, "İslâm Zirvesi ve Türkiye", **Milliyet**, 19.09.1969.

⁵⁶¹İslam Zirvesi Bitti, **Cumhuriyet**, 26.09.1969.

gerçekleştirilen faaliyetler nedeniyle olmuştu. İktidarın bu konuda en fazla eleştirildiği konu parti içerisinden veya dışarıdan gerçekleştirilen gerici faaliyetlere taviz göstermesiydi. AP'nin tek başına iktidar olduğu dönemde çevreye hatta uzak çevreye ilişkin söylemleri dile getiren en önemli siyasal aktör Erbakan'dı. Erbakan 1969 seçimlerindeki bağımsız adaylığı ile başlayan resmî siyaset hayatında hem bireysel olarak hem de başında bulunduğu siyasal partiler üzerinden kurumsal olarak dikkat çekici faaliyetler gerçekleştirmiştir.

1969 Seçimleri öncesi bağımsız aday olan Erbakan TOB Başkanlığı döneminden gelen popülaritesinin de etkisiyle dönemin en çok dikkat çeken siyasetçilerden biriydi. Ancak onun dikkat çekişi genellikle İslâmcı söyleminin radikalliğinden kaynaklanmaktaydı. Örneğin, bağımsız adaylığı döneminde *Milliyet Gazetesi*'nden Yılmaz Çetiner'e bir röportaj veren Erbakan, bu röportajda din adamlarının vicdan ve din hürriyetlerinin TCK'nın 163. Maddesi ile sınırlandırıldığını ve hafta tatilinin Pazar günü değil Cuma günü olması gerektiğini belirttikten sonra, din devlet ayrılığının boş laf olduğunu söyleyerek hilafetin geri gelmesinin başta siyaset olmak üzere ülkeye pek çok alanda fayda getireceğini dile getirmişti.⁵⁶² Röportajdan birkaç hafta sonra Konya'da "İmanlı Türkiye" mitingi düzenleyen Erbakan, miting meydanında tekbirlerle karşılandı. Konuşmasına "İmanlı Türk Milletinin, imanlı insanları, Allah'ın selâmı üzerinize olsun" diyerek başlayan Erbakan, TCK'nın 163. Maddesini kaldıracaklarını, çocuklara Müslüman âlimlerin öğretildiği ve din dersinin zorunlu olduğu bir eğitim sistemi yaratacaklarını, Türkiye'nin ekonomik hayatının millî güçlere teslim edilmesi gerektiğini dile getirdi ve milletvekili seçilmesi halinde milliyetçi-mukaddesatçı çizgide bir parti kuracağını söyledi.⁵⁶³

Seçimler sonucunda bağımsız milletvekili olmaya hak kazanan Erbakan, *Cumhuriyet Gazetesi*'nden Ümit Yaşar'a vermiş olduğu röportajda da ilgi çekici ifadeler kullanmıştı. Gençlerin manevî bir başıboşluk içinde olduğunu ve bunun din dersinin zorunlu olmamasından kaynaklandığını belirten Erbakan, kendisine yöneltilen "Cumhuriyet tarihinde en beğendiğiniz politikacılar kimlerdir?" sorusuna Konyalı Vehbi Efendi, Mehmet Akif, Hasan Basri Çantay, Adnan Menderes, Fevzi Çakmak ve Ali Fuat Başgil isimlerini sayarak cevap vermiştir. Neden Atatürk'ü

⁵⁶²Yılmaz Çetiner, "Hilafetin Büyük Faydaları Olabilir", *Milliyet*, 25.09.1969.

⁵⁶³Konya'da 'İmanlı Türkiye' Mitingi Yapıldı, *Milliyet*, 09.10.1969.

saymadığının sorulması üzerine ise "onun yeri ayrıdır" diye cevap vermeyi tercih etmiştir.⁵⁶⁴

Erbakan'ın adaylığı döneminde seçilmesi halinde kuracağını açıkladı parti 1970 yılının Ocak ayında kuruldu ve 8 Şubat 1970 tarihinde açılış toplantısı gerçekleştirildi. Erbakan, Konya mitingine çok benzer bir havada gerçekleşen açılış toplantısında MNP'nin esas kurucuları olarak Fatih Sultan Mehmed'i, Sultan Yıldırım'ı, Sultan Murat'ı, Nizam-ül Mülk'ü, Ulubatlı Hasan'ı, Sultan Yavuz'u, Orhan Gazi'yi, Kılıç Arslan'ı ve Sultan Hamid'i saydı. Parti kurucularının Türk toplumunun dinden uzaklaştığı için ahlâken çöktüğü teması üzerinden gerçekleştirdikleri birkaç konuşmadan sonra söz alan Erbakan MNP'yi, "Türk Milletinin kendi öz varlığının manâ ve madde sahasında yeniden doğuşu" olarak tanımladı.⁵⁶⁵ Partinin bir yıl sonra gerçekleştirilen Birinci Büyük Kongresi'nde Erbakan İnönü'nün irtica eleştirilerini cevaplarken dinleyiciler, "Kahrolsun Deccal" diye tezahüratta bulunmuşlardı. Kongrede yine eğitim sistemi üzerinde duran Erbakan, iktidara geldiklerinde, bir Yahudi olan Durkheim'ın değil, sosyoloji ve felsefenin kurucusu olarak gördüğü Gazalî'nin kitaplarının okutulacağını ifade etti. Kongre, delegelerin ve dinleyicilerin salonda kıldıkları toplu namazla sona erdi.⁵⁶⁶

4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Denge Politikası

AP 1965 yılında iktidarı devraldığında, Kemalizm'i siyasal iktidarın benimsemesi gereken bir ideoloji olarak kabul eden bürokratik elit ile karşı karşıyaydı. Bu noktada ılımlı bir politika benimsenmekle birlikte muhalif düşünceleri benimseyen bürokratların tasfiyesine girildi.⁵⁶⁷ Tasfiye politikası, iktidarın devlet işleyişini sadece kendi felsefesine uygun hareket eden kişilerin eline vermek istediği iddiaları ile eleştirilmesini beraberinde getirdi.⁵⁶⁸

AP iktidarı da göreve başladığı daha ilk günlerde bu iddiaları doğrular şekilde ciddi bir bürokrat tasfiyesine yöneldi. İlk olarak yabancı sermaye ile problemleri olduğu düşünülen; Etibank, Sümerbank, Azot Sanayii, Türkiye Petrolleri Anonim

⁵⁶⁴Ümit Yaşar, "Namaz-Niyaz Ehli Bir Profesörümüz", **Cumhuriyet**, 10.12.1969.

⁵⁶⁵Orhan Duru, "Kuruluş Toplantısında Erbakan MNP'nin Asıl Kurucularını Açıkladı", **Cumhuriyet**, 09.02.1970.

⁵⁶⁶MNP'ciler İnönü İçin 'Deccal' Dedi, **Milliyet**, 25.01.1971.

⁵⁶⁷Namık Kemal Öztürk, **Bürokrasi-Siyaset İlişkileri ve Türkiye**, Siyasal Yayınevi, Ankara, 2017, s.328

⁵⁶⁸İzzet Sedes, "TRT Genel Müdürü İllâ Değişecek", **Milliyet**, 12.01.1966.

Ortaklığı ve Türkiye Selüloz ve Kağıt Fabrikalar gibi 5 önemli kurumun genel müdürleri görevden alındı.⁵⁶⁹ Genel müdürlerin ardından, TRT Genel Müdürü Adnan Öztrak'ın görevden alınabilmesi için gerekli çoğunluğun sağlanması adına TRT Yönetim Kurulu'na müdahale edildi ve hükûmet temsilcisi olarak görev yapan Behçet Kemal Çağlar görevden alınarak yerine Hıfzı Timur atandı.⁵⁷⁰ Bürokrasideki tasfiye hareketi 20 valinin merkeze alındığı yeni bir atama kararnamesiyle devam etti.⁵⁷¹

AP iktidarında DİB başkanları, iktidarın merkez ile uyumlu görünme çabalarından en fazla etkilenen bürokratlar olmuşlardır. AP iktidarının bürokrasideki yeniden yapılanma çabaları doğrultusunda görevden alınan Tevfik Gerçek'in yerine göreve gelen İbrahim Bedrettin Elmalı, ilk günden itibaren Nur Cemaati ile olan yakın ilişkisi nedeniyle eleştirilere uğramıştır. Atatürk aleyhinde konuştuğu ileri sürülen, Alevîlik ile sorunları olduğu ve başkanlıkta cemaat üyelerinin kadrolaşmasına izin verdiği iddia edilen Elmalı için bardağı taşıran nokta DİB tarafından 1964 yılında müftülöklere gönderilen Nurculuk karşıtı kitabı toplatması oldu.⁵⁷² Ancak kitabın toplatılması görünen nedendi. Elmalı, hilafet yanlısı söylemlerde bulunduğu iddiasıyla ve özellikle de Tunus ziyareti nedeniyle şiddetle eleştirilmekteydi. Elmalı hakkında savcılık tarafından derhal soruşturma başlatıldı. Hükûmet de DİB Başkanı'nın görevden azli için bir kararname hazırlamıştı. Bu arada Elmalı'nın görevden alınmasına karşı çıkan bir grup müftü ve müftü yardımcısı da görevden alındı.⁵⁷³ Tunus ziyareti için yurtdışında bulunan Elmalı, Devlet Bakanı Refet Sezgin tarafından bir telgrafla derhal geri çağrıldı. Bu tavrından dolayı eleştirilere maruz kalan Refet Sezgin, hükûmet nazarında DİB Başkanı'nın bir tapu memurundan farksız olduğunu dile getirmişti.⁵⁷⁴ Tüm bu tartışmaların ardından Elmalı, 20 Ekim 1966'da Gürsel'in imzaladığı kararname ile görevinden alındı.⁵⁷⁵ Elmalı konusu yaklaşık bir ay sonra AP'nin Büyük Kongresi'nde tekrar gündeme geldi. Bazı delegelerin azınlıkların sahip olduğu haklara Müslümanların sahip olamadığını dile getirmeleri ve Refet Sezgin'den Elmalı konusunda açıklama

⁵⁶⁹Kırçak, s.181

⁵⁷⁰TRT Yönetim Kurulu Olağanüstü Toplanıyor, **Cumhuriyet**, 12.01.1966.

⁵⁷¹28 Vali Yer Değiştirdi, **Cumhuriyet**, 12.01.1966.

⁵⁷²İbrahim Elmalı Nurculuğa Karşı Kitabı Toplattı, **Milliyet**, 03.10.1966.

⁵⁷³Elmalı Taraftarı Bâzı Müftüler Değişiyor, **Milliyet**, 15.10.1966.

⁵⁷⁴Öcal, Başkanları, s90

⁵⁷⁵Elmalı Görevden Alındı, **Cumhuriyet**, 21.10.1966

istemeleri üzerine söz alan Refet Sezgin, partinin ülkeyi yanlış ve zararlı akımlardan korumak zorunda olduğunu; hilafete, şeriata, teokratik devlete izin verilmeyeceğini dile getirdi. Ardından, Elmalı'nın da diğer yüksek memurlar gibi bir devlet memuru olduğunu ve dinî duygularını siyasete karıştırdığı için görevden alındığını ifade etti.⁵⁷⁶ Demirel'in yeniden genel başkan seçildiği kongrede Genel İdare Kurulu seçimlerinde de Demirel'in zaferi görüldü. Bu seçimlerde Demirel, "ümmetçi-mukaddesatçı" olarak nitelendirilen aşırı sağ kanadı parti yönetiminden uzaklaştırdı.⁵⁷⁷

İbrahim Elmalı'nın görevden alınmasının ardından göreve dönemin Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanı Ali Rıza Haksess getirildi.⁵⁷⁸ Ancak Haksess de uzun süreli görev yapamadı ve kendi ifadesiyle iktidarın kanunun kendisine verdiği yetkileri sınırlamak istemesi ve iktidar tarafından kuruma yönelen baskılara izin vermemesi nedeniyle yaş haddinden emekliye sevk edildi.⁵⁷⁹

AP iktidarında bürokrasiyi yeniden düzenleme yolunda önemli adımların atıldığı bir diğer kesim ise öğretmenlerdi. AP iktidarının ilk Millî Eğitim Bakanı Orhan Dengiz, göreve geldiği dönemde Bakanlığa milliyetçi kimlik kazandırmak için bir inceleme kurulu kurulacağını açıklamıştı. Bu doğrultuda öncelikle Bakanlığın üst kademesi AP karşıtlarından temizlendi. Ardından fikirleri iktidar ile uyuşmayan bazı öğretmenlerin tasfiyesi sürecine geçildi. Bu süreçteki en önemli adım ise 1966 yılının Aralık ayında 55 öğretmenin bakanlık emrine alınması ile atıldı. Böylelikle bir yıllık AP iktidarında bakanlık emrine alınan ya da yeri değiştirilen öğretmen sayısı yaklaşık 300'ü buldu. İktidar kanadı bu öğretmen hareketliliğinin gerekçesini "hal ve tavırlarıyla düşüncelerinin öğretmenlik mesleğiyle bağdaşmamak" olarak göstermekteydi.⁵⁸⁰ Muhalefet kanadında ise gerekçede bahsedilen tavır ve düşüncelerin solculuk propagandası yapmak, 27 Mayıs'ı övmek, Atatürk'ü anma günleri düzenlemek vb. olduğu iddia edilmekteydi.⁵⁸¹ Bu iddiayı destekler şekilde, görevden uzaklaştırılan öğretmenler hakkında yürütülen soruşturmalarda müfettişler tarafından yöneltile suçlamalar arasında öğretmenler odasında din aleyhinde

⁵⁷⁶Elmalı Meselesi Yüzünden Kavgalar Çıktı, Sezgin Yuhalandı, **Cumhuriyet**, 29.11.1966.

⁵⁷⁷İzzet Sedes, "Demirel Aşırı Sağı Ayıkladı", **Milliyet**, 30.11.1966

⁵⁷⁸Veli Ertan, "Haksess, Ali Rıza", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.210.

⁵⁷⁹Emekliye Sevk Edilen Haksess Konuştu, **Cumhuriyet**, 16.01.1968-.

⁵⁸⁰**Akis**, "Yurtta Olup Bitenler", Cilt:37, Yıl:13, Sayı:655, 07.01.1967, ss.12-13.

⁵⁸¹Ecvet Güresin, "Millî Eğitimdeki Durum", **Cumhuriyet**, 21.01.1967, (Durum).

konusmak, Komünizmle Mücadele Derneği'ni eleştirmek, TİP Genel Başkanı Mehmet Ali Aybar'ı desteklemek, Ramazan ayında çocuklara çay ısmarlamak, Amerika karşıtlığı yapmak, öğrencileri politikayla uğraşmaya sevk etmek gibi konular yer almaktaydı.⁵⁸² İktidar kanadı ise toplu öğretmen kıyımı gerçekleştirildiği iddialarına Bakanlık bünyesinde yaklaşık 125.000 öğretmenin görev yaptığını, bunlar arasında hata yapan 5-10 kişi hakkında kanun ve yönetmelik hükümlerinin uygulandığını, yani toplu bir hareket olmadığını belirterek cevap vermişti.⁵⁸³

1967 yılının Şubat ayında Demirel tarafından dikkat çekici bir atama gerçekleştirildi. Demirel, daha önce kendisinin başında bulunduğu baraj projelerinin elektrik işlerinde birlikte çalıştığı, dönemin Başbakanlık müşavirlerinden Turgut Özal'ı Devlet Plânlama Teşkilatı (DPT) Müsteşarlığına getirdi. Bu atama özellikle DPT'nin yeniden yapılandırılması noktasında önem arz etmekteydi. Çünkü Özal da Demirel gibi ekonominin topyekûn plânlandırılmasındansa özel sektörün teşvik edilmesini amaçlayan daha yumuşak bir plânlama anlayışını savunmaktaydı.⁵⁸⁴ Turgut Özal DPT Müsteşarlığı yaptığı dönemde kardeşi Korkut Özal da Türkiye Petrolleri Genel Müdürü olarak görev yapmaktaydı. İki kardeşin bürokrasinin yüksek kademelerinde görev alması Demirel'in sert bir şekilde eleştirilmesine neden oldu. Bu eleştiriler Özal kardeşlerin gerici fikirleri benimsedikleri iddiaları etrafında şekillenmekteydi. Örneğin, 1968 yılının Haziran ayındaki AP Genel İdare Kurulu toplantısında konuşan Aydın Yalçın, Özal kardeşlerin "takunyalı kardeşler" olarak nitelendirildiğini ve DPT içinde aydın kesimden kimse kalmadığı için teşkilata güven duyulmadığını dile getirdi. Demirel ise eleştirilere karşın Özal kardeşleri savundu ve Turgut Özal'ın DPT içindeki komünistleri temizleyen bir dahi olduğunu dile getirdi.⁵⁸⁵ Turgut Özal'ın DPT Müsteşarlığı yaptığı 4 yıllık süre özel sektör için oldukça verimli geçti. Ancak 12 Mart müdahalesi sonrası ekonomide yeniden merkeziyetçi bir yapılanmaya dönülmesiyle birlikte Özal'ın görevine son verildi.

AP iktidarında bürokratik düzeyde dikkat çeken bir diğer konu Konya Müftüsü olayıydı. Bu olay merkez-çevre mücadelesinde bürokratik kademelerde değişen güç dengesinin anlaşılması noktasında da anlam taşımaktaydı. Daha önce de

⁵⁸²Bir Yıl İçinde 300 Öğretmen Nakledildi, **Milliyet**, 21.01.1967.

⁵⁸³Güresin, Durum, s.1

⁵⁸⁴Mehmet Ali Birand ve Soner Yalçın, **The Özal Bir Davanın Öyküsü**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s.38

⁵⁸⁵Demirel, Aşırı Sağ Grubu Savundu, **Milliyet**, 17.06.1968.

bahsedildiği gibi Konya Müftüsü'nün adı, Seçim Kanunu ile ilgili değişikliklerin yapıldığı meclis oturumunda İnönü tarafından AP'nin kurmak istediği yeni düzenin aracı olarak nitelendirilmesiyle gündeme geldi. Müftü Hacı Tahir Büyükkörükçü birçok ilde gerçekleştirdiği konferanslarla adını duyurdu. Bu konferanslarda, şeriat yanlısı bir tutum takınan, İslâm devleti kurulması gerektiğini dile getiren, Türkiye'nin ancak tüm Müslümanların dinin gereklerini tam anlamıyla yerine getirmesi durumunda kalkınabileceğini savunan ve lâiklik karşıtı bir tutum benimseyen Büyükkörükçü, özellikle banka ikramiyesinden 100.000 lira kazanan bir astsubaya bu paranın haram olduğu yönünde baskı yaparak, paranın Konya Cami ve Müftülük Yaptırma Derneği'ne bağışlanmasını telkin etmesiyle adından söz ettirdi.⁵⁸⁶ İnönü'nün meclisteki konuşmasının ardından Konya Müftüsü hakkında savcılık tarafından soruşturma başlatıldı.⁵⁸⁷ Ancak bu soruşturmadan bir sonuç çıkmadı ve Büyükkörükçü ancak 12 Mart sonrasında görevinden alınabildi.

AP iktidarının bürokrasi ile ilişkisinde son olarak ordunun durumuna baktığımızda, bu alanda iktidarının temel karakterinin yansımaları bulunduğunu söylenebilir. Bir başka ifadeyle, AP iktidarı, ordu ile ilişkilerinde de merkezden uzaklaşmayan ama çevreyi de ihmal etmeyen bir tavır takınmış; ilişkilerin gerildiği anlarda geri adım atmış; Cumhurbaşkanlığı seçimi gibi önemli kırılma anlarında stratejik davranarak yüksek komuta kademesi ile arasını iyi tutmuştu.

AP, ordu-siyaset ilişkisi açısından Türkiye'deki diğer tüm partilerden farklı bir konumda bulunmaktaydı. Bu farklılık, partinin kurulduğu günden kapatılışına kadarki tüm siyasal ömrünü ordu faktörüne bağlı geçirmesinden kaynaklanmaktadır. Ordu faktörüne bağlılık, parti için ikili bir yapıyı meydana getirmişti. Bu ikili yapının bir tarafında, DP'nin mirasçısı olan partinin, siyasal sistem üzerinde bir denetim mekanizması olarak varlığını sürdüren ordunun gözünde meşrûluğunu sağlayabilmesi için denge politikası izleme zorunluğu yer alırken; diğer tarafında ise hitap edilen çevrenin partiye bağlılığını sürdürecektir ve halk iradesinin üstünlüğünü ortaya koyacak söylemi yaratmak yer almaktaydı.⁵⁸⁸ Bahsedilen ikilem, partinin 1965 yılında iktidarı tek başına ele geçirmesine rağmen ordu ile ilişkisini pragmatist

⁵⁸⁶Konya Müftüsü Kimdir?, **Milliyet**, 03.03.1968..

⁵⁸⁷Konya Müftüsü Hakkında Soruşturma Açıldı, **Cumhuriyet**, 06.03.1968.

⁵⁸⁸Ümit Cizre, **AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi**, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, (AP), ss.35-37.

bir yaklaşımla ele almasına neden oldu. AP, öncülü DP'ye oranla daha çağdaş ve ılımlı bir politika izledi ve bu politika, onun geleneksel merkezin siyasi ve bürokratik aktörleriyle uyumlu bir kimlik sergilemesini sağladı.⁵⁸⁹

AP'nin ordu ile yürüttüğü ılımlı politikanın örneklerini koalisyonlar döneminde ve AP iktidarının ilk günlerinde açıkça görmek mümkündür. Aralık 1964'te Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın talebi üzerine gerçekleştirilen bir toplantıda parti liderlerinin her türlü din istismarcılığının karşısında olduklarını bildirmeleri, Demirel'in 1965 Seçimlerinin hemen ardından "miras partisi" olmadıklarını ve öç alma duygusu ile hareket etmeyeceklerini dile getirmesi, yeni kabinede AP içerisinde "yeminliler" olarak adlandırılan lâiklik taraftarlarının ağırlıkta olması, Demirel'in Türkiye'de gericiliğin yaşamasının mümkün olmadığına ilişkin açıklamalarda bulunması vb. bu örnekler arasında sayılabilir.⁵⁹⁰ Ancak ılımlı politikanın en önemli örneği 1966 yılının ilk aylarında yaşandı. Sağlık sorunları nedeniyle görevine devam etmesi mümkün olmayan Cemal Gürsel'in yerine yeni bir Cumhurbaşkanı seçilmesi gerekiyordu. Demirel, halk ile asker arasındaki 27 Mayıs nedeniyle ortaya çıktığını düşündüğü kopukluğun henüz giderilmemesinden dolayı askerin de saygı duyacağı bir isim bulmak gerektiğini düşündü. Bu noktada akla gelen tek isim Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'dı.⁵⁹¹ Demirel, Sunay'ın adaylığı konusunda CHP ile de uzlaşmıştı. Sunay ordudan istifa ederek Cumhuriyet Senatosu üyeliğine atandı ve 28 Mart 1966'da yapılan oylamada 461 oy alarak Cumhurbaşkanı seçildi. Genelkurmay Başkanı ise Cemal Tural oldu.⁵⁹² Sunay'ın seçilmesi, bir yandan ordunun siyasi sistemde halen etkin ve iyi geçinilmesi gereken bir aktör olarak yer aldığını diğer yandan da AP'nin yürüttüğü denge politikasını göstermesi açısından anlamlıydı.⁵⁹³

Sunay'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi hem Sunay'ın hem de Demirel'in muhalefet tarafından eleştirilmesini beraberinde getirdi. Bu eleştiriler, yüksek komuta kademesinin AP siyasetiyle özdeşleştiği ve Cumhurbaşkanı'nın ordu

⁵⁸⁹Kurtuluş Kayalı, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart**, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.132

⁵⁹⁰Kayalı, ss.138-140.

⁵⁹¹Güler, s.73

⁵⁹²Birand vd., 12 Mart, ss.138-141

⁵⁹³Cizre, AP, ss.74-76.

mensubu olmasının gelenek haline gelme ihtimalinin demokratik sistem ile uyuşmayacağı endişeleri üzerinden şekillenmekteydi.⁵⁹⁴

AP ile ordu arasındaki ilişkiye yöneltlen eleştirilerin çok da haksız olmadığı ilerleyen yıllarda görülecekti. Cumhurbaşkanlığı makamının yeniden sivilleşmesi için yaklaşık çeyrek asır beklemek gerekecekti. Ordunun AP siyasetiyle özdeşleşmesi durumu ise özellikle 60'lı yılların sonuna kadar geçerliydi. 27 Mayıs sonrası ordu mensupları siyasal ve ekonomik yaşamın doğrudan içinde yer aldı. Bu durum onların toplumsal prestijlerinde artışı da beraberinde getirdi. Bu dönemde TSK mensubu tüm asker ve memurların katılımının zorunlu olduğu bir sosyal güvenlik kuruluşu olan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) kuruldu. Sahip olduğu bir takım imtiyazlar sayesinde ekonominin ulusal ve uluslararası aktörleriyle ortaklıklar kuran ve böylelikle ülkenin en önemli ekonomik topluluklarından biri olan OYAK, üyelerine yaptığı yardımlar, sağladığı hizmet ve kolaylıklar sayesinde onların yaşam seviyelerini yükselterek ayrıcalıklı toplumsal statülerini pekiştirdi.⁵⁹⁵ Siyasal ve ekonomik yönden elde edilen kazanımlar nedeniyle ordu, herhangi bir partiye yakın olmaktan çok rejimin istikrarını savunmaktaydı. Dolayısıyla dönem itibariyle ortaya çıkan ideolojik bölünmede rejimi değiştirmeye çalışan radikâl sol partilere değil, özel girişim düzenini destekleyen merkez-sağ partilere daha yakın durmaktaydı.⁵⁹⁶ Ordunun AP siyasetiyle özdeşleşmesiyle kastedilen aslında budur.

AP iktidarına yakın görünen, aslında kendi ayrıcalıklı konumunu savunmak isteyen ordu, yüksek komuta kademesinden oluşmaktaydı. Bunun dışında siyasal sistemde ortaya çıkan ideolojik bölünme ordu içerisinde de hissedilmekteydi. Örneğin, 1966 yılının başlarında Özgür Subaylar Komitesi ve Millî Kurtuluş Komitesi adlı örgütler tarafından dağıtılan bildirilerde iktidar, gayrî millî olmakla suçlanmakta, Türkiye'yi Amerika'nın bir ili gibi yönetmekle eleştirilmekte; halk, Atatürk'ün kutsal emanetlerinin ve 27 Mayıs ruhunun koruyucusu olan Türk ordusu ile birlikte mücadeleye çağırılmaktaydı.⁵⁹⁷ Dağıtılan bildiriler üzerine Genelkurmay Başkanlığı tarafından bir uyarı metni yayınlandı. Bu metinde, bazı rejim muhalifleri tarafından ülkedeki düzeni bozmaya yönelik gerçekleştirilen faaliyetlerde silahlı

⁵⁹⁴ Ahmad, Sürecinde, ss.200-201.

⁵⁹⁵ Osman Metin Öztürk, **Ordu ve Politika**, 2.Baskı, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000, ss.150-152.

⁵⁹⁶ Ahmad, Sürecinde, s.202.

⁵⁹⁷ Hükûmet Aleyhinde Bildiri Dağıtıldı, **Cumhuriyet**, 05.03.1966.

kuvvetler adının kullanılmasının vatana ihanet olduğu belirtilerek, TSK'nın Türk Milleti, TBMM ve onun hükûmetinin emrinde vazifesini yapmaktan başka bir düşüncesinin olmadığı ifade edildi.⁵⁹⁸ Yüksek komuta kademesinin bu dönemdeki ideolojik tutumunu gösteren bir diğer örneği, Sunay'ın Genelkurmay Başkanlığı döneminde Kara Kuvvetleri Komutanı olarak görev yapan Cemal Tural'ın o dönem emrindeki tüm birliklere gönderdiği bir emirde görmek mümkündür. Bu emirde Tural, *Komünizmle Mücadele El Kitabı* adındaki bir kitabın Kara Kuvvetleri ders programına alınmasını istemişti. Tural'ın emrinde şu ifadeler yer almaktadır: "Zararlı bir ideoloji olan komünizmin bütün yönlerini özet olarak ele almış bulunan bu kitap eratın anlayacağı bir dille yazılmıştır. Kara Kuvvetleri câması içinde bulunan bütün birlik, kurum ve karargâhların bu el kitabındaki konuları ders plânları içine alarak erata öğretmelerini rica ederim."⁵⁹⁹ Tural'ın komünizm karşıtlığı Genelkurmay Başkanlığı döneminde de devam etti. Kasım 1966'da tüm orduya gönderdiği bir emirde Tural, komünistlerin bir ihtilal yaparak ülkeyi ele geçirmek istediğini belirtti ve bu tür yıkıcı faaliyetlere karşı ordunun her zaman mücadeleye hazır durumda olmasını emretti. Demirel ise emirden haberdar olduğunu belirterek Tural'ı destekledi. AP grubunda da emrin tam zamanında yayınlanmış olduğu dile getirildi.⁶⁰⁰

Ordunun iktidarın ideolojisiyle özdeş bir tavır takınması, iktidarın cesaretlenmesini beraberinde getirdi. Komünizmle mücadele adı altında toplumun tüm kesimleri üzerinde ciddi bir baskı oluşturuldu. Ancak dünya ölçeğinde meydana gelen olayların da etkisiyle siyaset artık sokağa taşınmıştı. Üniversite öğrencileri ve işçiler artık siyasetin içinde ve sokaktaydı. Sağdaki ve soldaki gençler sokak çatışmalarında karşı karşıya gelmekteydi. Bu durum, askerî bir müdahaleye zemin oluşturacağını düşündüğünden Demirel için endişe vericiydi. Ancak ordu tarafından bu endişeyi haklı çıkaracak bir cevap gelmedi.

1969 yılının Mart ayında, Genel Kurmay Başkanlığı süresi sona eren Tural'ın yerine Memduh Tağmaç geçti. Bu dönemde AP-ordu ilişkileri eskisi gibi olmayacaktı. Ordu ve iktidarın karşı karşıya geldiği ilk olay daha önce ayrıntılarına yer verilen DP'lilere siyasal hakların iadesi konusuydu ve bu konuda geri adım atan

⁵⁹⁸Ordunun Adı Sinsi Emeller İçin Siper Diye Kullanılıyor, **Milliyet**, 13.03.1966.

⁵⁹⁹Org. Tural'ın Tamimi, **Cumhuriyet**, 29.04.1966.

⁶⁰⁰Ahmad, Sürecinde, ss.204-205

AP oldu. 1969 Seçimleri AP için kırılma noktasıydı. AP bu seçimden de birinci parti olarak çıksa da oy oranı yaklaşık %6 düşmüştü ve parti içerisinde ayrılıklar söz konusuydu. Bu ayrılıklar 1970 bütçesine 41 AP'li milletvekilinin olumsuz oy kullanması sonrası Demirel Hükûmeti'nin istifa etmek zorunda kalmasıyla zirveye ulaştı.⁶⁰¹ Bu dönemde AP'nin kendi içerisindeki bölünmenin yanı sıra, sağ siyasetin de bölünmesi söz konusuydu. Radikâl bir İslâmî tutum benimseyen MNP ve aşırı milliyetçi, militan bir parti olarak ortaya çıkan MHP sağ siyasetin yeni aktörleriydi. Türk siyasal hayatında artık bölünmüş bir sağ söz konusuydu. Zaten sokakta olan soldaki gençlerin karşısına sağın aşırı uçtaki bu yeni partilerini destekleyen gençlerin çıkmasıyla siyasal istikrarsızlık kaçınılmaz oldu.⁶⁰² Daha önce de belirtildiği gibi en önemli kaygısı siyasal istikrar olan ordunun bu ortama müdahale etmesi kaçınılmazdı. İlk müdahale 28 Mart 1970 günü gerçekleştirilen MGK ile geldi. MGK sonrası yayınlanan 152 numaralı kararda üniversitelerde yaşanan öğrenci olayları ele alınmış ve demokratik hukuk devleti sınırları içinde kalarak, tüm devlet kurumlarının anarşi hareketleri karşısında kendisine düşen görevi tereddütsüz yerine getireceği belirtilmişti.⁶⁰³ Darbe hazırlığında olduğu iddia edilen iki albayın tutuklanması ile açıkça görüldü ki, ordu içinde hareketlenme başlamıştı.⁶⁰⁴ İktidarın düzeni sağlama ve beklenen reformları gerçekleştirme konusundaki başarısızlığı artık yüksek komuta kademesini de rahatsız etmekteydi. Bu rahatsızlığın ilk işareti Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur tarafından MGK'ya sunulan bir dosya ile verildi. Batur bu dosyada, silahlı kuvvetler tarafından desteklenen kapsamlı bir reform programının hemen uygulamaya konulması ile parlamenter rejimin sağlıklı işleyebileceğini öngörüyordu. Bu talebinden beklediği sonucu alamayan Batur, MGK'nin teğmenden generale kadar her rütbeden subayı kapsayacak şekilde genişletilmesini ve ülke sorunlarını tarafsız bir gözle inceleyecek bir kurucu meclis kurulmasını öneren ikinci bir dosyayı doğrudan Sunay'a sundu. Sunay Demirel'i durumdan haberdar edip diğer komutanların görüşünü almak için ziyaretlerde bulundu. Diğer komutanların mevcut siyasal yapı içinde krize çözüm bulma taraftarı

⁶⁰¹Güler, s.77

⁶⁰²Feroz Ahmad, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Siyasi Partiler", **Türkiye Tarihi 1839-2010**, (Ed. Reşat Kasaba), çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, (Siyaset), ss.252-253.

⁶⁰³Seydi Çelik, **Devlet ve Asker Askeri Bürokrasinin Sistem içindeki Yeri**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2008, ss.493-494.

⁶⁰⁴Ankara'da Biri Emekli İki Albay Tutuklandı, **Milliyet**, 26.05.1970.

olmasıyla Batur'un girişimi yine başarısız oldu.⁶⁰⁵ Ancak ordu içindeki rahatsızlık iyiden iyiye gün yüzüne çıkmıştı. Bu rahatsızlığın son noktaya ulaşmak üzere olduğu Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç'ın 3 Mart 1971'de yaklaşık 300 subaya yaptığı bir konuşmada kendisini gösterdi. Tağmaç konuşmasında, ordu mensuplarından emir komuta zinciri içinde kalarak olaylardan uzak durmalarını istedi ve ordunun anayasal sınırlar ve demokratik düzen içinde gerekeni gerektiği zaman yapacağını dile getirdi.⁶⁰⁶

Ordunun "gerekeni" yapacağı tarih yavaş yavaş yaklaşıyordu. 4 Mart sabahı 4 Amerikan vatandaşı, solcu gençler tarafından kaçırıldı. Kaçırılan kişilerin 3 gün sonra serbest bırakılmasının ardından, 7 Martta Genelkurmay Başkanı Tağmaç kuvvet ve ordu komutanlarını olayları görüşmek üzere Ankara'ya çağırdı. Bu çağrı üzerine, daha önce plânladıkları müdahale plânını hayata geçirmek üzere 9 Mart günü toplanan askerler Faruk Gürler'in beklenen emri vermemesi nedeniyle bu girişimden vazgeçtiler. Tağmaç'ın düzenlediği toplantı 10 Mart'ta gerçekleşti. Bu toplantıya katılanlar arasında isimleri ilerleyen yıllarda tekrar duyulacak Kenan Evren, Bülent Ulusu, Turgut Sunalp gibi komutanlar da vardı. 10 Mart günü gerçekleştirilen toplantıda, uyarıdan tam anlamıyla darbeye kadar her türlü seçenek tartışıldı. Ertesi gün, Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanları tekrar bir araya geldi. Bu toplantıda hükûmeti uyaran bir muhtıra yayınlanmasına karar verildi.⁶⁰⁷ 12 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve diğer kuvvet komutanlarının imzasıyla yayınlanan muhtıradan, meclis ve hükûmet ülkeyi anarşiye sürüklemekle, anayasanın gerektirdiği reformları geciktirmekle ve Atatürk devrimlerine bağlı olmamakla suçlanıyordu. Muhtıradan anarşiyi giderecek ve gerekli reformları hayata geçirecek bir hükûmet kurulmazsa ordunun doğrudan yönetime el koyacağı ifade edilmekteydi.⁶⁰⁸ Ordu tarafından yöneltilen bu tehdit karşısında bir çıkış yolu olmayan Demirel, istifa etmek zorunda kaldı. Ülke 1973 yılındaki seçimlere kadar asker-sivil uzlaşısına dayanan hükûmetler tarafından yönetildi.⁶⁰⁹

⁶⁰⁵M. Öztürk, s.79; Ahmad, Sürecinde, s.211

⁶⁰⁶Orgnl. Tağmaç 300 Subayla Görüştü, **Cumhuriyet**, 04.03.1971.

⁶⁰⁷Birand vd., 12 Mart, ss.199-213

⁶⁰⁸Kemal Karpaz, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, (Asker), s.255.

⁶⁰⁹Ümit Cizre, "İdeoloji, Bağlam ve Menfaat: Türk Ordusu", **Türkiye Tarihi 1839-2010**, (Ed. Reşat Kasaba), çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, (Menfaat), ss.322-323.

5. Dönemin Değerlendirilmesi

27 Mayıs Müdahalesi sonrası yaşanan süreç, Türkiye siyasetinin açıklanması noktasında merkez-çevre paradigmasının hâkim konumunun sorgulanmasını beraberinde getirdi. Bu süreçte beklenen aksine merkezin değerlerinin yeniden üretilmesi söz konusu olmadı. MBK yönetimi bu dönemde merkezin değerlerinin yeniden üretilmesinden ziyade çevrenin merkeze tehlike oluşturacak yeni değerler üretmesini engelleyecek ya da sınırlandıracak denetim mekanizmaları oluşturdu. MGK, AYM gibi bu mekanizmalar ilerleyen dönemde merkez-çevre mücadelesinde önemli aktörler olarak rol oynayacaklardı.

AP iktidarı, 27 Mayıs tecrübesinden çıkarılan derslerle geleneksel merkezin aktör ve değerleriyle karşı karşıya gelen bir siyaset anlayışından uzak durmayı tercih etti. Bu bağlamda geleneksel çevreye ilişkin değerlerin siyasal alana taşınması doğrudan siyasal iktidarın politikaları olarak gündeme gelmedi. Gerek iktidar partisi mensuplarının gerekse de çeşitli STK ve bürokratların girişimleri merkez-çevre mücadelesi içerisinde değerlendirilebilecek gelişmelerin yaşanmasına neden oldu.

1965 sonrasında iktidarı tek başına ele geçiren AP, bürokrasinin çeşitli kademelerinde kadrolaşmaya gitse de başta askerî bürokrasi olmak üzere geleneksel bürokratik elitin önemli aktörleri ile uyumlu bir ilişkiyi tercih etti. Bu uyumlu ilişkide hem AP'nin çevrenin geçmiş iktidar deneyiminden çıkardığı dersler, hem ordunun önemli ve güçlü bir aktör olarak siyasetin içerisinde yer alması hem de dönemin ideolojik bölünmelerinde ordunun AP yanlısı bir tutumu tercih etmesi önemliydi. Dolayısıyla bu dönem, merkez-çevre ikiliğini oluşturan kültürel değerler üzerinde ciddi çatışmaların yaşanmadığı, bürokrasi ile siyasal iktidar arasında uyumlu bir ilişkinin görüldüğü, eğer bir uyuşmazlık söz konusu ise de bu uyuşmazlığın geleneksel merkezin aktörlerinin isteği doğrultusunda çözüme kavuşturulduğu bir dönemi ifade etmektedir.

C. 1971-1980 Dönemi: Uzak Çevrenin İktidar Ortaklığı

1971 Muhtırası, altında hem parlamenter rejim taraftarı Tağmaç ve Sunay'ın, hem de reformist olarak anılan Gürler ve Batur'un imzalarının olması nedeniyle ordu içindeki uzlaşmanın bir ürünü olarak kabul edilmişti. Bu durum muhtıranın özellikle

sol kesim tarafından memnuniyetle ve ümitle karşılanmasına neden oldu.⁶¹⁰ Ancak 12 Mart Muhtırası her ne kadar Demirel Hükûmeti'ne karşı verilmiş olsa da, müdahale sonrası dönemin sol siyasetine daha çok zarar verdiğini söylemek yanlış olmaz. Darbeden birkaç gün sonra ordu içinde sol siyasete yakın olan ve 9 Mart günü gerçekleştirilmesi plânlanan sol darbenin lider kadrosunda yer alan 5 general, 1 amiral ve 8 albay emekliye sevk edildi.⁶¹¹ Bu dönemde ayrıca, özellikle banka soygunları, fidye için adam kaçırma gibi eylemlerin sürmesi ve özellikle İsrail İstanbul Başkonsolosunun öldürülmesi ile zirveye çıkan radikâl sol hareket karşısında sol siyasetin toplumun her alanındaki temsilcilerini kapsayan köklü bir tasfiye süreci yaşandı.⁶¹²

1971 Müdahalesi, ordunun iktidarı doğrudan ele almayıp sivil siyaset üzerinde denetim mekanizması olarak varlığını sürdürdüğü bir müdahaleydi. Bu anlamıyla kendisinden önceki ve sonraki müdahalelerden farklı bir niteliğe sahipti.⁶¹³ Türkiye'de 1971-1973 yılları arasında, ordunun desteği ile hareket eden, olağandışı hükûmetlerin görev yaptığı bir dönem yaşandı. Bu dönemde ikisi Nihat Erim diğerleri ise Ferit Melen ve Naim Talu başbakanlığında olmak üzere 4 hükûmet kuruldu. Bu hükûmetlerin tamamı ordunun desteği ile görev yapsa da reform yasaları, Anayasa değişiklikleri ve Bakanlar Kurulu'nda görev yapacak bakanlar konusunda siyasal partilerle ciddi uyuşmazlıklar yaşadılar. Ordunun sistem üzerindeki etkisi bu uyuşmazlıkların yaşandığı dönemlerde açıkça gün yüzüne çıktı. Örneğin reform yasalarının beklenen hızla çıkarılmaması konusunda şikâyetlerini dile getiren Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler, reform yasalarının çıkarılmasının çeşitli taktiklerle engellemeye çalışıldığının ordu tarafından bilindiğini ve bu konuda geri adım atmayacaklarını dile getirdi.⁶¹⁴ Gürler'in mesajından kısa bir süre sonra Demirel'e Bakanlar Kurulu'ndan çekilen AP'li bakanlar ile ilgili çok sert bir uyarı verildi. Bu uyarı doğrudan Sunay tarafından ordunun görüşü olarak Demirel'e iletildi.⁶¹⁵ Ordu denetiminin zirveye ulaştığı nokta ise 1972 yılının Mart

⁶¹⁰Semih Vaner, "Ordu", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Irvin C. Shick ve Ahmet Tonak), 6. Baskı, çev. Aydın Pesen ve Neşe Balkan, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, ss.394-395.

⁶¹¹Birand, 12 Mart, s.227

⁶¹²Özdemir, ss.227-228

⁶¹³Carter Findley, **Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, 2.Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.316

⁶¹⁴Gürler: Komuta Heyetinde Fikir Ayrılığı Yok, **Cumhuriyet**, 29.09.1971.

⁶¹⁵Sunay Demirel'i Sert Şekilde Uyardı, **Milliyet**, 10.10.1971.

ayında yaşandı. 27 Mart'ta olağanüstü toplanan MGK sonrası açıklanan 169 sayılı kararda, Başbakan Nihat Erim'in reform yasalarını çıkarma konusunda siyasal partilerden gereken desteği göremediğini iletmesi üzerine Sunay'ın bu konuda partileri uyarması istendi ve kararın sonunda MGK'nin devletin bekâsı için görüşlerini belirtmeye devam edeceği ve gereken tedbirleri almaya karar verdiği ifade edildi.⁶¹⁶

1971-1973 döneminde merkez-çevre mücadelesi içerisinde değerlendirilebilecek birkaç önemli gelişme yaşandı. Bunlardan biri önceki yıllarda da yaşanan DP'lilere siyasal hakların iadesi konusunun tekrar gündeme gelmesiydi. Konu, ordunun hakların iadesinin 12 Mart'ın ruhuna aykırı olduğunu açıklamasıyla bir kez daha rafa kalktı.⁶¹⁷ 12 Mart sonrasında geleneksel çevreye yönelik ilk müdahale MNP'nin kapatılması ile yaşandı. Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından açılan kapatma davasında parti 13 avukat tarafından savunuldu. MNP, kapatılma davasında birçoğuna çalışmanın bir önceki bölümünde yer verilen söylem ve eylemlerden dolayı suçlanmıştı. Suçlamalar sonrası parti AYM tarafından Anayasa'ya ve Siyasal Partiler Kanunu'na aykırı hareket ettiği gerekçesiyle kapatıldı. Partinin kapatılma gerekçesi olarak ise düzeni dinî esaslara dayandırmak istemek, TCK'den 163. Maddeyi kaldırmayı amaçlamak, ortaokullarda din derslerinin mecburî olmasını savunmak hilafetin geri gelmesini faydalı görmek vb. nedenler gösterildi.⁶¹⁸ Böylelikle 1961 Anayasası ile birlikte yaratılan denetim mekanizmalarından biri, siyasal parti kapatma konusunda ilk icraatını gerçekleştirdi ve uzak çevrenin siyasal partisi kapatıldı. Ancak sistemden tasfiye edilen sadece partinin ismiydi. Erbakan'ın siyasal hareketi yaklaşık 1 yıl sonra Millî Selamet Partisi (MSP) adıyla tekrar sahneye çıktı. Partinin kurucu kadrosu içinde hiçbir MNP üyesi yoktu. Genel Başkan Süleyman Arif Emre'ydi. Kısa sürede ülke çapında örgütlenmesini tamamlayan parti, 1973 seçimlerinden itibaren ülke siyasetinin belirleyici aktörlerinden biri oldu.⁶¹⁹

1971 yılında eğitim alanında çevrenin denetim altına alınmasına yönelik adımlar atıldı. İlk olarak 14 yaşından küçük ve ilkokul mezunu olmayan çocukların bulunduğu izinsiz Kur'an kurslarının kapatılacağı açıklandı. Bu doğrultuda Ekim

⁶¹⁶Çelik, ss.506-507.

⁶¹⁷Silahlı Kuvvetler Siyasî Affı Karşı, **Cumhuriyet**, 12.12.1972.

⁶¹⁸Millî Nizam Partisi Kapatıldı, **Milliyet**, 22.05.1971.

⁶¹⁹Çakır, Ayet, s.216

ayında çıkartılan bir yönetmelikle ülkedeki tüm Kur'an kursları devletleştirilerek DİB'e bağlandı. Böylelikle Kur'an kursları üzerinden örgütlenen ve devletten bağımsız hareket eden cemaatlara bir darbe vuruldu.⁶²⁰ Merkez-çevre mücadelesinin önemli kurumlarından biri olan İHO bu dönemde de gündeme geldi. İmam hatip mezunlarına duyulan ihtiyaç ve bu kişilere sağlanabilecek istihdam konularında gerçekleştirilen bir dizi çalışma neticesinde yayınlanan bir kararla İHO'nun birinci kısımları kapatıldı ve bu okullar 4 yıllık eğitim veren meslek okulları olarak tanımlandı. Ancak yaklaşan 1973 Seçimleri öncesi yapılan bir yasal değişiklikle İHO'nun⁶²¹ adı "İmam Hatip Lisesi" (İHL) olarak değiştirildi ve bu okullarda okuyan öğrencilere üniversiteye giriş imkânı tanındı.⁶²²

Bu döneme bürokrasi açısından bakıldığında, muhtıra sonrasında özellikle sol eğilimli bürokratların ağırlıkta olduğu yoğun bir tasfiye süreci yaşandı. Sol eğilimli bürokratların yanında yeni yönetimin görüşleriyle ters düşen her kademedeki ve her kesimden bürokrata görevden el çektiler. Daha önce belirtildiği gibi bu tasfiye hareketine maruz kalan önemli isimlerden biri de yeni yönetimin devletçi ekonomi politikasıyla uyuşmayan DPT Müsteşarı Özal'dı.

1971-1973 döneminde görev yapan ilk Diyanet İşleri Başkanı, 1968 yılından itibaren görevi vekâleten yürüten Lütfi Doğan'dı. Görevi süresince siyasal iktidarlara bir problem yaşamayan Doğan, 1972 yılının Ağustos ayında Dr. Lütfi Doğan'ın başkanlığa asaleten atanması ile görevinden ayrıldı. Ardından Millî Görüş hareketi içerisinde aktif siyasette yer aldı.⁶²³

11. Diyanet İşleri Başkanı olarak görev yapan Dr. Lütfi Doğan merkez-çevre ikiliği açısından ilgi çekici bir karakterdir. Kurtuluş Mücadelesinde görev alan bir subayın oğlu olan Doğan, başta Türkçe ezan ve Türkçe ibadet olmak üzere merkezin değerler düzenine ilişkin olumlu bir tavır sahibiydi. Örneğin, ezanın hangi dilde okunduğundan ziyade, okuyanın yeteneğinin daha önemli olduğunu dile getirmekteydi.⁶²⁴ Doğan'ın başkanlığı döneminde yaşanan başka bir örnek olay ise ordu ile Başkanlık arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından anlamlıdır. Başkan Dr.

⁶²⁰Nebiler, Şariatçılar, s.14.

⁶²¹Dönem itibarıyla birinci devre imam-hatip okulları kapalı olduğu için ikinci devre imam-hatip okulları kastedilmektedir.

⁶²²Gökçe, ss.216,220

⁶²³Öcal, Başkanları, s.97

⁶²⁴Öcal, Başkanları, s.222

Lütfi Doğan, 1972 yılının Şubat ayında geçmiş iki dinî bayramda Başkanlığın faaliyetleri sonucu halktan toplanmış yaklaşık 2,5 milyon lirayı Hava ve Deniz Kuvvetleri vakıflarına bağışladı. Bağış ile ilgili konuşan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, bağışın maddî yönünden ziyade, Atatürkçü ve aydın din adamlarının ordunun yürüttüğü çabalara verdiği desteği göstermesi açısından manevî yönünün daha önemli olduğunu dile getirmişti.⁶²⁵ 1976 yılında görevden alınan Dr. Doğan, 1977 Seçimlerinde CHP'den Malatya Milletvekili seçildi ve kısa bir dönem Devlet Bakanlığı yaptı.⁶²⁶

12 Mart Muhtırası ile başlayan ordunun kontrolündeki siyaset döneminin sona ermesi iki aşamalı olarak gerçekleşti. Bunlardan ilki 1973 yılının Mart ayında görev süresi dolan Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın yerine yeni bir ismin seçilmesi noktasında yaşandı. Anayasadaki yetkileri bakımından sembolik bir güce sahip olan cumhurbaşkanlığı koltuğu için yapılacak seçimin böylesine bir kırılma noktası oluşturmasının nedeni, ordu ile siviller arasındaki mücadeleye sahne olmasıydı.⁶²⁷ Cumhurbaşkanlığı seçimi yaklaşırken 9 Şubat günü yapılan Yüksek Askerî Şura (YAŞ) toplantısında ordunun istediği Cumhurbaşkanı tipi ortaya kondu: tarafsız, partisiz, 27 Mayıs ve 12 Mart'a karşı çıkmamış, TSK'nin dilinden anlayan birisi. Bu tarif ile aslında tek bir kişi işaret ediliyordu: Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler. Ordunun adayı Gürler, 5 Mart günü ordudan emekliliğini isteyerek üniformasını çıkardı. Aynı gün Sunay tarafından tabîi senatörlüğe atandı. Gürler'in ardından Genelkurmay Başkanlığına Kara Kuvvetleri Komutanı Semih Sancar getirildi. Ancak bu atama cumhurbaşkanlığı seçimlerinin sonucunu da etkileyecekti. Çünkü Gürler'den sonra ordunun en kıdemli komutanı olan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, kendisinin Genelkurmay Başkanı olarak atanması şartıyla Gürler'in adaylığına destek verecekti. Ancak bu beklentisi boşa çıktı ve ordu teamüllerine dayanılarak Sancar bu göreve atandı. Gürler'in adaylığı siyasetçilerden büyük tepki gördü. Başta Demirel ve Bülent Ecevit olmak üzere birçok siyasetçi ciddi tehditler almalarına rağmen, Genelkurmay Başkanı olan kişi Cumhurbaşkanı olur şeklinde bir gelenek oluşmasından ve bu geleneğin Meclisi şekilden ibaret kılacağından endişe

⁶²⁵Diyanet İşleri Hava Ve Deniz Vakıflarına 2.5 Milyon Lira Bağışta Bulundu, **Milliyet**, 04.02.1972, ss.1,9

⁶²⁶Öcal, Başkanları, s.175

⁶²⁷Özdemir, s.234

ederek Gürler'in adaylığına karşı çıktılar. 13 Mart günü Meclis'te yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimleri çok gergin bir havada geçti. Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur dışındaki tüm kuvvet komutanları ve Genelkurmay Başkanı Meclis'teki yerini almıştı. Meclis içerisinde sürekli şehirde tankların dolaştığı, çeşitli birliklerin harekete geçtiği söylentileri dolaşıyordu. Ancak siyaset kanadı geri adım atmadı ve yapılan oylamada yeterli oyu alamayan Gürler, AP adayı Tekin Arıburun'un da gerisinde kaldı. Hiçbir adayın seçilmek için yeterli çoğunluğu sağlayamadığı seçimlerin sonraki turlarında da bir sonuç alınamadı. Çözüm yine siyasetçiler tarafından bulundu. Emekli amiral ve büyükelçi olan Fahri Korutürk, CHP ve AP'nin ortak adayı olarak Cumhurbaşkanı seçildi. Bu sonuç, ordunun doğrudan aday gösterdiği birinin Cumhurbaşkanı seçilmemesine rağmen yine ordu mensubu birinin seçilmesiyle bir orta yol bulunduğu anlamına gelmekteydi.⁶²⁸

İkinci aşama ise Ekim 1973'te yapılan genel seçimler ile yaşandı. Seçim sonucunda Ecevit liderliğindeki CHP %33,3'lük oy oranı ile birinci parti oldu. CHP'yi %29,8 oy oranı ile AP takip etti. AP'den ayrılan bir grubun Ferruh Bozbeyli liderliğinde kurduğu Demokratik Parti (Dp) %11,9'luk oy oranı ile 45 milletvekili çıkardı. MSP'nin %11,8 oy alarak 48 milletvekili çıkardığı seçimlerde, Turhan Feyzioğlu genel başkanlığındaki Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) %5,3 oy ile 13 milletvekilliği, MHP ise %3,4 oy ile 3 milletvekilliği kazandı.⁶²⁹ Türk sağ, 1960'lı yılların sonunda başlayan kendi içindeki parçalanmanın bedelini, tek başına iktidar gücünü kaybederek ödedi. 1973 seçimleri ile başlayan 1980 yılında sona eren bu dönemde hiçbir parti tek başına iktidar olamadı. Ülke, istikrarsız koalisyon hükûmetleri tarafından yönetildi.⁶³⁰

Seçim sonuçlarındaki bölünmüşlük hükûmetin kurulma sürecine de yansdı. Hükûmeti kurma görevini alan Ecevit, tek başına iktidar olması için gerekli olan sandalye sayısına sahip olmadığından parlamentodaki sağ partilerle ittifak yapmak zorundaydı. Ancak bu partiler CHP ile koalisyona sıcak bakmıyordu. Yaklaşık 3 ay süren çabalar sonunda belki de en uzak görünen senaryo gerçekleşti ve CHP-MSP koalisyonu kuruldu. Bu koalisyon, uzak çevreyi temsil eden İslâmcı siyasal hareketin

⁶²⁸Mehmet Ali Birand, Hikmet Bilâ ve Rıdvan Akar, **12 Eylül Türkiye'nin Miladı**, 5.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2006, (12 Eylül), ss.18-25.

⁶²⁹Özdemir, s.236

⁶³⁰Findley, ss.316.

ilk defa iktidar kademesine yükselmesi anlamına gelmekteydi. Seçim sonucunda siyaset tekrar sivillerin kontrolüne geçmişti.

1973-1980 dönemi Zürcher'in bir çıkar birlikteliği olarak nitelendirdiği CHP-MSP koalisyonu ile başladı.⁶³¹ Daha ilk günden iktidar ortakları arasında yaşanan krizlere sahne olan bu koalisyon için kırılma noktası Kıbrıs Barış Harekâtı oldu. Bu harekâtın kendisine kazandırdığı siyasal popülariteyi oya çevirmek isteyen Ecevit istifa etti. Ancak meclisteki diğer parti grupları Ecevit'in bu stratejik hatasını iyi okuyup erken seçimi önlemek istiyorlardı. Sadi Irmak yönetimindeki geçici bir kabinenin ardından, AP, MSP, CGP, MHP ve bağımsızlardan oluşan ve adına Milliyetçi Cephe (MC) denecek bir koalisyon kurdular. Bu koalisyon ülkeyi 1977 seçimlerine kadar götürdü. Seçimlerden yine birinci parti çıkan Ecevit'in hükûmet kurma çabaları sonuç vermeyince AP, MSP ve MHP tarafından 2. MC koalisyonu kuruldu. Ancak bu koalisyon ilkinde oranla çok daha kısa süreli oldu ve 1978 yılının başında Ecevit bağımsızlarla birlikte yeni bir kabine oluşturdu. 1979 yılındaki Cumhuriyet Senatosu seçimleri CHP'ye olan desteğin azaldığını göstermekteydi. Bunun üzerine Ecevit istifa etti ve bu kez de Demirel bağımsızların desteğini alarak yeni bir hükûmet kurdu. 7 yılda 8 farklı hükûmetin görev yaptığı bu dönem, beklenildiği gibi zayıf, güvenliksiz ve istikrarsız bir siyasal ortam doğurdu. Bu güvensizlik ve kargaşa durumu ise yakından tanınan misafirin kapıyı tekrar çalmasıyla son buldu.

1973-1980 döneminin bu çalışma açısından özelliği ise, uzak çevrenin siyasal alandaki en önemli temsilcisi olan MSP'nin iktidar kademesinde elde ettiği güç sayesinde çevreye ait radikâl değer ve tutumların merkeze taşınmasında etkin bir rol oynamasıydı. MSP'nin iktidar ortaklıkları ve bu ortaklıklar dönemindeki uygulamaları uzak çevrenin ideolojisi olan İslâmcı siyasetin merkezin devletçi-seçkinci kanadı tarafından da kısmî bir kabul görmesi anlamına geliyordu.⁶³²

CHP-MSP koalisyonu ile başlayan ve ardından MC hükûmetleri ve bağımsızların desteği ile kurulan hükûmetler ile devam eden bu dönem, özellikle aşırı uçtaki partiler için önemli fırsatlar doğurmuştu. Koalisyon ortağı olmak, MSP ve MHP için yasama kademesinde kazanılan meşrûluğun yürütme kademesinde de kazanılması anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu partiler, koalisyon ortaklığını, kendi

⁶³¹Zürcher, s.377

⁶³²Şaylan, İslamiyet, s.60

ideolojilerini uygulamak için bir araç olarak görmekteydi. Bu durum özellikle Meclis içinde sahip olduğu sandalye sayısı nedeniyle anahtar parti konumunda olan ve bu konumu koalisyon pazarlıklarında bir koz olarak kullanan MSP için daha belirgindi.⁶³³ Bu dönemde başta MSP olmak üzere çevrenin siyasal temsilcilerinin, toplumsal yaşamın her alanında, kendilerine ait değer ve inanışların merkeze taşınmasında önemli bir kısmı başarıya ulaşan bir kısmından ise sonuç alınamayan çok sayıda girişimleri oldu.

1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: TCK Üzerinden Hamleler

CHP-MSP koalisyonunda merkez-çevre mücadelesinin sahne alışıında ilk adım beklenilenin aksine MSP'den gelmedi. Dp Diyarbakır milletvekili Hasan Değer meclise verdiği bir kanun teklifi ile hafta tatilinin Cuma günü yapılmasını önerdi. Ancak özellikle CHP'nin sert eleştirileri sonrası, önerinin meclis gündemine alınması AP ve MSP'nin desteğine rağmen reddedildi.⁶³⁴ Teklif yaklaşık 3 ay sonra iç tüzük gereği gündeme alındı. MSP meclis oturumundan birkaç gün önce teklifi destekleyeceğini açıkladı. Kanun teklifinin görüşülmesinde MSP grubu adına söz alan Konya milletvekili Şener Battal, tatil günlerinin toplumsal mecburiyetlere göre belirlendiğini, kişilerin ibadet ihtiyaçlarının da bir zorunluluk olduğunu belirtti. Battal, İslâm dininde Cuma gününün tatil olması gibi bir durumun söz konusu olmadığını ve bu nedenle de teklifin lâikliğe aykırılık oluşturmayacağını savundu. Teklifin aleyhinde konuşmak için söz alan CHP İstanbul milletvekili Necdet Uğur ise, konunun sadece Cuma namazı üzerinden değerlendirilmesinin bir yanıltma olduğunu ve bu teklifin yüzyıllardır süren bir hesaplaşmayı tekrar gündeme getirmeyi amaçladığını belirtmiş ve teklifi dini siyasete alet etmek olarak değerlendirmişti. Hükûmet adına konuşan Çalışma Bakanı Önder Sav ise hafta tatilinin değiştirilmesine gerek görülmediğini ifade etti. Yapılan oylama sonucunda teklif, 107 kabul oyuna karşılık 159 oyla reddedildi.⁶³⁵ Hafta tatilinin Cuma günü olması konusunda bir sonuç alınamamış olsa da 1975 yılının Haziran ayında dinî ve

⁶³³Ali Yaşar Sarıbay, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası MSP Örnek Olayı**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, (MSP), ss.188-189.

⁶³⁴Cuma Tatili Konusu Meclisi Karıştırdı, **Milliyet**, 08.03.1973.

⁶³⁵TBMM, **MilletMeclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:6, Toplantı:1, 11.06.1974, ss.65-71.

manevî değerlere duyulan saygının bir göstergesi olarak, *Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun*'un 2. Maddesinde değişiklik öngören kanun teklifi kabul edildi ve arife günlerinin yarım gün tatil yapılmasına karar verildi. Buna göre Ramazan (şeker) bayramı tatili 3,5 güne, kurban bayramı tatili ise 4,5 güne çıkarıldı.⁶³⁶

CHP-MSP iktidarının ilk günlerinden itibaren iki konu doğrudan gündeme oturdu. Bunlardan biri DP'lilere siyasal hakların iadesini sağlayacak Anayasa değişikliği, diğeri ise genel af konusuydu. Bu konulardan ilki mecliste öncelikli olarak görüşüldü ve önce mecliste, ardında senatoda değişiklik kabul edildi. Anayasanın milletvekili seçilme yeterliliğini ve bu yeterliliğin istisnalarını düzenleyen 68. Maddesinden "affa uğramış olsalar dahi" ifadesi çıkarıldı ve affedilenlerin seçilme yeterliliğini düzenleyen geçici 11. Madde yürürlükten kaldırıldı.⁶³⁷

CHP-MSP ortaklığının en önemli krizlerinden biri Genel Af Yasası konusunda yaşandı. Genel af ve daha sonra değineceğimiz Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) konuları, TCK maddeleri üzerinden merkez-çevre mücadelesine sahne oldu. İktidarın tüm fikir suçlarını kapsayacak bir şekilde hazırladığı Genel Af tasarısı mecliste ilk hâli ile kabul edildi. Ancak tasarı Cumhuriyet Senatosu'nun Anayasa ve Adalet Komisyonu'nda görüşülürken sol ideolojiyi benimseyen kişilerin cezalarına dayanak oluşturan TCK'nin 141. ve 142. Maddeleri af kapsamının dışında bırakıldı. Tasarının komisyon tarafından değiştirilerek geri gönderilmesinin ardından bir karma komisyon oluşturuldu ve bu komisyonda 141. ve 142. Maddelerinin kapsam dışı bırakılması kabul edilmekle birlikte tasarı üzerinde bazı değişiklikler yapıldı. Sonuçta nihaî kararın verileceği meclis oturumunda 3 farklı metin oylanacaktı. Bu oylamada iktidar, tasarının ilk hali ile kabul edilmesini savunurken, muhalefet solcuların kapsam dışında bırakılmasını istemekteydi. Bu noktada iktidar ortağı MSP içinden 20 kadar milletvekilinin muhalefet tarafında yer almasıyla karma komisyonun metni kabul edildi ve 141. ve 142. Maddeler kapsam dışında bırakıldı. Karma komisyon metni ayrıca DP iktidarında Osmanlı Hanedanı'nın kadınlarına verilen geri dönüş hakkını hanedanın erkek mensuplarına da tanımaktaydı. Ayrıca TCK'nin lâiklik karşıtı eylem ve

⁶³⁶TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:12, Toplantı:2, 10.06.1975, s.79

⁶³⁷Siyasi Hakların İadesi Gerçekleşti, **Son Havadis**, 17.04.1974.

düşüncelerin yargılanmasına dayanak oluşturan 163. Maddesi de af kapsamına dâhil edildi.⁶³⁸ MSP milletvekillerinin iktidarın teklifi aleyhine oy kullanması, koalisyonun geleceğinin tartışılmasını beraberinde getirdi. Meclisteki af oylaması konusunda düşüncelerini dile getiren Ecevit, "yarın başka konularda da benzer durumlarla karşılaşmayacağımızın bir güvencesini göremiyorum" diyerek koalisyon ortaklığının sağlam bir zeminde yürümediğini açıkça ortaya koydu.⁶³⁹ Af konusunda son sözü ise AYM söyledi ve Af Yasası'nın, 141. ve 142. Madde suçlularını af kapsamı dışında bırakan maddesini iptal etti.⁶⁴⁰

TCK ekseninde gelişen bir diğer ayrılık ise DGM'lerin kapanma sürecinde gündeme gelen yeni bir kanun taslağı ile ortaya çıktı. DGM'ler 12 Mart sonrası gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri ile devlet güvenliği ile ilgili yargılamaların süratle sonuçlanması için kuruldu. Ancak CHP'nin başvurusu sonrası AYM, 11 Ekim 1975'te bir yıl sonra yürürlüğe girmek üzere bu mahkemelerin kapatılmasına karar verdi. 1976 yılında DGM'lerin kapatılma tarihi yaklaşırken I. MC Hükûmeti'nin ortakları mahkemelerin varlığının devam etmesini amaçlayan ancak içerik konusunda birbirlerinden farklı olan kanun teklifleri hazırladılar. Bu noktada MSP, lâiklik karşıtı suçların ve Nurculuğun yargılandığı 163. Maddenin DGM'lerin görev alanı dışında bırakılmasını, CGP ise kanunun eski şekliyle kalmasını istemekteydi.⁶⁴¹ AP ise önceleri temkinli davranmakla birlikte ilerleyen dönemde MSP tarafında yer aldı. Hatta Başbakan Demirel konu ile ilgili yaptığı açıklamada, "tesbih çeken ile tetik çeken bir tutulmamalıdır" diyerek 163. Maddeden dolayı dindar insanların zulüm gördüğünü ve bu maddenin gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmişti.⁶⁴² Ancak koalisyon ortakları çok uzun süre ortak bir noktada buluşamadı. Ne MSP ne de CGP geri adım attı. AP ve MSP kanadı 11 Ekim öncesi DGM Yasası'nın görüşülmesi için meclisi olağanüstü toplantıya çağırırsa da hem CHP'nin yasanın görüşülmesini çeşitli yöntemlerle engellemesi hem de koalisyon içinde fikir birliğinin olmaması nedeniyle yasanın çıkması mümkün olmadı ve DGM'ler kapandı.⁶⁴³

⁶³⁸Mehmet Ergin, **Dünden Bugüne Necmettin Erbakan**, Akis Kitap, İstanbul, 2006, s.78

⁶³⁹Koalisyon Sallanıyor, **Son Havadis**, 16.05.1974.

⁶⁴⁰Fikir Suçları Da Af Kapsamına Giriyor, 03**Cumhuriyet**,.07.1974.

⁶⁴¹DGM ve 163. Madde, **Milliyet**, 19.06.1976.

⁶⁴²Demirel: 163. Maddenin Islah Edilmesi Gerekir, **Milliyet**, 23.07.1976.

⁶⁴³Orhan Apaydın, "DGM'lerin Sonu", **Cumhuriyet**, 11.10.1976.

I. MC Hükûmeti döneminde sonuç alınamayan bir diğer girişim ise imam-hatip mezunlarının harp okullarına girmesine olanak veren önergeydi. Konu 1975 yılında Askerî Personel Kanun Tasarısı'nın Millî Savunma Komisyonu'ndaki görüşmelerinde gündeme geldi. Komisyona bir önerge veren MSP'li İhsan Karaçam meslek lisesi mezunlarının da Harp Okulu'na girebilmelerine izin verilmesini istedi. Ancak önerge komisyonda reddedildi. İkinci adım aynı kanunun Plân ve Bütçe Komisyonundaki görüşmelerinde atıldı ve bu kez AP'li Ömer Çakıroğlu tarafından verilen önergede kanun tasarısındaki lise mezunlarının Harp Okulu'na girebileceğine ilişkin ifadenin lise ve dengi okullar şeklinde değiştirilmesi istendi. Komisyonun CHP'li üyeleri önergeyi sert bir şekilde eleştirildiler ve önergenin kabul edilmesi durumunda ordunun mollalara teslim edileceğini dile getirdiler. Ancak bu eleştiriler bir sonuca ulaşmadı ve önerge komisyonda kabul edildi.⁶⁴⁴ Ancak tasarının mecliste görüşüleceği oturum öncesinde CHP tarafından verilen önergeyle meslek lisesi mezunları ifadesinin kanundan çıkarılması istendi. Önerge AP'nin desteği ile kabul edildi ve imam-hatip mezunlarının Harp Akademisi'ne girebilme ihtimali ortadan kalktı.⁶⁴⁵

1977 yılının son gününde Meclis'te yapılan gensoru oylaması neticesinde II. MC Hükûmeti'nin düşmesinden birkaç gün sonra, Yargıtay Başsavcılığı 1977 Yerel Seçimleri propaganda sürecinde radyo ve miting konuşmaları incelenen Erbakan'ın lâiklik karşıtı söylemlerde bulunduğu gerekçesiyle partiden ihraç edilmesini isteyen bir yazıyı MSP'ye gönderdi. Aynı yazıda Erbakan'ın ihraç edilmemesi durumunda *Siyasî Partiler Kanunu*'na göre partinin kapatılması için AYM'ye başvurulacağı da belirtildi.⁶⁴⁶ İstek hakkında itiraz hakkını kullanacağını belirten MSP kanadı ise bu hakkı kullanmakla birlikte, ilgili kanunda siyasal partilerin kapatılmasına ilişkin hususları düzenleyen maddelerde değişiklik öngören bir kanun teklifi verdi. Kamuoyunda "Erbakan'ı Kurtarma Yasası" olarak adlandırılan yasa, parti genel başkanlarının veya üyelerinin ancak haklarında kesinleşmiş bir mahkeme kararı olması durumunda soruşturmaya tabi tutulabileceğini ve kanunun eski haline göre yapılmış işlemlerin ve bu işlemlerin sonuçlarının ortadan kalkacağını düzenlemekteydi. Yasanın Meclis oturumunda görüşülmesi sırasında CHP adına söz

⁶⁴⁴İmam Hatipliler Harp Okuluna Girebilecek, **Cumhuriyet**, 27.06.1975.

⁶⁴⁵İmam Hatiplilerin Harp Okullarına Alınmasını Meclis Reddetti, **Cumhuriyet**, 01.07.1975.

⁶⁴⁶Erbakan Başsavcılığın İsteğine Cevap Hazırlıyor, **Milliyet**, 18.01.1978.

alan CHP Ankara Milletvekili Altan Öymen, kanun teklifinin gerekçesinde kişi ve düşünce özgürlüğüne yapılan vurgunun kendileri tarafından da desteklendiğini belirtmiş, bununla birlikte hem Siyasî Partiler Kanunu'nda hem de TCK'de benzer konularda sorun oluşturan maddelerin değiştirilmesi hususunda da meclisteki partilerden destek istemişti.⁶⁴⁷ Meclis'te ve Cumhuriyet Senatosu'nda kabul edilen teklif Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından "kişiye özel" olduğu gerekçesiyle veto edildi. Meclislere geri gönderilen yasa teklifi, hem Millet Meclisi hem de Senato tarafından aynen kabul edildi. Bunun üzerine kanunu onaylamak zorunda kalan Korutürk, AYM'ye iptal davası açtı. Mahkeme de yasada yapılan değişikliğin TBMM üyesi olanlar ile olmayanlar arasında bir ayrıcalık doğurduğu ve Yargıtay Başsavcılığı'nın yetkisin kısıtlamak anlamına geldiği gerekçesiyle, yasa değişikliğini iptal etti.⁶⁴⁸

1978 yılının Haziran ayının başında, çalışma için önemli olan bir başka kanun değişikliği teklifi ise MHP'den geldi. 11 MHP'li vekilin Hristiyan dünyasında kilisede nikâh kısılması durumundan örnek vererek hazırladıkları kanun teklifinde, belediye nikâhını yeterli bulmayan Müslüman gençlerin imam nikâhına yöneldikleri ve böylelikle kanun önünde suçlu duruma düştükleri gerekçesiyle Medenî Kanun'un ilgili maddelerinin değiştirilerek il ve ilçe müftülerine nikâh kıyma yetkisi verilmesi istendi.⁶⁴⁹ Bu değişiklik önerisi her ne kadar o dönem itibariyle çok ses getirmemiş ve sonuca ulaşmamış bir öneri olsa da, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ele alınacağı üzere geleneksel çevrenin merkeze yerleşme sürecinde tekrar gündeme gelen ve yoğun tartışmalara sahne olan bir konuyu içermektedir.

2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Millî ve Ahlâklî Eğitim

1974 yılında kurulan CHP-MSP koalisyonu ve ondan sonraki MC koalisyonlarında okullarda din ve ahlâk eğitimi verilmesi, iktidardaki çevre temsilcilerinin en önemli hedeflerinden biri oldu. Bu hedef özellikle MSP üyeleri tarafından her platformda dile getirildi. MSP üyelerinin ahlâk eğitimi konusunda bu dönemde sayısız söylemine ulaşmak mümkündür. Bu söylemlerin hemen hepsinde

⁶⁴⁷TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:5, Cilt:2, Toplantı:1, 02.02.1978, ss.521-524.

⁶⁴⁸İptal Gerekçesi, **Milliyet**, 25.06.1978

⁶⁴⁹MHP'liler Nikâhların Müftülerce Kısılması İçin Yasa Önerisi Yaptılar, **Cumhuriyet**, 02.06.1978.

İHL'nin önemine, manevî kalkınmanın önceliğine, ülkede anarşinin ahlâk eğitimi ile önlenilebileceğine vurgu yapılmıştı. Bu söylemlerin eyleme geçmesi için de hemen adım atıldı ve 1974 yılında hazırlanan ahlâk dersleri taslağında ilkokul 4. ve 5. sınıflarda, ortaokulun 1, 2 ve 3. sınıflarında, liselerin ise 1. ve 2. sınıflarında ahlâk dersinin okutulması öngörüldü ve 1974-1975 eğitim yılından itibaren ahlâk dersi zorunlu ders olarak okutulmaya başladı.⁶⁵⁰ Ahlâk derslerinin ortaokul ve liselerinin son sınıflarında okutulmasına ise 1976-1977 yılından itibaren başlandı.⁶⁵¹ Müfredat konusunda atılan adımlar sadece ahlâk dersinin zorunlu olarak okutulması ile sınırlı kalmadı. Bu dönemde hâkim anlayış, sol akımlara ile mücadele edebilmenin millî kültüre ve Türk-İslâm medeniyetinin değerlerine sahip çıkmak ile mümkün olabileceği yönündeydi. Bu anlayışın pratiğe dökülmesi millî eğitim sisteminde geleneksel bir anlayışın benimsenmesiyle gerçekleşti. Örneğin I. MC Hükûmeti döneminde MEB tarafından yayınlanan bir genelge ile okulların kütüphanelerinde bir inceleme başlatıldı ve okullardan, kütüphanelerinde bulunan kitapların listesi istendi. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Ali Naili Erdem, okulların kütüphanelerinde Lenin ve Stalin gibi aşırı solun önemli isimlerine ait kitapların bulunmasından şikâyet ederek; CHP Genel Başkanı Ecevit tarafından kitap cellatlığı olarak adlandırılan bu genelgenin millî eğitime, Anayasaya, ahlâk ve âdetlere aykırı kitapların tespit edilmesi amacıyla yayınlandığını dile getirdi.⁶⁵² Bu dönemde ayrıca, ders kitaplarının tamamı yeniden incelendi ve Millî Tarih, Millî Coğrafya, Millî Edebiyat şeklinde tekrar kaleme alındı. Hatta bu ders kitaplarında Osmanlı Sultanları Türkiye'de alışlagelmiş tarih anlayışının çok aksi bir söylemle incelendi. Örneğin, Hasan Bülent Kahraman'a göre günümüzde Osmanlı Sultanları ile ilgili "hain-hain değil" şeklindeki tartışmaların kökeni o yıllardaki ders kitaplarına dayanmaktadır.⁶⁵³

1973-1980 dönemi İHL açısından hükûmet ortaklarının bu konudaki aktif tutumlarında dolayı oldukça parlak geçti. Atatürk döneminde ülkenin din adamı ihtiyacını karşılamak için kurulan bu okullar, ilerleyen yıllarda ve özellikle İslâm'ın siyasallaşması ile birlikte sadece din adamı yetiştiren bir kimliğe sahip olmaktan

⁶⁵⁰İsmail Kaplan, "Millî Eğitim İdeolojisi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Milliyetçilik**, 3. Baskı, (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.796.; Üstündağ: Bu Yıl Hiçbir Lise Mezununu Açıkta Kalmayacak, **Milliyet**, 15.07.1974, s.1

⁶⁵¹Sarıbay, MSP, s.199

⁶⁵²Erdem: Biz Kitap Celladı Değiliz, CHP Nesil Celladıdır, **Milliyet**, 14.01.1976.

⁶⁵³Hasan Bülent Kahraman, **Türk Sağı ve AKP**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007, (AKP), ss.91-92.

ziyade ideolojik tutumun bir aracı olarak görülmeye başladılar. Bu durum özellikle Millî Görüş çizgisi tarafından sıklıkla ve açık bir şekilde dile getirildi.

CHP-MSP koalisyonunun ilk günlerinden itibaren yeni İHL'nin açılması ile ilgili yoğun çalışmalar yapıldı. Bu çalışmaların yapıldığı dönemde MEB tarafından valiliklere gönderilen bir genelge ile İHL'nin orta kısımlarının 1974-1975 eğitim yılının başından itibaren yeniden açılacağı ve bu okullarda Kur'an, Arapça ve din derslerinin okutulacağı ilan edildi.⁶⁵⁴ Bu genelgenin hemen ardından İHL'nin orta kısım mezunlarına ortaokul diploması verilmesi karar bağlandı.⁶⁵⁵

Bu dönemde İHL öğrencilerinin elde ettiği kazanımların yanında, okullaşma oranında da ciddi bir patlama görüldü. 1973-1980 arasında İHL ile genel liselerin okul ve öğrenci sayıları şu şekildedir:

Tablo 8: 1973-1980 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması

Okul Türü / Yıl	İHO Ortaokul Okul Sayısı	İHO Ortaokul Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı	İHO Lise Okul Sayısı	İHO Lise Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1973	70	16.443	2.040	930.337	71	19.935	607	293.278
1980	339	130.072	4.103	1.180.233	249	47.941	1.108	531.760

Kaynak: Öcal, Günümüze, s.230; TÜİK, İstatistik, s.69

Yukarıdaki tabloda yer alan verilerde de açıkça görülebileceği gibi bu dönemde mevcut siyasal iktidarların ideolojik tutumu millî eğitim sisteminde doğrudan yansımaları bulmuştur. CHP-MSP koalisyonunun ilk günlerinden itibaren dile getirilen ahlâk eğitimi ve millî değerlere bağlı eğitim anlayışının uygulama aracı olan İHO'nun sayısında çok ciddi bir artış görülmüştür. Bu artışı anlamlı kılan ise genel okullar ile yapılan karşılaştırmadır. Öncelikle ortaokullar seviyesinde bir karşılaştırma yaptığımızda, bu dönemde genel ortaokulların sayısında görülen 2,01 kat artışa karşılık imam hatip ortaokullarının sayısı 4,84 kat artmıştır. Bu karşılaştırmada esas dikkat çekici sonuç ise öğrenci sayılarında yaşanan değişimde karşımıza çıkmaktadır. 1973-1980 döneminde imam hatip ortaokullarında kayıtlı öğrenci sayısında 7,91 kat artış görülürken, genel ortaokullarda bu artış 1,26 kat ile sınırlı kalmıştır. Aynı dönemde genel liselerin sayısında 1,82 kat artış görülürken İHL'nin sayısı 3,5 kat artmıştır. Genel lise öğrencilerinin sayısında görülen 1,81 kat

⁶⁵⁴Nahid Dinçer, **1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi**, Şule yayınları, İstanbul, 1998, ss.211-213.

⁶⁵⁵Gökçe, s.222

artışa karşın İHL'de öğrenci sayısı 2,4 kat artmıştır. Bu sayılar, din adamı yetiştirmek amacıyla kurulan okullara, ülkedeki din adamı ihtiyacı da göz önünde tutulduğunda esas amacının çok daha dışında bir anlam yüklendiği şeklinde yorumlanabilir.

1975 yılının Temmuz ayında gündemin en önemli maddelerinden biri Ege Bölgesi'nin çeşitli yerlerinde kurulmuş olan din kamplarıydı. Bu kamplar Turgutlu, Ören, Ahmetli gibi yerleşim yerlerindeki mesire alanlarında kurulan çadır kamplarıydı. *Cumhuriyet Gazetesi*'nden Hikmet Çetinkaya'nın yazı dizisiyle ortaya çıkan bu kamplarda yaşları 12 ila 15 arasında değişen yüzlerce çocuk yaz aylarında Risale-i Nur Eğitimi almaktaydı. Hikmet Çetinkaya bu yazı dizisinde, kamplarda Cuma günleri dışında haftanın her günü Atatürk Devrimleri aleyhine eğitim verildiğini, kampın AP'li belediye başkanları tarafından desteklendiğini ve kamp organizasyonunun başında ise tanınmış nurlardan biri olarak nitelendirdiği Fethullah Gülen'in yer aldığını belirtmekteydi.⁶⁵⁶ *Cumhuriyet Gazetesi*'nin haberinden sonra savcılık harekete geçti ve bu kamplara polis tarafından derhal baskın yapılması istendi. Baskın sonucunda gözaltına alınanlardan sadece bir kişi, Yüksek İslâm Enstitüsü öğrencisi Latif Erdoğan tutuklandı. Serbest kalanlar ise kamplarda eğitim almaya devam etti.⁶⁵⁷ Olaylar hakkında konuşan dönemin MSP'li İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk, toplu halde dinî kitap okuyorlar diye bir yere baskın yapmanın lâiklik ile bağdaşmayacağını dile getirmişti.⁶⁵⁸ Muhalefet kanadı ise yoksul çocukların imam-hatiplerde, yatılı okullarda ve bu tür kamplarda aldıkları eğitim ile kurulmak istenen şariat devletinin kulları olarak yetiştirildiğini, bu çocukların orduya, emniyete, üniversitelere, siyasal kadrolara yerleşmelerinin Türkiye için büyük tehlike olacağını savunmaktaydı.⁶⁵⁹

Bu dönemde eğitim alanında yaşanan gelişmeler açısından Türkiye Öğretmenler Birliği ve Dayanışma Derneği'ne (TÖB-DER) de kısa bir parantez açmak gereklidir. 1971 yılında öncelikle Türkiye Öğretmenler Birliği adı ile kurulan ve ardından TÖB-DER adını alan dernek, Türkiye'nin eğitim sistemindeki sorunlarla ilgilenmekte ve eğitimde fırsat eşitliği, demokratik eğitim, Atatürkçülük, devrimcilik gibi ilkeleri kendisine temel almaktaydı.⁶⁶⁰ TÖB-DER özellikle MEB'in CHP'nin

⁶⁵⁶Hikmet Çetinkaya, "Dağlara Kamplar Kuruldu", *Cumhuriyet*, 07.07.1975.

⁶⁵⁷Özer Oral, "Din Kampları", *Milliyet*, 12.07.1975.

⁶⁵⁸Asiltürk: Din Kitabı Okuyana Baskın Yapmak Laikliğe Sığmaz, *Milliyet*, 19.07.1975.

⁶⁵⁹İlhan Selçuk, "Kul Eğitimi", *Cumhuriyet*, 10.07.1975.

⁶⁶⁰İsmail Aydın, *Töb-Der Tarihi*, Eğitim Sen Yayınları, Ankara, 2016, ss.34-37.

elinde olduğu CHP-MSP koalisyonu döneminde oldukça etkiliydi. Bu dönemde öğretmenlerin atanmaları, yer değişiklikleri, yükselmeleri vs. gibi konularda temel belirleyici olan unsur TÖB-DER'e yakınlıktı.⁶⁶¹ Ancak CHP'nin muhalefete geçmesiyle birlikte eğitim sistemi üzerinde belirleyici gücünü kaybeden TÖB-DER, muhalefetin sokak eylemlerine destek veren en önemli güçlerden biri durumuna geldi. 21 Şubat 1976 İzmir Mitingi, 13 Mart 1976 Ankara Mitingi, 1976 yılının 1 Mayıs gösterileri bunlardan öne çıkanlardır. Tüm bu mitinglerde ve yayınlarında TÖB-DER, TCK'nin 141. ve 142. Maddelerinin kaldırılmasını, iktidarın öğretmen "kıyımı"na son vermesini, grevli sendika hakkını vb. savunmuş ve MC iktidarını eğitimde faşist uygulamaları hayata geçirmekle suçlamıştı.⁶⁶² Bu eylemler üzerine dernek, I. MC Hükûmeti döneminde Ankara Valiliği tarafından millî güvenliği, kamu düzenini ve genel ahlâkı tehlikeye sokacak eylem ve propagandalarda bulunduğu gerekçesiyle kapatıldı. Kapatma kararında ayrıca, dernek yayınlarının yasak fiil ve ideolojileri övdüğü gerekçesiyle dernek yöneticilerinin TCK'nin 141. ve 142. Maddelerine aykırılık ihtimallerinin savcılık tarafından değerlendirilmesi istendi.⁶⁶³ Ancak TÖB-DER Danıştay'a yapılan itiraz neticesinde tekrar açıldı ve faaliyetlerine devam etti.

1961 Anayasası'nın hazırlanış sürecinde üzerinde en çok tartışılan konulardan biri vicdan ve din hürriyetini düzenleyen maddeydi. Bu madde üzerindeki tartışmalarda, muhafazakâr kesim, devlet ve din işlerinin kesin bir şekilde birbirinden ayrılmasını, devletin dine müdahalede değil yardımda bulunmasını, dinsel eğitime ilişkin örgütlenmeye gidilmesini talep etmekteydi. Bu anlayışı savunanlar, DİB konusunda da devletin dinler karşısında tamamen tarafsız olması gerektiğinden hareketle başkanlığın genel idare yapısı içinde yer almayarak özerk bir yapıda olmasını istemişlerdi. Ancak Anayasa, başkanlığı genel idare içerisindeki Anayasal bir kurum olarak kabul etti.⁶⁶⁴ Anayasa'nın hazırlanış sürecinde dile getirilen muhafazakâr görüş, MSP'nin koalisyon ortağı olduğu dönemlerde tekrar gündeme geldi. 1974 yılı ile birlikte başlayan süreçte 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'da bazı değişiklikler yapılmak istendi. Bu

⁶⁶¹ Ali Rıza Alp, "Millî Eğitimde İki Bakan İki Devir", **Tercüman**, 20.09.1975.

⁶⁶² Aydın, ss.282-291

⁶⁶³ Töb-Der Genel Merkezi ve Şubeleri Kapatıldı, **Milliyet**, 02.10.1976.

⁶⁶⁴ Gözaydın, ss.37-39

değişikliklerin özünde, daha önce de çevre aktörlerinin radikâl söylemlerini örneklendirirken değinilen DİB'in özerkliği ve Diyanet İşleri Başkanı'nın herhangi bir devlet memuru ile aynı statüde tutulamayacağı gibi düşünceler yer almaktaydı. Kanunda yapılmak istenen değişiklikler ile DİB'in idarî ve malî özerkliğe sahip kurum olarak örgütlenmesi ve Diyanet İşleri Başkanı'nın atama ile değil seçim ile göreve gelip 65 yaşından önce hiçbir şekilde emekli edilemeyeceği ve hatta bağlı bulunduğu bakanlığın teklifi üzerine yaşadığı müddetçe görevde kalmasının mümkün olabileceği öngörülmekteydi.⁶⁶⁵ Kanun bu şekliyle Meclis'ten geçirildi ancak Cumhurbaşkanı tarafından veto edilerek, meclislerde tekrar görüşülmesi için geri gönderildi.⁶⁶⁶ AP'li milletvekillerinin büyük bir çoğunluğunun katılmadığı Millet Meclisi'ndeki oturumda çoğunluğu elinde bulunduran CHP başta Diyanet İşleri Başkanı'nın seçimle göreve gelmesi olmak üzere kanunun problemli görülen maddelerini verilen önergelerle değiştirdi. MSP'nin bu önergelerin kabul edilmemesi yönündeki çabaları ise sonuçsuz kaldı. Kanunun Cumhuriyet Senatosu'ndaki görüşmelerine ise ilgili bakan veya hükûmet temsilcisi gelmediği için kanun meclisten geldiği şekliyle kesinleşti.⁶⁶⁷

Dönemin temel karakterini anlamak için DİB bütçesine de kısa bir göz atmak faydalı olacaktır. Aşağıda yer alan Tablo 9'da da görülebileceği üzere, 1973 ve 1977 Seçimleri ile oluşan meclisler tarafından kabul edilen bütçelerde DİB'in 1974 bütçesinde kendisine yakın paya sahip olan kurumlardan daha ayrıcalıklı bir konum elde ettiğini söylemek güçtür. Bu dönemde tüm kurum bütçelerinin aşağı ve yukarı yönlü seyir izlediği görülmektedir. Yine de, bu değişken bütçelerin kullanıldığı dönemde DİB'in diğer kurumlara oranla daha az kayıp yaşadığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte koalisyon ortakları dönem dönem bütçenin kendi ideolojileri doğrultusunda şekillenmesini sağlayacak girişimlerde bulunmuşlardı. Örneğin, 1976 yılı bütçe görüşmelerinde MSP'nin verdiği önergeyle, kadrosu bulunmayan 5.000 köy camiine imam ataması yapılabilmesi için Maliye Bakanlığı'nın bütçesinden 200 milyon lira ek ödenek alınarak DİB bütçesine

⁶⁶⁵Mümtaz Soysal, "Şeyhülislâmlık Mı?", **Milliyet**, 12.07.1974.

⁶⁶⁶Korutürk Diyanet İşleri Başkanlığı Yasasını Veto Etti, **Cumhuriyet**, 17.05.1975.

⁶⁶⁷Hükûmet Temsilcisi Gelmeyince Diyanet Yasası Otomatikman Kesinleşti, **Milliyet**, 23.04.1976.

aktarıldı. Aynı oturumda CHP'nin İstanbul Belediye hastanelerine 100 milyon lira ek ödenek aktarılması için verdiği önerge ise reddedildi.⁶⁶⁸

Tablo 9: 1974-1980 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı

Kuruluş / Yıl	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
DİB	0,90	0,82	0,89	0,63	0,57	0,73	0,82
İstanbul Üniversitesi	0,88	0,81	0,61	0,50	0,51	0,79	0,60
Hacettepe Üniversitesi	0,84	0,58	0,48	0,37	0,31	0,42	0,57
Ulaştırma Bakanlığı	0,80	0,68	0,11	0,08	0,06	1,04	0,73

KAYNAK: BÜMKO

Çevrenin siyasal aktörlerinin iktidara kısmen ya da tamamen sahip oldukları bu dönemde yasal ve kurumsal düzeylerde yapılan girişimlerin bir kısmından sonuç alıp bir kısmından elleri boş dönmelerine karşın, söylem ve semboller düzeyinde sonuca ulaşan ciddi adımlar atıldı.

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Müstehcen Sanat ve Helâl Turizm

1973-1980 dönemi, siyasal iktidarların ideolojik tutumlarını günlük yaşam pratiklerine yansıtımları noktasında en hareketli dönemlerden biri olmuştur. Bu dönemde siyasal iktidar ortaklarının veya iktidar ortaklarına yakın karaktere sahip çevre STK'lerinin hayata geçirdikleri çok sayıda uygulama yaşanmıştır. Çalışmada bu uygulamaların dönem itibarıyla en fazla ses getirenlerine ve çalışmanın içeriği ile doğrudan ilgili olanlara yer verilecektir.

Bir çıkar birlikteliği olarak nitelendirilen ve özellikle MSP kanadı tarafından kendi ideolojisini uygulamaya dökcek bir araç kabul edilen CHP-MSP koalisyonu, daha koalisyonun ilk günlerinden itibaren çatırdamaya başladı. İktidar ortakları arasındaki uyuşmazlığa neden olan ilk konu, MSP'li İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk tarafından valiliklere gönderilen bir genelge ile biranın alkollü içki statüsüne

⁶⁶⁸Köy İmamları İçin 200 Milyon Lira Aktarıldı, İstanbul'a 100 Milyon Lira Reddedildi, **Milliyet**, 28.02.1976.

alınarak ruhsatsız yerlerde satılmasının yasaklanması oldu.⁶⁶⁹ Dönemin muhalefet basını, her ne kadar genelgede yasak, ruhsatsız yerlere ilişkin olarak gösterilmişse de kararın MSP'nin ideoloji doğrultusunda alındığını iddia etmekteydi.⁶⁷⁰ Muhalefetin bira yasağı konusunun ideolojik kaygılarla alındığı iddiasını doğrularcasına, 1974 yılı bütçe görüşmelerinde Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın bütçesinin görüşülmesi sırasında söz alan MSP Tokat Milletvekili Hüseyin Abbas, alkolün toplumsal problemlerin yaşanmasındaki etkisine ilişkin sayısal bilgiler verdikten sonra Tekel'in reçel, üzüm suyu, meyve suyu gibi faydalı gıdalar üretmesini önermişti.⁶⁷¹

Aynı günlerde MSP'nin üzerinde önemle durduğu bir diğer husus ise televizyon, radyo ve dergilerdeki müstehcen yayın konusuydu. Bu konu üzerindeki hassasiyet hem CHP-MSP koalisyonunda hem de MC Hükûmetleri döneminde sıklıkla dile getirildi. Örneğin, MSP İstanbul İl Kongresi'nde konuşan Erbakan, televizyondaki ve gazetelerdeki her türlü ahlâk bozucu ve millî geleneklerle örtüşmeyen yayının önleneyeceğini dile getirdi. Erbakan'ın ardından açıklama yapan Adalet Bakanı Şevket Kazan ise müstehcen yayınlar konusunda TCK'de bir değişiklik yapılarak asgari cezanın 1 aydan 6 aya çıkarılacağını açıkladı.⁶⁷² Ancak bira yasağı konusunda olduğu gibi bu konu da muhalefet tarafından ideolojik olmakla eleştirildi.⁶⁷³ *Milliyet Gazetesi*'ndeki köşesinde konu hakkında bir yazı kaleme alan Hasan Pulur da İstanbul'da yayınlanan bir gazetenin müstehcen yayın yaptığı gerekçesiyle toplatılması kararının Ankara'daki bir mahkeme tarafından verilmesini örnek göstererek iktidarı hukuk dışına çıkmakla suçladı.⁶⁷⁴ Ancak bu eleştiriler bir sonuç vermedi ve bu dönemde başta yabancı yayınlar olmak üzere müstehcen yayın yaptığı iddia edilen gazete, dergi ve kitapların toplatılmasına devam edildi. Televizyonda yayınlanan filmler üzerindeki denetim arttırıldı.⁶⁷⁵ 1975 yılında da gümrük yönetmeliğinde değişikliğe gidilerek "edep ve hayâ duygularına aykırı"

⁶⁶⁹Biranın Ruhsatsız Yerlerde Satışı Yasaklandı, **Son Havadis**, 12.03.1974.

⁶⁷⁰Abdi İpekçi, "Bira Satışı Sınırlandırılırken", **Milliyet**, 12.03.1974.

⁶⁷¹TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:5, Toplantı:1, 25.05.1974, s.18

⁶⁷²Müstehcen Yayın Cezaları Artırılıyor, **Tercüman**, 04.05.1975.

⁶⁷³İlhan Selçuk, "Peçe ve Bakış", **Cumhuriyet**, 26.06.1974.

⁶⁷⁴Hasan Pulur, "Kanun Maddesi ve Bir Tutanak", **Milliyet**, 26.06.1974.

⁶⁷⁵Kazan Açıkladı: Yabancı Dergilerin Yayın Müdürleri Hakkında Tahkikat Açamadığımız İçin Toplama Yoluna Gidilecek, **Cumhuriyet**, 13.07.1974.

görülen resim ve basılı eserlerin yurda girerken çini mürekkebiyle kapatılmasına karar verildi.⁶⁷⁶

CHP-MSP koalisyonu kurulalı henüz birkaç ay olmuşken *Güzel İstanbul Heykeli* konusundaki anlaşmazlık nedeniyle patlak veren kriz, MSP'nin müstehcenlik karşıtlığının sembolleştiği en önemli hadiselerden biridir. Cumhuriyetin 50. yılı nedeniyle kurulan 50. Yıl Kutlama Komitesi kararıyla Karaköy Meydanı'na dikilen Güzel İstanbul adındaki çıplak kadın heykeli, iktidarın MSP kanadı tarafından çok ciddi şekilde eleştirildi. Erbakan'ın utanç heykeli olarak adlandırdığı heykel, dönemin İstanbul valisi tarafından ise yeri, anlamı ve içeriği bakımından tehlikeli görülmüştü.⁶⁷⁷ İçişleri Bakanı Asiltürk, Türk anasını küçük düşürdüğü gerekçesiyle heykelin kaldırılacağını açıkladı ve heykel valilik kararıyla meydandan kaldırılarak Güzel Sanatlar Akademisi'ne götürüldü.⁶⁷⁸ Dönemin İçişleri Bakanı Asiltürk yıllar sonra konu ile ilgili yaptığı açıklamada şu ifadeleri kullandı:⁶⁷⁹

Güzel İstanbul heykeli diye ifade ediliyor ama, o Türk anası diye, o zamanki basına takdim edilmişti. Bu heykel, şimdi kimse bilmediği için mecburen tarif edeceğim; arka üstü yatmış bir genç kadın, ayaklarını hafifçe toplamış, biraz yana açmış, tamamen çıplak ve müstehcen bir durumda bir kadın heykeliydi. Bir toplumun ahlakî değerlerini hiçe sayarak o toplum idare edilemez. Karaköy'ün ortasına konmuştu o, ben İçişleri bakanıydım elbette heykeli kaldırdık.

Hem bira satışının yasaklanması hem de Güzel İstanbul krizi iktidar ortakları arasındaki uyuşmazlığı gün yüzüne çıkardı. Dönemin başbakanı Ecevit ilerleyen yıllarda, MSP için "dindar olmaktan çok dini lâikliği tahrip etmek için kullanan bir parti" tanımlamasını yapmış ve bunu yakın çalışmaya başlayınca anladığını ifade etmişti.⁶⁸⁰

Ancak iktidar ortakları arasındaki anlaşmazlık sadece müstehcenlik ve alkol üzerinden şekillenmiyordu. O dönem itibariyle iktidar kanadı içerisinde önemli bir diğer anlaşmazlık ise vakıf binaları ve turizm konusunda yaşandı. MSP'nin turizm konusundaki tutumu, bu alanda yapılan harcamaların lüks olduğu yönündeydi. Örneğin Erbakan, 6 Ağustos 1973 tarihli *Milliyet Gazetesi*'nde yayınlanan söyleşisinde vatandaşın ayağına giymeye çarık bulamadığı Ürgüp'te musluğundan

⁶⁷⁶Yabancı Mecmualardaki Çıplak Kadın Resimleri Yine Çini İle Kapatılacak, **Milliyet**, 25.04.1975.

⁶⁷⁷Oktay Akbal, "Utanç Olayı", **Cumhuriyet**, 20.03.1974.

⁶⁷⁸Güzel İstanbul Heykeli Kaldırıldı, **Milliyet**, 19.03.1974.

⁶⁷⁹Birand, 12 Eylül, s.28

⁶⁸⁰Birand, 12 Eylül, s.26

şarap akan otel yapılmasını eleştirmişti.⁶⁸¹ Bu tutum, CHP-MSP koalisyonunda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün (VGM) bağlı bulunduğu devlet başkanlığının MSP'nin elinde olmasının avantajıyla pratiğe döküldü. Devlet Bakanı Süleyman Arif Emre tarafından yayınlanan bir genelge ile otel, eğlence yeri, içkili lokanta ya da kafeterya olarak kullanılan VGM'ye ait binaların, bu amaçlarla kullanılması yasaklandı ve okul, yurt, hastane ya da ibadethane olarak kullanılması istendi.⁶⁸² Konu ile ilgili açıklama yapan Emre, vakıf kültürünün yoksul insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için hayırseverlerin yaptığı bağışlara dayandığını, ancak amacı dışında kullanılması durumunda halkın bağış yapmaktan çekindiğini dile getirdi. Emre'nin 1974 yılı bütçe görüşmelerinde vakıflar konusunda söylediği şu sözler aslında MSP'nin turizm politikasını açıkça ortaya koymaktaydı.⁶⁸³

Medrese olarak vakfedilmiş bir Haseki Külliyesi, içerisinde içki içilir, her türlü eğlence yapılır bir turistik otel haline getirmeye vakfiyenin şartlarına riayet etmek maksadiyle elbette müsaade edemeyiz; ettiğimiz takdirde bugünkü kanunlarımızı da çiğnemiş oluruz. Bunu yapmamız mümkün değildir. Bunu elbette tashih etmekle mükellefiz. Biz bunu ne yapabiliriz. Mademki, ecdadımız kültürel maksatlarla ilim tedrisi maksadiyle bunu vakfetmiştir, o halde bizde halen okullara muhtacız, yurtlara muhtacız ve emsali hayır hizmetlerine, mevcut imkânlarımız kâfi gelmemektedir. Hal böyle iken, amir kanun hükümlerinde bir tarafa bırakarak, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün politikası bakımından ikinci, üçüncü, dördüncü hatta sonucu dereceden nazarı itibara alınması gereken turistik maksatları ön plana almamız mümkün değildir; amir kanun hükümlerine aykırıdır.

MSP'nin turizm politikasının içeriğini ortaya koyacak bir diğer adım Ticaret Bakanı tarafından atıldı. İstanbul, Çeşme ve Side'de yapımı devam eden 3 turistik tesisin artan maliyeti nedeniyle Ticaret Bakanlığı'ndan 50 milyon lira ek sermaye istendi. Bunun üzerine Ticaret Bakanlığı tarafından bir kararname hazırlandı. Ancak dönemin MSP'li bakanı Fehmi Adak bu kararnameyi imzalamadı. Fehmi Adak, kendisiyle görüşmeye gelen yatırımcı firma yetkililerinin turizm sektörünün ülkeye sağlayacağı döviz girişini hatırlatmaları üzerine onlara, "Beyler, evet yapacağınız tesislerin Türkiye'ye birkaç milyon dolar döviz getireceği doğru olabilir, ancak memleketin ahlâki değerlerinden milyarlar karşılığında neler götüreceğini de biliyor musunuz?" diyerek cevap verdi.⁶⁸⁴

⁶⁸¹Abdi İpekçi, "Her Hafta Bir Sohbet", **Milliyet**, 06.08.1973.

⁶⁸²Vakıf Binaları Otel ve Lokanta Yapılmayacak, **Milliyet**, 22.03.1974.

⁶⁸³TBMM, **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Cilt: 15, Toplantı:13, 04.05.1974, s.314

⁶⁸⁴Ticaret Bakanı Turistik 3 Projeyi Engelliyor, **Cumhuriyet**, 22.03.1974.

Hac ibadeti konusu, çevrenin iktidar gücünü elde ettiği zamanlarda kendi değerlerini merkeze taşıma amacının bir sembolü olarak bu dönemde de karşımıza çıkmaktadır. 1975 yılında iktidarın MSP kanadı tarafından gerçekleştirilen bir değişiklikle hacı adaylarının bu ibadeti gerçekleştirmesi kolaylaştırıldı. Bu değişikliğe göre, artık "hacı pasaportu" olarak adlandırılan ve sadece Suudi Arabistan'a gidiş için kullanılabilen pasaport uygulamasından vazgeçildi ve bütün yurtdışı seyahatlerde kullanılan pasaport uygulamasına geçildi. Böylelikle, daha önce turist pasaportu almış olan ve hali hazırda yurt dışında bulunan Türklerin hacca gidebilmesi sağlandı. Ayrıca, hacca kara yoluyla gitmeyi tercih edenlerin konvoy halinde gitme şartı da kaldırıldı ve dileyenlerin özel araçlarıyla gidebilmelerine imkân sağlandı.⁶⁸⁵

Ayasofya, çevrenin önem verdiği sembollerden biri olma rolünü bu dönemde de sürdürdü. Örneğin, CHP-MSP iktidarının Devlet Bakanı MSP'li Süleyman Arif Emre, koalisyon henüz birkaç ayını yeni doldurmuşken yaptığı açıklamada, Türk toprakları içinde yer alan Ayasofya'nın ibadete açılmasının gayet normal olduğunu belirtti. 1976 yılında Başbakan Demirel'e bir mektup gönderen MSP'li Devlet Bakanı Hasan Aksay ise Ayasofya'nın 1453'ten 1934'e kadar cami olarak kullanıldığını hatırlatarak Ayasofya'nın müze olarak kullanılmasının hukuka aykırı olduğunu dile getirdi.⁶⁸⁶ MTTB, Ayasofya konusunda bu dönemin de en aktif kurumlarından biriydi. İstanbul'un fetih yıl dönümü kutlamalarına hazırlanan 150 kadar MTTB'li genç, yeniden ibadete açılmasını sağlamak ve bu konuda kamuoyu oluşturmak için Ayasofya'da namaz kılıp, dua ettiler.⁶⁸⁷ Bu eylemleri polis tarafından engellenmeyen grup daha sonra bir açıklama yaparak dağıldı. Grup adına açıklamayı yapan Ahmet Eskimus adlı öğrenci, amaçlarının Ayasofya'nın yeniden ibadete açılması olduğunu belirterek, çalışmamız açısından da dikkat çekici olan şu ifadeleri kullandı: "... Fatih Sultan Mehmet, "Allahın, meleklerin, benim ve bütün insanların laneti, Ayasofya'yı cami dışında kullananların üzerine olsun" demiştir. Biz de bu sözleri benimsiyoruz. Ayasofya'nın ibadete açılması için ayrıca Fatih Haftası'nda bir miting yapacağız."⁶⁸⁸ Olay sonrasında savcılık İstanbul Emniyeti'ne olayda yer alan kişiler hakkında ne

⁶⁸⁵Hacı Pasaportu Kalktı, Hacca Normal Pasaportla Gidilecek, **Milliyet**, 24.10.1975.

⁶⁸⁶MSP'li Aksay: Ayasofya'nın Müze Olması Yönetmeliğe Aykırıdır, **Milliyet**, 25.05.1976.

⁶⁸⁷MTTB'li Öğrenciler Fatih'in Arzusunu Yerine Getirdik Dediler, **Son Havadis**, 08.05.1976.

⁶⁸⁸MTTB'li 150 Genç Dün Ayasofya'da Namaz Kıldı, **Milliyet**, 08.05.1976.

gibi bir işlem yapıldığını sormuş ancak bir sonuç alamamıştır.⁶⁸⁹ MTTB'nin eğitim sistemi konusunda o dönem dile getirdiği bir talep, çalışma açısından oldukça dikkat çekicidir. Birliğin, Merkez Orta Öğretim Komitesi tarafından düzenlenen bir basın toplantısında "okullarda konçerto odaları değil, mescitler istiyoruz" ifadesi kullanılmış ve ders saatlerinin namaz vakitlerine göre ayarlanması istenmişti.⁶⁹⁰ MTTB'nin bu talepleri, tıpkı müftülere nikâh kıyma yetkisinin verilmesi konusunda olduğu gibi kısa vadede değil ama ilerleyen yıllarda hayata geçecek taleplerdi.

Merkez ile çevrenin söylem ve semboller düzeyindeki mücadelesi özellikle 1975 ve 1976 yılının 19 Mayıs kutlamaları ile belirgin bir hâl aldı. 1975 yılında 19 Mayıs törenleri ile ilgili konuşan Erbakan, gençliğin esas bayramının 19 Mayıs değil, 29 Mayıs olduğunu söylemiş ve aynı yılın 29 Mayıs'ında MSP'nin Gençlik Kolları tarafından "Gençlik Yürüyüşü" düzenlenmişti.⁶⁹¹ 1975 yılı törenleri TRT'den yayınlanmadı. Muhalif basın bu durumu, MSP'nin şortlu kızları ekrandan kaçırma hamlesi olarak değerlendirdi.⁶⁹² 19 Mayıs kutlamalarında kız öğrencilerin giydiği kıyafetler 1976 yılında da gündeme geldi. Ankara'daki kutlamalarda Türkeş lehine tezahüratlarda bulunan MHP'li gençler, kız öğrencilerin geçişi esnasında ise "Milli kıyafet, bu ne rezalet" diyerek tepki gösterdiler. Trabzon'da ise bir lise müdürü kızların törene çıkmasına izin vermedi.⁶⁹³ Dönemin Millî Eğitim Bakanı Ali Naili Erdem ise MSP'li Korkut Özal'ın kız öğrencilerin tören kıyafetleri ile ilgili olarak kendisine "Biz kızlarımızı okullara konsomatris olsun diye mi gönderiyoruz? Her yerleri açık saçık...?" dediğini ifade etmişti.⁶⁹⁴

1977 yılının Haziran ayında İstanbul'da toplanan İkinci *Siret-i Nebi* Konferansı, MSP'nin uzak çevre karakterini ve çevrenin kamusal alanda etkinliğini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Konferansı önemli kılan nokta birinci konferansta alınan kararlardır. Pakistan'da düzenlenen birinci konferansı önemli kılan ise konferans sonucunda, İslâm ülkelerinde şeriatın temel yasa olması gerektiği,

⁶⁸⁹Polis Yetkilileri Ayasofya Müzesi'nde Namaz Kılan MTTB'li Öğrenciler Konusunda Konuşmaktan Kaçınıyor, **Cumhuriyet**, 09.05.1976

⁶⁹⁰MTTB: Ders Saatleri Namaz Vakitlerine Göre Ayarlanmalı, **Milliyet**, 16.11.1977.

⁶⁹¹Fuat Uçar, **Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükûmetleri**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2014, s.164

⁶⁹²Yazık!, **Cumhuriyet**, 21.05.1976

⁶⁹³Solcular Törende Olay Çıkardı, **Son Havadis**, 20.05.1976; Ankara'daki Törende Komandolar Gösteri Yaptı, Cumhurbaşkanı Türkeş'in Elini Sıkmadı, İstanbul'daki Tören de Olaylı Geçti, **Cumhuriyet**, 20.05.1976.

⁶⁹⁴Ali Naili Erdem, **Siyasetin Yollarında**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004, s.203'den akt. Uçar, s165

İslâm ülkelerinde halka Arapçanın benimsetilmesi ve Arapçanın evrensel haberleşme dili olarak kullanılması, Cuma günlerinin resmî tatil kabul edilmesi gibi kararların alınmasıdır.⁶⁹⁵ 1977 Seçimleri sonrası Ecevit'in hükûmet kurma çalışmaları sürecine ve dolayısıyla da I. MC hükûmetinin son dönemlerine denk gelen bu konferans koalisyon ortakları arasında ciddi bir kriz yarattı. Koalisyonun MSP dışındaki ortakları, organizasyonun hükûmet tarafından düzenlenen bir organizasyon olmadığını sıklıkla dile getirdiler ve masrafların devlet bütçesinden karşılanmasına karşı çıktılar.⁶⁹⁶ Açılış konuşmasını Erbakan'ın yaptığı konferansın sonucunda yayınlanan bildiride, insanlığı içinde bulunduğu manevî buhrandan çıkaracak gücün İslâm dini olduğuna vurgu yapılmıştır.⁶⁹⁷

1977 Seçimleri sonrasında Ecevit tarafından kurulan hükûmetin güvenoyu alamaması sonrasında, birincisinden farklı olarak içerisinde CGP'nin yer almadığı, II. MC hükûmeti Süleyman Demirel başkanlığında kuruldu. II. MC hükûmetinin ilk günlerinde koalisyon ortakları arasında problem oluşturan bir konu Hac ibadeti idi. Arap ülkelerinde hızla yayılan kolera salgını nedeniyle Bakanlar Kurulu içerisinde Türkiye'den hacca gidişinin yasaklanması konusu tartışılmaktaydı. Ancak MSP bu konuda kesin bir tavır takındı. MSP adına bir açıklama yapan Sanayi ve Teknoloji Bakanı Oğuzhan Asiltürk, koleranın sadece Arap ülkelerinde değil Avrupa ülkelerinde de yayıldığını, ancak Avrupa'ya gidişin de yasaklanması durumunda hacca gidişin yasaklanmasını kabul edebileceklerini dile getirerek, Bakanlar Kurulu'ndan bir yasak kararı çıkarsa MSP olarak bu kararı imzalamayacaklarını dile getirdi.⁶⁹⁸

MSP'nin merkez-çevre ilişkisi içerisinde ele alınabilecek kurumsal söylemlerinin ve tutumunun yanında bireysel olarak da dikkat çekici eylemler hayata geçirilmişti. Örneğin, 1977 Yerel Seçimleri yaklaşırken MSP Konya Merkez İlçe Başkanı Veysel Candan, seçimlerde partilerinin galip gelmesi durumunda belediyede genellikle erkek personel çalıştıracaklarını, kentteki Armoni Mızıkasının kaldırılacağını ve camilerin elektrik faturalarının belediye tarafından ödeneceğini

⁶⁹⁵Sarıbay, MSP, ss.119-120.

⁶⁹⁶İkinci Siret-i Nebi Konferansı Çalışmalarına Başladı, **Cumhuriyet**, 11.06.1977.

⁶⁹⁷Sarıbay, MSP, s.120.

⁶⁹⁸Asiltürk: Avrupa'ya Gidiş Yasaklanırsa Hac Yasağına Razi Oluruz, **Milliyet**, 09.10.1977.

açıkladı.⁶⁹⁹ Ancak, bireysel olarak en radikâl söylemler Erbakan tarafından dile getirilmekteydi. Sayıları oldukça fazla olan bu söylemlerden bazıları doğrudan merkezin değer ve kurumlarını hedef alan ifadeler barındırmaktaydı. Örneğin, 1978 yılında partisinin Bursa İl Örgütü tarafından verilen iftar yemeğinde konuşan Erbakan, ülkenin içinde bulunduğu olumsuz şartları sıraladıktan sonra bu durumun sorumlusu olarak AP ve CHP'yi gösterdi. CHP'nin 25 yıllık iktidarında sadece din düşmanlığı yaptığını, ardından gelen AP'nin ise ülkeyi kapitalistlere teslim ettiğini dile getirdi. Erbakan ayrıca, CHP ve AP iktidarlarına yönelik olarak "bu millet 50 yıl çoluk çocuğun elinde kaldı" ifadelerini kullandı.⁷⁰⁰ Abdi İpekçi'ye verdiği röportajda kendisine Atatürk Devrimleri hakkında yöneltilen soruya kaçamak cevap veren⁷⁰¹ Erbakan, yabancı basına verdiği demeçlerde daha net ifadeler kullanabiliyordu. *Worwaerts* isimli bir Alman gazetesinin Ankara muhabiriyle yaptığı söyleşide Erbakan, Türkiye'de şer'i kanunların uygulamaya konmasının mümkün olduğunu, şeriat esaslarıyla yöneltilen ülkelerde suç oranlarının düşük olduğunu, peçe giyen kadınlara büyük saygı duyduğunu, tek başına iktidarda olamadıkları için mini etek yasağı getiremediklerini ancak Türk Hava Yolları hosteslerinin etek boylarını uzattıklarını ifade etti. Yabancı basın Erbakan'ın bu demecini "Atatürk Türkiye'si için korkunç sayılabilecek ve ortaçağın bütün taassubunu kapsayan" bir demeç olarak nitelendirdi.⁷⁰²

II. MC hükûmetinin düşürülmesi sonrasında sırasıyla Ecevit ve Demirel liderliğinde kurulan hükûmetler geleneksel merkez-çevre mücadelesinden ziyade sağ-sol çatışmasının sokağa taşındığı eylemlere sahne oldu. Bu dönemde, bürokratlardan siyasetçilere, gazetecilerden akademisyenlere kadar toplumun hemen her kesiminin hedef alındığı siyasal cinayetler yaşandı. Bunun yanında ekonomik anlamda da sıkıntılı bir dönem yaşanmaktaydı. Dolayısıyla değerler üzerinden şekillenen bir merkez-çevre mücadelesi siyasal iktidarların öncelikleri arasında yer almıyordu. Siyasal iktidarların ilgi alanında yer almayan merkez-çevre mücadelesi radikâl kesimlerin kanlı sokak eylemlerinde vücut buldu. Kahramanmaraş'ta 19 Aralık 1978 günü başlayan şiddeti giderek artan olaylarda 100'ün üzerinde kişi

⁶⁹⁹MSP Adayı Konya'da Seçimi Kazanırsa Armoni Mızıkasını Kaldıracağını Açıkladı, **Milliyet**, 26.11.1977.

⁷⁰⁰Erbakan: Bu Millet 50 Yıl Çoluk Çocuğun Elinde Kaldı, **Milliyet**, 02.09.1978.

⁷⁰¹Abdi İpekçi, "Her Hafta Bir Sohbet", **Milliyet**, 06.08.1973.

⁷⁰²Necdet Onur, **Erbakan Dosyası**, M Yayınevi, İstanbul, Tarih Yok, ss.93-94.

yaşamını kaybetti. Bu olaylarla birlikte sağ-sol çatışmasının yanına bir de mezhep kavgası eklendi.⁷⁰³ Benzer bir diğer olay ise Temmuz 1980'de Çorum'da yaşandı ve camilere bomba atıldığı söylentileriyle harekete geçiren sağ grupların eylemleri sonucunda çıkan çatışmalarda onlarca kişi hayatını kaybetti.⁷⁰⁴

Bu süreçte ordu için belki de bardağı taşıran son damla MSP'nin 6 Eylül 1980'de gerçekleşen Konya mitingiydi. "Kudüs'ü Kurtarma" adı verilen bu mitingde şeriat yanlısı, lâiklik karşıtı sloganlar atıldı ve İstiklâl Marşı protesto edildi. Miting sonrası MSP hakkında Cumhuriyet Savcılığı tarafından Siyasî Partiler Kanunu'na aykırılıktan soruşturma açıldı.⁷⁰⁵ Konya mitingi, Erbakan'ın 30 Ağustos kutlamalarına katılmaması sonrası artan gerilimi ve ordunun öfkesini zirveye çıkardı.⁷⁰⁶

4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Yoğun Kadrolaşma ve TRT Krizi

1973-1980 dönemi, bu dönemde kurulan tüm hükûmetlerin muhalefet tarafından aşırı kadrolaşma eleştirilerine maruz kaldığı bir dönem oldu. Ancak bu eleştiriler haksız da değildi. Koalisyon dönemlerinde her parti, kendi elinde bulunan bakanlık kadrolarında ciddi oranda kadrolaşmaya gitti. Bu dönemde İslâmcı ideoloji kamu bürokrasisinde etkin bir rol elde etmeye başladı.⁷⁰⁷ Feroz Ahmad'a göre bürokrasideki kadrolaşma, siyasal partilerin istikrarsız ve çok sayıda sorunu barındıran siyasal sistemde kendi geleceklerini devleti ele geçirmeye bağlamalarından kaynaklanmıştı.⁷⁰⁸ Dolayısıyla bu dönemde, koalisyon ortakları tarafından her bakanlığın ayrı bir devlet gibi yönetildiği, aşırı derecede kayırmacılık ve himayecilik politikalarının uygulandığı görüldü. Bu politikalar neticesinde sadece üst düzey bürokraside değil hemen her bürokratik kademede aşırı kadrolaşma yaşandı.⁷⁰⁹

Kadrolaşma tartışmaları CHP-MSP iktidarının ilk günlerinden itibaren özellikle AP yanlısı basın tarafından üzerinde en çok durulan konulardan biri oldu.

⁷⁰³Mehmet Ali Birand, **12 Eylül Saat: 04.00**, Karacan Yayınları, İstanbul, 1984, (Saat), s.68

⁷⁰⁴Çorum kanlı Olaylara Sahne Oldu, **Cumhuriyet**, 05.07.1980.

⁷⁰⁵Savcılık MSP'nin Konya Mitingi İçin Soruşturma Açtı, **Milliyet**, 08.09.1980.

⁷⁰⁶Birand, 12 Eylül, s.126.

⁷⁰⁷Gencay Şaylan, **Türkiye'de Lâiklik**, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İstanbul, 1991, (Lâiklik), s.42

⁷⁰⁸Ahmad, Sürecinde, s.354.

⁷⁰⁹N. Öztürk, s.330.

Muhalef basın bürokrasideki kadrolaşma tartışmaların meşrûluğunu ise devletin sol örgütlere teslim edilmesi düşüncesiyle sağlamaya çalışıyordu. Bu noktada üzerinde en fazla durulan memur kesimi ise öğretmenler oldu. Dönemin muhalif basınında CHP'li Millî Eğitim Bakanı Mustafa Üstündağ'ın komünizm propagandası yaptığı için AP iktidarında Sıkı Yönetim Mahkemesi tarafından tutuklanan bir öğretmenin göreve iadesi için valiliğe gönderdiği belgelere yer verildi.⁷¹⁰ Millî Eğitim Bakanlığı dışında Çalışma Bakanlığı, Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, Başbakanlık, TRT ve daha birçok kurumda yüksek dereceli bürokratlardan özel kalemlere, genel müdürlerden şube müdürlerine kadar bürokrasinin her kademesinde çok ciddi hareketlilik yaşandı. Hatta Erbakan'ın akrabası Osman Çataklının VGM'nin başına getirilmesi örneğinden hareketle sadece MSP'nin elinde 400 kişilik liste olduğu iddia edildi.⁷¹¹

I. MC Hükûmeti'nin kurulması ile birlikte devletteki kadrolaşma tartışmaları bu kez CHP tarafından sıklıkla dile getirildi. I. MC Hükûmeti'nin kurulduğu 1975 yılı başında bürokraside CHP yanlısı kişi sayısının çok fazla olduğunu söyleyerek bir bakıma CHP-MSP koalisyonundaki kadrolaşmayı da itiraf eden Cahit Kayra, yeni iktidarın CHP'nin tekrar iktidara geleceği umuduyla hareket eden bu kadrolardan rahatsız olduğunu ve bu nedenle hızlı bir değişim ve kadrolaşma hareketi başlattığını iddia etmiştir.⁷¹² Bu dönemde muhalefet, iktidar ortaklarının kendi ellerinde bulunan bakanlıklardan yetenekli kişileri tasfiye ederek partizanca kadrolaşmaya gittiğini savunmakta ve bu personel hareketliliğini kıyım olarak nitelendirmekteydi.⁷¹³ İktidar kanadı ise her iktidarın kendi programını uygulayacak kadroyu kurmak isteyeceğini belirterek, bürokraside yaşanan değişimi kıyım değil onarım olarak nitelendirmişti.⁷¹⁴ I. MC Hükûmeti'nin bürokrasideki hareketlilik nedeniyle eleştirilmesi, iktidarın bir önceki CHP-MSP koalisyonunda bürokraside yaşanan hareketlilik ile kıyaslanmasını beraberinde getirdi. Dönemin basınında yer alan sayısal verilerde her iki iktidar döneminde bürokraside yaşanan kadrolaşma oranının birbirine çok yakın olduğu

⁷¹⁰Millî Eğitim Bakanı Tutuklu Öğretmen İçin Göreve Dönme Emri Verdi, **Son Havadis**, 16.03.1974.

⁷¹¹Memurlar Bavul Elde Bekliyor, **Akşam**, 16.03.1974.

⁷¹²Cahit Kayra, **38 Kuşağı Cumhuriyetle Yetişenler**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2012, s.484

⁷¹³Eyüboğlu: Cephe Hükûmeti 1365 Memuru İşten Attı, **Milliyet**, 26.08.1975.

⁷¹⁴Bedii Faik, "Kıyım Değil Onarım", **Son Havadis**, 04.06.1976.

görüldü.⁷¹⁵ Kadrolaşmanın oransal anlamda yakın olmasına rağmen, I. MC Hükûmeti diğer hükûmetlere oranla daha uzun süre görev yaptığı için bürokraside yaşanan hareketlilik niceliksel olarak dikkat çekiciydi ve bu hareketlilik bürokrasinin hemen her alanında yaşandı. Konuyu *Cumhuriyet Gazetesi*'ndeki haberinde ele alan Yalçın Doğan, Maliye Bakanlığı ve Sayıştay denetçilerinden oluşan bir grup tarafından ortaya konan bir çalışmaya dayanarak verdiği bilgilerde, I. MC Hükûmeti'nin 18 aylık iktidarı döneminde devlet kadrolarına yaklaşık 150.000 atama yaptığını, bu atamalardan 79.000 kadarının getirilen ek kadrolara, 70.000 kadarının ise CHP iktidarından kalan kadrolara yapıldığını belirtmiştir. Doğan ayrıca, bu kadrolara yapılan atamaların iktidar ortakları arasında hükûmette sahip oldukları bakanlık sayısına orantılı şekilde dağıldığına dikkat çekmiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen atamalarda millî eğitimden sağlığa, maliyeden mülkî amirlere kadar bürokrasinin her kademesinde ciddi hareketlilik yaşandı.⁷¹⁶

1973-1980 döneminde bürokraside yaşanan bu hareketlilik ve kadrolaşma tartışmaları özellikle birkaç makam üzerinden şekillendi. Bunlar arasında en önemlisi ve gündemi en fazla meşgul eden TRT Genel Müdürü konusunda yaşananlardı. TRT Genel Müdürü konusunda yaşanan tartışmalar kurumun kimliği ve yayın tercihi ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirdi.

CHP-MSP Hükûmeti'nin ilk aylarından itibaren TRT'nin tarafsızlığı konusu sıklıkla gündeme geldi. Bunun nedeni ise Ecevit'in kanunda öngörülen şartları taşımamasına rağmen bir kararname vasıtasıyla İsmail Cem'i TRT Genel Müdürü olarak atamasıydı. İsmail Cem, genel müdürlük koltuğuna oturmadan önce Milliyet Gazetesi'nde yazdığı sol eğilimli yazılar ile tanınmaktaydı. Genel müdür olduktan sonra kendisine yöneltilen eleştirilen merkezinde de bu yazılar, dolayısıyla Cem'in sol kimliği yer almaktaydı. Bu noktada Meclis'teki AP'li milletvekilleri CHP'nin TRT'yi kendi ideoloji doğrultusunda kullanmak istediğini sıklıkla dile getirdiler. Örneğin AP İçel Milletvekili İbrahim Göktepe, TRT'nin iktidarın uygulamaları adı altında verdiği haberlerde muhalefetin eleştirildiğini belirterek, CHP'nin TRT'yi solun yayın organı haline getirmek istediğini dile getirdi.⁷¹⁷ Bir diğer örnekte ise AP

⁷¹⁵Uçar, s.162

⁷¹⁶Yalçın Doğan, "MC Hükûmeti, Birbuçuk Yılda Devlet Kadrolarına yaklaşık 150.000 Kişi Atadı", *Cumhuriyet*, 20.09.1976.

⁷¹⁷TBMM, *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem:4, Cilt:3, Toplantı:1, 09.05.1974, s.484.

Erzurum Milletvekili Rasim Cinisli verdiği soru önergesiyle, af tasarısının gündem olduğu bir dönemde iktidar ve muhalefet arasında görüş ayrılığı söz konusuysen, TRT'nin çeşitli STK'ların TCK'nin 141. ve 142. Maddelerinin af kapsamı içine alınmasını isteyen bildirimlerini yayınlamasını eleştirmişti. Başbakan Ecevit ise bu önergeye verdiği cevapta, yayınların savcılık izniyle gerçekleştirilen yasal yayınlar olduğunu dile getirmişti.⁷¹⁸ TRT bu dönemde ayrıca, Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK), TÖB-DER, Petrol-İş Sendikası gibi sol derneklerin de aralarında bulunduğu bazı dernekler tarafından TSK'yi faşist olarak nitelendiren ve bir haftalık direniş çağrısı yapan bir bildiriye haber bültenlerinde yayınlaması, sol düşüncedeki yazar ve sanatçılara TRT ekranlarında çok fazla yer verilmesi, Türk kökenli ülkelere ve bu ülkelerin liderlerine haberlerde yer verilmemesi, sol siyaset ile yönetilen ülkeler aleyhinde yayın yapılmaması gibi konularda sıklıkla eleştirilmekteydi.⁷¹⁹

İktidarın MSP kanadı ise koalisyonun sürekliliğini sağlamak adına TRT konusunda muhalefetin yanında yer almıyor ancak Cem'i destekleyen bir tavır içinde de bulunmuyordu. MSP'nin TRT konusunda CHP'den ayrı bir düşüncede olduğu I. MC Hükûmeti ile birlikte açıkça ortaya çıktı. I. MC iktidarı adına konuşan Erbakan, TRT'nin solculuk propagandası yaptığını ve toplumsal ahlâka zarar verdiğini belirterek, hükûmetin TRT'nin başındaki kişiyi görevden almaya karar verdiğini açıkladı.⁷²⁰ Bu açıklamanın ardından 3 Mayıs 1975 günü toplanan Bakanlar Kurulu'nda İsmail Cem'in "millî güvenliğe aykırı tutumu" nedeniyle görevden alındığına ilişkin kararname imzalanarak Cumhurbaşkanına sunuldu ve koalisyon ortakları tarafından TRT Genel Müdürlüğü'ne Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş'ın atanmasına karar verildi.⁷²¹ Dönemin sağ basını bu görev değişikliğini, TRT'nin millet ve devlet zararına hareket eden bir kurum olmaktan çıkarılması şeklinde yorumlarken, sol basın ise MC iktidarının bürokrasi içerisinde aykırı sese tahammülü olmadığını belirterek TRT'nin Milliyetçi Cephe Radyo Televizyonu (MCRT) haline getirilmesi olarak değerlendirmişti.⁷²² Danıştay, görevden alınma nedenini

⁷¹⁸TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:6, Toplantı:1, 11.06.1974, ss.92-93.

⁷¹⁹Yusuf Devran, **Siyasal İktidar-TRT İlişkisinin Dünü**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, ss.77-84.

⁷²⁰Devran, s.92

⁷²¹Refik Özdek, **Hedef TRT**, Ekonomik ve Sosyal Yayınlar, Ankara, 1977, ss.178-179.

⁷²²Oktay Akbal, TRT Değil, MCRT Mi?", **Cumhuriyet**, 07.06.1975.

ispatlayacak bir kanıt bulunmadığı için İsmail Cem'in göreve iadesine karar verse de kendisi gazeteciliği tercih etti.

İsmail Cem'in görevden alınmasının ardından genel müdürlük koltuğuna oturan Yalçıntaş, daha önce sağ siyaset içerisinde yer alan partilerin birleşip hükûmet kurması gerektiğine ilişkin bildiri yayınlayan akademisyenler arasında olması nedeniyle sağ taban tarafından memnuniyetle karşılanan bir isimdi ve kendisinden TRT'de ciddi bir dönüşüm yaratması bekleniyordu. Ancak bu dönemde, her ne kadar kabul etmese de kendisine AP genel başkanlığına aday olmasının teklif edilmesi hükûmetle daha doğrusu Demirel ile arasının açılmasına neden oldu. Demirel, bütçe kısıtlamaları ve yatırımların engellenmesi ile TRT üzerinde baskı oluşturdu.⁷²³ Danıştay'ın İsmail Cem'in iade kararının ardından kendisi için yeniden bir atama kararnamesinin imzalanıp Cumhurbaşkanlığına gönderilmesini bekleyen ancak hükûmetten bu adımı göremeyen Yalçıntaş, süreçte yalnız bırakıldığı ve iktidarla arasındaki gerilimin kamuoyuna duyulması durumunda kurum için ciddi problemler oluşabileceği gerekçesiyle istifa etti.⁷²⁴

Nevzat Yalçıntaş dönemi az önce de belirtilen nedenlerden dolayı sağ tabanın beklentilerini karşılayamadı. Yalçıntaş dönemi, sağ basın tarafından eski yönetimin meydana getirdiği Türk dilindeki yozlaşmanın giderilemediği gerekçesiyle eleştirildi.⁷²⁵ TRT'nin hem dilinde hem de yayın politikasında sağ siyasetin istediği değişikliklerin hayata geçirilmesinde gözler yeni genel müdür Şaban Karataş'a çevrildi. Karataş'ın atama kararnamesi 18 Aralık 1975'ten itibaren Başbakanlık ile Cumhurbaşkanlığı arasında 7 kez gidip geldi. Son olarak Demirel'in Karataş'ın atama kararnamesinin imzalanmaması durumunda hükûmetin istifa edeceğini Korutürk'e bildirmesi sonucunda Karataş 1 aylık bir gecikmeyle göreve başladı.⁷²⁶ Karataş'ın göreve gelmesi CHP tarafından çok sert bir dille eleştirildi. Ecevit, Cumhurbaşkanı Korutürk'ü tarafsızlığını kaybetmekle suçladı. CHP'nin Karataş'ın atanmasına karşı çıkmasının nedeni ise yeni genel müdürün Atatürk düşmanı olduğunun düşünülmesiydi. Örneğin, CHP Erzincan Senatörü Niyazi Ünsal, Atatürk düşmanı bir Abdülhamid hayranı olduğunu iddia ettiği Karataş'ın, geçmişte Atatürk için

⁷²³Devran, ss.100-104

⁷²⁴Özdek, s.283.

⁷²⁵Tekin Erer, "TRT'nin Dili", **Son Havadis**, 21.05.1976.

⁷²⁶Korutürk, Karataş'ı TRT Genel Müdürlüğü'ne Atayan Kararnameyi İmzaladı, **Cumhuriyet**, 19.01.1976.

"Osmanlı'ya başkaldırmış, Allah kelâmının yazısını değiştiren adam" dediğini söylemiştir.⁷²⁷ Karataş'ın göreve başlamasıyla birlikte sağ tabanın talepleri karşılık bulmaya başladı. Öncelikle TRT'nin dilinde belirgin bir değişiklik yaşandı ve kurumun haberlerinde Osmanlıca ve Farsça kökenli sözcüklere yer verilmesi kararlaştırıldı. Buna göre artık TRT yayınlarında; atama yerine tayin, onaylamak yerine tasdik etmek, konut yerine mesken, süre yerine zaman, olanak yerine imkân gibi sözcükler kullanılacaktı.⁷²⁸ Aynı dönemde TRT'nin yayınlarda dikkat etmesi gereken hususlar konusunda bir kitapçık hazırlandı ve bu kitapçık imza karşılığında tüm personele dağıtıldı. *TRT Atatürk İlkeleri, Programları ve Müzik Konularında Uyulması Gereken Esaslar ve Alınacak Tedbirler* başlıklı kitapçıkta Atatürk'ün lâiklik anlayışında din düşmanlığına ve dini küçümsemeye yer olmadığı belirtilmiş; güven ve inanç içinde çalışmayı aksatacak, halkı çaresizliğe iten, edep ve ahlâka aykırı düşen yayınlara yer verilmemesi istenmişti.⁷²⁹ Yine bu dönemde TRT'de her perşembe, içerisinde Türkçülük ve Ziya Gökalp ile ilgili konuların da yer alacağı "Din ve Ahlâk" sohbetlerinin yayınlanmasına karar verildi.⁷³⁰ Bu gibi yayınlar nedeniyle TRT'yi sürekli eleştiren CHP, kurumun Anayasa'ya aykırı yayınlarını tespit etmek amacıyla bir komisyon oluşturdu. Ancak bu komisyonun TRT Seçim Kurulu'na yazdığı dilekçeler bir sonuca ulaşmadı.⁷³¹ Karataş, her ne kadar sağ siyasete yakın bir bürokrat olarak görülse de, genel müdürlüğünün ilerleyen dönemlerinde MSP ile arası açıldı. Bu durum, MSP'nin TRT'de AP'ye daha çok zaman ayrıldığını düşünmesinden kaynaklanmaktaydı.⁷³² Ancak TRT'ye MSP tarafından yöneltilen eleştiriler yine din üzerinden şekillendirilmekteydi. Örneğin, partisinin 1976 yılındaki Bursa İl Kongresi'nde konuşan Erbakan, televizyonlarda içki içilebileceğinin söylendiğini, bir devlet kurumu olan TRT'nin böyle bir yayın yapmaması gerektiğini dile getirerek "TRT'nin bugünkü kafasını söküp yerine yeni bir kafa takacağız" ifadesini kullandı. Erbakan'ın aynı konuşmada, Türkiye'yi Libya, Suudi Arabistan, Kuveyt gibi vatandaşından vergi almayan bir ülke haline getirmeyi amaçladıklarını açıklaması, Antalya Valisi'nin evli bir kadınla birlikte olan erkeği

⁷²⁷Ünsal: Karataş Atatürk Düşmanı Değilim Diyemez, **Milliyet**, 23.01.1976.

⁷²⁸Ahmet Erdoğan, "Türk Diline Saldırı", **Cumhuriyet**, 08.02.1976.

⁷²⁹TRT Çaresizlik, Moral Bozucu ve Müstehcen Yayınlar Yer Vermeyecek, **Milliyet**, 13.02.1976,

⁷³⁰TV'de Din ve Ahlâk Sohbeti Başlıyor, **Milliyet**, 21.02.1976.

⁷³¹Özdek, s.235.

⁷³²Devran, s.120

canlandıran aktöre ödül vermesini eleştirip valinin Ramazan'da fakirleri doyuranları ödüllendirmesi gerektiğini söylemesi çalışma açısından dikkat çekici söylemler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷³³ TRT Genel Müdürlüğü ilerleyen yıllarda değişen iktidarlarla birlikte istikrarsız bir yapı sergiledi. 1977 Seçimleri sonrasında Ecevit tarafından kurulan hükûmetin ilk icraatlarından biri Cengiz Taşer'i genel müdür olarak atamak oldu. Ancak Ecevit hükûmetinin güvenoyu alamaması sonrası kurulan II. MC koalisyonu Taşer'i görevden alarak yerine tekrar Nevzat Yalçıntaş'ı atadı. II. MC koalisyonun bir gensoru ile düşürülmesi sonrasında kurulan Ecevit hükûmeti yine TRT üzerinden bir hamle gerçekleştirerek, Danıştay'ın göreve iade edilmesine karar verdiği İsmail Cem'i genel müdürlük koltuğuna oturttu. Ancak İsmail Cem'in bu görevi sembolikti ve birkaç ay sonra görev tekrar Cengiz Taşer'e verildi. 1980 öncesinde Demirel liderliğinde kurulan son hükûmet ise Taşer'i görevden alarak yerine Doğan Kasaroğlu'nu getirdi.⁷³⁴

CHP-MSP koalisyonu kurulduğunda DİB koltuğunda Dr. Lütfi Doğan oturmaktaydı. Ancak çalışma içerisinde daha önce kısaca bahsedilen niteliklerinden dolayı iktidarın MSP kanadının Doğan ile uyumlu çalışması pek mümkün değildi. Nitekim kendisinin görevden alınmasına ilişkin hamle I. MC Hükûmeti döneminde geldi. Dr. Lütfi Doğan, MSP'nin kendisinin görevden alınmasını koalisyonun devamı için şart koştuğunu ve Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün DİB'i ziyaretinin ardından görevden alındığını belirtmiştir.⁷³⁵ Lütfi Doğan kendisinin de belirttiği gibi MSP'nin koalisyonun devamı için öne sürdüğü 12 şarttan birinin yerine getirilmesi adına, Bakanlar Kurulu'nda imzalanan kararname ile görevden alındı. Kararname Bakanlar Kurulu tarafından 1976 yılının Nisan ayında imzalandı ancak, Korutürk bu kararnameyi yaklaşık 4 ay sonra onayladı. Doğan'ın ardından göreve, MSP'ye yakın olduğu iddia edilen Süleyman Ateş getirildi.⁷³⁶ Ancak Ateş, CHP'den siyasete giren Dr. Lütfi Doğan'ın DİB'den sorumlu devlet bakanlığı yaptığı dönemde kuruma yönelik müdahalelerine karşı çıktığı için selefi tarafından görevden alındı. Lütfi Doğan DİB koltuğu için kendi döneminde başkan yardımcılığı yapan Tayyar Altıkulaç'ı uygun gördü. Kendi isteği ile 1986 yılında emekli olan kadar bu görevi

⁷³³Erbakan: Gayemiz Libya Gibi, Suudi Arabistan Gibi Hiç Vergi Almamaktır, **Milliyet**, 17.10.1976.

⁷³⁴Devran, ss.126,128.

⁷³⁵Öcal, Başkanları, s.308

⁷³⁶Diyanet İşleri Başkanı Dr. Doğan Görevinden Alındı Yerine Doçent Ateş Getirildi, **Cumhuriyet**, 30.07.1976.

sürdüren Altıkulaç, emekliliğin ardından Doğru Yol Partisi (DYP) ve Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) içerisinde milletvekilliği yaparak siyasete girdi.⁷³⁷ Altıkulaç'ın başkanlığı döneminde siyaset ile bürokrasi arasındaki ilişkide siyaset kanadında hâkim olan anlayışı gösteren ilginç bir örnek yaşandı. CHP Şanlıurfa milletvekili Celal Paydaş, bir hemşerisinin DİB'de işe alınmasını istedi. Ancak Altıkulaç, kuruma siyaset sokmayacağını dile getirerek bu talebi geri çevirdi. Paydaş, konu ile ilgili DİB makamında tartıştığı Altıkulaç'a silah çekti.⁷³⁸ Olay dönemin muhalefet partileri tarafından manevî değerlere saygısızlık olarak nitelendirildi ve büyük tepkiyle karşılandı. AP ve MSP olayı protesto etmek amacıyla Meclis oturumlarına katılmadı.⁷³⁹ Olay sonrasında Altıkulaç ile Paydaş'ı barıştırmak amacıyla girişilen çabalar ise sonuçsuz kaldı.

Son olarak bu dönemin ordu-siyaset ilişkilerine baktığımızda sivil bürokrasideki yoğun kadrolaşma çabalarının orduya yansımadağı görülmektedir. 1973 sonrasında ordunun alt kademlerinde kayda değer bir hareketlilik yaşanmazken, yüksek komuta kademesinde iki önemli kriz yaşandı ve hatta bunlardan biri birkaç yıl sonra Türk siyasal hayatının başrol oyuncusu olacak bir aktörü sahneye çıkardı. Bu krizlerden ilki, 1976 yılında patlak veren Hava Kuvvetleri Komutanı Emin Alpkaya'nın rüşvet aldığı iddiasıydı. İddiaya göre Alpkaya, TSK'nin satın aldığı 40 uçağın satıcı firmasından 30.000 dolar rüşvet almıştı. Olayın kamuoyunun gündemine gelmesinin ardından Cumhurbaşkanı ve Başbakan'ın da telkinleriyle Alpkaya, soruşturmanın sağlıklı yürütülebilmesi adına görevinden istifa etti.⁷⁴⁰ Nisan ayının başında açılan ve hızlı bir şekilde sonuçlandırılan davada, Alpkaya hakkında beraat kararı verildi. Ancak Alpkaya'nın hem kuvvet komutanlığından hem de askerlikten istifa etmiş olması nedeniyle Hava Kuvvetleri Komutanlığı görevine kimin atanacağı konusunda kriz çıktı. Genelkurmay Başkanlığı bu görev için Orgeneral İrfan Özaydınlı'nın ismini önerdi ve bu öneri CGP'li Millî Savunma Bakanı Ferit Melen tarafından da kabul edildi.⁷⁴¹ Ancak kararname Demirel'in önünde tıkanı. İktidarın MSP ve AP kanadı, Özaydınlı'nın ismine eski Hava

⁷³⁷Öcal, Başkanları, ss.384-385,405

⁷³⁸Altıkulaç Ayrılıyor, **Hürriyet**, 29.03.1979; CHP Anarşiyi Diyanet İşleri Makamına Götürdü, **Sabah**, 29.03.1979.

⁷³⁹Altıkulaç Olayı Nedeniyle AP ve MSP TBMM'ye Girmediler, **Milliyet**, 29.03.1979.

⁷⁴⁰Alpkaya: Tahkikatın Selameti İçin İstifa Ettim, **Cumhuriyet**, 06.03.1976.

⁷⁴¹Örsan Öymen, "Demirel'in Ordu Politikası ve Özaydınlı Sorunu", **Milliyet**, 29.04.1976.

Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur'un çizgisinde olduğu gerekçesiyle karşı çıkmaktaydı. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanlığı, Özyaydınlı teklifini geri çekti ve yeni öneriyle Korgeneral Cemal Engin bu göreve atandı.⁷⁴² Ancak kuvvet komutanlığı bünyesinde orgeneral varken korgeneral rütbesindeki bir komutanın kuvvet komutanı olması Askerî Yüksek İdare Mahkemesi tarafından iptal edildi. İptal kararına ilişkin *Milliyet Gazetesi* yazarı Abdi İpekçi'ye röportaj veren Demirel, ülkenin savunmasından sorumlu olan hükûmetin, kendisiyle aynı sorumluluğu paylaşacak kişilerle çalışmak isteyeceğini ve bu nedenle Genelkurmay Başkanlığı ve kuvvet komutanlıklarına yapılacak atamalarda istediği gibi davranabileceğini ifade etti.⁷⁴³ Bu kriz mahkeme kararının ardından kuvvet komutanlığına Ethem Ruhi Ayan'ın atanmasıyla son buldu. Kriz son buldu ancak ordu geleneklerine aykırı şekilde bir orgeneralin kuvvet komutanı yapılması, iktidarın ordu içinde kendi ideolojisine yakın kişileri komuta kademesine getirmek istediği söylentilerini doğurdu.⁷⁴⁴

Yüksek komuta kademesine yapılacak atamalarda siyasal kaos yaratan esas konu ise Kara Kuvvetleri Komutanlığına 1977 yılında yapılacak atamaydı. Kara Kuvvetleri Komutanı Namık Kemal Ersun'un 1977 yılı Ağustos ayı gelmeden önce emekliye ayrılması sonrası göreve, 1. Ordu Komutanı Orgeneral Adnan Ersöz vekâlet ediyordu. Asaleten yapılacak atama için ise kıdem sırasına göre 1. Ordu Komutanı Adnan Ersöz, 2. Ordu Komutanı Şükrü Olcay ve 3. Ordu Komutanı Ali Fethi Esener'in adaylığı söz konusuydu. II. MC koalisyonunun Başbakanı Demirel, göreve Ali Fethi Esener'in getirilmesini istiyordu. Genelkurmay Başkanlığı tarafından da desteklenen bu istek, Korutürk tarafından kabul edilmedi. Korutürk'e göre iktidar ve Genelkurmay, ordu teamüllerine aykırı davranmaktaydı.⁷⁴⁵ Ali Fethi Esener'in Kara Kuvvetleri Komutanı olmasına ilişkin kararname, orduya ilişkin tüm atamaları birleştiren bir kararnameydi ve dolayısıyla imzalanmadığı için diğer atamalar da gerçekleşmiyordu.⁷⁴⁶ İki taraf da geri adım atmayınca 30 Ağustos günü göreve gelmesi muhtemel üç adayın görev süreleri doldu ve emekliye ayrıldılar. Kara

⁷⁴²Cüneyt Arcayürek, **Demokrasinin Sonbaharı 1977-1978**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987, (Sonbaharı), s.183

⁷⁴³Hükümet Kimi İstiyorsa Onu Kumandan Yapar, **Milliyet**, 20.07.1976.

⁷⁴⁴Arcayürek, Sonbaharı, ss.183-184.

⁷⁴⁵Birand, Saat, ss.47-48.

⁷⁴⁶Orduya İlişkin Atamaların Tek Bir Kararnamede Toplanması Sorun Yaratıyor, **Cumhuriyet**, 27.08.1977.

Kuvvetleri Komutanlığı görevi o güne kadar ismi hiç konuşulmayan Ege Ordu Komutanı Kenan Evren'e verildi. Korutürk 31 Ağustos günü imzaladığı kararnameyle 12 Eylül'ün liderini, kendisinden sonra devletin zirvesindeki koltuğa oturacak kişiyi göreve getirmişti.⁷⁴⁷ Kenan Evren ise ilerleyen yıllarda bu atamayı, "alın yazısı, mukadderat" olarak nitelendirecekti.⁷⁴⁸

1973-1980 döneminde, ordu ile siyaset arasında geçmiş yıllarda olduğu gibi somut bir ikilik söz konusu değildi. Geçmiş dönemlerden farklı olarak ordu, güncel siyasal gelişmelerle doğrudan ilgilenmedi, benzer şekilde ordunun güncel gelişmelere ilişkin dolaylı açıklama ve eylemleri de siyasal partiler tarafından bir problem alanı olarak kabul edilmedi.⁷⁴⁹ Ordu ile siyaset arasındaki mücadele alanının yokluğu, 1971 müdahalesi sonrası hayata geçirilen yasal ve kurumsal düzenlemelerden kaynaklanmaktaydı. Bu düzenlemeler orduyu eskisinden çok daha güçlü bir konuma getirdi. Askerî yargının yetki alanının genişlemesi, sıkıyönetime geçişin kolaylaştırılması, Askerî Yüksek İdare Mahkemesi'nin kurulması, MGK'nin yapısında gerçekleştirilen değişiklikler, TSK'nin Sayıştay denetiminden muaf tutulması gibi uygulamalar, ordunun idarî ve hukukî anlamda kendi özel alanını oluşturmasını beraberinde getirdi.⁷⁵⁰

Ümit Cizre'ye göre bu dönemin başta AP olmak üzere sağ partileri, 1971 sonrası gücü oldukça artan ordu ile mücadele etmekten ve onu sivil siyasetin denetimine çekmeye çalışmaktan vazgeçerek, TSK'yi, CHP ve komünizm karşıtlığı üzerinden siyasallaştırılmak istemişlerdi. Ordunun siyasallaştırılmasında ise CHP'nin komünizme destek olarak Atatürk ilkelerinden saptığı iddiaları ve kontrgerilla tartışmaları başrolü oynamaktaydı.⁷⁵¹

Sağ partilerin CHP ile ordu arasında yaratmaya çalıştığı karşıtlık, artan siyasal şiddet olaylarıyla birlikte ordu tarafından karşılık bulmuştu. Bu dönemde ordunun özellikle yüksek komuta kademesi Ecevit'i çok sert sözlerle eleştirecek kadar iktidar karşıtı bir tutum içerisindeydi. Ordunun alt kademesindeki Ecevit

⁷⁴⁷Birand, Saat, s.49.

⁷⁴⁸Birand, 12 Eylül, ss.64-65

⁷⁴⁹N. Öztürk, s.331

⁷⁵⁰Ali Bayramoğlu, "Asker ve Siyaset", **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, (Der. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.79-81.

⁷⁵¹Cizre, AP, ss.137-139; Demirel 2. Boğaz Köprüsü ve Renkli Televizyon Vaadetti, **Cumhuriyet**, 10.10.1975

hayranlığı ise yerini hayal kırıklığına bırakmıştı.⁷⁵² Ancak oluşan hayal kırıklığı ve karşıt tutum, sadece CHP'ye yönelik değildi. Hem ülkedeki iç karışıklığın önlenememesi hem de TSK'nin taraf olduğu söylentileri, orduyu siyaset üstü bir tavır takınmaya mecbur kıldı. Dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren, 12 Eylül Darbesi hakkında konuşurken, gerçekleştirilen müdahalenin 27 Mayıs'ta olduğu gibi bir partiye dayanarak ve ondan güç alarak değil, millettten destek alarak gerçekleştirildiğini belirtmiş ve böylelikle ordunun siyaset üstü tavrını ortaya koymuştu.⁷⁵³

1979 yılının başından itibaren siyasal şiddet eylemleri başka bir boyuta ulaşmaya başladı. Artık, sadece sokak çatışmaları sırasında yaşamını kaybeden sağcı ve solcu eylemciler değil; tanınmış gazeteciler, üst düzey siyasetçiler, sendika başkanları siyasal cinayetlere kurban gidiyordu. Siyasetçileri düzenin yeniden sağlanması konusunda yetersiz gören ordu, kendisinin de tam yetki kullanım hakkından yoksun olduğunu düşünüyordu.⁷⁵⁴ Ordunun yaklaşan müdahalesinin en açık işareti ise Kenan Evren tarafından 1979 yılının Ağustos ayında Zafer Haftası nedeniyle yayınlanan mesajda verildi. Evren ordu mensuplarına hitaben yayınladığı bu mesajında, ülkedeki şiddet eylemlerinin aktörlerini sert bir dille eleştirdikten sonra Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'na atıfta bulunarak şu ifadelerle yer verdi: "İç Hizmetler Kanunu'nun sana verdiği 'Türkiye Cumhuriyeti'ni korumak ve kollamak' görevini gerektiğinde tam anlamı ile ve kusursuz olarak yerine getireceğin muhakkaktır."⁷⁵⁵ 1980 yılının hemen başında Kenan Evren tarafından Cumhurbaşkanı'na gönderilen bir mektupta ise ülkedeki sosyal, ekonomik ve siyasal sorunlara çözüm bulamayan siyasal partilerin uyarılması istendi.⁷⁵⁶ Ancak bu uyarı da bir sonuç vermedi ve Evren'in ilk açıklamasından yaklaşık 1 yıl sonra TSK, Cumhurbaşkanı'nın seçilememesine neden olan siyasal bunalım, giderek artan ekonomik kriz ve önlenemeyen siyasal şiddet nedeniyle Evren'in atıf yaptığı kanun hükmüne dayanarak yönetime el koydu.⁷⁵⁷

⁷⁵²Birand, Saat, s.86.

⁷⁵³Kenan Evren, **Kenan Evren'in Anıları**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1990, s.428'den akt. Cizre, AP, s.157.

⁷⁵⁴Zürcher, s.381.

⁷⁵⁵Evren: Çıkar Çevrelerinin İstedikleri Senaryoları Hiçbir Yurtsever Kabul Edemez, **Cumhuriyet**, 27.08.1979.

⁷⁵⁶Görev Hepimizin, **Hürriyet**, 03.01.1980

⁷⁵⁷Silahlı Kuvvetler Yönetime El Koydu, **Tercüman**, 12.09.1980.

5. Dönemin Değerlendirmesi

1970'li yılların iktidar yapılanması, çalışmanın kuramsal kısmında belirtilen tanımlama açısından uzak çevre olarak nitelendirilebilecek bir siyasal partinin iktidar ortağı olarak görev yapması açısından dikkat çekicidir.

MSP'nin iktidar ortaklığı çevrenin talep ve değerlerinin radikal düzeyde merkeze taşınmasını beraberinde getirmiştir. Çevre tarafından merkeze taşınan talepler arasında çevre aktörlerinin eylem ve söylemlerinden dolayı cezaî müeyyideye uğradığı yasal düzenlemelerin değiştirilmesi de yer almaktaydı. Ancak çevrenin siyasal aktörleri tarafından hayata geçirilmek istenen birçok düzenleme 1961 sonrası uygulamaya konulan denetim mekanizmaları tarafından engellendi. Buna karşın çevrenin siyasal aktörleri, denetim sınırı dışında kalan söylem ve eylemler açısından dikkat çekici girişimlerde bulundular.

1970'li yılların koalisyon hükümetleri döneminde iktidar ortakları ellerinde bulundurdukları bakanlıklar üzerinden ciddi oranda kadrolaşmaya gittiler. Bu bağlamda MSP de kendi ideolojisine yakın kişileri önemli kademelere getirdi. Ancak çevrenin bürokratik kademelerde elde ettiği bu güç geleneksel bürokratik elit için söz konusu değildi. Ayrıca, dönemin siyasal ortamındaki ideolojik bölünme çevre aktörlerinin başta ordu olmak üzere bürokratik elit ile sıklıkla karşı karşıya gelmesini engelledi. Siyasal ortamdaki ideolojik bölünme, bürokratik eliti çevreye karşı hassasiyet geliştirmekten ziyade ülke içindeki çatışma ortamına yönlendirdi. Nitekim 12 Eylül Müdahalesi sonrası yaşanan süreç çevreye ait değerlere karşı sert bir karşı çıkışın olmadığını açıkça ortaya koyacaktı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1980-2002 DÖNEMİ: DEVLET İDEOLOJİSİNDEKİ DÖNÜŞÜMDEN 28

ŞUBAT'A

I. 1980-1991 DÖNEMİ: GÜÇ DENGELERİ DEĞİŞİYOR

12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen askerî darbenin ardından ülkenin yönetimi Genelkurmay Başkanı, Kara Kuvvetleri Komutanı, Hava Kuvvetleri Komutanı, Deniz Kuvvetleri Komutanı ve Jandarma Genel Komutanı'ndan oluşan ve adına Millî Güvenlik Konseyi denilen 5 kişilik grubun elindeydi. Ülkenin kaderini tayin eden tüm kararlar bu 5 kişi tarafından alınmaktaydı. Konsey tarafından başbakanlık görevine eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Bülent Ulusu getirildi. Ulusu hükümetinin Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı ise Demirel iktidarında DPT Müsteşarlığı yapmış olan Turgut Özal'dı.

12 Eylül iktidarı, toplumun içinde bulunduğu "düzensizlik" ortamına son vermek için toplumsal yaşamın tüm alanlarında şiddeti ve zoru içeren uygulamaları hayata geçirdi. Bu dönemde bürokrasinin tüm kademelerinde asker egemenliği söz konusuydu. 12 Eylül öncesinin sağ ve sol görüşlü bürokratları hızla görevden uzaklaştırılıyordu. Üniversiteler üzerinde denetimi sağlamak için Yükseköğretim Kurulu (YÖK) kuruldu. Üniversitelerde Atatürk İlke ve İnkılâpları dersinin okutulmasına karar verildi. Üniversite öğrencilerinden bürokratlara, öğretmenlerden taksi şoförlerine kadar toplumun her kesiminin uymak zorunda olduğu çeşitli kılık-kıyafet düzenlemeleri hayata geçirildi. Kültür ve sanat üzerinde ciddi sansür uygulandı. Medya organları sıkı bir denetim altındaydı. CHP de dâhil olmak üzere tüm siyasal partileri kapatıldı; 12 Eylül öncesinin aktif siyasetçilerine siyaset yasağı getirildi.

12 Eylül iktidarının toplumun her kesimine ve her alanına yönelik uyguladığı bu tavizsiz, baskı ve şiddet içeren politikaları uygularken en ılımlı yaklaştığı alanlardan biri beklenilenin aksine dindi.

A. 1980-1983 Dönemi: Devletin Yeni İdeolojisi Türk-İslâm Sentezi

12 Eylül iktidarı, toplumsal düzensizliğin başlıca müsebbibi olarak komünizmi ve dolayısıyla sol ideolojiyi görmüştü ve komünizm ve anarşiyle

mücadele edebilmek adına millî birlik ve bütünlüğü sağlayacak bir ideoloji arayışına yöneldi. Bu arayışa bulunan cevap ise İslâm dini oldu. İslâm, generaller tarafından toplumsal kutuplaşmaya son verecek, komünizm tehlikesini ortadan kaldıracak bir araç olarak kabul edildi. İslâm dininin toplumsal belirleyiciliğine karşılık gelen düşünce sistemi ise temeli Ziya Gökalp'e dayanan, 1970'li yılların başında Aydınlar Ocağı tarafından sistematik bir hâle getirilen *Türk-İslâm Sentezi* düşüncesi idi.⁷⁵⁸ Her ne kadar 12 Eylül iktidarı sentez düşüncesini benimsediğini resmen ifade etmese de, Aydınlar Ocağı kanadı bu düşüncenin 12 Eylül sonrasında devlet tarafından kabul gördüğünü iddia etmekteydi.⁷⁵⁹ Nitekim iktidar da aşağıda bahsedileceği üzere bu iddiaları haklı çıkaracak uygulamalarda bulundu.

Türk-İslâm Sentezi düşüncesi, zayıflayan devlet iktidarının millî kültüre ve muhafazakâr değerlere dayandırılarak yeniden güçlendirilmesini ve bu doğrultuda milliyetçi ve mukaddesatçı düşüncelerin bir potada eritilmesini ifade eder.⁷⁶⁰ Bu noktada sentezin amacı din-ahlâk yanlısı, sadık ve itaatkâr nesiller yetiştirmektir.⁷⁶¹ Türklük ve Müslümanlığın birlikteliği, alternatifsiz ve kusursuz bir birlikteliği ifade eder. Toplumsal hayatta çok önemli bir yeri olan İslâm dini, Türkçülüğün en önemli koruyucusudur.⁷⁶² Sentezin harcını İslâm dini oluşturmaktadır. Senteze göre Türklüğü belirleyici kılan unsur İslâm dinidir. Başka bir ifadeyle dinî kimlik millî kimliğin belirleyicisi konumundadır. Türk olmanın koşulu Müslüman olmaya bağlıdır.⁷⁶³ Dolayısıyla din, daha önce de vurgulandığı gibi 12 Eylül sonrasında birlik ve bütünlüğün sağlanmasında faydalanılacak en önemli araç olarak görülmüştür. Askerî yönetimin hayata geçirdiği uygulamalar da bu anlayışın, yani Türk-İslâm Sentezi düşüncesinin bir sonucu olmuştur.⁷⁶⁴

⁷⁵⁸Hakan Yavuz, "Political Islam And The Welfare (Refah) Party in Turkey", **Comparative Politics**, Volume:30, No:1, 1997, s.67.

⁷⁵⁹Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli, Şerafettin Turan, **Türk-İslâm Sentezi**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1991, s.38

⁷⁶⁰Ali Çağlar ve Mustafa Uluçakar, "Günümüz Türkçülüğünün İslamla İmtihani: Türk-İslâm Sentezi ve Aydınlar Ocağı", **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:26, Bahar 2017, s.129

⁷⁶¹Güvenç vd., s.60

⁷⁶²Tanıl Bora ve Kemal Can, **Devlet, Ocak, Dergâh**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, ss.173-174.

⁷⁶³Çiler Dursun, **İdeoloji ve Özne: Türk-İslâm Sentezi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, ss.143-144.

⁷⁶⁴Murat Yılmaz, "Darbeler ve İslâmcılık", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık**, 2.Baskı, (Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.637

1981 yılında Devlet Bakanı Mehmet Özgüneş koordinatörlüğünde oluşturulan bir üst kurul ve bu üst kurula bağlı olarak din istismarı ve din eğitimi üzerinde çalışacak iki alt kurul tarafından hazırlanan raporda şu ifadeler yer almaktaydı.⁷⁶⁵

- İmam hatip okulları artan ihtiyacı karşılamak noktasında yetersizdir.
- Din bilgisi dersleri, ilkokullardan başlayarak zorunlu hale getirilmelidir.
- Din derslerinin branş öğretmenleri tarafından okutulmasını sağlayacak tedbirler alınmalıdır.
- Yüksek İslâm Enstitüleri 6 yıllık öğrenim kurumları haline getirilmelidir.
- Halkın basılı dinî yayın ihtiyacı tespit edilerek, dinî yayınların yaygınlaştırılmasına önem verilmelidir.
- TRT'de yapılan dinî yayınlar artırılmalıdır.
- Cami bulunmayan yerleşim merkezlerine cami yapılmalıdır
- Kadrosu bulunmayan köy camilerine kadro sağlanmalıdır.

DPT'nin 1983 yılında yayınladığı *Millî Kültür Raporu*, sentez düşüncesini temel alan uygulamalara verilebilecek örneklerin başında gelmektedir. Bu raporda milletin ahlâk anlayışının kaynağında İslâm dininin olduğu, İslâm dini gibi bir dinin millî kültür planlamasında ihmal edilmemesi gerektiği, din ve dine bağlı ahlâkın en önemli kültür unsurları olduğu gibi ifadeler yer almaktaydı.⁷⁶⁶ Benzer bir başka uygulama 12 Eylül sonrasında TDK ve Türk Tarih Kurumu yerine kurulan Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu tarafından hazırlanan *Kültür Unsurlarının ve Kültür Politikalarının Tespitinde Uygulanacak Yöntem, Görev ve Sorumluluklar* başlıklı rapor ile gerçekleştirilmiştir. Raporda Atatürkçülük, Türk-İslâm kültürü ile Batı kültürünü birleştirmeye çalışan bir düşünce olarak tanımlanmış; din, milleti birleştirici unsur olarak kabul edilmiştir.⁷⁶⁷

Bu dönemde, hem sentez düşüncesinin temsilcisi konumundaki kurum olan Aydınlar Ocağı hem de DİB tarafından, din derslerinin eğitim sisteminin tüm düzeylerinde zorunlu olarak okutulması düşüncesi dile getirilmekteydi. Bu düşüncenin özünde ise din eğitimi konusundaki yanlışlıkların dinin siyasete alet edilmesi sonucunu doğurduğu, lâikliğin dinsizlik olarak algılandığı; bunun da kitleleri lâiklik ile dindarlık arasında bir tercih yapma zorunluluğuna ittiği düşüncesi

⁷⁶⁵Zelyut, ss.191-192

⁷⁶⁶Güvenç vd., s.220.

⁷⁶⁷Bora ve Can, ss.175-176.

yer alıyordu.⁷⁶⁸ Bu düşüncelerin sonucunda 1982 Anayasası'nda yer alan hükme göre ilk ve ortaöğretim kurumlarında din dersinin okutulması bir zorunluluk hâline getirildi. Ayrıca, ders kitaplarında da düzenlemelere gidilerek dinî bilgilere ağırlık verildi ve din ile çelişen bilgiler kitaplardan çıkartıldı. Ders kitaplarında Atatürk'ün din ile ilgili sözlerine yer verilerek onun inançlı bir Müslüman olduğu kanıtlanmaya çalışıldı.⁷⁶⁹

12 Eylül iktidarı ayrıca, Başbakan Ulusu'yu İslâm Konferansı'na göndererek İslâm Ortak Pazarı'nın kurulmasına öncülük etmeyi kabul etmişti. Bunun dışında, MSP'lilerin yargılanması Cuma gününe denk getiriliyor, mahkemelerden önce Cuma namazı kılınmasına izin veriliyordu.⁷⁷⁰ Ayrıca 12 Eylül iktidarı yayınladığı bir kararname ile yurtdışında görev yapan din görevlilerin maaşlarının, merkezi Suudi Arabistan'da bulunan *Rabıta* adlı dinî bir örgüt tarafından ödenmesini kabul ediyordu.⁷⁷¹ 1981 yılında yayınlanan bu kararnameyi esas ilginç kılan nokta ise 1987 yılında Uğur Mumcu tarafından ortaya çıkartıldı. Köşesinde konuyu ele alan Mumcu, Rabıta adlı örgütün 27 Mayıs sonrasının tabii senatörlerinden ve 12 Eylül Hükûmeti'nin bakanlarından Mehmet Özgüneş'in 1970 yılında 14 tabii senatörle birlikte verdiği bir önergede şeriat yanlısı bir örgüt olarak nitelendirilmesine dikkat çekiyor ve bu örgütün devlet görevlilerine maaş ödemesinin yarattığı sıkıntıları dile getiriyordu.⁷⁷²

12 Eylül Darbesi'nin ardından kamuoyunda darbe yönetiminin İHO'ya yönelik sert bir tavır takınacağı beklentisi vardı. Ancak yukarıda bahsedildiği üzere, Millî Güvenlik Konseyi'nin dine yönelik olumlu tutumu bu konuda da kendisini gösterdi. Örneğin, darbeden kısa bir süre sonra kurulan Din Eğitimi Çalışma Grubu tarafından hazırlanan raporda İHO konusunda olumsuz hiçbir ifade yer almamakla birlikte, bu okulların etkinliğini arttıracak bir dizi öneri sunuldu. Bu dönemde İHO konusunda gerçekleştirilen en önemli düzenleme ise bu okullardan mezun olanlara

⁷⁶⁸Necdet Subaşı, **Ara Dönem Din Politikaları**, Küre Yayınları, İstanbul,2005, ss.96-97

⁷⁶⁹Şaylan, **İslamiyet**, ss.63-64.

⁷⁷⁰Cengiz Özakıncı, **United States Of İrtica 1945-1999 Soğuk Savaş Dönemi'nden Yeni Dünya Düzeni'ne Türkiye'de İrtica ve Emperyalizm**, 5. Basım, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.105-106,110

⁷⁷¹Alpaslan Işıklı, **Sosyalizm Kemalizm ve Din**, Tüze Yayıncılık, Ankara, 1997, s.201.

⁷⁷²Uğur Mumcu, "Dramatik Çelişki", **Cumhuriyet**, 27.03.1987.

eğitim aldıkları alanlar dışında da üniversite okuma şansının tanınmasıydı.⁷⁷³ Bu dönemde üniversitelerdeki din eğitiminde de önemli adımlar atılmıştı. 1959 yılından itibaren MEB'e bağlı olarak Yüksek İslâm Enstitüleri şeklinde faaliyet gösteren eğitim kurumları ilahiyat fakültelerine dönüştürüldü ve bulundukları illerdeki üniversitelere bağlandı. Bu şekilde 8 üniversitede kurulan ilahiyat fakültelerinin sayısı 1997 yılına gelindiğinde 23'e ulaşmıştı.⁷⁷⁴

Miting konuşmalarında ayet ve hadislerden yararlanan Evren, bu durumun gerekçesini açıklarken hem 12 Eylül idaresinin sol ideoloji karşıtlığını hem de Türk-İslâm Sentezinin ve dinin belirleyiciliğinin kabul edildiğini kanıtlar nitelikte ifadeler kullanıyordu:

Eee din dersini niye koydunuz? Onu da izah edeyim. Bir kere din dersi değil ismi. Ahlak bilgisi ve din kültürü dersi. Yani dinimiz hakkında, dinler hakkında, bu okullardan çıkan çocuklar bilgi sahibi olsunlar istedik... Ayrıca ayrıca bir insan hiç olmazsa iki rekât namaz kılmasını bilmeli. Cenazeye gittiği zaman, cenaze namazını kılmasını bilmeli.

...
*Dinsiz millet olmaz işte Sovyet Rusya böyleydi. Ne hale geldi, gördük... Onu inandırmak için hadis okudum. Peki niye hadis okudum? Çünkü o dini şeye inanmış. Ben onu yıkmak için onun silahıyla mukabele ettim.*⁷⁷⁵

Kenan Evren'in açıklamalarından ve darbe sonrası hayata geçirilen uygulamalardan da görülebileceği üzere, 12 Eylül'ün geleneksel çevreye yönelik bir karşıtlığı söz konusu değildi. Aksine darbenin benimsediği ideoloji olan sentez ve onun dinî belirleyiciliği, kültürel ve siyasal mücadele alanında güç dengelerini değiştiriyordu.⁷⁷⁶ Toplumsal bölünmüşlüğü ve çatışmayı İslâm ve Türklüğü bir araya getirerek sistemin dışına itmek isteyen ve böylelikle sadakat ve istikrarı güçlendirmek isteyen iktidar, dini, devlet ideolojisinin önemli bir parçası olarak Kemalizm ve Batıcılığın yanına yerleştirdi.⁷⁷⁷ Böylelikle, Anavatan Partisi'yle (ANAP) başlayıp dönem dönem kesintiye uğramakla birlikte AK Parti'ye uzanan süreçte geleneksel çevre ve dolayısıyla İslâmcı ideoloji Türk siyasetinin temel belirleyicisi konumuna geldi. Çalışmanın terminolojisiyle söylemek gerekirse,

⁷⁷³Mustafa Öcal, **100. Yılında imam Hatip Liseleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013, (100. Yılında), ss.195-198,202.

⁷⁷⁴İbrahim Aşlamacı, "Din Eğitimi Politika ve Uygulamalarında AK Parti'nin 15 Yılı", **AK Parti'nin 15 Yılı-Toplum**, (Ed. İsmail Çağlar ve Ali Aslan), SETA Yayınları, İstanbul, 2017, s.195

⁷⁷⁵Birand, 12 Eylül, s.169

⁷⁷⁶Taha Parla, **Türkiye'nin Siyasal Rejimi 1980-1989**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.202.

⁷⁷⁷Tanıl Bora, **Türk Sağının Üç Hâli Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık**, 3. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2003, s.127;Subaşı, s.95

merkezin tekliği ve değişmezliği 1980'li yıllarla birlikte zayıflıyor; sistemin merkezine geleneksel çevrenin değerleri yerleşmeye başlıyordu.

B. 1983-1991: ANAP İktidarı

12 Eylül iktidarı, darbe sonrası oluşturulan bir komisyon ile Anayasa hazırlıklarına başladı. Ortaya konan taslak, 1961 Anayasası'na oranla yürütmeyi fazlasıyla güçlendiren otoriter bir nitelik taşıyordu. Yeni Anayasa 7 Kasım 1982'de halkoylamasına sunuldu. Anayasa'nın geçici bir maddesi Devlet Başkanı Kenan Evren'in 7 yıllık dönem için Cumhurbaşkanı olacağını öngörüyordu. Oylama sonucunda 1982 Anayasası %91,4 evet oyu ile kabul edildi ve dolayısıyla Evren de Cumhurbaşkanı oldu. 1982 Anayasası'nın kabulünün ardından demokratik sisteme geri dönüş noktasında bir adım daha atıldı ve kurucularının Millî Güvenlik Konseyi'nin onayından geçmesi şartıyla siyasal partilerin kurulmasına izin verildi. Siyasal partilerin kuruluşuna ilişkin Millî Güvenlik Konseyi'ne 15 başvuru yapıldı ancak bunların sadece 3'ü konseyden olur alabildi. Kuruluş başvurusu kabul edilmeyen partiler arasında Millî Görüş çizgisinin devamı olan Refah Partisi (RP) de vardı. Kurulmasına izin verilen partiler ise Emekli Orgeneral Turgut Sunalp liderliğindeki Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP), Necdet Calp liderliğindeki Halkçı Parti (HP) ve Ulusu Hükûmetinde Başbakan Yardımcılığı yapan Turgut Özal liderliğindeki ANAP'tı. 6 Kasım 1983 günü yapılan seçimlerde asker açık bir şekilde MDP'yi destekliyordu. Ancak seçim sonucu onların beklediği gibi olmadı ve kazanan %45,1 oranında oy alan ANAP oldu. ANAP'ı %35 oy oranı ile HP takip etti. MDP ise arkasındaki güce rağmen %23,3'lük oy oranı ile üçüncü parti olabildi. Seçim sonuçları, yeni seçim sisteminin küçük partileri meclis dışında bırakmayı amaçlayan yapısı nedeniyle ANAP'a tek başına iktidar getirdi.⁷⁷⁸

ANAP'ın iktidara gelişi, ülkenin irticaya ve Amerikan emperyalizmine teslim edildiği iddiasıyla eleştirilmekteydi. Bu eleştirilerden, benimsediği Türk-İslam Sentezi düşüncesiyle 12 Eylül iktidarı da nasibini almaktaydı. Örneğin dönemin Genelkurmay Sıkıyönetim Koordinasyon Başkanı Nevzat Bölügiray, tarikatçı olarak nitelendirdiği Turgut Özal'ın iktidara gelmesiyle ülkede irticanın zirveye çıktığını ve

⁷⁷⁸Zürcher, ss.405-407.

12 Eylül iktidarının buna izin vermekle hata yaptığını dile getirmiştir.⁷⁷⁹ Taha Parla ise sentez düşüncesinin ABD'nin Soğuk Savaş döneminde komünizm tehlikesi karşısında hayata geçirdiği bir politika olduğunu ve Türkiye'de bu düşüncenin benimsenmesiyle 12 Eylül sonrası görev yapan iktidarların Kemalist çizgiden saptığını iddia etmiştir.⁷⁸⁰

1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: DP'lilere İtibar İadesi

Medenî Kanun üzerinde yapılan değişiklikler ANAP iktidarında da zaman zaman gündeme geldi. İktidar henüz birkaç ayını yeni doldurmuşken HP milletvekili Saruri Baykal, Medenî Kanun'da boşanmaların kolaylaştırılmasını sağlayacak bir değişikliği öngören yasa teklifi sundu. Teklifte çocuklu eşlerin 3 yıl çocuksuz eşlerin ise 1 yıl ayrı yaşamaları durumunda mahkeme tarafından boşanmalarına karar verilmesi öngörülmekteydi. Ancak öneri TBMM Adalet Komisyonu'nda reddedildi.⁷⁸¹ Medenî Kanun'un değiştirilmesi konusu 1986 yılında tekrar gündeme geldi. Bir komisyon tarafından hazırlanan tasarıda kadın-erkek eşitliğini sağlayacak güçlü hükümler bulunmaktaydı. Bu hükümler arasında evin reisinin erkek olduğu ifadesinin kaldırılması, kadının çalışmasının erkeğin iznine bağlı olması durumuna son verilmesi, kadına kızkılık soyadını taşıma hakkının tanınması, ev seçiminde söz hakkının erkeğe ait olması yerine ortak karar mekanizmasının getirilmesi gibi yenilikler yer almaktaydı. Ancak bu tasarı Adalet Bakanlığı tarafından bir takım değişikliklere uğratıldı; ardından da hükûmet tarafından rafa kaldırıldı.⁷⁸²

ANAP iktidarının kamuoyunda "Muzır Yasası" olarak adlandırılan 1117 Sayılı *Küçükleri Muzır Neşriyattan Koruma Kanunu* üzerinde yaptığı değişiklikler o dönem itibariyle gündemi oldukça meşgul etmişti. Yasada yapılan değişiklikler, müstehcen yayınları denetleyecek ve doğrudan başbakana bağlı olan kurulun yapısı genişletildi. Başbakan, MGK, Sağlık Bakanlığı, Kültür Turizm Bakanlığı, YÖK ve Diyanet İşleri Başkanı tarafından atanacak birer kişi kurulun yasa ile getirilen yeni üyeleri olarak belirlendiler. Böylelikle kuruldaki iktidar gücü arttırıldı. Kurulun

⁷⁷⁹Birand, 12 Eylül, s.170

⁷⁸⁰Parla, s.204.

⁷⁸¹Boşanmanın Kolaylaşması Komisyonunda Reddedildi, **Milliyet**, 03.05.1984

⁷⁸²Medeni Kanun Rafta, **Milliyet**, 07.07.1986

aldığı kararlara karşı Danıştay'a itiraz yolu açık olmakla birlikte, Danıştay son kararı verene kadar kurulun aldığı sansür kararlarının uygulanacağı hükmü getirildi.⁷⁸³ Yasada yapılan değişiklikler, yabancı basın tarafından ANAP içerisindeki İslâmcı kanadın zaferi olarak yorumlandı.⁷⁸⁴

Daha önceki iktidarlar döneminde de zaman zaman gündeme gelen DP'lilere itibarlarının iade edilmesi konusu ANAP iktidarı tarafından hayata geçirilen bir yasal düzenleme ile çözüldü. Bu konudaki ilk kriz eski Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın vefatı sonrası cenazesinin nereye gömüleceği noktasında yaşandı. Celal Bayar'ın yürürlükteki yasalar gereği Atatürk Orman Çiftliği'nde yapımı süren Devlet Mezarlığı'na gömülmesi gerekiyordu.⁷⁸⁵ Ancak ailesi, cenazenin Anıtkabir'e defnedilmesini istiyordu. İktidar, İsmet İnönü'nün de Anıtkabir'de gömülmüş olmasını dayanak göstererek bu isteğe olumlu yaklaştı.⁷⁸⁶ Özal, gereken yasayı çıkartmak için meclisi toplantıya çağırmak istediğini Cumhurbaşkanı Evren'e iletti ve görüşünü sordu. Evren ise böyle bir yasa çıkarılması durumunda yasayı veto edeceğini söyledi. Bayar, ailesinin de isteği üzerine Bursa'ya defnedildi.⁷⁸⁷ Bayar'ı Anıtkabir'e defnederek sembolik de olsa bir adım atmak isteyen ancak başarılı olamayan ANAP, 1987 yılında Başbakan Turgut Özal ve ANAP grubunun imzasıyla verilen bir kanun teklifi ile yeni bir girişimde bulundu. Teklifte Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın mezarlarının Başbakan tarafından uygun görülen bir yere nakledilmesi ve isimlerinin bazı tesislere verilmesi öngörülüyordu. 22 Mayıs 1987 tarihli Meclis oturumunda görüşülen kanun teklifi, muhalefet tarafından zamanlama açısından manidar bulunmuş ve teklifin siyasal çıkar için kullanıldığı iddia edilmişti. İktidar kanadı ise teklifin hiçbir şekilde siyasal fayda sağlamaya yönelik bir kaygı gütmemediğini ve geçmişle barışmak için atılmış bir adım olduğunu dile getirdi. Teklif, yapılan oylama sonucunda kabul edilerek kanunlaştı. Teklifin kabul edilmesi ile birlikte İstanbul Vatan Caddesi'ne "Adnan Menderes Bulvarı", İstanbul'da kurulmakta olan hızlı tramvay tesisine "Adnan Menderes Hızlı Tramvay Tesis", İzmir'de yapılmakta olan havaalanına "Adnan Menderes Havaalanı", Ereğli Demir Çelik Tesislerine "Ereğli Fatin Rüştü Zorlu Demir Çelik

⁷⁸³Sansür Kurulu Bu Hafta Hizmet'e Hazır, **Cumhuriyet**, 13.03.1986

⁷⁸⁴Sansür Kurulu Saltanatı, **Milliyet**, 09.03.1986

⁷⁸⁵Bayar Normal Şartlarda Devlet Mezarlığı'na Defnedilir, **Tercüman**, 23.08.1986.

⁷⁸⁶Bayar Umurbey'e Defnedilecek, **Tercüman**, 24.08.1986.

⁷⁸⁷Bayar'ı Anıtkabir'e Gömdürmem, **Milliyet**, 30.12.1986

Tesisleri" ve Sarıyar Barajı'na "Sarıyar Hasan Polatkan Barajı" adı verildi.⁷⁸⁸1987 yılında kabul edilen kanuna rağmen mezarların nakli gerçekleştirilemedi. 1990 yılında 1987 yılında çıkarılan kanunda yapılan değişiklikle mezarların devlet töreni ile hükümet tarafından belirlenen bir yere nakledilmesi ve bu kişilere itibarlarının iade edilmesi sağlandı.⁷⁸⁹ Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın cenazeleri 17 Eylül 1990 günü Özal ve Demirel'in de katıldıkları devlet töreniyle Anıt Mezar'a nakledildi.⁷⁹⁰

ANAP iktidarının son dönemlerinde TCK'de yapılan değişiklik uzun yıllardır süregelen bir tartışmaya son noktayı koydu. 12 Nisan 1991 günü kabul edilen 3713 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu ile birlikte TCK'nin sınıf esaslı siyasal örgütlenmeyi ve propagandayı yasaklayan 141 ve 142. Maddeleri ile dine dayalı siyasal örgütlenmeyi yasaklayan 163. Maddesi yürürlükten kaldırıldı.⁷⁹¹ Böylelikle hem merkezin hem de çevrenin siyasal temsilcilerinin sıklıkla eleştirdiği, hatta dönem dönem hükümet krizlerinin yaşanmasına neden olan bir soruna son verilmiş oldu.

1980 sonrasında devlet idaresinde dinin belirleyici olduğu görüşünü ANAP iktidarı tarafından hayata geçirilen yasal düzenlemeler üzerinden kanıtlamak oldukça güçtür. Çünkü bu noktada hayata geçirilen düzenleme sayısı oldukça sınırlıdır. Ancak bu dönemde başta eğitim olmak üzere kurumsal düzeyde ve başta türban olmak üzere semboller düzeyinde dinin belirleyiciliği çok net bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Eğitimin Dinselleşmesi

ANAP iktidarının ilk günlerinden itibaren okul sayılarından ders kitaplarına, öğretmen profilinden ders saatlerine kadar eğitim sisteminin her noktasında İslâmî eğilim kendisini hissettirmekteydi.

1984 yılının ilk günlerinde yapılan çalışmalar neticesinde Arapçanın okullarda seçmeli yabancı dil dersi şeklinde okutulması düşünüldü. Ancak bu düşünce kamuoyu tarafından harf devriminden sapılacağı ve lâiklikle ters düşeceği

⁷⁸⁸TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:17, Cilt:41, Birleşim:110, 22.05.1987, ss.252-271.

⁷⁸⁹TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 18, Cilt:43, Birleşim:101, 11.04.1990, s.323

⁷⁹⁰Affet Bizi Menderes, **Türkiye**, 18.09.1990

⁷⁹¹Resmî Gazete, Sayı:20843

gerekçesiyle sert bir şekilde eleştirildi.⁷⁹² Dönemin Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler ise eleştirilere rağmen Arapça eğitiminde bir sakınca görmediğini ve bu konuda ısrarlı olduğunu dile getirmekteydi.⁷⁹³ Eğitim sisteminde harf devrimine zarar vereceği gerekçesiyle eleştirilen bir başka uygulama ise 1987 yılında hayata geçirilmek istendi. Bu uygulamaya göre lise son sınıfların müfredatına eski yazı dersi seçmeli ders olarak eklenecekti. Ancak kamuoyundan gelen tepkiler nedeniyle bu girişimden vazgeçildi.⁷⁹⁴

Eğitimdeki dinselleşmeyi gösteren somut örneklerden biri 1984 yılı yazında yaşandı. Öğrencilerin sosyal ve kültürel aktivitelerde bulunması için yaklaşık 20 yıldır karma sistem olarak uygulanan yaz kampları eğitimi, o yıl bakanın emriyle kız ve erkek öğrencilerin ayrı kamplarda eğitim göreceği şekilde ayrıldı.⁷⁹⁵ Kız-erkek ayrı eğitim tartışmaları 1985 yılında Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in İzmir İmam Hatip Lisesi'ne gerçekleştirdiği ziyarette ayrı eğitime gösterdiği tepki ile tekrar gündeme geldi. Konu ile ilgili açıklama yapan Bakan Metin Emiroğlu ise kız-erkek ayrı eğitimin bir sakınca doğurmayacağını dile getirdi.⁷⁹⁶

1985 yılında yapılan Anadolu liseleri sınavları ile yabancı dilde eğitim yapan özel okullara girmek isteyen Türk ve yabancı öğrencilere uygulanan sınavda sorulan din bilgisi soruları kamuoyunda ciddi tartışma yarattı. Sınavlarda sorulan din bilgisi soruları arasında "Allah'ın Hz. Muhammed'e ilk emri nedir?", "Kelime-i Tevhidin Türkçe anlamı nedir?", "Günde toplam kaç rekât farz namazı kılınır?" gibi sorular yer almaktaydı. Konu hakkında görüşlerini dile getiren uzmanlar bu soruların "din bilgisi" deyimini aşan bir içerikte olduğunu ve doğrudan İslâm dinini esas aldığını gerekçe göstererek lâiklik ile bağdaşmadığını dile getirdiler. Bu eleştiriler üzerine bakanlık geri adım attı ve Gayrimüslim öğrencilerin yaşayabileceği zorlukları da dikkate alarak bazı soruları iptal etti.⁷⁹⁷

ANAP iktidarının eğitim sistemi, tavsiye edilen yayınlar ve ders içeriklerinde yapılan değişiklikler açısından da dikkat çekici örneklerle sahne oldu. 1987 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından öğretmen ve öğrencilere tavsiye edilen yayınlar

⁷⁹²Mümtaz Soysal, "Arapça", **Milliyet**, 04.07.1984.

⁷⁹³Dinçerler: "Allah'ın İznıyla Arapça İşini Halledeceğim", **Milliyet**, 05.07.1984.

⁷⁹⁴Eski Yazı Rafa Kalktı, **Cumhuriyet**, 16.06.1987.

⁷⁹⁵Abbas Güçlü, "Kızlara Kız Kampı, Erkeklere Erkek Kampı", **Milliyet**, 22.07.1984.

⁷⁹⁶Kız-Erkek Ayrı Binada Okuyabilir, **Milliyet**, 30.11.1985.

⁷⁹⁷Din Sorusu İptal, **Milliyet**, 08.06.1985.

arasında ilgi çekici dergiler vardı. Nakşibendi lideri Esad Coşan'ın sahibi olduğu *İslâm Dergisi* ve Fethullah Gülen tarafından yayınlanan *Sızıntı Dergisi* gibi dergiler bakanlığın tavsiye yayınlar listesinde yer almaktaydı.⁷⁹⁸ Aynı dönemde müzik dersinin içeriğinde yapılan bir değişiklik ile Atatürk döneminde hayata geçirilen "çok sesli müzik" eğitiminden vazgeçilerek, klâsik Türk müziği ve halk müziği eğitimine geçildi.⁷⁹⁹ ANAP iktidarının eğitim sistemini dinselleştirdiği iddialarının en fazla dile getirildiği konulardan biri, bakan Vehbi Dinçerler'in biyoloji ders kitaplarında yer alan Darwin'in Evrim Kuramına karşı başlattığı girişimdi. Bakan Dinçerler, materyalist ve dinsiz bir kişi olarak nitelendirdiği Darwin tarafından ortaya konan kuramın din ile uyuşmadığını savunmaktaydı.⁸⁰⁰ Dinçerler'in bu düşüncesi sonrasında oluşturulan bir komisyon tarafından biyoloji kitaplarında Evrim Kuramının yanında Yaratılış Kuramının da okutulmasına karar verildi.⁸⁰¹

1987 yılının yaz aylarında İstanbul'da Millî Eğitim Bakanlığı tarafından açılan ve gençlerin sosyal, kültürel ve sportif faaliyetler gerçekleştirdiği Gençlik ve Kültür Merkezi'nde ilginç yasaklar söz konusuydu. Erkek öğrencilerin uzun saçlı, kravatsız, kot pantolonla; kız öğrencilerin ise makyajlı, pantolonla, mini etekle, askılı ve kolsuz elbiseyle merkeze girmesi yasaktı. Merkezin müdürü Mehmet Demir, kızların askılı ya da kolsuz kıyafetler gelmelerinin ilgi çektiğini ve bu nedenle de verilen eğitimin aksadığını dile getirmekteydi.⁸⁰²

MTTB'nin 1970'li yıllarda ders saatlerinin namaz saatlerine göre ayarlanması isteği, 1980'li yıllara gelindiğinde doğrudan bir devlet politikası olmamakla birlikte bazı okulların ve öğretmenlerin bireysel eylemleri neticesinde hayata geçmeye başladı. Bu tip eylemlere o dönemde sayıları hızla artan özel okullarda sıklıkla rastlamak mümkündü. Örneğin, İlim ve Fazilet Vakfı'na bağlı Özel Fazilet Erkek Lisesi'nde ders saatleri öğrencilerin cuma namazını gidebilmesi için özel olarak ayarlanmaktaydı. Ayrıca vakfa bağlı bir de kız lisesi bulunmaktaydı. Bu liselerden erkek lisesinde kadın öğretmen kız lisesinde ise erkek öğretmen görev yapmıyordu. Konu hakkında verilen soru önergesini yanıtlayan dönemin Millî Eğitim Bakanı Hasan Celal Güzel, öğrencilerin namaz kılmasının bir sorun oluşturmadığını ancak

⁷⁹⁸ Ahmet Şık, **Paralel Yürüdük Biz Bu Yollarda**, Postacı Yayınevi, İstanbul, 2014, s.77

⁷⁹⁹ Alaturkaya Dönüş, **Milliyet**, 17.08.1987

⁸⁰⁰ Reşit Canbeyli, "Dinçerler, Darwin'e Neden Karşı", **Cumhuriyet**, 30.03.1985.

⁸⁰¹ Biyoloji Ders Kitapları Değişiyor, **Cumhuriyet**, 08.04.1985.

⁸⁰² Gençliğe Cendere, **Cumhuriyet**, 17.08.1987.

ders saatlerinde değişiklik yapılması konusunu araştıracağını dile getirdi.⁸⁰³ Benzer bir olay İstanbul Bahçelievler Lisesi'nde de yaşandı ve öğrencilerin ders saatinde cuma namazına gittiklerine ilişkin haberler yayınlandı. Bu haberlerde ayrıca, cuma namazında cami imamlığını okulun din dersi öğretmeninin yaptığı aktarıldı. Okulun din dersi öğretmeni Ömer Yılmaz, DİB'in ilahiyat fakültesi mezunlarına camilerde görev yapabilme yetkisi verdiğini belirterek kendisini savundu. Bahçelievler Lisesi ayrıca, kız ve erkek öğrencilerin teneffüsleri ayrı ayrı yaptığı ve ayrı kapılardan okula alındıkları haberleriyle gündeme gelmekteydi.⁸⁰⁴

Eğitim sistemindeki dinselleşme sadece ilk ve orta dereceli okullarda değil, yükseköğretimde de kendisini hissettirmektedir. Bu dönemde üniversitelerin bir kısmı üzerinde dinsel anlamda baskı uygulandığı iddiaları gündeme geldi. 1986 yılı üniversiteler üzerinde baskı uygulandığı iddialarının zirveye çıktığı bir dönemdi. Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde rektörler ve akademisyenler dinci çevrelerin baskısı altında olduklarını iddia ederek görevlerinden istifa ediyorlardı. Örneğin, Dicle Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Hüseyin Önder Pamuk ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörü Kemal Gürüz, 9 Eylül Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Salih Özbaran gibi isimler kendilerine yönelik irticaî baskılara karşı yalnız bırakıldıkları gerekçesiyle görevlerinden istifa ettiler.⁸⁰⁵

Özal döneminde eğitimin dinselleştirilmesi noktasında en fazla sıkıntı İHO konusunda yaşandı. Bu dönemde İHO'nun sayısında çok sınırlı bir büyüme gerçekleştirilebildi. MGK'de yeni imam hatip okulu açılmaması yönünde alındığı iddia edilen bir karar bu sınırlılığın gerekçesi olarak gösterilmekteydi. Bu iddiayı doğrular nitelikte, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanırken oluşturulan eğitim raporunda, mevcut okullarda fazla kapasite yaratılmış olduğu gerekçesiyle yeni imam hatip okulu açılmayacağı ifadesi yer aldı. Bu ifade, 1984-1989 yıllarını kapsayan plânda imam hatip ifadesi doğrudan yer almasa da meslekî ve teknik eğitim verilen okulların sayısında ve kontenjanlarında artışa gidilmeyeceği şeklinde kendisine yer buldu.⁸⁰⁶ ANAP iktidarı ise yeni imam hatip okulu açma konusunda önündeki engeli, bu okullarda yatay genişlemeye giderek çözmeyi amaçladı. Buna

⁸⁰³Cuma Namazı Meclis'te, **Milliyet**, 15.01.1989.

⁸⁰⁴Ders Yerine Cuma Namazı, **Milliyet**, 09.12.1989

⁸⁰⁵Sancılı Eğitim, **Milliyet**, 17.07.1986

⁸⁰⁶DPT Müsteşarlığı, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989**, 1984, s.139

göre yeni okul açılmadığı için mevcut okullara bağlı şubelerin açılması tercih edildi. Bu şubeler bağlı bulunduğu okulun müdürlüğü tarafından yönetilmekteydi. Yana doğru genişleme sayesinde, 1990'lı yıllara gelindiğinde açılan imam hatip şubesi sayısı 100'ün üzerine çıkmıştı. Bununla birlikte Özal'ın başbakan olduğu dönemde İHO'nun orta kısmında 7, lise kısmında ise 1 okul açılabilmişti. Ayrıca 38 imam hatip ortaokuluna lise izni verildi. Bu da 38 yeni İHL anlamına gelmekteydi.⁸⁰⁷

1980'li yıllarda İHO yapısal anlamda da bir dönüşüm yaşadı. Almanya'daki Türk çocuklarının din eğitimi alması ve bu eğitim sonrasında din görevlisi olarak Almanya'ya geri dönmeleri amacıyla Almanca eğitim veren Anadolu İmam Hatip Liseleri'nin (AİHL) açılması yoluna gidildi. İlk AİHL 1985 yılında İstanbul'da açıldı. Bu okul yabancı dilde eğitimin verildiği, bilgisayar laboratuvarlarının olduğu modern eğitim kurumu statüsündeydi. AİHL'de verilen modern eğitim ve bu okullardan mezun olan öğrencilerin üniversiteye giriş sınavlarındaki başarıları okullara yönelik talebi arttırdı. Bunun sonucu olarak 1993 yılında gelindiğinde mevcut İHL müdürlüklerine bağlı şube statüsünde yeni AİHL açıldı.⁸⁰⁸ Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasının ardından kurulan Yıldırım Akbulut ve Mesut Yılmaz hükümetlerinde İHL'nin sayısında nispeten bir artış görüldü. Ancak bu artış yeni okul açılması şeklinde değil şube halindeki okullara müdürlük statüsü verilmesiyle gerçekleşmişti.⁸⁰⁹ 1984-1985 ile 1990-1991 eğitim öğretim yılları arasında İHO'nun ve bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin sayısı şu şekildedir:

Tablo 10: 1983-1991 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması

Okul Türü Yıl	İmam Hatip Ortaokulu Okul Sayısı	İmam Hatip Ortaokulu Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı	İmam Hatip Lisesi Okul Sayısı	İmam Hatip Lisesi Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1983	375	147.110	4.225	1.332.809	341	72.791	1.173	519.721
1991	382	209.377	5.780	2.108.579	379	100.176	1.778	799.358

Kaynak: Öcal, Günümüze, ss.229-230, TÜİK, İstatistik, ss.67,69.

Tablodaki verilerden de açıkça görülebileceği üzere, ANAP iktidarında İHO'nun okul ve öğrenci sayılarındaki niceliksel değişim, geçmiş yıllar ile

⁸⁰⁷Öcal, 100. Yılında, ss.205-206,211-212.

⁸⁰⁸Gökçe, s.237.

⁸⁰⁹Öcal, 100. Yılında, ss.223-224.

kıyaslandığında oldukça kısır kalmıştır. Hatta İHO'nun okul ve öğrenci sayısındaki değişim hızı, ilk defa ANAP iktidarında genel okullardaki değişimin gerisindedir.

İHO'nun niceliksel anlamda kısır bir dönem geçirmesi bu okulların iktidar tarafından geri plânda tutulduğu anlamına gelmez. Daha önce de belirtildiği üzere bu durum dönemin özgün şartlarından kaynaklanmış ve iktidar söz konusu eksikliği giderebilmek için alternatif çözümler üretmiştir. Bununla birlikte, eğitim aldıkları alanın dışında üniversiteye giriş imkânının tanınması, bu okullardan mezun olan kişilere, gelecek yıllarda etkin kademelerde görev alabilme şansını vermiştir. Örneğin 1988 yılı sonuçlarına göre, Türkiye'de üst düzey bürokratların yetiştirildiği kurumların başında gelen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nü kazanan öğrencilerin %40'ı imam hatip mezunlarından oluşmaktadır.⁸¹⁰ 1980 sonrasında üniversitede din eğitimi konusunda atılan adımlara bu dönemde yenileri eklendi. 1988 yılında ilahiyat meslek yüksekokullarının açılmasına karar verilirken, 1989 yılında ilahiyat fakülteleri "öğretmen yetiştiren bir kurum" olarak tanımlandı.⁸¹¹

ANAP iktidarı göreve gelir gelmez hayata geçirdiği ilk uygulama yabancı sermaye ile ilgili bir kararname çıkarmak oldu. Bu kararname özel finans kuruluşlarının Türkiye'de faaliyet göstermesini kolaylaştırmaktaydı ve finans kurumlarının kuruluşları, organ ve faaliyetleri ile ilgili tüm yetkiyi Başbakanlığa vermektedir. Ayrıca bu kurumlar Türk Ticaret Yasası ve İcra ve İflas Yasası'na bağlı değillerdi.⁸¹² Kararnamenin çıkarılmasını Arap sermayesini temsil eden finans kurumlarının Türkiye'de yasal olarak kurulması takip etti.⁸¹³ İlk kurulan kurumlar Türkiye temsilciliğini eski MSP milletvekili Salih Özcan'ın yaptığı "Faisal Finans" ile Başbakan'ın kardeşi Korkut Özal'ın ortağı olduğu "Al Baraka Türk Özel Finans" kurumlarıydı.⁸¹⁴

Türk siyasal hayatında muhafazakâr eğilimli partilerin iktidarlarında dinî tarikatların etkinliklerini arttırdıkları yönündeki iddialar ANAP iktidarında da sıklıkla gündeme geldi. Ancak ANAP döneminde diğerlerinden farklı olarak doğrudan Başbakanın ve ailesinin Nakşibendi Tarikatı üyesi oldukları iddiaları

⁸¹⁰Hasan Cemal, **Özal Hikayesi**, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989, (Özal), s.168.

⁸¹¹Aşlamacı, s.195

⁸¹²Resmî Gazete, Sayı:18323

⁸¹³İlk Özel Finans Kurumları Arap Sermayesi İle Kuruluyor, **Tercüman**, 06.08.1984.

⁸¹⁴Al Baraka'nın Kararnamesi Resmi Gazete'de Yayınlandı, **Cumhuriyet**, 06.08.1984.

sıklıkla dillendirilmekteydi. Hasan Cemal'e göre ise Özalların Nakşibendi üyesi oldukları tartışma götürmeyen bir gerçektir. Cemal'e göre bu durumun en net kanıtı da Mayıs 1988'de vefat eden anne Hafize Özal'ın özel bir izinle Nakşibendi mezarlığına, eski Nakşibendi şeyhi Mehmet Zahid Kotku'nun yanına gömülmesidir.⁸¹⁵ Dönemin DYP lideri Hüsamettin Cindoruk da Nakşibendi Şeyhi Mahmut Hoca'nın mevcut iktidar tarafından serbest bırakıldığını dile getirerek ANAP iktidarının Nakşibendi Tarikatı ile yakınlığına dikkat çekmekteydi.⁸¹⁶

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), toplumun her alanında egemen olmaya başlayan İslâmcı eğilimin yansımasını bulduğu kurumlardan biriydi. 1986 yılında yapılan Genel Kurul'da birliğin başkanlığına Aydınlar Ocağı'na ve Türk-İslam Sentezi düşüncesine yakınlığı ile bilinen Ali Coşkun seçildi. Coşkun sonrasında TOBB'nin yapısında ciddi değişiklikler görüldü. Kadınların kılık-kıyafetleri ile ilgili yasaklar uygulanmaya başlandı. Birlik içerisinde sentez düşüncesini benimseyenlerin egemen olduğu ciddi bir kadrolaşmaya gidildi. Personel arasında oruç tutan-tutmayan ayrımına gidildi. TOBB'nin değişen yapısına ilişkin tartışmalar 1987 yılında yapılacak olan Genel Kurul'a ilişkin davetiyelerle zirveye çıktı. Davetiyelerde yer alan programda, açılışın Kur'an tilaveti ile yapılacağı ayrıca tasavvuf müziği ve ilahi dinletisinin olacağı yer alıyordu. Birliğin aynı dönemde tartışmalara sahne olmasının bir diğer nedeni ise Ali Coşkun'un özel kalem müdürünün iş çevreleri için hafta tatilinin Cuma günü olmasını önermesiydi. Hem Genel Kurul programı hem de özel kalemin hafta tatili önerisi bazı üyeler tarafından birliğin amacı dışında faaliyet gösterdiği gerekçesiyle eleştirildi; hatta yönetim kurulundan istifa edenler oldu.⁸¹⁷

Fethi Açıkel, Türkiye'de İslâmcı çizginin 1990'lı yıllarla birlikte belediye yönetimlerinde elde ettiği gücü, merkez-çevre ayrımının açıklamakta zorlandığı kırılma noktalarından biri olarak nitelendirmiştir.⁸¹⁸ Fethi Açıkel'in bu saptamasına katılmakla birlikte tarihsel süreci biraz daha geriye götürmek mümkündür. Belediyelerde İslâmcı-muhafazakâr kanadın etkinliği 1984 Yerel Seçimlerinde ANAP tarafından kazanılan bazı belediyelerde kendisini hissettirmiş, 1989 Yerel

⁸¹⁵Cemal, Özal, s.158

⁸¹⁶Mahmut Hocacılar İş Başında, **Milliyet**, 12.10.1985.

⁸¹⁷Hafta Tatili Cuma Olsun, **Milliyet**, 23.05.1987

⁸¹⁸Açıkel, ss.51,54.

Seçimlerinin ardından RP'li belediyelerin faaliyetleri ile bir st seviyeye çıkmıştır. ANAP'lı belediyelerin bu dönemdeki eylemleri, daha önce bahsedilen parti ile tarikatlar arasındaki ilişkiye yönelik de önemli işaretler vermekteydi. Örneğin, 1987 yılında Nakşibendi liderlerinden Esat Coşan tarafından yayınlanan *Kadın ve Aile* isimli dergide ortaya atılan kadın ve erkeklerin ayrı toplu taşıma araçlarını kullanması fikri ANAP'lı Ankara, Bursa ve Mardin belediyeleri tarafından da benimsendi. Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Mehmet Altınsoy konu ile ilgili yaptığı açıklamada kadın ve erkeklerin ayrı otobüsleri binmesi fikrinin güzel bir fikir olduğunu ve bu konuda çalışma yapılacağını dile getirdi.⁸¹⁹ Kadın ve erkeğe ayrı otobüs uygulaması ANAP'lı belediyeler tarafından hayata geirilemese de 1989 Yerel Seçimleri sonrası RP'nin kazandığı belediyelerde yeniden gündeme geldi. Konya'nın RP'li Belediye Başkanı Halil rn niversiteye sefer yapan otobüslerde bu uygulamayı hayata geçirdi. Ancak hem niversite yönetiminin hem de öğrencilerin tepkisi nedeniyle uygulama uzun soluklu olamadı.⁸²⁰ "Haremlik-Selamlık Otobüs" uygulamasında istediği sonucu alamayan rn, Ramazan ayında açık olan tüm kafeterya ve restoranları temizlik gerekçesiyle kapattı.⁸²¹ Aynı dönemde daha dikkat çekici bir gelişme şanlıurfa'nın RP'li Belediye Başkanı Halil elik'in ifadeleri nedeniyle yaşandı. RP Genel Başkanı Erbakan'ın partili belediye başkanlarıyla Ankara'da gerçekleştirdiği toplantı öncesi basına demeç veren elik, Atatürk'ün fikirlerini, Atatrklğ ve likliği benimsemediğini, Türkiye Cumhuriyeti'nin esasında bir İşlm devleti olduğunu dile getirdi. Toplantıya katılan diğer belediye başkanları da Konya'da uygulanan ayrı otobüs uygulamasını desteklediklerini ifade ettiler. Toplantıya katılan ve bahsedilen fikirleri benimseyen belediye başkanları arasında günümüzün önemli siyasetçilerinden dönemin Sivas Belediye Başkanı Temel Karamollaoğlu da yer almaktaydı.⁸²² RP'li belediyeler tarafından gündeme getirilen uygulamaların sayısını, kadınlara ayrı hastane, otobüslerde mehter marşı alınması gibi örneklerle arttırmak mümkündür. Yerel

⁸¹⁹Kadın ve Erkeğe Ayrı Otobüs, **Milliyet**, 14.11.1987

⁸²⁰Konya'da Garip Uygulamalar, **Sabah**, 12.04.1989

⁸²¹İlhan Selçuk, "İrtica Otobüsü", **Cumhuriyet**, 16.04.1989; **Milliyet**, "RP'li Başkanın İntikamı", 15.04.1989.

⁸²²Erbakan ve Adamlarından Gerici şov!..., **Sabah**, 16.04.1989; Laik De Değilim, Atatrk De, **Cumhuriyet**, 16.04.1989

yönetimlerde RP'nin en etkin olacağı ve yakın siyasal hayatımızın en önemli aktörlerinin sahneye çıkacağı seçimler ise 1994 yılında yaşanacaktı.

1984-1991 döneminde DİB bütçesine bakıldığında başkanlığın bu zaman aralığında ciddi bir bütçe artışı yaşamadığı, aksine bakanlık bütçesinin geçmiş yıllarda olduğu gibi dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Başkanlığın 1983 bütçesinde bütçe içinde 0,70 olan payı ANAP iktidarının ilk yılında küçük bir artışla 0,74'e çıkarıldı. Bu tarihten sonraki yıllarda ise başkanlık bütçesinin genel bütçe içindeki payında aşağı yönlü bir seyir görüldü. Ancak bu durum, DİB'e özel bir durum değildi. Aşağıdaki tabloda da görülebileceği üzere 1984 yılında DİB ile benzer bütçe payına sahip olan diğer kurumların oranlarında da düşüş yaşandı. Hatta bu durum sadece belirli kurumlar için değil bütçenin geneli için söz konusuydu. ANAP iktidarının son yıllarına doğru ise DİB bütçesi yeniden yukarı doğru bir seyir izledi; hatta 1984 yılındaki payının da üzerine çıktı. Tıpkı 1974-1980 döneminde olduğu gibi DİB bütçesinde aşağı ya da yukarı doğru yaşanan hareketliliğin kuruma özel bir durum olmadığını, bütçe kayıplarında DİB'in diğer kurumlara oranla süreçten daha az kayıpla çıktığını söylemek mümkündür.

Tablo 11: 1984-1991 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı

Kuruluş Yıl	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
DİB	0,74	0,62	0,58	0,56	0,61	0,70	1,22	1,13
Sanayi ve Ticaret Bakanlığı	0,75	0,47	0,40	0,37	0,46	0,37	0,36	0,24
Kültür ve Turizm Bakanlığı	0,79	0,62	0,58	0,52	0,53	0,52	0,62	0,68
Başbakanlık	0,68	0,60	0,61	0,55	0,49	0,59	0,64	0,76

Kaynak: BÜMKO

ANAP iktidarında DİB için önemli bir konu kurumun yurtdışında da faaliyet gösterir bir duruma gelmesiydi. Sadece Türkiye'de yaşayan vatandaşların değil, yurtdışında yaşayan Müslüman Türklerin de İslâm dinini yaşamalarında onlara yardımcı olmak için uygulanan bu girişim adeta Türk-İslam Sentezi düşüncesinin bir yansımasıydı. DİB, 1984 yılında Almanya'da Diyanet İşleri Türk-İslam Birliği (DİTİB) adıyla kendi organizasyonunu kurdu. DİTİB, Türkiye'den gönderilen din görevlilerine yardımcı olmanın yanında, Kur'an okuma yarışmaları düzenledi ve

yurtdışındaki vatandaşların sorularına cevap verebilmek olmak amacıyla fetva hatları kurdu. Bu dönemde ayrıca Türkiye dışında çalışan din görevlisi sayısı 270'ten 628'e yükseldi.⁸²³

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Üniversitede Türban Açmazı

CHP-MSP iktidarında gündemi uzun süre meşgul eden "bira tartışması" ANAP iktidarıyla birlikte farklı bir boyutta tekrar sahneye çıktı. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler, alkollü içki olduğu gerekçesiyle TRT'deki bira reklamlarının kaldırılmasını önerdi. Bu öneri RP dışındaki partiler ve bira üreticileri tarafından ciddi tepki alsa da çıkarılan bir yönetmelikle televizyonlarda bira reklamının yayınlanması yasaklandı. Bira reklamını yasaklayan yönetmelikle ayrıca, batıl inançları teşvik eden ve cinsel içerikli reklamların yayınlanması da yasaklandı.⁸²⁴ Bira, 1974 yılında İçişleri Bakanlığı genelgesi ile alkollü içki sınıfına alınmış ve ruhsatsız yerlerde satılması yasaklanmıştı. 1984 yılında gerçekleştirilen bir kanun değişikliği biranın alkollü içki olduğu; kahvehanelerde, kafeteryalarda, pastanelerde, öğrenci yurtlarında satılamayacağı; radyo ve televizyonda bira reklamı yapmanın yasak olduğu ve bira satışının ruhsata tabi olduğu belirtildi ve böylelikle "bira yasağı" kanun gücüyle uygulanmaya başladı.⁸²⁵

TBMM'de ibadet, 1980'li yılların sonuna kadar meclis içerisinde yer alan mescitte gerçekleştirilmekteydi. Ancak ANAP'ın iktidara gelmesiyle birlikte Meclis Başkanlık Divanı'nda alınan bir kararla meclise cami yapılmasına karar verildi. 1984 yılında alınan bu karar ancak 1986 yılında yapımına başlanan proje ile hayata geçirilebildi. Konu ile ilgili basına açıklama yapan dönemin ANAP'lı Meclis Başkanı Necmettin Karaduman, meclis içerisindeki mescidin ihtiyacı karşılayamadığı gerekçesiyle cami yapımına başlandığını ve bu durumun lâiklik açısından bir sorun oluşturmayacağını dile getirdi.⁸²⁶ Meclis Camisi 1989 yılında ibadete açıldı. Bu

⁸²³Gareth Jenkins, **Political Islam In Turkey Running West, Heading East?**, Palgrave, New York, 2008, s.150

⁸²⁴TRT'de İsrâfî Teşvik Edici Reklam Yayınlanmayacak, **Son Havadis**, 16.05.1984.

⁸²⁵Bira Alkollü İçki Sayıldı, **Cumhuriyet**, 15.06.1984.

⁸²⁶Cami Laikliğe Aykırı Değil, **Milliyet**, 26.01.1987

camii, VGM bütçesinden camii onarımı için ayrılan miktarlar ayrı tutulursa, tamamı devlet bütçesinden finanse edilen ilk camidir.⁸²⁷

1980'li yılların siyasetine damga vuran en önemli tartışma konularından biri üniversitelerdeki türban yasağıydı. 1982 yılında yayınlanan bir genelge, üniversitede öğrenim gören kız öğrencilerin başlarının açık olmasını esas alıyordu. Bu genelgeye rağmen 1984 yılında YÖK tarafından yayınlanan yeni bir genelgeyle kız öğrencilerin modern bir örtünme şekliyle başlarını kapatabileceklerine karar verildi. Bu iki genelge arasındaki çelişki, üniversitelerde farklı uygulamaları beraberinde getirdi. Türban konusunda yaşanan uygulama farklılıkları üniversitelerle sınırlı kalmamış, konunun yargıya taşınması sonucunda verilen mahkeme kararlarında da tutarsızlıklar doğmuştu. Bu noktada son sözü, türban taktığı gerekçesiyle okuldan uzaklaştırılma cezası alan bir öğrencinin İdare Mahkemesi'nden de ret cevabı alması üzerine açtığı temyiz davasına ilişkin verdiği kararda Danıştay söyledi.⁸²⁸ Danıştay'ın kararında şu ifadeler yer almaktaydı:

Yeterli eğitim görmemiş kızlarımız, hiçbir özel düşünceleri olmaksızın içinde yaşadıkları toplumsal çevrenin, gelenek ve göreneklerin etkisi altında başlarını örtmektedirler. Ancak, bu konuda kendi toplumsal çevrelerinin baskısına ve göreneklerine boyun eğmeyecek ölçüde eğitim gören kızlarımızın ve kadınlarımızın sırf Laik Cumhuriyet ilkelerine karşı çıkarak dine dayalı bir devlet düzenini benimsediklerini belirtmek amacı ile başlarını örttükleri bilinmektedir.

Bu kişiler için başörtüsü masum bir alışkanlık olmaktan çıkarak, kadın özgürlüğüne ve Cumhuriyetimizin temel ilkelerine karşı bir dünya görüşünün simgesi haline gelmektedir. Davacı yüksek öğretim düzeyinde eğitim gördüğüne göre bu ilkelerin cumhuriyetimizin kuruluşunda ve korunmasındaki önemini bilmesi gerekmektedir.

Bu nedenle yüksek öğrenim görmek üzere okula geldiği sırada dahi başörtüsünü çıkartmamakta direnecek ölçüde laik devlet ilkelerine karşı bir tutum içinde bulunan davacının okuldan uzaklaştırılmasında yasalara aykırılık olmadığından davanın reddine karar verildi.⁸²⁹

Danıştay'ın bu kararı ile birlikte, daha önce lâik devlet düzenine aykırı düştüğü söylem olarak dile getirilen türban konusu, hukukî ve siyasal bir boyuta ulaştı ve merkezin değerler sisteminin karşısındaki en önemli sembollerden biri haline geldi.

Danıştay kararına rağmen üniversitelerdeki uygulama farklılıkları devam etti. Bunun yanı sıra türban yasağı uygulayan üniversitelerde öğrenci eylemleri

⁸²⁷Kara, 1, s.68

⁸²⁸Murat Aksoy, **Başörtüsü-Türban: Batılılaşma, Modernleşme, Laiklik ve Örtünme**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.169.

⁸²⁹Aksoy, ss.169-170.

gerçekleştirildi. Kenan Evren'e, Turgut Özal'a ve YÖK Başkanı İhsan Doğramacı'ya bu yasağın kalkmasını talep eden çok sayıda mektup yazıldı. Ancak YÖK bu taleplerin aksine, uygulamadaki farklılıklar nedeniyle yeni bir karar alarak, Öğrenci Disiplin Yönetmeliği'ne eklediği bir madde ile kız öğrencilerin türban takmasını disiplin suçu saydı. Soruna çözüm bulabilmek için iktidar kanadından yasal düzenleme hamlesi geldi. 16 Kasım 1988'de gerçekleştirilen Meclis oturumunda, 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu'nda değişikliğe gidildi ve üniversitelerin özerkliği, düşünce ve inanç özgürlüğü gerekçe gösterilerek öğretim elemanları ve öğrenciler için kılık-kıyafetin serbest olmasına karar verildi.⁸³⁰ Ancak bu yasa değişikliği Kenan Evren tarafından Atatürk inkılâpları ile bağdaşmayacağı ve çarşaf, peçe gibi kıyafetlerin de önünü açabileceği gerekçesiyle veto edildi.⁸³¹ Evren'in taleplerini dikkate alarak yeni bir adım atan iktidar, 2547 sayılı yasaya "dini inanç nedeniyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması serbesttir" hükmünü ekledi. Cumhurbaşkanı bu yasayı onaylasa da yasanın iptali için AYM'ye başvurdu. AYM de 7 Mart 1989 tarihli toplantısında değişikliği iptal etti.⁸³² Bu dönemde kırıma noktalarından biri Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile yaşandı. Kenan Evren'in görev süresinin dolmasının ardından bu koltuğa aday olan Özal, mecliste yapılan oylama sonucunda Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı oldu. Özal'ın devletin zirvesine çıkmasının ardından türban konusunda yapılacak bir düzenlenmenin karşısında yer alan veto mekanizması ortadan kalkmış oldu. İktidar tarafından üçüncü adım 1990 yılının Ekim ayında atıldı ve yeni bir yasal düzenlemeyle üniversitelerde türbana izin verildi.⁸³³ Bu izinden sonra çevrenin en sancılı yılı olan 1997'ye kadar üniversitelerde türban serbestliği yaşandı.

Türkiye'de ANAP iktidarı boyunca yaşanan türban krizine çevrenin en önemli temsilcisi konumundaki siyasal parti olan RP'nin de sessiz kalması beklenemezdi. Bu noktadaki en sert çıkış 1987 yılındaki referandum ile birlikte siyaset yapma yasağı kalkan ve RP'nin genel başkanlığı koltuğuna oturan Erbakan'dan geldi. Gündemdeki türban tartışmaları konusunda basına açıklama yapan Erbakan, başörtüsünü millî kıyafet olarak nitelendirmiş ve iktidara geldiklerinde çıkaracakları bir kanunla

⁸³⁰TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:18, Cilt:17, Birleşim:26, 16.11.1988, s.227.

⁸³¹Evren'den Veto, **Cumhuriyet**, 02.12.1988.

⁸³²Aksoy, s.181

⁸³³Meclis'ten Türban İzni, **Cumhuriyet**, 26.10.1990

üniversitelerde kız öğrencilerin başını açtıran rektörleri hapse atacıklarını dile getirmişti.⁸³⁴

Bu dönemde kılık kıyafet konusundaki tartışmalar sadece türban ile sınırlı değildi. Örneğin 1985 yılının Mart ayında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından alınan bir kararla 23 Nisan ve 19 Mayıs törenlerinde öğrencilerin tek tip giyinmesine karar verildi. Karara göre, kız öğrencilerin giyecekleri eteklerin diz boyunun üzerinde olmaması ve etek içine mayo giyilmesi gerekiyordu. Karar, ilerleyen yıllardaki bayramlarda da uygulandı.⁸³⁵

Hac ve Umre ibadetleri konusunda geçmiş yıllarda sağ partilerin takındığı olumlu tavır, Özal döneminde farklı bir boyuta ulaştı. Özal, iktidarında ilk yılını dolduralı birkaç ay olmuşken Umre ibadetini gerçekleştirmek ve iki ülke arasındaki ticarî ilişkileri görüşmek için Suudi Arabistan'a gitti.⁸³⁶ Bu ziyaret sırasında Özal'ın ehram içerisinde görüldüğü ve Türk hosteslerin kara çarşaf giydikleri fotoğraflar basına yansdı.⁸³⁷ 1988 yılına gelindiğinde ise Özal, ailesi ve bazı milletvekilleri ile birlikte hac ibadetini yerine getirdi. Bu ibadet, muhalefet liderleri tarafından dinin istismar edildiği ve lâikliğe aykırı olduğu gerekçesiyle şiddetle eleştirildi. Örneğin Demirel, bu konudaki düşüncesini "İstismar edilmedik bir Kâbe kalmıştı" diyerek dile getirmişti.⁸³⁸ Özal bu ziyaret ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hacı başbakanı olmuştu. Ayrıca Özal'ın Hac ziyareti TRT tarafından canlı olarak yayınlandı. Özal, Cumhurbaşkanı olduktan sonra Ankara'nın en büyük camisi olan Kocatepe Camisi'nde Cuma namazlarına katılmayı tercih etti. Özal'ın hacı olmasını ve Cumhurbaşkanı sıfatıyla halkın içerisinde Cuma namazına katılmasını sadece dinî ibadetlerin yerine getirilmesi olarak bakmak yanlış olacaktır. Bu noktada Gareth Jenkins, Özal karakterinde birinin Atatürk'ün koltuğunda oturmasının sembolik bir anlam içerdiğine dikkat çekmiştir.⁸³⁹

Bu noktada kısa bir parantez Süleyman Demirel için açmak gereklidir. Özal'ın Hac ziyaretini din istismarı olarak nitelendiren Demirel, yaklaşık 6 ay sonra yayınladığı bir bildiride kendisinin de aynı gerekçeyle suçlanmasına yol açabilecek

⁸³⁴Baş Açtıranı Hapse Atarım, **Milliyet**, 30.10.1987

⁸³⁵Etekler Uzadı, **Milliyet**, 30.03.1985; Etekler Diz Altı, **Milliyet**, 13.05.1987

⁸³⁶Ankara-Riyad Köprüsü, **Son Havadis**, 17.03.1985

⁸³⁷Fahd Özal'a 3,5 Saat İçini Döktü, **Milliyet**, 22.03.1985

⁸³⁸İbadet Satışa Çıkmaz, **Cumhuriyet**, 24.07.1988

⁸³⁹Jenkins, s.149.

düşüncelere yer verdi. Bu bildiride, Atatürk'ün kurduğu devletin lâik devlet değil İslâm devleti olduğu, siyasetin amacının dine hizmet etmek olduğu, din hürriyetinin yıllarca baskı altında tutulduğu, Ayasofya'nın ibadete açılması gerektiği gibi ifadeler yer almaktaydı.⁸⁴⁰

Yukarıda bahsedilen hadiseler, 1984-1991 döneminde merkez ile çevre arasındaki mücadeleyi söylem ve semboller düzeyinde açıklarken öne çıkan gelişmeler olmaları nedeniyle ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bununla birlikte mücadelenin söylem ve semboller düzeyinde incelenmesine konu olabilecek örneklerin sayısı oldukça fazladır. Bu örnekleri maddeler halinde sıralamak, detaylarda boğulamamak ve bilgi karmaşasına neden olmamakla birlikte dönemin karakterini anlayabilmek noktasında faydalı olacaktır.⁸⁴¹

- Turgut Özal'ın açılışını besmele çekerek yaptığı haremlik-selamlık İslâm Tıp Konferansı.
- Özal'ın Konya'da katıldığı iftar yemeğinde Konya Milletvekili Ziya Ercan'ın semazen gösterisi.
- Hizb-üt Tahrir örgütü tarafından Atatürk ve lâiklik karşıtı, hilafet yanlısı bildiriler dağıtılması.
- RP Merkez Karar ve Yönetim Kurulu (MKYK) Üyesi Bülent Arınç'ın "çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma" amacını safсата olarak nitelendirmesi.
- 20 filmin müstehcenlik gerekçesiyle yasaklanması.
- Milletvekillerine, yurtdışından İslâmcı Türk Mücahitleri imzasıyla gönderilen Atatürkçülük karşıtı tehdit mektubu.
- Ömer Okçu tarafından yazılan ve şeriat düzenine özlemi anlatan *Minyeli Abdullah* adlı kitabın 34 baskı yaparak rekor kırması.
- Meclisteki bazı milletvekillerinin meclis kürsüsünden yaptıkları konuşmalarda Arapça ve Farsça ifadeler kullanması.
- Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörlüğünün Eğitim Fakültesi'ndeki mescidi kapatma kararının sokakta namaz kılınarak protesto edilmesi.
- Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) tarafından irtica hareketleri konusunda meclis araştırması açılmasını isteyen önerenin ANAP oyları ile reddedilmesi.

⁸⁴⁰Demirel'in Gözü Dinci Oylarda, **Milliyet**, 08.03.1989

⁸⁴¹1984-1989 Dönemi Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinden elde edilen arşiv bilgileridir.

- Sıkıyönetim Koordinasyon Kurulu Başkanı görevini sürdürürken emekliye ayrılan Korgeneral Nevzat Bölügiray'ın kendisi tarafından hazırlanan irtica konulu raporun iktidar tarafından önemsenmediğini iddia etmesi.

- RP Sivas İl Başkanı'nın makam odasında yer alan Atatürk resminin torbayla kapatılmış olması ve bu fotoğrafın basına yansması.

- ANAP Genel Başkan Yardımcısı Mehmet Keçeciler'in faize karşı olduğuna ve türbanın devlet dairelerinde serbest olması gerektiğine ilişkin söylemi.

- Diyanet Vakfı tarafından düzenlenen Dinî Yayınlar Fuarı'nda Atatürk ilkelerine ve lâikliğe aykırı yayınların varlığı.

- İstanbul'da, "Allah'tan emir aldım" diyen birinin Atatürk heykeline saldırması.

- DİB'in bütçe görüşmeleri esnasında ANAP'lı milletvekillerinin Cuma hutbelerinin televizyonda yayınlanmasını önermesi.

- ANAP Milletvekili Abdulvahap Dizdaroğlu'nun çok eşliliği destekleyen açıklamaları.

- Faisal Finans Kurumu tarafından hazırlanan ve TRT'de yayınlanan Çanakkale şehitleri adlı programda Atatürk'e yer verilmemesi.

- ANAP Genel Başkan Yardımcısı Galip Demirel'in 1 Mayıs'ta yaşanan olaylar sırasında polis tarafından vurulan bir gencin ölümüne ilişkin yaptığı açıklamada "Kardeş Katli Vaciptir" ifadesini kullanması.

4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Şeriatçı Kadrolaşma Tartışmaları

1970'li yılların sonunda, küresel ekonominin yaşadığı krizden devletçi ekonomi ile çıkılamayacağı, bu nedenle devletin ekonomik ve toplumsal yapı ile olan ilişkilerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği düşüncesi egemen olmaya başladı. Siyaset bilimi literatürüne *Yeni Sağ* ideoloji olarak geçen bu yeni anlayış, ekonomide mutlak liberalliği siyaset felsefesinde de muhafazakârlığı temsil etmektedir.⁸⁴² Yeni Sağ ekonomik, siyasal, sosyal ve yönetsel anlamda büyük çaplı bir dönüşümü ifade

⁸⁴² Aylin Topal, "Yeni Sağ", *Siyaset Bilimi Kavramlar İdeolojiler Disiplinler Arası İlişkiler*, (Haz. Gökhan Atılğan ve Attila Aytekin), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, ss.391-392.

eder. Dönüşümün merkezinde ise piyasa ekonomisi yer almaktadır. Bu noktada devletin ekonomi üzerindeki belirleyiciliğinin sınırlandırılması istenmektedir. Devlete ekonomik anlamda yüklenen görev, kamu yönetimi anlayışına da yansımış ve özel sektör mantığının kamu yönetiminde de uygulanmaya başlamasıyla idarenin etki alanı daraltılmıştır. Dolayısıyla 1980 öncesi geleneksel kamu yönetimi anlayışındaki bürokratik devlet örgütlenmesi son bulmuştur.⁸⁴³

Dünya'da İngiltere, ABD, Almanya, Japonya gibi ülkelerde iktidara gelen Yeni Sağ ideoloji Türkiye'de ise Özal iktidarı ile birlikte hayat buldu. Türkiye'deki geleneksel kamu yönetimi anlayışına göre devlet, ulusun yüksek çıkarlarının ne olduğunu tespit eden ve bu çıkarların yegâne temsilcisi konumunda, siyaset üstü bir yapıdır. Bununla birlikte ulusun yüksek çıkarlarının ne olduğunu tespit eden organ ise sivil ve askerî bürokrasidir. Özal iktidarı, devlete ve dolayısıyla bürokrasiye atfedilen bu üstün konumun aksine, devleti araçsallaştırarak geleneksel anlayıştan ayrılmıştır.⁸⁴⁴ Başka bir ifadeyle Özal'ın bürokrasi anlayışında devletin kutsallığı gibi bir yaklaşım söz konusu değildir. Devlet, bireylerden ayrı ve onların üzerinde değildir, aksine bireyler için vardır.⁸⁴⁵

ANAP iktidarı ile birlikte devlet anlayışında yaşanan dönüşüm, bürokrasi alanında bir takım değişiklikleri beraberinde getirmişti. Yeni hükûmet, bürokrasi kavramını "kırtasiyecilik" ve "devlet müdahaleciliği" olarak yorumlamaktaydı. Bunlardan ilkinin çözmek için nüfus, pasaport, ehliyet gibi belgelerin alınmasını kolaylaştıracak bir takım değişikliklere gidildi. Bilgisayar, faks, fotokopi makinası, çağrı cihazı gibi teknolojik ürünler kullanılmaya başlandı. Ancak tüm bu çabalara rağmen geleneksel bürokrasinin merkezîyetçilik, israf, siyasallaşma, tutuculuk vb. gibi temel sorunları ile mücadelede istenilen başarı sağlanamadı.⁸⁴⁶

Özal, verimsiz ve yetersiz gördüğü klasik bürokratik kadrolardan hoşnut değildi. Bu nedenle bürokraside yeni bir yapılanmaya gidildi. Yurtdışında eğitim görmüş çok sayıda genç teknisyen önemli bürokratik kademelere getirildi. Yeni

⁸⁴³Gökhan Kalağan, **Türkiye'de 1980 Sonrası Bürokratik Dönüşüm**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2010, ss.47-49,53.

⁸⁴⁴Muhittin Tataroğlu, "Cumhuriyetten Günümüze Türk Bürokrasisi", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, (Ed. Memet Zencirkıran), 4. Baskı, Dora Yayınları, Bursa, 2013, s.203

⁸⁴⁵Hakan İnel, "Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in Siyasi Liderliklerinin Bürokrasi İle İlişkiler Açısından Karşılaştırılması", **The Journal Of Europe-Middle East Social Science Studies**, Volume:2, Issue:2, 2016, s.196.

⁸⁴⁶Bilal Eryılmaz, **Bürokrasi ve Siyaset Bürokratik Devletten Etkin Yönetime**, 5. Baskı, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2013, (Bürokrasi), s.164.

oluşturulan bu bürokratik kadro, meslekî uzmanlıklarının etkisiyle geleneksel bürokrasinin ve çeşitli çıkar gruplarının etkilerinden uzak kalarak görev yapmayı başarmıştı.⁸⁴⁷

ANAP iktidarında bürokrasi alanında yaşanan en önemli değişikliklerden biri "sözleşmeli personel" uygulamasının yaygınlaştırılmasıdır. İktidar, kamu yönetimi içerisinde kadrolu personel sayısının azaltılmasını, sözleşmeli personel sayısının ise arttırılmasını tercih etmiştir. Bu tercihin arkasında nitelikli personeli kamuya çekmek ve bununla birlikte geleneksel bürokratik kadroların gücünü azaltmak amacı yer almaktadır. Bu amaç ile paralel olarak, 1984 yılında 4.327 olan sözleşmeli personel sayısı 1990 yılına gelindiğinde 252.900'e çıkmıştır.⁸⁴⁸

ANAP iktidarının bürokrasinin gücünü kırmak için gerçekleştirildiği bir diğer hamle de ekonomik gücü zayıflatmaktır. Yeni Sağ ideolojinin getirdiği ekonomideki mutlak liberal yaklaşım nedeniyle çeşitli alanlardaki devlet tekelleri kaldırıldı. Bu noktada atılan en önemli adım ise bazı kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi oldu.⁸⁴⁹ Memur maaşlarının artan enflasyon karşısında hızla erimesi de bürokratların ekonomik gücünü kıran nedenler arasındaydı. İktidar tarafından konut desteği, kat sayı artışı gibi uygulamalar hayata geçirilse de bu uygulamaların hem enflasyon karşısında zayıf kalması hem de bazı uygulamaların sadece belirli kadrolar için sağlanması bürokrasinin kaybolan ekonomik gücünü telafi etmedi. Bu dönemde başta öğretmenler olmak üzere birçok memur kamudan ayrılarak özel kesime geçmeyi tercih etti.

1980 sonrasında Türkiye'de bürokrasi, tüm bu sayılan gelişmelerin etkisiyle eski ayrıcalıklarını ve nüfuzunu giderek yitirmeye başladı. Muhittin Tataroğlu bu durumu, bürokrasinin "statü eliti"nden "işlevsel elite" dönüşmesi olarak yorumlamıştır.⁸⁵⁰

Özal iktidarının bu dönemde bürokrasi açısından en fazla eleştirildiği konu, bürokraside tarikat üyelerine ağırlık verilen bir kadrolaşmaya gidildiği iddialarıdır. İddiaların merkezinde yer alan kurum ise DPT'dir. ANAP iktidarının ilk ayların DP Müsteşarlığına Turgut Özal'ın kardeşi Yusuf Bozkurt Özal atandı.⁸⁵¹ Yusuf Bozkurt

⁸⁴⁷N. Öztürk, ss.334-335

⁸⁴⁸Tataroğlu, s.204.

⁸⁴⁹Eryılmaz, Bürokrasi, ss.164-165.

⁸⁵⁰Tataroğlu, s.204.

⁸⁵¹DPT Müsteşarlığına Yusuf Özal Atandı, **Son Havadis**, 29.05.1984.

Özal, dindar bir kişiliğe sahipti. 1987 Seçimleri sonrasında milletvekili olan Yusuf Özal, kendisi ile yapılan söyleşide bu tespiti güçlendirecek ifadeler kullanmıştı. ANAP'ı liberal değil ahlâkî değerlere bağlı muhafazakâr bir parti olarak niteleyen Yusuf Özal, nasıl dinlendiğine ilişkin sorulan soruya "tespih çekerek" cevabını vermiş ve kendisini de "Allah'ın takdirine teslim olmuş biri" olarak tanımlamıştı.⁸⁵² Onun Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olduğu dönemde Cumhuriyet Gazetesi'nde bir yazı kaleme alan Yalçın Doğan da Yusuf Özal hakkında, Kur'an'ı ezberleyip hatim eden, gittiği her yerde namaz kılabilmek için saatinin ibresi daima kibleyi gösteren biri ifadelerini kullanmıştı.⁸⁵³

DPT, Yusuf Özal'ın müsteşar olduğu dönemde tarikatçılığın merkezi olarak nitelendirilmiş, Cuma günleri kurum koridorlarında ezan seslerinin duyulduğu iddiaları basına yansımıştı.⁸⁵⁴ DPT'de tarikatların etkin olduğu tartışmaları *Hürriyet Gazetesi*'nde yer alan bir haberle kamuoyunun gündemine geldi. Tartışmanın merkezinde ise İskender Evrenesoğlu isimli bir DPT uzmanı yer alıyordu.⁸⁵⁵ Kendisini "Allah'ın Elçisi" olarak nitelendiren Evrenesoğlu, Allah'ın ona gönderdiğini iddia ettiği ayetlerden oluşan "Risalet Nurları" adlı bir kitap kaleme almıştı. Evrenesoğlu'nun DPT personelinin resmî yazıyla toplantıya çağırarak, bu toplantılarda Türkçe ayetler okuduğu basına düşen haberler arasındaydı.⁸⁵⁶ Sonuçta olaya DGM el koydu ve DPT uzmanı İskender Evrenesoğlu tutuklandı.⁸⁵⁷ DPT'deki dinselleşme tartışmaları sadece İskender Evrenesoğlu üzerinden şekillenmiyordu. DPT'nin tüm kademelerinde ciddi bir dinî eğilim söz konusuydu. Müsteşardan birim müdürlerine kadar idari kadroların neredeyse tamamı müsteşarlık içinde namaz kılıyor, çalışma saatleri mümkün olduğunca namaz saatlerine göre ayarlanıyor ve bu görüntüler basına yansıyor.⁸⁵⁸

ANAP iktidarının bürokraside dinî bir eğilim içinde olduğu tartışmaları sadece DPT ile sınırlı değildi. Örneğin 1970'li yılların en çok tartışılan TRT Genel Müdürlüğü konusunda yaşanan gelişmeler de bu eğilim içerisinde değerlendirilebilir. ANAP döneminde TRT Genel Müdürlüğü'ne önce Tunca Toskay getirildi. Toskay'ın

⁸⁵²Özcan Ercan, "Bankacılık Geri", **Milliyet**, 20.12.1987.

⁸⁵³Yalçın Doğan, "Birader Yusuf'in İşleri", **Cumhuriyet**, 26.08.1988.

⁸⁵⁴Cemal, Özal, s.159.

⁸⁵⁵Devlet Planlama Teşkilatı Tarikat Yuvası, **Hürriyet**, 09.11.1986.

⁸⁵⁶İşte DPT'cinin 'Ayet Kitabı', **Milliyet**, 06.12.1986.

⁸⁵⁷Cemal, Özal, s.159.

⁸⁵⁸Vahap Munyar, "Özal'a 'DPT'de Mescit Yasak' Dedirten Olay", **Hürriyet**, 29.11.2002

ardında da Cem Duna görev yaptı. Duna, ANAP içerisindeki muhafazakâr kanadın kurumda sol kadrolaşma olduğu ve TRT'nin milletin ahlâkî hislerine tercüman olamadığı yönündeki baskıları nedeniyle Özal'ın talebi üzerine görevinden ayrıldı.⁸⁵⁹ Duna'nın ayrılışının ardından bir açıklama yapan TRT'den sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Yazar, yeni atanacak genel müdürde aranacak nitelikler arasında milliyetçi ve muhafazakâr olmasını da saymıştı.⁸⁶⁰

ANAP iktidarını bürokraside dinselikleşme nedeniyle eleştiren muhalefetin, bu eleştirileri yaparken kullandığı örnekler arasında dikkat çekici bir isim vardı. 1990 yılının başlarında Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu (SHÇEK) tarafından hayata geçirilen bir uygulamaya ile kurum bünyesindeki 6-18 yaş arası çocuklara imamlar tarafından din eğitimi verilmeye başlandı. Bu dönemde SHÇEK'nin genel müdürlük koltuğunda oturan isim ise Melih Gökçek'ti.⁸⁶¹ SHÇEK'nin DİB ile yaptığı anlaşma sonrası hayata geçirilen bu uygulama gözlerin Melih Gökçek'e çevrilmesine neden oldu. Gökçek hakkında yapılan yorumların merkezinde ise onun şeriat destekçisi olduğu görüşü yer alıyordu. Gökçek'in şeriat destekçisi olduğu düşüncesi, SHP İçel milletvekili Fikri Sağlar tarafından Meclis gündemine getirilen Türkiye'deki sağ, sol ve dinci örgütlerin incelendiği devlet arşivindeki bir belgeye dayandırılmaktaydı. Bu belgede Gökçek, amacı "merkezî otoriteye bağlı, İslâmî esaslardan kuvvet alan bir devlet nizamı kurmak" olan Mücadele Birliği adındaki bir örgütün beş kurucusundan biri olarak gösterilmekteydi. Konu ile ilgili açıklama yapan Gökçek ise adı geçen örgütün yasadışı bir örgüt olmadığını belirtmekle birlikte, kendisinin bu örgütün kurucusu değil sempatizanı olduğunu ifade etmişti.⁸⁶²

1980'li yıllarda bürokraside dinî bir yapılanma olduğu düşüncesini destekleyecek nitelikte bir başka örnek bu dönemde yaşanan hac ziyaretleri ile yaşanıyordu. Bu ziyaretlerden en kapsamlısı 1990 yılında gerçekleşti. O yıl, Cumhuriyet tarihinin yaklaşık 50 kişiden oluşan en büyük bürokrat kafilesi hacca gitmişti. Hacca giden bürokratlar arasında Afyon, Artvin, Diyarbakır, Gaziantep, Erzincan, Hakkâri, Kars ve Malatya valileri ile 2 Yargıtay üyesi de bulunmaktaydı.

⁸⁵⁹Özal Duna'yı İstifa Ettirdi, **Sabah**, 26.04.1989

⁸⁶⁰Özal İstedi, Duna Gitti, **Cumhuriyet**, 26.04.1989

⁸⁶¹Çocuk Esirgeme'ye Din Genelgesi, **Cumhuriyet**, 15.02.1990

⁸⁶²Şeriatçı Örgüt Üyesi Müdür, **Milliyet**, 28.02.1990

Bahsedilen valiler 34 başvuru arasından İçişleri Bakanlığı tarafından seçilmişti. Konu ile ilgili açıklama yapan Başbakan Yardımcısı Mehmet Keçeciler, hac ziyaretini gerçekleştiren bürokratların Suudi Arabistan Hükûmeti'nin davetlisi olduğunu ve bu uygulamanın 5-6 yıldır sürdüğünü dile getirerek, ilerleyen yıllarda tüm valilerin hacca gönderileceğini belirtti.⁸⁶³ Valilerin dinî eğiliminden bahsederken, bu konu ile ilişkili olarak, o dönemde DİB görevine yapılan atamadan söz etmek gerekir.

1978 yılında DİB görevine gelen Tayyar Altıkulaç, Başkanlığın siyasetin etkisinden kurtulacak yasal bir yapıya sahip olmamasını gerekçe göstererek 1986 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrıldı.⁸⁶⁴ Altıkulaç'ın emekliye ayrılmasından sonra yaklaşık 7 ay boyunca DİB görevi başkan yardımcıları tarafından vekâleten yürütüldü. 1987 yılının Haziran ayında göreve asaleten atama gerçekleşti ve dönemin Tokat Valisi Recep Yazıcıoğlu'nun kardeşi Mustafa Said Yazıcıoğlu DİB görevine getirildi.⁸⁶⁵ Kendisinin istememesine rağmen bir emrivaki ile bu göreve getirildiğini ve ağabeyinin baskısı nedeniyle görevi kabul ettiğini dile getiren M. Said Yazıcıoğlu, bu durumun kendisine yönelik siyasal baskılar karşısında elini güçlendirdiğini ve bu konuda Turgut Özal'dan da sürekli destek gördüğünü belirtmiştir.⁸⁶⁶ Said Yazıcıoğlu, DİB'in devlet teşkilatı içerisinde yer almasının yanlış olduğuna ilişkin düşünceleri ile ön plâna çıkmaktaydı. Hatta *Milliyet Gazetesi*'ne verdiği bir röportajda bu düşüncesine dayanarak, Türkiye'nin lâik bir devlet olmadığını dile getirmişti.⁸⁶⁷ 1992 yılına kadar bu görevi sürdüren Said Yazıcıoğlu, ilerleyen yıllarda AK Parti'den iki dönem Ankara milletvekilliği ve 2007-2009 yılları arasında Devlet Bakanlığı yaparak siyasete girdi.⁸⁶⁸

Bu dönemde ordu içerisinde de dinî kadroların var olduğu görülmektedir. Ancak beklenileceği gibi TSK bu konuda diğer bürokratik mekanizmalara oranla çok daha hassas hareket etmiştir. Yasadışı görüşleri benimsedikleri gerekçesiyle ordudan ilişkisi kesilen askerlere dair haberlerin basında yer alması üzerine, SHP Muğla Milletvekili Tufan Doğu tarafından ilişik kesme işlemlerinin ayrıntılarına ilişkin bilgi

⁸⁶³Suudi Parasıyla Hacı olan Bürokratlar, *Milliyet*, 07.07.1990.

⁸⁶⁴Öcal, Başkanları, ss.496-497.

⁸⁶⁵Diyanet'e Yeni Başkan, *Cumhuriyet*, 18.06.1987

⁸⁶⁶Öcal, Başkanları, s.555

⁸⁶⁷Türkiye Laik Değil, *Milliyet*, 09.12.1989.

⁸⁶⁸TBMM, *TBMM Albümü 3. Cilt 1983-2010*, 2. Baskı, (Ed. Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s.1541.

almak amacıyla Millî Savunma Bakanı'nın cevaplandırması isteğiyle bir soru önergesi verildi. Bakan Safa Giray tarafından önergeye verilen cevapta, 12 Eylül 1980'den Ekim 1989'a kadar geçen süre içinde 397'si subay, 176'sı astsubay ve 447'si askerî öğrenci olmak toplam 1011 askerin yıkıcı, bölücü ve irticaî görüşü benimsedikleri gerekçesiyle ilişkilerinin kesildiği bilgisine yer verildi.⁸⁶⁹

ANAP iktidarı, askerî bürokrasiyle mümkün olduğu kadar uyum içinde çalışmaya özen gösterdi.⁸⁷⁰ Buna rağmen biri Özal, diğeri Yıldırım Akbulut dönemine denk gelen iki önemli kriz yaşandı. Bu krizlerden ilki 1987 yılı Haziran ayının sonunda meydana geldi. Dönemin Genelkurmay Başkanı Necdet Üruğ'un emekliye ayrılmak istemesi sonrasında, yerine Kara Kuvvetleri Komutanı Necdet Öztorun'un atanmasına kesin gözüyle bakılıyordu. Ancak Başbakan Turgut Özal, atama kararı açıklanmadan önce düzenlediği ani bir basın toplantısıyla hükûmetin Öztorun'u istemediğini ve Genelkurmay Başkanlığı görevine Necip Torumtay'ın getirileceğini açıkladı. Özal, Öztorun'un neden istenmediğine ilişkin soruyu ise "Hükûmetin takdiri" diyerek yanıtladı.⁸⁷¹ Dönemin basınında ise katı bir Atatürkçü olması, sıklıkla ekonomiden anladığını dile getirerek dolaylı yoldan iktidarı eleştirmesi, Üruğ'un erken emekli olmasıyla ordu içinde Öztorun ekibine kadro açılmak istenmesi ve Mardin'de Kürdistan İşçi Partisi (PKK) tarafından gerçekleştirilen terör saldırısının Başbakan'a geç bildirilmesi Öztorun'un istenmeme gerekçeleri olarak sayılıyordu.⁸⁷² Genelkurmay Başkanlığı konusunda yaşanan bu sürpriz hamle, "Özal'ın cesur atağı", "sivil otoritenin orduya darbesi", "sivil kahramanlık numarası" gibi başlıklarla gündeme taşınmıştı.⁸⁷³ Uğur Mumcu ise olayın "sivil hükûmetlerin askerî otorite üzerindeki egemenlikleri" ya da "sivil demokrasinin zaferi" şeklinde yorumlanabileceğini, ancak hükûmetin de Öztorun'un istenmeme gerekçelerini açıkça aktarması gerektiğini dile getirdi.⁸⁷⁴

Ordu ile ikinci kriz Yıldırım Akbulut'un Başbakan olduğu dönemde Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay'ın istifası ile yaşandı. Krizin kaynağında ise Körfez Savaşı konusunda yaşanan fikir ayrılığı yatmaktaydı. Hükûmetin Körfez'e

⁸⁶⁹TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:18, Cilt:32, Birleşim:17, 17.10.1989, ss.510-513.

⁸⁷⁰N. Öztürk, s.334

⁸⁷¹Genelkurmay'a Sürpriz Atama, **Cumhuriyet**, 30.06.1987.

⁸⁷²Özal, Öztorun'u İstemiyor, **Milliyet**, 30.06.1987.

⁸⁷³Genelkurmay Başkanı Torumtay, **Son Havadis**, 30.06.1987

⁸⁷⁴Uğur Mumcu, "Aslanlı Kapı", **Cumhuriyet**, 30.06.1987

asker göndermek ve İncirlik Üssü'nün ABD'nin kullanımına açmak istemesi üzerine Torumtay, "inandığım prensiplerle ve devlet anlayışımla hizmete devamı mümkün görmediğim için istifa ediyorum" diyerek görevinden ayrıldı. Torumtay sonrası Genelkurmay Başkanlığı görevine Doğan Güreş getirildi.⁸⁷⁵

5. Dönemin Değerlendirilmesi

12 Eylül Müdahalesi sonrası yaşanan gelişmeler, merkez-çevre paradigmasının temel kabullerinden olan merkezin müdahalesi sonrası merkezin değerlerinin yeniden üretileceği düşüncesini doğrudan çürütür niteliktedir. Bu düşüncenin aksine müdahale sonrasında çevrenin kazanımları olarak nitelendirilebilecek bir dizi yenilikler hayata geçirilmiştir. 1970'li yılların ideolojik sağ-sol karşıtlığına dayanan çatışma ortamı bu durumun ortaya çıkışının en önemli nedenidir. İslâm dini çatışma ortamına son verecek ve farklı kesimleri bir arada tutacak bir harç olarak kabul edilmiştir.

Müdahale sonrası İslâm dinine atfedilen bu önem, çevrenin siyasal alanda daha güçlü bir şekilde temsil edilmesine imkân sağlamıştır. 1983 Seçimleri sonrasında iktidara gelen ANAP iktidarı çevreye ait değerlerin siyasal alana taşıyıcısı olmuştur. ANAP döneminin en önemli özelliği çevreye ait dinî temaların doğrudan başbakan ve cumhurbaşkanı seviyesinde iktidar gücü içerisinde görünür kılınmasıdır. Çevreye ait değerler paradigmanın genel kabullerinin aksine 1980 sonrasında merkeze yerleşmeye ve merkezi dönüştürmeye başlamıştır.

II. 1991-1997 DÖNEMİ: 28 ŞUBAT'A GİDEN SÜREÇ

1991 yılında gerçekleştirilen genel seçimler sonucunda ANAP birinci parti konumunu kaybederken, Demirel liderliğindeki DYP seçimleri kazanmıştı. Erdal İnönü'nün SHP'si ise üçüncü parti konumundaydı. Seçim sonucunda DYP ve SHP arasındaki koalisyon ile hükûmet kuruldu. RP, %10'luk seçim barajı engelini aşabilmek için 1991 seçimlerine Alparslan Türkeş'in Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ve Aykut Edibali'nin Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ile ittifak yaparak girdi. Bu ittifak RP'ye %16,9 oranında oy kazandırdı ve mecliste 62 sandalye elde

⁸⁷⁵Uyarı Gibi İstifa, **Milliyet**, 04.12.1990.

edildi. Ancak seçimden kısa süre sonra MÇP ve IDP'li 22 vekil kendi partilerine döndüler.⁸⁷⁶ Bülent Ecevit önderliğindeki Demokratik Sol Parti (DSP) %10,8 oy oranı ile 7 sandalye kazanabildi.⁸⁷⁷

1993 yılının Nisan ayında Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın kalp krizi nedeniyle ani bir şekilde ölümü sonrası, Meclis'te yapılan oylama ile Süleyman Demirel Türkiye Cumhuriyeti'nin 9. Cumhurbaşkanı seçildi. Demirel'in Cumhurbaşkanı oluşu, daha önce iki defa ordu tarafından iktidardan indirilmiş bir siyasetçinin devletin en yüksek kademesine gelmesi açısından farklı bir anlamı da içermektedir.⁸⁷⁸

Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından boşalan DYP Genel Başkanlığı'na Tansu Çiller seçildi ve Çiller, Türkiye'nin ilk kadın başbakanı oldu. Bu dönemde Türkiye siyaseti için kırılma anlarından biri 1994 yılında yapılan yerel seçimlerdi. Seçimin kazananı, Ankara ve İstanbul da dâhil olmak üzere 6 büyükşehir belediyesini ele geçiren ve ülke genelinde %19,1 oranında oy alan RP'ydi. RP'nin 1991 seçimlerinden farklı olarak MÇP ve IDP ittifakı olmadan aldığı bu oy, yaklaşık iki kat artışı ifade etmekteydi.⁸⁷⁹ 1994 Yerel Seçimlerinde İstanbul Büyükşehir Başkanlığı'nı Recep Tayyip Erdoğan, Ankara Büyükşehir Başkanlığı'nı ise geçmişte şeriatçı bürokrat haberleri ile gündeme gelen Melih Gökçek kazandı.

RP'nin 1994 Yerel Seçimleri ile gün yüzüne çıkan yükselişi 1995 Genel Seçimleri ile kanıtlandı. Seçim sonucunda %21,4 oy oranıyla RP, ülkenin en büyük partisi konumuna gelmişti. Hükûmet kurma görevini alan Erbakan, hiçbir partinin koalisyonu ayaşmaması nedeniyle başarısız oldu. Bu başarısızlık sonucu kurulan ANAP-DYP koalisyonu, kendi içerisinde yaşadığı güven krizi nedeniyle çok kısa ömürlü oldu ve birkaç ay sonra dağıldı. 1996 Haziran ayında, Erbakan ile Çiller arasında dönüşümlü başbakanlık anlaşması ile RP-DYP koalisyonu kuruldu. Refah-Yol koalisyonu olarak adlandırılan bu koalisyon, ordunun çevreye yönelik ilk doğrudan müdahalesi olan ve post-modern darbe olarak nitelendirilen 28 Şubat Müdahalesi'ni yaşayacaktı.

⁸⁷⁶Ruşen Çakır, **Ne Şeriat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak**, Metis yayınları, İstanbul, 1994, (Şeriat), s.27

⁸⁷⁷Jenkins, s.153

⁸⁷⁸Hale, s.287

⁸⁷⁹Zürcher, ss.424-425.

1991 Seçimleri ile başlayan bu dönem, koalisyon hükûmetlerinin başta PKK terörü, ekonomik sıkıntılar ve Avrupa Birliği (AB) ile ilişkiler olmak üzere birçok sorunla boğuştuğu bir dönemdi. Dolayısıyla bu dönemde merkez-çevre mücadelesi içerisinde ele alınabilecek gelişme sayısı sınırlı kalmıştı. Ancak RP, bu dönemde de bahsedilen sınırlılığı aşan eylemlerde bulundu. Bu eylemler tahmin edilebileceği gibi Refah-Yol koalisyonu ile zirveye çıktı. RP, doğrudan parti olarak değil ama bünyesindeki milletvekillerinin ve partili belediye başkanlarının radikâl çıkışları ile sıklıkla gündeme gelmekteydi.

A. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: 1995 Anayasa Değişiklikleri ve Sonuç Alınamayan Girişimler

Süleyman Demirel'in Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından Tansu Çiller başbakanlığında kurulan yeni koalisyon protokolünde dikkat çekici bir madde yer almaktaydı. Protokol'ün *Demokratikleşme ve Devletin Yeniden Yapılandırılması* başlıklı bölümünde "Anayasa'nın geçici hükümleri ayıklanacaktır" ifadesine yer verilmişti.⁸⁸⁰ İktidar kanadından yapılan açıklamada, protokol metninde geçici hükümler olarak yer alan ifade ile 12 Eylül iktidarının yargılanamayacağını düzenleyen Geçici 15. Maddenin kastedildiği açıklandı.⁸⁸¹ Ancak bu girişim başarıyla sonuçlanmadı. 1995 yılına gelindiğinde ise 12 Eylül'e karşı bir adım daha atıldı. 1995 yılında 1982 Anayasası üzerinde kapsamlı bir değişiklik yapıldı. Kabul edilen değişiklikler arasında seçmen yaşının 18'e indirilmesini, milletvekili sayısının 550'ye çıkarılmasını, sendika ve dernek faaliyetlerinin önündeki engellerin kaldırılmasını, siyasal parti üyeliğinin şartlarını, siyasal parti kapatmanın koşullarını vb. düzenleyen maddeler yer almaktaydı. Tüm bu değişikliklerin yanında Anayasa'nın başlangıç kısmında yapılan bir değişiklikle 12 Eylül Darbesinin Anayasal meşruluğuna son verildi. 1982 Anayasası'nın ilk halinin başlangıç kısmında Anayasa tanımlanırken şu ifadelere yer verilmişti:

⁸⁸⁰TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt2**, (Haz. İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz), Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015, s.1851.

⁸⁸¹Yalçın Doğan, "12 Eylül'e Yargı Darbesi", **Milliyet**, 24.06.1993.

Ebedî Türk vatan ve milletinin bütünlüğüne ve kutsal Türk Devletinin varlığına karşı, Cumhuriyet devrinde benzeri görülmemiş bölücü ve yıkıcı kanlı bir iç savaşın gerçekleşme noktasına yaklaştığı sırada;

Türk Milletinin ayrılmaz parçası olan Türk Silahlı Kuvvetlerinin, milletin çağrısıyla gerçekleştirdiği 12 Eylül 1980 harekâtı sonucunda, Türk milletinin meşru temsilcileri olan Danışma Meclisince hazırlanıp, Millî Güvenlik Konseyince son şekli verilerek Türk Milleti tarafından kabul ve tasvip ve doğrudan doğruya onun eliyle vazolunan bu ANAYASA:

...

1995 yılında yapılan değişiklik ile 1982 Anayasası'nın başlangıç kısmından 12 Eylül'e ilişkin ifadeler çıkartıldı ve başlangıç kısmı, "Türk Vatanı ve Milletinin ebedi varlığını ve Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu Anayasa..." şeklinde değiştirildi.⁸⁸²

DYP Isparta Milletvekili Ertekin Durutürk, Ayasofya'nın ibadete açılması ve Topkapı Sarayı'nın Kutsal Emanetler Dairesinde sürekli Kur'an okunması için 1991 yılında verdiği kanun teklifinin Meclis İçtüzüğü'ne göre doğrudan gündeme alınmasını talep etti. Teklifin görüşüldüğü Meclis oturumunda söz alan Durutürk, bir yandan Ayasofya'nın cami olarak kullanılması ile ilgili Fatih Sultan Mehmet'in kullandığı ifadelerle yer verirken diğer yandan 1934 yılında alınan karara ilişkin olumsuz söylemleri dile getirmekteydi. Kanun teklifine RP olumlu yaklaşırken; SHP, CHP ve ANAP teklifin aleyhinde olduklarını dile getirdiler. Teklifin Meclis gündemine alınması oy çokluğu ile kabul edildi.⁸⁸³ Tansu Çiller ise koalisyonun istikrarı noktasında şüpheler söz konusuysen böyle bir teklifin gündeme alınmasına karşıydı. Sonuç olarak Durutürk tarafından verilen kanun teklifi istenen sonuca ulaşamadı.

1995 yılının Mayıs ayında Vergi Usul Kanunu üzerinde görüşmeler yapılırken, ANAP, DYP ve RP'li vekiller tarafından verilen bir önergeyle, 1995-2000 yılları arasında kurumlar vergisi mükelleflerinin camilere yaptıkları bağış ve yardımların vergi matrahından indirilmesi teklif edildi. Önerge, Genel Kurul'da kabul edilerek geçici madde olarak ilgili kanuna eklendi.⁸⁸⁴

Müftülere nikâh kıyma yetkisi verilmesi önerisi 1996 yılında RP İstanbul Milletvekili Mustafa Baş tarafından verilen bir kanun teklifiyle tekrar gündeme geldi. Mustafa Baş, Nüfus Kanunu'nda değişiklik öngören teklifi ile evlendirme yetkisinin

⁸⁸² Adalet Bakanlığı, **1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın İlk ve Son Hali**, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/1982ilkson.pdf>, (09.06.2018)

⁸⁸³ TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 57, Birleşim: 89, 13.04.1994, ss.459-467.

⁸⁸⁴ TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 87, Birleşim: 114, 24.05.1995, s.50

nüfus idarelerine, belediye başkanlarına, müftülüklerle, köy muhtarlarına verilmesini teklif etti. Teklif ayrıca, TCK'nin resmî nikâhtan önce imam nikâhı kısılmasını suç sayan 237. Maddesinin de yürürlükten kaldırılmasını öngörüyordu. Mustafa Baş, teklifini savunurken Türkiye'de uygulanan kanunların referans alındığı ülkelerde kiliselere nikâh kıyma yetkisinin verildiğini ve Türkiye'de de din adamlarına bu yetkinin verilmesi gerektiğini dile getirdi. Teklife tepki gösterenler ise bu düzenlemenin hukukun şeriata göre düzenlenmesi anlamına geldiğini belirtmekteydiler.⁸⁸⁵

Mustafa Baş'ın müftülere nikâh kıyma yetkisi verilmesini önermesinden kısa bir süre sonra RP Karaman Milletvekili Zeki Ünal tarafından da dikkat çekici bir öneri geldi. TBMM'de Cumhurbaşkanlığı bütçesinin görüşülmesi sırasında söz alan Ünal, halifelik sıfatının geri getirilmesinden yana olmadığını ancak 243 Sayılı yasanın 1. Maddesinin, "Hilafet, Cumhurbaşkanlığı makamının ve Cumhuriyetin mana ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan hilafet makamı mülgadır" şeklinde değiştirilmesi gerektiğini dile getirdi.⁸⁸⁶

Refah-Yol iktidarı göreve geldikten kısa bir süre sonra Meclis'te kabul edilen bir kanun, hem basının hem de muhalefetin ciddi tepkisiyle karşılaştı. Kabul edilen kanun, promosyon veren gazetelerin bu kampanyalarına sınırlama getiriyordu. Ancak içerdiği bazı maddeler, basının denetimini doğrudan Sanayi ve Ticaret Bakanı'na dolayısıyla da hükûmete verdiği için eleştirilmekteydi. Bu maddelere göre bakan, gazetelerin muhasebe işlemlerine kadar inceleyip ceza verme yetkisine sahipti. Muhalefet, yasanın Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmesi yönünde kamuoyu oluşturmak amacıyla yoğun çaba sarf etti.⁸⁸⁷ Aynı dönemde iktidar tarafından hızla Meclis'ten geçirilen bir diğer kanun ile kamu personeli istihdamının esas ve usullerinin düzenlenmesi noktasında hükûmete Kanun Hükmünde Kararname (KHK) çıkarma yetkisi veriliyordu. Kanun, personel rejiminde iktidara sınırsız yetki verilmesi nedeniyle Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle muhalefet tarafından tepkiyle karşılandı. Her iki kanun da Cumhurbaşkanı Demirel tarafından Anayasa'ya aykırı bulunarak tekrar görüşülmek üzere Meclis'e geri gönderildi. Demirel, basın ile ilgili düzenlemeleri içeren yasa değişikliğini basın özgürlüğüne aykırı olduğu ve

⁸⁸⁵Şule Çizmeci, "Prof. Çelikel: Devrim Yasası'na Aykırı", **Milliyet**, 01.04.1996.

⁸⁸⁶RP'den Hilafet Önerisi, **Milliyet**, 11.04.1996.

⁸⁸⁷Promosyon Bölgesinde Baskı, **Cumhuriyet**, 02.08.1996.

cezalandırma yetkisini siyasal iktidara bıraktığı gerekçesiyle; personel rejimi ile ilgili yasayı da kanun ile yapılması gereken işlemlerin KHK ile yapılmasının Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle veto etti.⁸⁸⁸

Refah-Yol iktidarının DYP kanadı Türkçe'nin kullanımı noktasında oldukça hassastı. Bu konuda, Devlet Bakanı Işıl Saygın tarafından Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na hazırlattırılan kanun taslağında işyerlerinin levha ve tabelalarında Türkçe'nin kullanılmasının şart olduğu, yabancı kelime kullanılacaksa bunların Türkçe bölümünden sonra ve daha küçük yazı boyutunda olması gerektiği, radyo ve televizyon sunucularına "sunuculuk sertifikası" alma zorunluluğu getirilmesi gibi hükümler yer almaktaydı. Kanun taslağında ayrıca, kamu görevine yeni girecek olanlar için uygulanacak sınavda en az %20 oranında Türkçe bilgisi sorulacağı ve bu sınavdan başarısız olanların memur olamayacağı hükmü getirilmek istenmişti.⁸⁸⁹

Muhalefette yer aldığı dönemde türban konusundaki tutumunu başörtüsü yasağında direnen rektörleri hapse attıracağını söyleyerek belli eden Erbakan, iktidar olduğunda bu konuda daha radikâl bir adım attı. RP tarafından hazırlanan bir kanun ile yargı ve güvenlik de dâhil tüm kamu kurumlarında türban takmanın serbest hale getirilmesi amaçlandı. Ancak bu kanun tasarısı, kamuoyundan gelen yoğun tepkiler ve DYP'nin karşı çıkışı nedeniyle geri çekildi.⁸⁹⁰ RP, her ne kadar kamu personeline türban serbestisi tanıma konusunda amacına ulaşmasa da, bu dönemde üniversitedeki kız öğrencilerin türban konusunda geçmişte elde ettiği kazanımlardan taviz vermedi.⁸⁹¹ Aynı dönemde RP tarafından atılmak istenen ancak sonuç alınamayan bir diğer adım ise Ramazan ayında kamu personelinin mesai saatlerinin iftar saatine göre düzenlemesi adına alınan Bakanlar Kurulu kararıydı. Ancak Danıştay Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle yürütmenin durdurulmasına karar verdi.⁸⁹²

⁸⁸⁸İntikam yasası Köşkten Döndü, **Milliyet**, 13.08.1996.

⁸⁸⁹Memura Türkçe Şartı, **Milliyet**, 03.01.1997.

⁸⁹⁰Nevzat Bölügiray, **Türban Savaşı 28 Şubat Süreci 3**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2003, s.49

⁸⁹¹Ali Bayramoğlu, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001, (28 Şubat), s.98.

⁸⁹²Ramazan Mesaisine Durdurma, **Cumhuriyet**, 29.01.1997.

B. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Fethullahçı Yapılanma Siyaset Sahnesinde

12 Eylül'ün izini silmek için yasal düzenlemeler aracılığıyla gerçekleştirilen çabalar, eğitim sisteminde de kendisini hissettirmişti. DYP-SHP koalisyonunun Millî Eğitim Bakanı Köksal Toptan, eğitimde çağdaş bilgilere yer verileceğini ve gereksiz bilgilerin kitaplardan çıkarılacağını dile getirdi. Buna göre Bakan Toptan'ın bizzat hayata geçirdiği bir uygulamayla ortaokul son sınıflarda okutulan vatandaşlık dersinin kitabından 12 Eylül öncesi faaliyet gösteren siyasi partiler hakkında olumsuz düşüncelere yer veren ifadeler çıkartıldı.⁸⁹³ Toptan döneminde eğitimde dikkat çekici bir gelişme daha yaşandı ve 1993 yılında alınan bir kararla, Atatürk'e ağır hakaretler içerdiği için daha önce Kültür Bakanlığı tarafından yasaklanan Sürgün adlı film, önce TTK tarafından uygun görüldü ve ardından İstanbul Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından izlemeleri için öğretmen ve öğrencilere tavsiye edildi.⁸⁹⁴

İHO, 1991-1997 döneminde sayısal olarak küçük bir artış yaşadı. Bu artışta, hem yeni açılan okulların hem de müdürlük verilmesi suretiyle şube konumundan bağımsız konuma geçen okulların etkisi söz konusuydu. Bu dönemde, genel ortaokullar ve liseler ile İHO'nun yaşadığı sayısal değişim şu şekildedir:

Tablo 12: 1991-1997 Dönemi İHO ve Genel Okullar Karşılaştırması

Okul Türü Yıl	İmam Hatip Ortaokulu Okul Sayısı	İmam Hatip Ortaokulu Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı	İmam Hatip Lisesi Okul Sayısı	İmam Hatip Lisesi Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
1991	390	227.088	6.176	2.116.625	390	119.086	1.888	894.047
1997	601	318.775	8.844	2.269.620	601	192.727	2.300	1.158.095

Kaynak: Öcal, Günümüze, ss.229-230, TÜİK, İstatistik, ss.67,69.

Tablodan da görülebileceği üzere bu dönemde İHO'nun hem ortaokul hem de lise düzeyinde yaşadığı artış geçmiş yıllar ile kıyaslandığında oldukça kısır kalmıştır. Bununla birlikte küçük bir farkla da olsa, İHO'nun okul ve öğrenci sayısındaki artış genel ortaokul ve liselerin yaşadığı artıştan daha fazladır.

⁸⁹³Kitaplarda 12 Eylül, **Milliyet**, 11.09.1992.

⁸⁹⁴Sansürlü Film Okullara Tavsiye, **Milliyet**, 02.03.1993.

1991-1997 dönemi DİB bütçesine bakıldığında geçmiş yıllarda olduğu gibi dalgalı bir seyir izlendiği ve bu dalgalı seyrinde, bütçe içerisinde benzer pay oranına sahip kurumlara nazaran DİB'in daha az kayba uğradığı görülmektedir.

Tablo 13: 1992-1997 Dönemi DİB Bütçesinin Genel Bütçe İçindeki Payı

Kuruluş Yıl	1992	1993	1994	1995	1996	1997
DİB	1,1	0,93	1,02	0,92	0,60	0,75
İçişleri Bakanlığı	1	0,95	0,81	0,80	0,52	0,67
Adalet Bakanlığı	1,5	1,22	1,13	1,08	0,84	0,95
Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı	1,6	1,23	1,08	0,98	0,64	0,68

Kaynak: BÜMKO

DİB'nin özerkliği konusunda tartışmalar bu dönemde de dile getirilmekteydi. 1995 yılında, eski Diyanet İşleri Başkanı Yazıcıoğlu bu konuda iktidarın belirli bir kurul tarafından kendisine sunulacak 3 aday arasından 1 tanesini görev süresi belli olmak koşuluyla ataması önerisini dile getirdi; ancak bu önerilerden bir sonuç alınamadı. DİB'nin verimliliği ve etkinliği konusundaki tartışmalar sürerken İslâmcı yazar Mehmet Şevki Eygi, katıldığı bir televizyon programında DİB'nin Türkiye'deki Müslümanların taleplerine cevap veremediğini ve bu nedenle bazı Müslümanların dinî faaliyetlerini yürütmek için kurumsallaştığını dile getirdi ve bu yapıları "Özel Diyanetler" olarak nitelendirdi.⁸⁹⁵ Bahsedilen bu yapılardan dönem itibarıyla en fazla öne çıkanı Fethullah Gülen'in başında olduğu cemaatti.

1970'li yıllarda İzmir'deki vaazlarıyla adından söz ettirmeye başlayan Fethullah Gülen, 1990'lara gelindiğinde başında bulunduğu cemaat aracılığıyla ulusal bir gazetenin, haftalık dergilerin, çok sayıda özel okulun ve Kur'an kursunun kontrolünü elinde bulunduruyordu. Dönemin güçlü STK'ları arasında yer alan bu cemaat, siyasetçiler tarafından da ilgi görmekteydi. Gülen, 1994 yılının Aralık ayında Başbakan Tansu Çiller tarafından özel davetle Başbakanlık Konutu'nda ağırlandı. Konu hakkında bir köşe yazısı kaleme alan Ruşen Çakır, bu daveti, "küçük işlerle uğraşmak yerine büyük oynamayı öğütleyen" Fethullah Gülen'in devlet nezdinde

⁸⁹⁵Türkiye'de Özel Diyanetler Var, *Milliyet*, 09.01.1995.

meşrûluk kazanması olarak yorumlamıştı.⁸⁹⁶ Fethullah Gülen bu dönemde sürekli medyanın gündeminde yer alıyordu. 1995 yılında, kurucuları arasında bulunduğu Türkiye Gazeteciler ve Yazarlar Vakfı tarafından düzenlenen bir iftar yemeğinde binlerce kişinin ağırlanması dikkatleri tamamen Gülen'e çevirmişti. Hikmet Çetinkaya, iftar yemeği hakkında yazdığı köşe yazısında Fethullah Gülen'in, RP'nin hızlı yükselişi karşısında ANAP ve DYP tarafından muhafazakâr kitleyi etkileyecek bir aktör olarak kullanıldığını iddia etmekteydi.⁸⁹⁷ O dönemde Çetinkaya'nın bu iddiasını doğrulayan gelişmeler de yaşanıyordu. Örneğin, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz, Erbakan Hükûmetini düşürmek için Gülen ile görüşüyor ve bu görüşme basına yansıyor.⁸⁹⁸

Gülen Cemaati bu dönemde ekonomik anlamda da oldukça güçlü bir konuma ulaşmıştı. Bu ekonomik güç, nakit olarak elde tutulamayacak boyuta ulaşmıştı ve kâr getirecek şekilde kullanılmak isteniyordu. Bu doğrultuda cemaatin finans kuruluşu olan ve faizsiz sistemi benimseyen Asya Finans kuruldu. Asya Finans'ın kuruluşunda bizzat görev yapan Nurettin Veren, dönemin siyasal iktidarının kuruluş sürecine büyük destek verdiğini dile getirmişti.⁸⁹⁹ Dönemin Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller, Devlet Bakanı Abdullah Gül, RP Genel Başkan Yardımcısı Abdülkadir Aksu gibi isimlerin açılış törenine katılmış olması bu görüşü desteklemektedir. Açılış törenindeki konuşmasına besmele çekerek başlayan ve konuşmada hadislere başvuran Çiller, faizsiz finans kuruluşu açılmasını bir lütuf olarak nitelendiriyor ve Fethullah Gülen'e bu nedenle teşekkür ediyordu.⁹⁰⁰

1996 yılının Ekim ayında Erbakan tarafından dikkat çekici bir proje hayata geçirildi. İslâm'ın Dünya üzerinde belirleyici konuma gelmesinin ekonomik anlamda bağımsız ve güçlü olmakla sağlanabileceğini düşünen Erbakan, gelişmiş ve güçlü ekonomiye sahip 7 ülkeden oluşan G-7 birliğine karşılık Müslüman ülkelerden oluşan D-8 birliğinin kurulmasını sağladı. D-8'ler grubunda Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Malezya, Mısır ve Nijerya yer almaktaydı. Bu ülkelerin sahip oldukları işgücü potansiyelinden ve yeraltı ve yerüstü kaynaklarından yararlanarak

⁸⁹⁶Ruşen Çakır, "Fethullah Hoca Büyük Oynuyor", **Milliyet**, 14.12.1994.

⁸⁹⁷Hikmet Çetinkaya, "Hoca'nın İftarı", **Cumhuriyet**, 15.02.1995.

⁸⁹⁸Sürpriz Diyalog, **Milliyet**, 24.09.1996

⁸⁹⁹Merdan Yanardağ, **Fethullah Gülen Hareketinin Perde Arkası Türkiye Nasıl Kuşatıldı?**, 2. Baskı, Siyah Beyaz Yayın Dağıtım, İstanbul, 2006, ss.80-82.

⁹⁰⁰Çiller Faizsiz Banka Açtı, **Milliyet**, 25.10.1996.

Müslüman ülkelerin Batı ülkelerine bağımlılığını ortadan kaldırmayı amaçlayan bu girişim, 28 Şubat sonrasında fiiliyatta etkin olmayan, verimsiz bir yapı olarak varlığını sürdürdü.⁹⁰¹

28 Şubat Müdahalesi'ne giden süreçte en önemli kırılma noktalarından biri 1997 yılının başında yaşandı. 11 Ocak 1997'de Erbakan tarafından düzenlenen iftar yemeğinde Cumhuriyet tarihinde ilk kez sarık, cüppe gibi dinî kıyafetlerin içerisindeki tarikat liderleri Başbakanlık Konutu'nda ağırlandı.⁹⁰² Erbakan tarafından tarikat liderlerine verilen iftar yemeği; Taksim'e cami ve Ayasofya'nın ibadete açılması önerileri, memurlara namaz kılınması için izin verilmesi tartışmaları, Erbakan ve beraberindeki 100'den fazla milletvekilinin gerçekleştirdiği hac ziyareti gibi olaylarla aynı döneme gelmesi nedeniyle gündemdeki gerilimi oldukça arttırmıştı.⁹⁰³

1990'lı yıllarda RP'nin yükselişi 1994 yılının Mart ayında gerçekleştirilen yerel seçimler ile başladı. Bu seçimlerde RP, Ankara ve İstanbul başta olmak üzere önemli belediyeleri kazanmıştı. 1995 Genel Seçimlerinden de birinci parti olarak çıkan RP, sistemin merkezindeki parti konumunu ele geçirdi. Bu dönemde RP ve RP'li belediyeler kurumsal açıdan değil ancak, parti mensupları ve partili belediye başkanlarının söylem ve eylemleri açısından uzak çevrenin sembolü konumundaydılar.

C. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: RP'liler Radikâleşiyor

1991 Seçimleri sonrasında meclise giren RP'li milletvekilleri arasında söylemleri ile en fazla dikkat çeken isim İstanbul Milletvekili Hasan Mezarcı'ydı. Hasan Mezarcı'nın meclisteki ilk icraatı, Meclis Başkanlığı'na verdiği bir araştırma önergesiyle, İstiklâl Mahkemeleri'ndeki yargılamalarda haksız yere cezalandırıldıklarını düşündüğü kişilere itibarlarının iade edilmesini istemek oldu.⁹⁰⁴ Hasan Mezarcı bu dönemin gündemi en fazla meşgul eden isimlerinden biriydi. Mezarcı'nın gündeme gelen her yeni söylemi bir öncekini mumla aratacak şekilde

⁹⁰¹Ergin, ss.174-176.

⁹⁰²Tarikatçılar Başbakanlık'ta, *Cumhuriyet*, 12.01.1997.

⁹⁰³Mehmet Ali Birand ve Reyhan Yıldız, *Son Darbe 28 Şubat*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, ss.193-194.

⁹⁰⁴Birand ve Yıldız, ss.87-88.

Atatürk'e ve Cumhuriyet'e saldırı içeriyordu. Örneğin 1991 yılının sonunda Meclis'te bir basın toplantısı düzenleyen Mezarıcı, Atatürk ve CHP'nin, tek parti döneminde resmî ideolojiyi benimsetmek adına cinayetler işlediğini, işkenceler gerçekleştirdiğini iddia ederek yargılanmaları gerektiğini söylüyordu.⁹⁰⁵ Mezarıcı aynı konuşmada, Türkiye'de darbe geleneğinin Atatürk ile başladığını, cumhuriyet ve demokrasi kavramlarına Hristiyan kültürünün ürünü oldukları için inanmadığını dile getiriyordu.⁹⁰⁶ Demokrasi ve cumhuriyete kesin bir şekilde karşı çıkan Mezarıcı, her fırsatta Saltanat ve Hilafet yanlısı bir tavır sergiliyordu.⁹⁰⁷ Örneğin Mezarıcı, Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun kaldırılması için bir yasa teklifi vereceğini belirtmiş ve Nazım Hikmet'in cenazesinin geri getirilmesi tartışmalarına ilişkin, eğer Nazım Hikmet'in cenazesi getirilecekse Sultan Vahdettin, Said-i Nursi gibi isimlerinde cenazelerinin getirilmesi gerektiğini söylemişti. Mezarıcı ayrıca, Atatürk'ün Anadolu'daki direniş hareketini kendiliğinden başlatmadığını, Sultan Vahdettin tarafından maddî yardım ve araç sağlanarak görevlendirildiğini öne sürerek Vahdettin'in vatan haini olmadığını dile getirmişti.⁹⁰⁸ Hasan Mezarıcı bu dönemde arka arkaya ortaya çıkan kasetlerle bu tarzdaki söylemlerini sürdürmekteydi. Örneğin seçim sonrasında ortaya çıkan bir kasette, Mezarıcı'nın seçim kampanyası sırasında yaptığı bir konuşma yer alıyor ve bu konuşmada Mezarıcı, Atatürk'ü "atasının kim olduğu bilinmeyen Selanikli veled-i zina" olarak nitelendiriyordu. Başka bir kasette ise Türkiye'de bütün zulümlerin Atatürk adına yapıldığını; Atatürk adına ordudan insanların atıldığını, türbanlı kızların üniversiteye alınmadığını, meyhaneler açıldığını söylüyordu. Aynı konuşmasında 70 yıllık Cumhuriyet tarihini hırsızlık geleneği olan bir yapı olarak nitelendiren Mezarıcı, Hilafetin kaldırılmasını ağır bir dille eleştiriyordu. Mezarıcı'nın bu tip söylemlerine karşı tepkiler giderek büyüdü. Atatürk aleyhinde suç işlediği gerekçesiyle dokunulmazlığı kaldırılan ve partisinden istifa eden Mezarıcı daha sonra yargılanıp hapis cezasına çarptırıldı.⁹⁰⁹ Ancak RP içerisinde bu tarz söylemleri dile getiren sadece Mezarıcı değildi.

1992 yılında Başbakanlık ve bağlı kuruluşların bütçesinin Plan ve Bütçe Komisyonu'nda görüşülmesi sırasında sert tartışmalar yaşandı. Tartışma, RP'li

⁹⁰⁵Milletvekilinden Atatürk Düşmanlığı, **Milliyet**, 11.12.1991.

⁹⁰⁶RP'li Mezarıcı: Hristiyan Kültürü Demokrasiye İnanmıyorum, **Cumhuriyet**, 12.12.1991.

⁹⁰⁷İşık, s.90

⁹⁰⁸Vahdettin'in De Mezarı Gelmeli, **Milliyet**, 21.01.1992.

⁹⁰⁹Birand ve Yıldız, s.88.

Abdullah Gül'ün Müslümanların 70 yıldır ülkede zulüm gördüğünü söylemesi ile başladı. SHP'li Kamer Genç, Gül'ün Cumhuriyet'i hedef aldığını söyleyerek, RP'nin Cumhuriyet'e karşı olup olmadığını sordu. Gül ise İslâmiyet'in Cumhuriyete karşı olmadığını, ancak şeriatın, Allah'ın, Kur'an'ın ve peygamberlerin emirlerinden kaynaklandığını, bu nedenle şeriata karşı olmanın Allah'a karşı olmak anlamına geldiğini dile getirdi.⁹¹⁰ Başka bir açıklamada ise Kahramanmaraş Milletvekili Mustafa Kamalak, halkın şeriat istemesi durumunda yasaklarla bu isteğe karşı konulamayacağını dile getiriyordu.⁹¹¹ Van Milletvekili Fethullah Erbaş, şeriatın demokrasi gibi bir kanun düzeni olduğunu ve şeriata karşı olmanın anarşist olmak anlamına geldiğini belirtiyordu.⁹¹²

1997 yılının başlarında RP'li milletvekilleri ve belediye başkanlarına ait çok sayıda ses ve görüntü kaydı ortaya çıkmaktaydı. Bu kayıtların hemen hepsinde RP'lilerin Atatürk, Cumhuriyet, demokrasi ve lâiklik karşısı aşırı söylemleri söz konusuydu. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e göre RP'lilerin söylemleri 28 Şubat'a giden sürecin en önemli nedenleri arasında yer almaktadır. Demirel, Mehmet Ali Birand'a verdiği bir söyleşide, elindeki bir dosyadan RP'lilere ait olan şu sözleri aktarmıştır:

... Ya İran Müslümanları gibi ayağa kalkacağız ve bu kahpe rejimi ayaklar altına alacağız ya da Müslüman bir partiyi iktidara getirip işi yumuşakça halledeceğiz... Eğer Allah'ı seviyorsanız Hz. Muhammed'i izleyin, onu takip edin. Avrupa'nın, Selanik'in iblislerinin peşinden gitmeyin" Mustafa Kemal'i kastediyor. "Dinsiz cumhuriyeti yıkma yolunda en önde giden Sivas'ın yiğit Müslümanlarına teşekkürü borç biliriz. Müslüman hem laik hem Müslüman olamaz. Rejimin dipten kazınması lazımdır. Bugünkü rejim gitmek istemese de gidecektir. TSK Türkiye'yi koruyamaz. Vatan tehlikede. Onun için Milli Görüş vakıflarını kurduk. Herhangi bir yerdeki asker, kışla neresiye burası da o... RP iktidarında imam hatipleri kapatmaya kalkarsanız kan dökülür. Cezayir'den beter olur..."⁹¹³

RP'lilerin söylemlerinin sertleşmesinde 1994 Yerel Seçimlerinde elde edilen başarının cesaret verici bir etkisi oldu. Seçim sonucunda RP, %19 oy oranıyla Ankara, İstanbul, Konya gibi önemli şehirlerin de aralarında bulunduğu toplam 320 il ve ilçede belediye başkanlığını kazandı.⁹¹⁴ Seçim sonrasında iktidar umutları iyiden iyiye yeşeren Erbakan, Meclis'teki grup toplantısında yaptığı konuşmada "Refah

⁹¹⁰Bütçede 'şeriat' Tartışması, **Milliyet**, 10.11.1992

⁹¹¹Mehmet Bican, **28 Şubat'tan Bugüne Bakmak**, Galeati Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.27

⁹¹²Erbaş'tan Anarşist Suçlaması, **Milliyet**, 17.02.1997.

⁹¹³Birand ve Yıldız, s.190

⁹¹⁴Mustafa Haki Okutucu, **İstikamet Şeriat Refah Partisi**, Yeryüzü Yayınları, İstanbul, 1996, s.83

Partisi iktidara gelecek, adil düzen kurulacak. Şimdi sorun ne? Bu geçiş, kanlı mı olacak, kansız mı, acı mı olacak tatlı mı, sert mi olacak yumuşak mı?... " ifadelerini kullanıyordu.⁹¹⁵

Erbakan'ın bir anlamda meydan okuma olarak nitelendirilebilecek bu söylemini RP'li belediye başkanlarının dikkat çeken icraatları izledi. Ankara Büyükşehir Belediye Başkanı Melih Gökçek, "Türk örf ve adetlerine uygun düşmediği" gerekçesiyle Altınpark'taki iki heykeli kaldırttı.⁹¹⁶

Rize'nin RP'li Belediye Başkanı Şevki Yılmaz, dönemin en fazla sivrilen isimlerinden biriydi. 30 Ağustos törenlerine raporlu olduğu için, Atatürk'ün Rize'ye gelişinin 70. yılı anısına düzenlenen törenlere ise izin alarak katılmayan Şevki Yılmaz, şehirdeki bir cadde ismini değiştirerek en dikkat çekici icraatlarından birine imza attı. Şehirdeki İnönü Caddesi'nin adını Menderes Caddesi olarak değiştiren Yılmaz, konu hakkında sorulan sorulara "maktulle katili yer değiştirdik" diyerek cevap vermişti.⁹¹⁷ Şevki Yılmaz ayrıca, 29 Ekim kutlamaları hakkında da konuşmuş ve bu kutlamalara katılan insanlara "Allah korkusu olmayan zalimler" demiş, kutlamaları "bağırsak gürültüsü" olarak nitelendirmişti.⁹¹⁸ Şevki Yılmaz'ın söylemleri bunlarla sınırlı değildi. 1995 Seçimleri sonrasında Rize'den milletvekili seçilen Şevki Yılmaz, konuşmalarında Afganistan'daki Taliban hareketini öven ifadeler kullanıyor, kendisinin de Türkiye'nin %99'u gibi Hizbullahçı olduğunu söylüyordu. Yılmaz, milletvekili seçildikten sonra da Cumhuriyet aleyhinde konuşmaya devam ediyor, Cumhuriyet düzenini "Manukyan Düzeni", Cumhuriyet dönemi yöneticilerini de "Yahudi yöneticiler" diye adlandırıyordu.⁹¹⁹ Şevki Yılmaz'ın bu tip aşırı söylemleri 1997 yılında ortaya çıkan kasetlerle yeniden gündeme geldi. Bu kasetlerde Yılmaz, Kemalizm ve lâiklik için şeytanî düzen ifadesini kullanıyor, 30 Ağustos kutlamalarına katılanları deyyus olarak nitelendiriyordu.⁹²⁰

Cumhuriyet'e yönelik en uç söylemlerden biri Kayseri Büyükşehir Belediyesi'nin RP'li Başkanı Şükrü Karatepe'den geldi. 1996 yılında, katıldığı bir

⁹¹⁵Özakıncı, s.175.

⁹¹⁶Birand ve Yıldız, s.88

⁹¹⁷Şevki Yılmaz Sahnede, **Milliyet**, 06.10.1994.

⁹¹⁸Şevki Yılmaz 29 Ekim'e Dil Uzattı, **Milliyet**, 21.11.1994.

⁹¹⁹Bican, s.27

⁹²⁰Birand ve Yıldız, s.189

televizyon programında 10 Kasım törenleri hakkında konuşan Karatepe şu ifadeleri kullanıyordu:

... Zaman zaman mecburiyetimiz karşısında gittiğimiz törenlerde inancımıza, dedelerimize, milletimize küfredilirken içimiz kan akıp resmi durumdan orada bulunuyorum.

*... Böyle devlet idare edilmez. Bu kafayla millet kalkınmaz. Düzen değişikliği istiyorum. Bu düzen değişmelidir. Laik değilim. Tek başıma da kalsam bu düzen değişmeli diyeceğim, çünkü tek parti kafası çağ dışı kaldı. Müslümanlar hırsınızı, kininizi, nefretinizi içinizden eksik etmeyin. Bu bizim boynumuzun borcudur. İnançlarımıza, değerlerimize sarılın, taviz vermeyin. Bugün Türkiye'de şekli manada demokrasi var. Türkiye'nin yönetim şekli demokrat değil. TC dikta cumhuriyetidir...*⁹²¹

Açıklamaları nedeniyle hakkında soruşturma açılan Şükrü Karatepe'ye Ankara Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından 1 yıl hapis ve 5 yıl siyasetten men cezası verildi.⁹²²

Seçim sonrası ilk toplantısını 15 Nisan 1994 günü gerçekleştirilen İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi, Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın önerisi üzerine ülkeye hizmet etmiş devlet büyüklerinin ruhuna Fatiha okunması ile açıldı. Belediye Meclisi'nde yer alan muhalefet üyeleri bu uygulamaya karşı çıkarak, Atatürk ve şehitler adına saygı duruşunda bulunulması ve ardından İstiklâl Marşı'nın okunması için önerge verdiler. Ancak bu önerge oylamaya sunulmadı. Bunun üzerine muhalefet üyeleri, Beşiktaş Belediye Başkanı Ayfer Atay'ın çağrısı üzerine ayağa kalkarak saygı duruşunda bulundular.⁹²³ Bunun yanında, sekreterlik görevine 2 tane türbanlı kadının getirilmesi, belediyeye ait tesislerde alkol satışının yasaklanması, Taksim'e cami yapılması için Belediye Meclisi'nde karar alınması Erdoğan'ın dikkat çeken icraatlarından bazılarıdır.

Taksim'e cami yapılmasına yönelik ilk girişim 1950'li yılların başında gerçekleştirildi. Ardından 1990'lı yıllara kadar çeşitli iktidarlar tarafından hayata geçirilmek istenen bu proje, kimi zaman yargı kararlarıyla kimi zaman da yerel yönetimlerin olumsuz tutumları nedeniyle başarıya ulaşmadı. Taksim'e cami yapılması projesine ilişkin kırılma noktası 1994 Yerel Seçimleri idi. Erdoğan'ın bu seçimler için ortaya koyduğu vaatler arasında Taksim'e cami yapılması da yer almaktaydı.⁹²⁴ Seçimin kazanılmasından kısa bir süre sonra Belediye Meclisi'nde

⁹²¹Cumhuriyet'e Saldırı, **Milliyet**, 11.11.1996.

⁹²²Bican, s.28

⁹²³Belediye'de Olay, **Milliyet**, 16.04.1994.

⁹²⁴Yıldıray Oğur, "Taksim'e Caminin Uzun Hikayesi", **Türkiye**, 19.02.2017.

alınan bir kararla bu vaadin hayata geçirilmesinde ilk adım atıldı. Ancak cami projesi, Anıtlar Koruma Kurulu'nun almış olduğu aksi karar nedeniyle yine uygulanamadı. Buna rağmen, RP'li yetkililerin söylemleriyle sıcaklığını koruyan proje, 1997 yılının başında yeniden gündeme geldi. Beyoğlu Belediyesi'nin Taksim Gezi Parkı'nda kurduğu Ramazan çadırında teravih namazı kılan Erbakan, Taksim'e yapılacak caminin inşaatına İstanbul'un fethediliş yıldönümü olan 29 Mayıs'ta mutlaka başlanacağını dile getirdi.⁹²⁵ Ancak bu açıklamadan yaklaşık 1 ay sonra gerçekleşen 28 Şubat Müdahalesi nedeniyle bu proje 20 yıl sonra hayata geçirilmek üzere rafa kaldırıldı.

RP'nin cami konusundaki tutumu, muhalefet tarafından, camilerin birer ibadethane olmaktan ziyade, siyasal sistemdeki dinsellemenin simgesi oldukları düşüncesiyle eleştiriliyordu. Örneğin, konu ile ilgili düşüncelerini *Cumhuriyet Gazetesi*'ndeki köşesinde aktaran Cüneyt Arcayürek, Diyanet İşleri Başkanı'nın Türkiye'de 6 saatte bir cami inşaatına başladığı yönündeki açıklamasına yer vererek, RP'li belediyeler tarafından Taksim ve Çankaya'da yapılmak istenen camilerin ihtiyacın değil, geçmiş ile girişilen hesaplaşmanın sembolü olduğunu öne sürüyordu.⁹²⁶

28 Şubat Müdahalesi'ne giden süreçte, yurtdışı ziyaretlerinde özellikle de Libya ziyaretinde yaşananlar Erbakan'ın başını oldukça ağrıtmıştı. Erbakan, bu ziyaretlerde yaşananlardan dolayı iç siyasette oldukça ağır eleştirilere uğradı. Eleştirilerin nedenlerinden biri Mısır ziyaretinde Türk bayrağının göndere çekilmemesiydi.⁹²⁷ Ancak Libya ziyaretinde Kaddafi'nin tutumu ve Erbakan'ın Kaddafi karşısında sessiz kalması çok daha büyük bir kriz yarattı. Türk heyetini çölün ortasında bir çadırda ağırlayan Kaddafi, PKK terör örgütünün eylemlerini özgürlük mücadelesi olarak nitelendiriyor, Türkiye'yi kendisinin kardeş olarak nitelendirdiği teröristleri katletmekle suçluyordu. Türkiye'nin güneydoğusunda mutlaka bir Kürdistan devleti kurulması gerektiğini söyleyen Kaddafi, Siyonizm ile mücadele etmediği gerekçesiyle eleştirdiği Türkiye'nin ABD ve İsrail'in işgali altında olduğunu öne sürüyordu.⁹²⁸ Erbakan ise bu sözlere cevap olarak sadece "Türkiye'nin

⁹²⁵Hoca'dan Taksim'de Namaz, **Milliyet**, 27.01.1997.

⁹²⁶Cüneyt Arcayürek, "Ahlakı, İtibarı Aramak", **Cumhuriyet**, 02.02.1997.

⁹²⁷Bican, s.28

⁹²⁸Türkiye İşgal Edilmiştir, **Sabah**, 07.10.1996

Kürt sorunu yoktur, terör sorunu vardır" demekle yetindi. Erbakan'ın bu sözlerle sessiz kalışı koalisyon ortağı DYP de dâhil olmak üzere tüm kesimlerden yoğun tepki gördü.⁹²⁹

1990'lı yıllarda Türkiye'de radikâl İslâmcı kitlelerin başrolü oynadığı önemli toplumsal olaylar yaşanmaktaydı. Bunlardan ilki 1993 yılında Sivas'ta gerçekleşti. Aziz Nesin'in *Pir Sultan Abdal Şenlikleri* için Sivas'a gelmesini protesto etmek amacıyla Cuma namazı çıkışında harekete geçen bir grup, Nesin'in kente gelmesine izin verdiği gerekçesiyle vali Ahmet Karabilgin'i protesto etti. "Şeriat isteriz", "Sivas dinsiz Aziz'e mezar olacak", "Müslüman Türkiye" sloganları atan gruba katılanların sayısı hızla arttı. Ancak esas olaylar Aziz Nesin ve şenliğe gelen diğer misafirlerin Madımak Oteli'nde kaldığının anlaşılmasıyla başladı. Kalabalık otele yöneldi. Hedefteki isim Aziz Nesin'di. Önce taşlı ve sopalı saldırılarla başlayan eylem, otelin ateşe verilmesiyle devam etti. Aziz Nesin bu yangından otele yanaşan itfaiye aracının merdiveninden inerek ve bir komiserin yardımıyla; diğer bazı misafirler ise otelin yanındaki apartmanlara sığınarak kurtulabildi. Ancak tüm misafirler bu kadar şanslı değildi. Olay sonrasında toplam 35 kişi hayatını kaybetti.⁹³⁰

1994 yılının Nisan ayında Sırların kimyasal silah kullanarak Bosna'daki Müslümanları öldürdüğü yönündeki haberler Türkiye'de büyük yankı uyandırdı. Kitleler, bir televizyon kanalının çağrısıyla, Sırları protesto etmek amacıyla sokağa döküldüler. Ancak bu protestolar kısa zamanda şeriat yanlısı gösterilere dönüştü. Arapça yazılı yeşil bayrakların yer aldığı, sarıklı ve cüppeli kişilerin tekbir sesleri ile yürüdüğü gösterilerde "Kahrolsun lâik diktatörlük", "lâik devlet yıkılacak elbet" sloganları atıldı. Gösterileri ilginç kılan asıl önemli nokta ise, bir televizyon çağrısı ile başlayan bu gösterilerin, lâikliğin anayasal güvence altına alınmasının yıldönümü için plânlanan kutlamalar ile aynı gün ve saate denk getirilmesiydi.⁹³¹

Sincan Belediyesi'nin düzenlediği *Kudüs Gecesi* etkinliğinde ve bu etkinlik sonrasında yaşananlar 28 Şubat'ın en önemli habercisiydi. İlçe meydanına kurulan bir çadırda Filistin'e destek amacıyla gerçekleştirilen bu organizasyonun onur konuğu İran'ın Türkiye Büyükelçisi Rıza Bagheri'ydi. Bagheri gecede yaptığı konuşmada Türkiye'nin ABD ve İsrail ile işbirliği yaptığını dile getirmiş ve Türkiye'de şeriat

⁹²⁹Birand ve Yıldız, s.160

⁹³⁰Kanlı Cuma 35 Ölü, **Sabah**, 03.07.1993.

⁹³¹Taksim'de Şeriat Bayrağı, **Cumhuriyet**, 11.04.1994.

düzenine geçilmesi çağrısında bulunmuştu. Sincan Belediye Başkanı Bekir Yıldız ise Türkiye'nin Allah'ın vadettiği düzene er ya da geç geçeceğini dile getirmiş, türban için de "o bizim sancağımızdır, bunun mücadelesini verimiz" ifadelerini kullanmıştı.⁹³² Kudüs Gecesi'nde yaşananlar kamuoyunda büyük tepki gördü. Organizasyonu protesto etmek amacıyla toplanan CHP'liler ile RP'liler arasında tartışma çıktı. Ancak bardağı taşıran damla ise konuyu haber yapmak için alana gelen gazetecilere yönelik saldırı oldu. Bekir Yıldız'ın koruması olduğu iddia edilen bir kişi tarafından saldırıya uğrayan İnterStar muhabiri Işın Gürel'in fotoğrafları basına yansıdı.⁹³³ Tüm bu olayların sonucu olarak Sincan 4 Şubat sabahına, sokaklarında askerî bir konvoyla uyandı. Tank, kariyer, cip ve reolardan oluşan konvoy Sincan Atatürk Caddesi'nden geçiş yaptı. Bu hareket, kamuoyunda ordu tarafından verilen bir uyarı olarak yorumlandı. Konu ile ilgili olarak konuşan Erbakan ise "Ne olacak ki, Cumhuriyet Bayramı'nda da 240 tank geçmişti" ifadesini kullandı.⁹³⁴ Erbakan'ın bu açıklamasına rağmen ordu tarafından gerçekleştirilen bu girişim çok kısa zaman da sonuç verdi. Sincan Belediye Başkanı Bekir Yıldız, DYP'li İçişleri Bakanı tarafından görevden alındı. Bekir Yıldız ve o gecenin bazı diğer aktörleri tutuklanarak çeşitli cezalara çarptırıldılar. İran Büyükelçisi ve İstanbul Başkonsolosu Türkiye'den ayrıldı. Dönemin Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Çevik Bir, 21 Şubat günü ABD'de katıldığı bir organizasyonda yaptığı açıklamada "Sincan'da demokrasiye balans ayarı yaptık" ifadesini kullanmıştı.⁹³⁵

1980'li yıllarda olduğu gibi 1990'lı yıllarda da dil ve semboller açısından merkez-çevre mücadelesine konu olabilecek örneklerin sayısı oldukça fazladır. Ayrıntılarına girmemekle birlikte bu dönemde yaşanan diğer bazı hadiseler şunlardır:⁹³⁶

- Ordu'da imamların, Atatürkçü yazılarıyla bilinen gazeteci Rıza Şimşek'in cenazesini yıkamayı ve cenaze namazını kıldırılmayı boykot etmeleri.

- Zeytinburnu'ndaki bir Kur'an kursunun 5 bakan, 14 milletvekili ve 2 belediye başkanının katılımıyla açılması.

⁹³²Bu Ne Rezalet, **Sabah**, 02.02.1997

⁹³³Tehlikeli Gidiş, **Milliyet**, 04.02.1997.

⁹³⁴Sincan'da Tanklı Protesto, **Cumhuriyet**, 05.02.1997.

⁹³⁵Birand ve Yıldız, ss.200-201.

⁹³⁶Faik Bulut, **Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din 1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler**, 2. Baskı, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1997, ss.147-157; 1992-1997 Dönemi Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinden elde edilen arşiv bilgileridir.

• Konya'nın Selçuklu ilçesinde Konya Büyükşehir Belediye'sinin maddî katkılarıyla tüm çalışanları türbanlı kadınlardan oluşan kadın doğum hastanesi açılması ve hastanenin açılışı için Konya'ya gelen Erbakan'ın daha sonra kadın doğum hastanesi açmasının kamuoyunda yanlış anlaşılabilceği gerekçesiyle açılışa katılmaktan vazgeçmesi.

• Tansu Çiller'in katıldığı dinî organizasyonlardaki türbanlı ve gerçekleştirdiği yurtdışı gezilerde namaz kılariken çekilen fotoğraflarının basına yansması.

• ABD'de bir toplantıya katılan TBMM'nin RP'li Başkan Yardımcısı Yasin Hatipoğlu'nun bu toplantıda yaptığı konuşmada Arapça ifadeler kullanması ve Fatih Sultan Mehmet, II. Abdülhamid gibi isimleri zikretmesine rağmen Atatürk'ten hiç bahsetmemesi.

• Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Kur'an'ı ezberleyen mahkûmların affedilmesi önerisini gündeme getirmesi.

• RP'li milletvekili Hasan Hüseyin Ceylan'ın üniversitedeki türbanlı öğrencilere sorun çıkaran rektörlerin bütçesinde kısıtlamaya gidilebileceğini söylemesi.

• RP'nin 5. Olağan Büyük Kongresi'ne yurtdışından davet edilen konukların tamamının İslâmcı isimler olması.

• İstanbul'un fethi kutlamalarının şeriat yanlısı gösterilere dönüşmesi.

• Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın talimatıyla cezaevlerinde din bilgisi ve ahlak dersi verilmesi tartışmalarının gündeme gelmesi.

• Kadın avukatların türbanla duruşmalara girebilmesi yönünde girişimlerde bulunulması.

• RP'nin bir yan örgütü olan Millî Gençlik Vakfı tarafından 4-6 yaş arası çocuklara dinî eğitimin verildiği eğitim programları uygulanması.

• TBMM'nin dualarla açılması.

• Kara çarşafli kadınların izleyici olarak TBMM sandalyelerinde görülmesi.

• RP'li Bayındırlık Bakanı Cevat Ayhan tarafından yayınlanan bir genelgeyle Karayollarının tüm Türkiye'deki müdürlüklerinde yılbaşı kutlamalarını iptal etmesi.

• Maliye Bakanı Abdüllatif Şener'in 1993 yılında Sivas'ta Madımak Oteli'nde yaşanan olayın sanıklarını cezaevinde ziyaret etmesi.

- Darülaceze'nin kuruluş yıldönümü nedeniyle binanın dışına II. Abdülhamid'in posterinin asılması.

- Aile içinde kadına karşı şiddete yönelik cezaları arttıran yasa tasarısının Adalet Bakanı Şevket Kazan tarafından önlenmesi.

- İrticaî faaliyetler nedeniyle ordudan atılan subaylara yerel yönetimlerde ve bakanlıklarda çeşitli görevler verilmesi.

- Kurban derilerinin Türk Hava Kurumu'na verilmesini önlemek amacıyla yönetmelik hazırlanması.

- Erbakan'ın Almanya'da "şeyhülislam" ilan edilen Ali Yüksel ve beraberindeki 40 kişilik heyete iftar yemeği vermesi.

- Ayasofya Müzesi'nin pazartesi olan tatil gününün cuma olarak değiştirilmesi.

- Erbakan'ın Kayseri ziyaretinde özel üniformalı bir ekip tarafından korunması.

- Adalet Bakanı Şevket Kazan'ın Sincan Belediye Başkanı Bekir Yıldız'ı cezaevinde ziyaret etmesi.

D. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Ordu ve Yargı İle Sıcak Savaş

1990'lı yıllar, 1970'lerde olduğu gibi görev yapan koalisyon hükûmetlerinde yer alan partilerin sahip oldukları bakanlıklarda yoğun kadrolaşma çabalarına giriştiği bir döneme işaret etmekteydi. Örneğin, 1991 yılındaki seçimlerden sonra görev yapan DYP-SHP koalisyonunda çok kısa sürede ciddi bir kadrolaşma hareketi görülmüştü. 1992 yılının Nisan ayına gelindiğinde koalisyon hükûmeti tarafından yaklaşık 1.200 üst düzey bürokrat ataması gerçekleştirildi. Bu atamaların en dikkat çekici yanı ise 1991 seçimlerinde koalisyon ortağı partilerden aday olan ancak seçilemeyen isimlerin müsteşarlık, büyükelçilik, valilik, genel müdürlük gibi üst düzey görevlere getirilmesi oldu.⁹³⁷

1990'lı yıllarda devletteki dinî kadrolaşma basında da sıklıkla tartışılmaktaydı. Bu tartışmalarda dinî kadrolaşmanın 1970'li yıllarda MSP'nin iktidar ortağı olmasıyla başladığı ve 1980'lerde ANAP iktidarıyla birlikte sürdüğü iddiaları

⁹³⁷Milletvekili Adayları Bürokrat Oldu, **Milliyet**, 26.04.1992.

sıklıkla dile getirilmekteydi. Basında yer alan haberleri destekler şekilde, Eylül 1995'de CHP tarafından hazırlanan ve basına açıklanan bir raporda da aynı tehlikeden söz edilmekteydi. Bu raporda, Türkiye'de fiilen görev yapan 77 valinin %35'inin, 810 kaymakamdan %80'inin, 77 il emniyet müdüründen %48'inin aşırı dinci olduğu ifadelerine yer verilmekteydi. Başbakan Tansu Çiller'e sunulan bir başka istihbarat raporunda ise devletin 810 kaymakamından 364'ünün kadın eli sıkımayı reddedecek kadar dinî tutuculuk içerisinde olduğu belirtiliyordu.⁹³⁸

Bürokrasideki yoğun kadrolaşma eğilimi Refah-Yol Hükûmeti için de geçerliydi. Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı'nın Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e irtica tehlikesini anlatmak için sunduğu raporda, Refah-Yol iktidarının bürokraside yarattığı dönüşüme ilişkin bilgiler yer almaktaydı. Bu raporda RP'nin Adalet, Millî Eğitim, İçişleri gibi bakanlıklarda atama ve değişiklikler yaparak bu kadrolara kendi ideolojisine yakın kişileri getirdiği, TRT Genel Müdürlüğü için Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) tarafından belirlenen adaylara müdahale edildiği, vali ve kaymakam atamalarında imam hatip mezunlarına ağırlık verildiği, hastanelere yapılan başhekim ve başhekim yardımcısı atamalarında ideolojik davranılarak irticaî faaliyetlerde bulunan kişilerin tercih edildiği, ordudan irticaî gerekçelerle atılanların RP'li belediyelerde görev aldığı, hâkim ve savcı atamalarında ideolojik davranılarak Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu (HSYK)'nın yapısında üstünlüğün ele geçirildiği, Atatürkçü ve lâikliği savunan hâkim ve savcılar üzerinde baskı uygulandığı gibi ifadeler yer almaktaydı.⁹³⁹

Devletin en üst kademelerine sunulan raporlarda yer alan ifadelerin doğruluğu bu dönemde yaşanan somut gelişmelerle kanıtlanmaktaydı.

1996 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan bir genelgeyle, YÖK'ün şeriatçı öğretim verdiği gerekçesiyle denklik vermediği Mısır'daki El-Ezher Üniversitesi'nin İlahiyat Fakültesi mezunlarına Türkiye'de öğretmenlik yapma hakkı tanındı.⁹⁴⁰

Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı tarafından Demirel'e sunulan raporda aşırı dinci kesimler tarafından verilen din eğitiminin hızla yaygınlaştığı ve bu okullarda mezun olan öğrencilerin önemli bürokratik kademelere yerleştirildiği

⁹³⁸ Bulut, ss.106-107.

⁹³⁹ Bican, ss.37-40.

⁹⁴⁰ Şeriatçı Öğretmenler, **Milliyet**, 21.09.1996.

bilgisi yer alıyordu. Aşırı dinci kesimler olarak adlandırılan grupta adı özellikle zikredilen yapı ise Fethullah Gülen Cemaati'ydi. Bu dönemde Gülen'e ait yurtiçi ve yurtdışında toplam 448 yurt, 346 dersane, 181 okul ve 3 üniversite bulunmaktaydı.⁹⁴¹ Gülen'in hem eğitim alanında hem de daha önce bahsedildiği gibi siyasal alanda sahip olduğu güç ve meşrûluk, devlet kurumlarındaki örgütlenme düzeyinde yansımasını buldu. Hatırlanacağı üzere, 1970'li yıllarda Ege Bölgesi'nde yaz aylarında kurulan ve başında Fethullah Gülen'in olduğu iddia edilen dinî kamplarda yetişen öğrencilerin, ilerleyen dönemde devletin önemli kademelerinde görev alacağı yönündeki eleştiriler muhalefet tarafından yüksek sesle dile getirilmekteydi. Bu eleştirilerin haklılığı ilerleyen yıllarda ortaya çıktı. Fethullah Gülen Cemaati içerisinde uzun yıllar görev yapmış olan Nurettin Veren, 2006 yılında basılan *Türkiye Nasıl Kuşatıldı* adlı kitapta Merdan Yanardağ'a verdiği bilgilerde cemaatin ordudan emniyete, üniversitelerden yargıya kadar tüm devlet kurumlarında örgütlenmeye gittiğini ve bu örgütlenme düzeyinin ortalama %70 civarında olduğunu iddia etmekteydi.⁹⁴² Gülen Cemaati'nin devlet kurumlarındaki örgütlenme seviyesinin ne kadar tehlikeli olduğu Türkiye'nin yakın tarihte yaşadığı acı tecrübelerle net bir şekilde ortaya çıkacaktı.

1991 Seçimleri sonrasında kurulan DYP-SHP iktidarı döneminde, Diyanet İşleri Başkanı Mustafa Said Yazıcıoğlu, siyasal iradedden ayrılması yönünde bir arzu olduğunu hissettiğini söyleyerek görevinden ayrıldı. Yazıcıoğlu'nun yerine yaklaşık 11 yıl bu görevi sürdürecektir Mehmet Nuri Yılmaz getirildi. Yazıcıoğlu ise görevden ayrıldıktan yaklaşık 1 yıl sonra kendisini Diyanet İşleri Başkanlığı'na getiren Turgut Özal tarafından YÖK üyeliğine atandı.⁹⁴³ Yazıcıoğlu daha sonra AK Parti sıralarından meclise girerek siyasete atıldı.

Refah-Yol iktidarında üniversite camiası ile iktidar arasında da soğuk rüzgârlar esmekteydi. Bu durumun en önemli nedeni, geçmişte irticaya karşı mücadelesinde yalnız bırakıldığı gerekçesiyle görevinden istifa eden Karadeniz Teknik Üniversitesi eski rektörü Prof. Dr. Kemal Gürüz'ün o dönemde YÖK'ün başında bulunmasıydı. Gürüz, iktidar üyelerinin katıldığı akademik yıl açılış törenlerine gönderdiği mesajlarda çok net bir şekilde Atatürkçülük ve lâiklik

⁹⁴¹Bican, s.39

⁹⁴²Yanardağ, ss.116-117.

⁹⁴³Öcal, Başkanları, ss.609,614.

vurgusuna yer vermekteydi. Örneğin, Mersin Üniversitesi'nde Tansu Çiller'in katılımıyla 4 Ekim 1996 günü gerçekleştirilen akademik yıl açılış törenine gönderdiği mesajda "hiçbir gücün önünde eğilmeyiz. Laikliğin çimentosu olan Atatürk ilkelerini korumakta kararlıyız" ifadelerini kullanmıştı. Gürüz'ün bu tavrından destek alan üniversiteler de iktidar karşısında sert bir tavır takınmaktaydı. RP'ye karşı alınan tavır çok netti. Ankara Üniversitesi'nin akademik yıl açılış törenine katılan Erbakan'a karşı, bu ortak tavrın sembol örneklerinden biri hayata geçirildi. Devlet Sanatçısı Prof. Dr. Hikmet Şimşek, Erbakan'a dönerek "bu Atatürk içindir" diyerek yönettiği orkestradan İzmir Marşı'nı çalmasını istedi.⁹⁴⁴ Kurtuluş mücadelesini anlatan en önemli simgelerden biri olan İzmir Marşı, siyasal bir tavır alışın sembolü durumuna gelmişti.

Refah-Yol iktidarı ile birlikte siyasal iktidar ile ordu ve yargı bürokrasisi arasındaki ilişki çok gergin bir seyir izlemeye başladı. RP'nin 1994 Yerel ve 1995 Genel Seçimlerindeki başarısıyla gün yüzüne çıkmaya başlayan gerginlik, bu dönemde RP'lilerin dil ve semboller başlığı altında anlatılan eylemleri nedeniyle zirve yaptı. 1996 yılı ve 1997 yılının ilk ayları bu anlamda iktidar-bürokrasi ilişkileri açısından oldukça sıcak geçti.

RP ile yargı bürokrasisi arasındaki gerginlik hem lâiklik ilkesi hem de yargıdaki siyasal atama tartışmaları etrafında şekillenmekteydi. Bahsedilen gerginliğin ilk işareti 1994 yılında verildi. Adalet Bakanlığı tarafından düzenlenen Yargı ve Cezaevi Sorunları konulu toplantıya katılan savcılar, Türkiye'de lâiklik karşısı girişimlerin arttığını düşünerek bir bildiri yayınladılar. Toplantıya katılan savcıların oy birliği ile imzaladığı bildiride şu ifadeler yer verildi:

... silahlı terör ve şiddet olayları kadar bunlara destek veren zihniyetlere de açıkça karşı olduğumuz ve son günlerde yoğunlaşan laiklik karşısı eylemler karşısında cumhuriyetin temel ilkelerine her zamankinden daha çok sahip çıkılması ve bu konuda gerekli duyarlılığın gösterilmesi önemle vurgulanmıştır.

*...
Son zamanlarda ortaya konulan devletimizin laik cumhuriyet yapısını değiştirip, şeriat esaslarına dayandırılması yolunda bazı sorumsuz davranışlar ve prova niteliğindeki eylemlerin Türkiye Cumhuriyeti'nin başsavcıları ve cumhuriyet savcıları tarafından en duyarlı biçimde değerlendirilerek yasal gereklerinin mutlaka yapılacağı, bu bakımdan yüce Türk halkının cumhuriyetin*

⁹⁴⁴Hakan Akpınar, **28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2001, ss.93-95

*savcılarına güvenmeleri gerektiği ve bunun kamuoyuna bu kararlılık içinde yansıtılması oybirliğiyle kararlaştırılmıştır.*⁹⁴⁵

1996 yılının Temmuz ayında Adalet Bakanlığı tarafından çıkartılan bir kararnameyle yaklaşık 1600 hâkim ve savcının görev yeri değiştirildi. Bu atama kararnamesi, CHP, DSP ve ANAP tarafından görev yeri değiştirilen hâkim ve savcılarının büyük çoğunlukla RP'yi ilgilendiren davalarda görev yapan kişiler olması nedeniyle siyasal olmakla eleştirilmekteydi.⁹⁴⁶ Kararnameye yöneltilen yoğun eleştiriler sonucunda, Adalet Bakanı Şevket Kazan başkanlığında toplanan HSYK, atamaları görüşmeyi erteledi. Kararnamede öngörülen atamalar Eylül ayındaki HSYK toplantısında gerçekleşti.⁹⁴⁷ RP bu dönemde sadece atamalar ile değil yürütme kanadından açılan soruşturmalar ile de yargı bürokrasisi ile mücadele etmekteydi. Bu mücadelenin en somut örneklerinden biri DGM Savcısı Nuh Mete Yüksel hakkında Adalet Bakanlığı tarafından açılan soruşturmaydı. Soruşturma kapsamında Nuh Mete Yüksel'den, RP'nin "lâik düzeni yıkıp yerine şeriat düzeni kurmayı amaçladığı" gerekçesiyle Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı'ndan kapatılmasını istemesi ve irticaî faaliyetlerden dolayı tutuklu olan bazı mahkûmların saç ve sakallarının kesilmesini cezaevi yönetiminden talep etmesi konularında savunma istendi.⁹⁴⁸

Yargı-RP krizinin zirvesi 1996 yılında gerçekleştirilen adlî yıl açılış töreni ile yaşandı. 6 Eylül 1996'da gerçekleştirilen törende RP iktidarına yönelik çok sert ifadeler kullanıldı. Yargıtay Başkanı Müfit Utku, Atatürk ilke ve inkılâplarına yönelik saldırıların hiçbir şekilde hoşgörüyü karşılanmayacağını, devletin temeline din duygusunun koyulması durumunda ulaşılacak noktanın şeriat olduğunu ve Türkiye'ye şeriat getirmeye kimsenin gücünün yetmeyeceğini dile getirerek doğrudan hükûmeti hedef aldı. Türkiye Barolar Birliği Başkanı Eralp Özgen ise Müfit Utku'ya oranla çok daha sertti. Özgen konuşmasında doğrudan isim vererek Cumhurbaşkanı da dâhil olmak üzere tüm yürütme erkini sert bir şekilde eleştirdi. Cumhurbaşkanı'nın dinî nitelikteki kanunları veto etmekte yetersiz kaldığını, başta yargı olmak üzere tüm kamu kadrolarında şeriatçı bir yapılanmaya gidildiğini, Adalet Bakanı'nın ülkeyi teokratik devletlerde görülebilecek ve Atatürk ilkeleriyle bağdaşmayacak esaslarla

⁹⁴⁵Savcılardan 'Laiklik' Uyarısı, **Cumhuriyet**, 23.04.1994.

⁹⁴⁶Devleti İşgal Hazırlığı, **Cumhuriyet**, 18.07.1996

⁹⁴⁷Nazmi Şarvan Mersin'e Sürgün, **Cumhuriyet**, 13.09.1996

⁹⁴⁸Kazan İntikam Peşinde, **Milliyet**, 19.01.1997.

yönetmek istediğini, iktidarın lâik düzeni ortadan kaldırmayı amaçlayan tutum ve davranışlar sergilediğini dile getirdi.⁹⁴⁹ Aynı günün akşamında adlî yıl açılışı nedeniyle verilen resepsiyona RP'lilerin tepki amacıyla katılmamasına karşın, yüksek komuta kademesinin tam kadro katılması iktidar ile bürokrasi arasındaki gerilimi açıkça ortaya koymaktaydı. Artık RP'nin karşısında yer alan cephe genişlemiş ve kurumsallaşmış bir duruma gelmişti.⁹⁵⁰ Bu cephenin en önemli aktörlerinden biri de TSK'ydı.

Ordu ile RP arasındaki gerilim tahmin edilebileceği gibi çok daha net ve uzun soluklu bir sürtüşmeyi ifade etmekteydi. Ancak bu sürtüşme Refah-Yol iktidarının öncesine dayanmaktaydı. 1980'li yıllarda irticaî faaliyetlerde bulunanların ordudan ihraç edilmesi yönündeki uygulamalar 1990'lı yıllarda da devam etti. Gerçekleştirilen YAŞ toplantılarında çok sayıda astsubay ve subay ordudan atıldı. Bu ihraçlar Refah-Yol iktidarında da devam etti. Her ne kadar Erbakan, irticaî faaliyetler nedeniyle ordudan atılmalara karşı çıksa da sonuçta galip gelen taraf ordu oluyor ve Erbakan bu kararları imzalıyordu.⁹⁵¹ RP kanadı ise ordudan atılma kararlarını farklı bir pencereden aktarıyor ve Erbakan'ın irticaî faaliyetler nedeniyle ordudan atılmaları engellediğini, ordudan atılan kişilerin hiyerarşik düzene uymadıkları gerekçesiyle atıldıklarını açıklıyordu.⁹⁵²

Refah-Yol iktidarının ordu ile ilk teması, Genelkurmay Başkanlığı'nın yeni hükûmete iç ve dış güvenlik konusunda bilgi vermesi amacıyla düzenlenen toplantı ile gerçekleşti. Toplantıya ilk olarak Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller katıldı. Çiller'in ardından Genelkurmay Karargâhı'na RP'li Devlet Bakanı Fehmi Adak geldi. Adak'ın gelişinde Genelkurmay Başkanlığı'nın kadın protokol görevlisinin kendisine uzattığı el, deyim yerindeyse havada kaldı. Erbakan'ın gelişi ile birlikte Genelkurmay koridorlarında ilerleyen RP'liler çevredeki astsubay ve subayları "es selamünaleyküm" diyerek selamlıyorlardı. Toplantıda ordunun RP'nin iktidarda olmasından duyduğu rahatsızlık dolaylı yoldan hissettirilmekteydi. Komutanlar tarafından "Atatürkçü, lâik ve demokratik düzenin ortadan kaldırılmasına ilişkin

⁹⁴⁹Hukuktan Laiklik Uyarısı, **Cumhuriyet**, 07.09.1996.

⁹⁵⁰Akpınar, s.93

⁹⁵¹Erbakan İmzaladı, **Milliyet**, 11.12.1996

⁹⁵²Bulut, s.140

bölücü ve aşırı dinci faaliyetlerle ilgili endişeler" üzerinde duruluyor; Türkiye'yi tehdit eden unsurlar arasında irtica da sayılıyordu.⁹⁵³

RP ile ordu arasındaki gerilim gün geçtikçe artmaya başladı. Gerilimin artmasında Jandarma Genel Komutanlığı tarafından yayınlanan bir genelge önemli rol oynadı. Genelgede askerî kışlalarda cami yapılamayacağı, boş bidonlardan yapılan minarelerin yıkılacağı, rütbeli personelin ve sivil memurların kışlalarda ibadet edemeyeceği, kışla içinde ve dışında ibadet ederken mesai saatlerine uyulacağı, kışla mescit ve camilerinde ezan okunmayacağı, kışlalardaki mescit ve camilerde cüppe ve sarık kullanılamayacağı gibi ifadeler yer almaktaydı. Genelge, RP tarafından din ve vicdan özgürlüğüne aykırı olduğu ve din düşmanlığı yapıldığı gerekçesiyle eleştirildi.⁹⁵⁴ RP'nin bu eleştirisine ordunun tepkisi ise çok sert oldu. TSK'den yapılan açıklamada şu ifadeler yer verildi: "Maskelerinin düşmesinden telaşa kapılan şeriat özlemcileri, sahte dindarlar ve çağdışı kalmış gerici takımı, TSK'ye cephe alarak, gerçeklerle ilgisi olmayan, saptırılmış bazı ifade ve beyanlarda bulunmak suretiyle onu yıpratmaya çalışıyor." Açıklamada ayrıca, bilimsellik, gerçekçilik, akılcılık, açıklık ve dürüstlük ilkeleri etrafında hareket eden TSK'nin din düşmanı olmadığı belirtiliyordu.⁹⁵⁵

Bu dönemde ortamı geren bir başka gelişme ise orduevi, lojman gibi askerî tesislere türbanla girilip girilemeyeceği tartışmalarıydı. Gündemdeki tartışmalar hakkında konuşan Necmettin Erbakan'ın eşi Nermin Erbakan, basına yansıyan demeçlerinde "gerekirse türbanla orduevine girerim, protokole de katılırım" ifadesini kullanmaktaydı.⁹⁵⁶ Buna karşın, İstanbul'da Harp Akademileri Komutanlığı yaptığı dönemde eşi türbanlı olan subayları İstanbul dışına sürdüğü iddia edilen Hava Kuvvetleri Komutanı Ahmet Çörekçi'nin İzmir Hava Hastanesi lojmanlarına türbanlıların girmesini yasakladığı haberleri gündeme gelmekteydi.⁹⁵⁷

Camilere Türk bayrağı asılması konusunda alınan MGK kararı, Erbakan'ın 5,5 milyar dolarlık savunma sanayi projesini bekleterek imzalamaması, Deniz Harp ve Hava Harp okullarının Eylül 1996'daki mezuniyet törenlerinde "lâiklik andı"

⁹⁵³Akpınar, ss.73-74.

⁹⁵⁴Cüneyt Arcayürek, **28 Şubat'a İlk Adım Büyüklere Masallar Küçüklere Gerçekler 9**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, ss.421-422,425.

⁹⁵⁵Ordu Sert Çıktı, **Milliyet**, 27.03.1996.

⁹⁵⁶'Orduevine Türbanlı Girerim', **Cumhuriyet**, 29.09.1996.

⁹⁵⁷Çörekçi'den Başörtüsü Yasağı, **Yeni Şafak**, 21.10.1996

okunması, RP'lilerin 21 Eylül 1996'da gerçekleştireceği 2. Ordu Komutanlığı ziyaretinin komutan tarafından iptal edilmesi, harp okullarında 1996-1997 eğitim öğretim yılının ilk dersinin "lâiklik" olması, Aralık 1996'da Erbakan'ın katılmadığı YAŞ toplantısında 69 kişinin ordudan ihraç edilmesi ve bu kararın sonradan Erbakan'a imzalatılması RP ile ordu arasındaki gerilimi tırmandıran diğer nedenlerdi.⁹⁵⁸

Bu dönemde Genelkurmay Harekât Başkanlığı bünyesinde, RP'nin irticaî faaliyetlerini takip etmek amacıyla Batı Çalışma Grubu (BÇG) adıyla özel bir birim oluşturuldu.⁹⁵⁹ BÇG, bünyesinde görev yapan subaylar aracılığıyla RP'yi ilgilendiren herkesi ve her şeyi incelemeye aldı.⁹⁶⁰ BÇG'nin, içerisinde RP'li yönetici, milletvekili ve belediye başkanlarının konuşma ve eylemlerinin yer aldığı raporunda RP, "plânlı irticaî faaliyet" yürüten bir parti olarak nitelendiriliyordu. Bu rapor, kısa bir süre sonra görülecek olan RP'nin kapatılma davasında delil olarak kabul edilen belgeler arasında yerini alacaktı.⁹⁶¹

Ordu kanadından gelen hamlelere RP de sessiz kalmıyor ve anlaşmazlığı şiddetlendirecek girişimlerde bulunuyordu. Bu girişimler arasında, Genelkurmay Başkanlığının Millî Savunma Bakanlığı'na bağlanması, YAŞ kararlarına karşı yargı yolunun açılması, memurlara Cuma namazı izni verilmesi, millî savunma bütçesinde kesintiye gidilmesi gibi düşünceler yer almaktaydı. Ankara Garnizonu'na Millî Eğitim Müdürlüğü tarafından kara çarşafli bir öğretmenin atanması ise ilişkileri geri dönülemez derecede bozmuştu.⁹⁶²

TSK için bardağı taşıran son damla Sincan'da yaşanan olaylara ilişkin açıklama yapan Orgeneral Çevik Bir'e RP tarafından yöneltilen eleştiriler oldu. Sincan'daki tank geçişini "demokrasiye balans ayarı" olarak nitelendiren Çevik Bir, aynı konuşmasında TSK'nin "Atatürk'ün mirası olan lâik demokrasinin bekçisi" olduğunu vurgulamıştı. Bu açıklamalar RP kanadından darbe çağrısı olduğu gerekçesiyle yoğun tepki gördü. Hatta Çevik Bir'in görevden alınıp yargılanmasını

⁹⁵⁸Bulut, ss.141-143.

⁹⁵⁹Hikmet Çiçek, **İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s.21

⁹⁶⁰Birand ve Yıldız, s.1480

⁹⁶¹Çiçek, ss.21-22.

⁹⁶²Ordu Neden Rahatsız, **Milliyet**, 22.12.1996

önerenler bile oldu. Ancak hem TSK hem de diğer siyasal partiler bu konuda Çevik Bir'in arkasında durdular.⁹⁶³

Bahsedilen tüm bu gelişmelerin sonucunda 28 Şubat 1997'de gerçekleştirilen MGK toplantısında ordu bir kez daha siyasete müdahale etti. Aslında 28 Şubat MGK'sinin gündemi bir önceki toplantıda belirlenmiş ve gelecek toplantıda irtica konusunun görüşülmesi kararlaştırılmıştı. MGK'nin asker kanadı bu 1 aylık süreçte dersini iyi çalışmış ve toplantıya içerisinde RP'lilerin söylem ve eylemlerinin yer aldığı kapsamlı dosyalarla katılmışlardı. Toplantı çok sert bir hava da geçti. Ancak bu sertlik tek taraflıydı. Başbakan Erbakan'ın ılımlı tutumuna rağmen asker kanadı sert bir üslup takınıyordu. Yaklaşık 9 saat süren toplantıda askerler, içerisindeki maddelerin hayata geçirilmesinin "tavsiye edilmediği", net bir şekilde uygulanmasının istendiği bir listeyi MGK'nin sivil kanadına sundular.⁹⁶⁴

28 Şubat MGK'sinde sunulan listede yer alan ve siyasal iktidardan hayata geçirmesi beklenen irtica karşıtı önlemler şunlardı:

1. *Anayasa'mızda Cumhuriyet'in temel nitelikleri arasında yer alan ve yine Anayasa'nın 4.maddesi ile teminat altına alınan laiklik ilkesi büyük bir titizlik ve hassasiyetle korunmalı, bunun korunması için mevcut yasalar hiçbir ayırım gözetmeksizin uygulanmalı, mevcut yasalar uygulamada yetersiz görülüyorsa yeni düzenlemeler yapılmalıdır.*

2. *Tarikatlarla bağlantılı özel yurt, vakıf ve okullar, devletin yetkili organlarınca denetim altına alınarak Tevhid-i Tedrisat kanunu gereği Milli Eğitim Bakanlığı'na devri sağlanmalıdır.*

3. *Genç nesillerin körpe dimağlarının öncelikle Cumhuriyet, Atatürk, vatan ve millet sevgisi, Türk milletini çağdaş uygarlık düzeyine çıkarma ülkü ve amacı doğrultusunda bilinçlendirilmesi ve çeşitli mihrakların etkisinden korunması bakımından:*

a) *8 yıllık kesintisiz eğitim, tüm yurttan uygulamaya konulmalı;*

b) *Temel eğitimi almış çocukların, ailelerinin isteğine bağlı olarak, devam edebileceği Kur'an kurslarının Milli Eğitim Bakanlığı sorumluluğu ve kontrolünde faaliyet göstermeleri için gerekli idari ve yasal düzenlemeler yapılmalıdır.*

4. *Cumhuriyet rejimine ve Atatürk ilke ve inkılâplarına sadık, aydın din adamları yetiştirmekle yükümlü milli eğitim kuruluşlarımız, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun özüne uygun ihtiyaç düzeyinde tutulmalıdır.*

5. *Yurdun çeşitli yerlerinde yapılan dini tesisler belli çevrelere mesaj vermek amacıyla gündemde tutularak siyasi istismar konusu yapılmamalı, bu tesislere ihtiyaç varsa, bunlar Diyanet İşleri Başkanlığı'nca incelenerek mahalli yönetimler ve ilgili makamlar arasında koordine edilerek gerçekleştirilmelidir.*

6. *Mevcudiyetleri 677 sayılı yasa ile men edilmiş tarikatların ve bu kanunda belirtilen tüm unsurların faaliyetlerine son verilmeli, toplumun demokratik, siyasi ve sosyal hukuk düzeninin zedelenmesi önlenmelidir.*

⁹⁶³Orgeneral Çevik Bir'e Destek, **Cumhuriyet**, 24.02.1997.

⁹⁶⁴Birand ve Yıldız, ss.207-211.

7. İrticai faaliyetleri nedeniyle Yüksek Askerî Şûra kararları ile Türk Silahlı Kuvvetleri'nde (TSK) ilişkileri kesilen personel konusu istismar edilerek TSK'yı dine karşıymış gibi göstermeye çalışan bazı medya gruplarının silahlı kuvvetler ve mensupları aleyhindeki yayınları kontrol altına alınmalıdır.

8. İrticai faaliyetleri, disiplinsizlikleri veya yasadışı örgütlerle irtibatları nedeniyle TSK'dan ilişkileri kesilen personelin diğer kamu kurum ve kuruluşlarında istihdamı ile teşvik unsuruna imkân verilmemelidir.

9. TSK'ya aşırı dinci kesimden sızmaları önlemek için mevcut mevzuat çerçevesinde alınan tedbirler; diğer kamu kurum ve kuruluşları, özellikle üniversite ve diğer eğitim kurumları ile bürokrasinin her kademesinde ve yargı kuruluşlarında da uygulanmalıdır.

10. Ülkemizi çağdışı bir rejimden ve din istismarının sebep olabileceği muhtemel çatışmadan korumak için İran İslam Cumhuriyeti'nin ülkemizdeki rejim aleyhtarı faaliyet, tutum ve davranışlarına mani olunmalı, bu maksatla İran'a karşı komşuluk münasebetlerimizi ve ekonomik ilişkilerimizi bozmayacak, fakat yıkıcı ve zararlı faaliyetlerini önleyecek bir tedbirler paketi hazırlanmalı ve yürürlüğe konulmalıdır.

11. Aşırı dinci kesimlerin Türkiye'de mezhep ayrılıklarını körüklemek suretiyle toplumda kutuplaşmalara neden olacak ve dolayısıyla milletimizin düşmanca kamplara ayrılmasına yol açacak çok tehlikeli faaliyetler yasal ve idari yollarla mutlaka önlenmelidir.

12. TC Anayasası, Siyasi Partiler Yasası, Türk Ceza Yasası ve bilhassa Belediyeler Yasası'na aykırı olarak sergilenen olayların sorumluları hakkında gerekli yasal ve idari işlemler kısa zamanda sonuçlandırılmalı ve bu tür olayların tekrarlanmaması için her kademedede kesin önlemler alınmalıdır.

13. Kıyafetle ilgili kanuna aykırı olarak ortaya çıkan ve Türkiye'yi çağdışı bir görünüme yöneltmek uygulamalara mani olunmalı, bu konudaki kanun ve Anayasa Mahkemesi kararları taviz verilmeden öncelikle ve özellikle kamu kurum ve kuruluşlarında titizlikle uygulanmalıdır.

14. Çeşitli nedenlerle verilen, kısa ve uzun namlulu silahlara ait ruhsat işlemleri polis ve jandarma bölgeleri esas alınarak yeniden düzenlenmeli, bu konuda kısıtlamalar getirilmeli, özellikle pompalı tüfeklere olan talep dikkatle değerlendirilmelidir.

15. Kurban derilerinin, mali kaynak sağlamayı amaçlayan ve denetimden uzak rejim aleyhtarı örgüt ve kuruluşlar tarafından toplanmasına mani olunmalı, kanunla verilmiş yetki dışında kurban derisi toplattırılmamalıdır.

16. Özel üniforma giydirilmiş korumalar ve buna neden olan sorumlular hakkında yasal işlemler ivedilikle sonuçlandırılmalı ve bu tür yasadışı uygulamaların ulaşabileceği vahim boyutlar dikkate alınarak yasa ile öngörülmemiş bütün özel korumalar kaldırılmalıdır.

17. Ülke sorunlarının çözümünü "Millet kavramı yerine ümmet kavramı" bazında ele alarak sonuçlandırmayı amaçlayan ve bölücü terör örgütüne de aynı bazda yaklaşarak onları cesaretlendiren girişimler yasal ve idari yollardan önlenmelidir.

18. Büyük Kurtarıcı Atatürk'e karşı yapılan saygısızlıklar ve Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkındaki 5816 sayılı kanunun istismar edilmesine fırsat verilmemelidir.⁹⁶⁵

MGK kararlarında yer alan ifadeler aslında 1990'lı yıllarda çevreye ait değer ve tutumların siyasal alana taşınması noktasında hayata geçirilen tüm

⁹⁶⁵Çiçek, ss.29-31.

girişimlere bir cevap niteliği taşımaktaydı. Çok net bir şekilde uzak çevre karakterine bürünmeye başlayan siyasal merkez, geleneksel merkezin başrol oyuncularından tarafından yeniden tasarlanıyordu. 28 Şubat tarihinde gerçekleştirilen MGK'de alınan kararlar, Türk siyasal tarihinde merkezin çevreye doğrudan ve en net müdahalesini ifade etmekteydi.

E. Dönemin Değerlendirilmesi

1990'lı yılların siyasal ortamı Türkiye siyasetinde merkez-çevre ayrılığının en net biçimde görüldüğü dönemi ifade eder. Bu durumun en önemli nedeni doğrudan uzak çevre karakterine sahip olan Millî Görüş çizgisinin hem genel hem de yerel seçimlerden galip çıkmasıdır.

1990'lı yılları geçmiş dönemlerden ayıran en önemli husus, geçmiş yıllarda çevrenin siyasal aktörlerinin yakın çevre karakteri içerisinde çevrenin birtakım değerlerine sahip çıkmasına karşılık, Millî Görüş'ün hem merkezî yönetimde hem de yerel yönetimlerde sahip olduğu gücü doğrudan merkezin değer ve aktörleri aleyhinde kullanmasıdır. Bu anlamıyla çok net bir merkez-çevre ayrılığı söz konusudur.

Millî Görüş hareketinin RP ile birlikte elde ettiği güç ve bu güce dayalı olarak gerçekleştirilen eylem ve söylemler, ordunun yanı sıra yargı ve yükseköğretim bürokrasisinin de doğrudan taraf olmasını beraberinde getirmiştir. Siyasal iktidarların çevreye ait değerlerin merkeze taşınmasına yönelik girişimleri bürokratik denetim mekanizmaları aracılığıyla engellenmek istenmiş ve bu anlamıyla paradigmanın temel kabullerinin net bir biçimde hissedildiği bir dönem yaşanmıştır. Nitekim süreç, merkezin koruyucusu olan bürokratik elitin sisteme müdahalesi ve çevrenin merkezden tasfiyesiyle sonuçlanmıştır.

III. 28 ŞUBAT SONRASI YAŞANANLAR VE AK PARTİ'NİN KURULUŞUNA GİDEN SÜREÇ

MGK toplantısından 1 gün sonra açıklama yapan Erbakan, toplantının uyum içerisinde geçtiğini ve tüm üyeler arasında tam bir fikir birliği olduğunu dile getiriyordu. Ancak Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreterliği'nin "Türk Silahlı

Kuvvetleri, Atatürk'ün kurduğu laik cumhuriyete ve onun temel ilkelerinin hayata geçirilmesine inananlar ve buna gönül verenlerle uyum içindedir. Bunların dışında hiç kimse ile uyum içinde değildir." açıklaması açıkça Erbakan'a verilen bir cevap niteliğindeydi.⁹⁶⁶ Toplantının uyum içerisinde geçmediği yaşanan imza kriziyle açıkça belli oldu. Erbakan sunulan bildiriye hemen imzalamadı. "Üzerinde biraz daha çalışalım" diyerek toplantıdan ayrıldı. Erbakan'ın önünde çok zor bir süreç vardı. Bildiriye imzalaması durumunda bunu tabanına anlatmakta sıkıntı çekecekti. İmzalamaması durumunda ise silahlı müdahalenin önü açılabilirdi. Diğer parti liderlerinden destek bekleyen Erbakan; Mesut Yılmaz, Deniz Baykal ve Bülent Ecevit'ten beklediği desteği göremedi. Erbakan'ın bildiriye imzalamamak için giriştiği zaman kazanma çabaları sonuçsuz kalıyor, bu durum TSK'de de sinirleri geriyordu. Nitekim MGK Genel Sekreterliği'nden yapılan açıklamada "kararlar uygulanmazsa yaptırımlar gelir" deniyordu.⁹⁶⁷ Giriştiği tüm çabalardan eli boş dönen Erbakan, kritik MGK toplantısından 5 gün sonra alınan kararları imzaladı.⁹⁶⁸

Erbakan, gönülsüz olarak imzaladığı bu kararları hayata geçirmek noktasında işi ağırdan alıyordu. MGK kararlarından RP ideolojisiyle taban tabana zıt düşmeyecek olanların hayata geçirilmesine öncelik verilmesi düşünüldü. Ancak bu sırada TSK kanadı da boş durmuyor, ülkenin irtica tehlikesi altında olduğu yönünde kamuoyu oluşturmayı amaçlıyordu. TSK'nin bu noktadaki en önemli uygulaması STK'lerden yargı mensuplarına, özel sektör temsilcilerinden medya mensuplarına kadar hemen her kesimin davet edildiği irtica toplantılarıydı. Bu toplantılarda, Refah-Yol iktidarında uygulanan lâiklik karşıtı girişimlere yer veriliyor ve her toplantıda TSK'nin lâik ve demokratik sistemi her ne pahasına olursa olsun koruyacağı dile getiriliyordu.⁹⁶⁹ Ali Bayramoğlu'na göre TSK, 28 Şubat Müdahalesi ile hayata geçirmesi mümkün olmayan taleplerle hükûmeti istifaya zorlamayı amaçlamıştır. Bunu yaparken, hem taleplerin hayata geçirilmesi noktasında RP'nin çaresiz bırakılması hem de kamuoyunda yer alan silahlı müdahale söylemleri ile DYP'nin yıpratılması söz konusudur.⁹⁷⁰ TSK'nin hedefleri yavaş yavaş gerçekleşmeye

⁹⁶⁶Akpınar, ss.210-211.

⁹⁶⁷Birand ve Yıldız, ss.214-216.

⁹⁶⁸Sıra Uygulamada, **Milliyet**, 06.03.1997.

⁹⁶⁹Haldun Gülalp, **Kimlikler Siyaseti Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s.82

⁹⁷⁰Bayramoğlu, 28 Şubat, s.128

başlıyordu. Mayıs 1997'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından RP hakkında kapatılma davası açıldı. Haziran ayına gelindiğinde ise ortam daha da sertleşti. TSK kanadından, MGK kararlarının gerekirse silah kullanılarak uygulamaya geçirileceği yönünde söylemler yayılıyordu. Aynı dönemde DYP'li milletvekillerinin ardı ardına partilerinden ayrılmaları nedeniyle Erbakan'ın istifa etmekten başka şansı kalmadı.⁹⁷¹ Erbakan ve Çiller, hükûmet kurma görevinin Çiller'e verilmesini bekliyorlardı. Ancak Süleyman Demirel, ordunun sadece RP'den değil iktidardan rahatsız olduğu gerekçesiyle görevi ANAP lideri Mesut Yılmaz'a verdi. Yılmaz'ın, Ecevit'in DSP'si ve Hüsametdin Cindoruk'un Demokrat Türkiye Partisi ile gerçekleştirdiği ortaklık neticesinde kurulan hükûmet, partilerinden ayrılan DYP'lilerin de desteği ile güvenoyu alarak göreve başladı.⁹⁷² Mesut Yılmaz başbakanlığında kurulan Anasol-D Hükûmeti ile başlayıp 2002 Seçimlerine kadar devam eden süreçte kurulan tüm hükûmetler, TSK'nin İslâm'ın kamusal yaşamın her alanındaki görünürlüğünü azaltma hedefi doğrultusunda hareket eden bir yapı sergilediler.⁹⁷³ Bu dönemde seçmenin taleplerinden ziyade ordunun taleplerine hizmet eden bir iktidar anlayışı söz konusuydu.⁹⁷⁴

28 Şubat sonrası dönemde askerin siyasetçilerden beklediği adımlar hızla atılmaya başladı. Atılan adımlarda 28 Şubat kararlarının etkisi net bir biçimde görülmekteydi. Öncelikle bürokraside ciddi bir tasfiye hareketi başladı. Valilikten TRT'ye, millî eğitimden emniyete kadar bürokrasinin her kademesinde hareketlilik görüldü. Ayrıca bu süreçte gerçekleştirilen tüm YAŞ toplantılarında onlarca astsubay ve subay irticaî faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle ordudan atıldı.

28 Şubat MGK'si sonrası atılan adımlardan biri Mayıs ayında RP hakkında Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından kapatılma davası açılması oldu. 1997 yılının son aylarında dava ile ilgili RP'nin savunması alınmaya başlandı. Mahkemeye kapatma davası ile ilgili savunma veren RP, aynı zamanda siyasal hareketin devamı için de önlem alıyor ve yeni bir parti çalışmalarına başlıyordu. RP'nin devamı olarak

⁹⁷¹Findley, s.357.

⁹⁷²Muzaffer Şahin, **MGK 28 Şubat Öncesi ve Sonrası**, Pelikan Yayıncılık, Ankara, 2012, ss.192-200

⁹⁷³Zeynep Şarlak, "Atatürkçülükten Milli Güvenlik Rejimine: 1990'lar Türkiye'sine Bir Bakış", **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, (Der. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.291-292.

⁹⁷⁴Findley, ss.357-358.

kurulan parti İsmail Alptekin Genel Başkanlığı'ndaki Fazilet Partisi (FP) oldu.⁹⁷⁵ FP'nin kurulmasından çok kısa bir süre sonra AYM tarafından RP hakkında lâiklik karşıtı eylemlerle Anayasa'yı ve yasaları ihlâl ettiği gerekçesiyle kapatma kararı verildi. Kararda Erbakan ve bazı parti yöneticilerine 5 yıl siyaset yasağı getirildi. Bu noktada küçük bir parantez de kararı veren AYM üyeleri için açmak gereklidir. RP için kapatma kararı verildiği sırada AYM Başkanı olarak, çok kısa bir süre önce bu göreve seçilen Ahmet Necdet Sezer görev yapıyordu. RP'nin kapatma kararı oyçokluğu ile alınmıştı. Kapatma kararının aleyhinde oy veren üyeler ise Turgut Özal tarafından AYM üyeliğine getirilen Haşim Kılıç ve Sacit Adalı'ydı.⁹⁷⁶ Bu isimlerden Ahmet Necdet Sezer 2000 yılında Cumhurbaşkanı; Haşim Kılıç ise 2007 yılında AYM Başkanı seçilecekti.

Uygulanmaya konulması en sancılı olan ve üzerinde en çok tartışılan 28 Şubat kararı ise kesintisiz eğitimin 8 yıla çıkarılmasıydı. Çünkü bu karar İHO'nun orta kısımlarının kapatılması anlamına gelmekteydi. Kamuoyunda yoğun tartışmalara sebep olan yasa değişikliği 16 Ağustos 1997'de gerçekleştirilen Meclis oturumunda kabul edildi ve böylelikle İHO'nun orta kısımlar kapatılmış oldu. Bu karar, çocukların Kur'an kursu eğitimlerine de yansdı ve 28 Şubat kararlarında yer alan temel eğitimini almış çocukların Kur'an kursuna gidebilecekleri ifadesinden dolayı bir çocuğun en erken 15 yaşında bu kurslara gidebileceği sonucu doğdu.⁹⁷⁷

İHO'yu doğrudan ilgilendiren yaptırımlar sadece bununla sınırlı değildi. YÖK'ün 1998 yılında aldığı bir karar İHL'den mezun olan öğrencilerin üniversiteye girişini genel liselerden mezun olan öğrencilere oranla oldukça zorlaştırmaktaydı. Liseden mezun olan öğrencilerin Ortaöğretim başarı puanı (OBP) belirlenirken tüm lise mezunları için geçerli olan eşitlik, meslek liseleri aleyhinde bozuldu. Buna göre, meslek lisesi mezunlarının OBP hesaplanırken 0,2, genel lise mezunlarının OBP hesaplanırken 0,5 katsayı kullanılması sistemine geçildi. Alınan karar, aynı ortalama ile liseden mezun olan bir meslek lisesi mezunu ile bir genel lise mezunu arasında 30 puanlık fark doğurmaktaydı. 2002 yılında alınan yeni kararlar bir adım daha ileri gidildi ve OBP hesaplamasında meslek lisesi mezunları için 0,3, genel lise mezunları

⁹⁷⁵Gülalp, s.83

⁹⁷⁶Refah Tarih Oldu, **Sabah**, 17.01.1998.

⁹⁷⁷Fehmi Çalmuk, **Kod Adı İHL Bir İmam Hatip Hikayesi**, Merdiven Yayın, Ankara, 2004, s.27

için 0,8 katsayı uygulanmasına karar verildi. Bu karar, iki ayrı lise türünün mezunları arasındaki puan farkını 50'ye çıkarıyordu.⁹⁷⁸

28 Şubat etkisi üniversitelerdeki din eğitiminde de kendisini hissettirdi. 1988'de açılan ilahiyat meslek yüksekokulları Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi'ndeki ilahiyat ön lisans programı gerekçe gösterilerek kapatıldı. Bunun yanı sıra üniversitelerin ilahiyat fakültelerinin kontenjanları da düşürüldü ve 1998-1999 öğretim yılından itibaren bu fakültelerin ikinci öğretim programlarına öğrenci alımı durduruldu. Bu kararlar sonrasında, 1996'da 2927 olan ilahiyat fakültesi kontenjanları 2004 yılında gelindiğinde 972'ye düşmüştü.⁹⁷⁹

Kasım 1997'de gerçekleştirilen MGK sonrasında Millî Güvenlik Siyaset Belgesi (MGSB) adıyla bir belge ortaya konuldu. MGSB, ülkenin iç ve dış güvenliği için tehdit oluşturan unsurları belirten bir metindi. Bu belgede, bölücülük ile eşdeğer derecede tehlikeli görülen irtica, iç siyasete yönelik en önemli tehditler arasında sayılmaktaydı.⁹⁸⁰ MGSB ile ilgili bir açıklama yapan Başbakan Mesut Yılmaz, belgeye göre Türkiye'nin bir numaralı sorununun irtica olduğunu dile getiriyor; çıkartılacak tüm yasa ve kararnameler ile uluslararası anlaşmaların bu belgeyle uyumlu olması gerektiğini söylüyordu.⁹⁸¹

Hükûmet tarafından çeşitli adımlar atılsa da ordu, irtica ile mücadeleden memnun değildi. Bu durum 1998 yılının Mart ayında iyiden iyiye gün yüzüne çıktı. 17 Mart'ta askerler tarafından hükûmetin irtica ile yeteri kadar mücadele etmediği gerekçesiyle Cumhurbaşkanı Demirel'e brifing verildiği sırada, Başbakan Mesut Yılmaz da yaptığı açıklamada ordunun kendi işine bakması gerektiği, irtica ile mücadelenin hükûmetin işi olduğu yönünde ifadeler kullanıyor ve 27 Mart'ta gerçekleştirilecek MGK toplantısının 28 Şubat'a benzemeyeceğini dile getiriyordu.⁹⁸² Ancak olaylar hiç de Yılmaz'ın söylediği gibi şekillenmedi. Mesut Yılmaz'ın askerlerin irtica tehlikesinden YAŞ toplantısı öncesinde görev sürelerini uzatmak için bilinçli olarak bahsettikleri, BÇG'nin faaliyetlerine son vermesi gerektiği, türban yasağının hatalı olduğu yönündeki açıklamaları gerilimi iyiden iyiye arttırdı.⁹⁸³ Bu

⁹⁷⁸Öcal, 100, Yılında, ss.293-297.

⁹⁷⁹Aşlamacı, ss.196-197.

⁹⁸⁰Sedat Ergin, "İrtica Tehdidi Devletin Önemli Belgesinde", **Hürriyet**, 02.11.1997.

⁹⁸¹Millî Siyasete Uyulacak, **Milliyet**, 03.11.1997

⁹⁸²Asker İşine Baksın, **Sabah**, 18.03.1998.

⁹⁸³Birand ve Yıldız, ss.258-259.

açıklamalara TSK'nin cevabı ise 20 Mart 1998 günü yayınlanan bildiri oldu. Bildiri çok net bir biçimde Mesut Yılmaz'ı hedef almaktaydı. Bölücü ve irticaî faaliyetle mücadele üzerinde önemle durulan bildiride TSK'nin hiç kimsenin siyasal çıkarları nedeniyle bu mücadeleden vazgeçmeyeceği belirtilmişti. Bildiri sonrasında geri adım atan taraf Mesut Yılmaz oldu.⁹⁸⁴ Bildiri olayından birkaç gün sonra hükûmet tarafından irtica ile mücadele paketi yayınlandı. Bu pakette, kılık kıyafet ile ilgili mevzuata aykırı davranışlarda ceza artışına gidilmesi, irticaî faaliyetlerin takip edilmesi için Başbakanlık Uygulamayı Takip ve Koordinasyon Kurulu ile Başbakanlık İzleme Merkezi'nin kurulması, cami yapım ve yönetiminin DİB'in kontrolüne verilmesi, irticayı destekleyen sermaye hareketlerinin denetlenmesi, silah ruhsatı verilmesine kısıtlama getirilmesi, camilerin 100 metre yakınında toplantı ve gösteri yapılmasının yasaklanması gibi düzenlemeler yer almaktaydı.⁹⁸⁵ Hükûmetin attığı bu adım asker tarafından da memnuniyetle karşılanıyor ve gerilim bir nebze de olsa azalıyordu. 27 Mart'ta gerçekleştirilen MGK toplantısı sonrasında yayınlanan basın metninde "irtica ile mücadelede gerekli olan iyi niyet ve iradenin varlığından duyulan memnuniyet" dile getiriliyordu. Ali Bayramoğlu'na göre bu süreçte yaşananlar, ordunun hükûmet politikalarını gerektiğinde denetleyip, eleştirebilme; gerektiğinde ise takdir edip, onaylayabilme gücünü ortaya koymaktaydı.⁹⁸⁶

İçişleri Bakanlığı ile Genelkurmay Başkanlığı arasında Temmuz 1998'de imzalanan Emniyet Asayiş Yardımlaşma (EMASYA) Protokolü ile askere önemli yetkiler tanınmıştı. EMASYA Protokolü askere, mülkî amirin emri olmaksızın toplumsal olaylara müdahale etme yetkisi veriyordu. Hatta bu protokol, askerin 27 Mayıs sonrası yetkisi dışında gerçekleştirdiği fiillerin yasallaşması olarak da yorumlanmaktaydı.⁹⁸⁷

Üniversitelerde türban serbestliği konusu 28 Şubat sonrası yeniden gündeme geldi. Eylül ayında YÖK Başkanı Kemal Gürüz tarafından üniversitelere gönderilen bir talimatla türbanlı öğrencilerin üniversitelere alınmaması istendi.⁹⁸⁸ Bu karar

⁹⁸⁴Muhtıra Gibi Bildiri, **Cumhuriyet**, 21.03.1998.

⁹⁸⁵İrticayla Mücadele Paketi, **Milliyet**, 24.03.1998.

⁹⁸⁶Bayramoğlu, 28 Şubat, s.272.

⁹⁸⁷Baskın Oran, "Emasya Protokolü", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III: 2001-2012**, (Ed. Baskın Oran), 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, 97.

⁹⁸⁸İbrahim Toruk, "Türkiye'de Başörtüsü Sorunu ve Yazılı Medya Sunumu", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:30, 2011, s.487.

sonrasında üniversitelerde türban krizi tekrar patlak verdi. Hem İHO üzerinde alınan kararlar hem de türban yasağı sokak eylemleri ile protesto edildi. İstanbul Üniversitesi tarafından o dönemde türban konusunda hayata geçirilen bir uygulama, ilerleyen yıllarda muhafazakârların türban mücadelesinde en fazla dile getirdikleri söylemlerden biri oldu. Dönemin İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Nur Serter, üniversiteye kayıt olmak için gelen türbanlı öğrencilerin ikna edilmesi için birebir görüşmelerin gerçekleştirildiği "ikna odaları" kurdu. İkna odaları İslâmî kesimden büyük tepki gördü. İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Kemal Alemdaroğlu ise 10.000'e yakın öğrenci arasında 200 kadar başörtülü öğrencinin kayıt için geldiğini ve bunlardan 8-9 tanesi dışındakilerin başını açmaya ikna edildiğini söyleyerek uygulamayı savundu.⁹⁸⁹ Bu dönemde Türkiye'nin diğer üniversitelerinde de türbanlı öğrencilerin kaydı yapılmıyordu. Bu öğrenciler arasında Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'ne kaydını yaptıramayan Fazilet Partisi (FP) Milletvekili Abdullah Gül'ün eşi Hayrinüsa Gül de vardı.⁹⁹⁰

Türban konusunda asıl kriz ise 1999 Genel Seçimleri sonrasında yaşandı. Seçim sonucunda iki türbanlı aday milletvekili olarak seçildi. Seçilen milletvekillerinin yemin töreninin gerçekleştirileceği gün MHP Antalya Milletvekili Nesrin Ünal başını açarak TBMM Genel Kurulu'na katıldı. Kriz, FP İstanbul Milletvekili Merve Kavakçı'nın törene türbanla katılması ile doğdu. Kavakçı'nın Genel Kurul'a türbanla gelmesi DSP tarafından çok sert tepkiyle karşılandı. DSP lideri Bülent Ecevit oturumu yöneten Ali Rıza Septioğlu'na "burası devlete meydan okunacak yer değildir, Lütfen bu hanıma haddini bildirin" diye seslendi. DSP'liler meclis sıralarına vurarak, alkışlar arasında sloganlar atarak Kavakçı'yı protesto ettiler. Gerginliğin büyümesi sonrasında oturuma ara verildi. Toplantı yeniden başladığında Kavakçı salonda yoktu.⁹⁹¹ Takip eden günlerde de yemin edemeyen Kavakçı hakkında ardı ardına haberler ortaya çıkıyordu. Bu haberlerle İçişleri Bakanlığı'ndan izin almadan Amerikan vatandaşlığı aldığı anlaşılan ve Hamas örgütünü destekleyen açıklamaları gün yüzüne çıkan Kavakçı, Türk vatandaşlığından

⁹⁸⁹Birand ve Yıldız, ss.273-276.

⁹⁹⁰Gül'den Türban Şov, *Milliyet*, 09.09.1998.

⁹⁹¹Şamil Tayyar, *Kıt'a Dur! 28 Şubat'tan 27 Nisan'a İktidar Kavgası*, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.148.

çıkarıldı ve milletvekili dokunulmazlığı kaldırıldı.⁹⁹² Merve Kavakçı olayı, FP'nin kapatılması için açılan davanın ana gerekçelerinden birini teşkil edecekti.

1990'lı yıllar daha önce de bahsedildiği gibi sonradan ortaya çıkan kasetlerin gündemin belirlenmesinde önemli rol oynadığı bir dönemdi. 1999 yılında ortaya çıkan bir kaset, bir siyasetçiye ait olmamakla birlikte Türkiye'nin ilerleyen yıllarda başını çok ağrıtabilecek bir tehlikenin habercisiydi. Bu kaset, Fethullahçı yapılanmanın devlet örgütlenmesinde ulaştığı gücü bizzat Gülen'in kendi ağzından ortaya koymaktaydı. Ortaya çıkan kasette Gülen özetle şu ifadeleri kullanmaktaydı:

Arkadaşlarımızın mevcudiyeti bizim İslami geleceğimiz adına işin garantisidir. Bu açıdan adliye, mülkiye veya bir başka hayati bir müessesede bizim arkadaşlarımızın mevcudiyeti böyle ferdi mevcudiyetler şeklinde ele alınıp öyle değerlendirilmemelidir. Bunlar, gelecek adına bizim o ünitelerde garantimizdir. Bunlar bir ölçüde bizim varlığımızın teminatıdır.

... Öbür tarafta tetkik amirleriniz hep böyle aleyhinizde kararlar isnat ederlerse, siz istikbale yürüyemezsiniz yani. Takılır yollarda, kalırsınız. Ve sizin ileride daha önemli, daha hayati yerlere gelmenizin arkasında da bu vardır. Sezilmeden, mevcudiyetinizi hissettirmeden çok ilerilere gitme, işte bu iki müessesede olduğu gibi hayati, dinamik bir kısım müesseselerde de söz konusudur. Ta ilerilere gitme, böyle can damarları içinde dolaşma. Ve sonra eğer dönülüp gelinilecekse, yara alınmadan hissedilmeden dönüp, geri gelmeli.

...Hala bu sistem devam ediyor ve bu sistem içinde arkadaşlarımız istikbale yürüteceklerdir. Öyleyse bu sistemin püf noktalarını keşfetmeleri lazım, aşmaları lazım... Arkadaşlarımızın gittikleri yerlerde daha rahat iş yapmaları, tutunmaları, büyümeleri, kaymakam ise vali olmaları, sıradan bir hakim iseler takdir toplayan bir hakim olmaları gerekir. Siyasi güçlerle belli ölçüde, bize yüzde yüz ters olan insanlarla açık bir diyalog olmasa bile onlarla da çatışmamalı. Bu siyasi yelpaze, Refah'tan DYP'ye kadar uzanan bir şeydir. Bu insanlarla çatışmadan, onlarla aramızdaki farklı müşterekleri ortaya koyarak, o çizgide belli bir münasebet tesisinde yarar var bence.⁹⁹³

Fethullah Gülen'in konuşmalarında ortaya koyduğu hedefler kısa zaman içerisinde hayata geçirilecek ve bu yapılanmanın aktörleri Türkiye'de çok önemli bürokratik kademeleri kontrol eder konuma geleceklerdi. Hatta dinî cemaat kimliği altında faaliyet gösteren bu yapılanma bürokraside elde ettiği güç sayesinde devleti ele geçirmeyi amaçlayan bir terör örgütüne dönüşecekti.

28 Şubat sürecinden bireysel anlamda en fazla etkilenen isimlerden biri İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan oldu. Aralık 1997'de Siirt'te yaptığı bir konuşmada Ziya Gökalp'e ait bir şiir okuyan Erdoğan hakkında, şiirde yer alan "minareler süngü, kubbeler miğfer/ camiler kışlamız, müminler asker/ bu ilâhî ordu dinimi bekler/ Allahu Ekber, Allahu Ekber" mısraları nedeniyle halkı

⁹⁹²Birand ve Yıldız, ss.296-297.

⁹⁹³Erken Huruç Yapmayın, **Sabah**, 19.06.1999.

din ve ırk farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa tahrik etmek suçundan DGM'de dava açıldı.⁹⁹⁴ Diyarbakır 3 No'lu DGM, Erdoğan'a 10 ay hapis cezası verdi. Ceza, yaklaşık 6 ay sonra Yargıtay 8. Ceza Dairesi tarafından da onandı. Yasalara göre Erdoğan 4 ay cezaevinde kalacaktı. Erdoğan hapis cezasını 1999 yılının Mart ayında Pınarhisar Cezaevi'nde çekmeye başladı.

Erdoğan hakkında açılan dava TCK'nin 312. Maddesine dayanarak açılmıştı. Bu maddeye dayanarak verilen ceza, yürürlükteki diğer yasalarda yer alan hükümler gereği Erdoğan'ın siyasal hayatının bitmesi sonucunu doğuruyordu.⁹⁹⁵ Bu durum, FP içerisinde güç dengelerinin değişmesi anlamına da geliyordu.

FP, RP'nin kapatılmasının ardından neredeyse bütün RP'lilerin yeni adresi oldu. Ancak RP'nin kapatılması davası sonucunda Erbakan'a siyaset yasağı verilmesi nedeniyle FP'nin liderinin kim olacağı tartışmaları söz konusuydu. Liderlik konusunda ismi en fazla geçen isimlerden biri Recep Tayyip Erdoğan'dı. Erdoğan hakkında DGM'nin verdiği mahkûmiyet kararından kısa bir süre sonra gerçekleştirilen FP kongresinde genel başkanlık için Recai Kutan ismi öne çıkmıştı. Ancak bazı FP'li milletvekilleri yeni kurulan partinin 28 Şubat'ı tekrar yaşamasını istemedikleri için partinin RP'den farklı bir yapı sergilemesini istiyorlardı. Buna rağmen yeni kurulan partinin isteklere cevap veremeyeceği yaklaşan kongre öncesinde parti yönetimi konusunda üyelere "hocanın istediği liste budur" diyerek bir liste sunulmasıyla anlaşıldı. Değişim isteyenler ise kongrede kendi adaylarını çıkardılar. Kongrede her ne kadar hocanın istediği genel başkan olarak Recai Kutan seçilse de parti yönetiminde değişim isteyen gençlerin ağırlığı söz konusuydu. Bu sonuç yenilikçi kanat için cesaret ve güven verici bir sonuçtu.⁹⁹⁶

1998 yılındaki kongreden cesaret alan yenilikçi kanat şansını 2000 yılındaki kongrede denemeye karar verdi. Erbakan'ın desteklediği Recai Kutan'ın karşısında yenilikçi kanadın genel başkan adayı Abdullah Gül'dü. Gül'ün adaylığı başta Erbakan olmak üzere gelenekçi kanattan büyük tepki gördü. Oğuzhan Asiltürk, Gül'ü destekleyenlerin ahiretlerini tehlikeye sokacaklarını söylüyordu. Millî Görüş çizgisinin iki adaylı ilk kongresi olan 17 Mayıs 2000 tarihli FP kongresinde, siyasal

⁹⁹⁴Hüseyin Besli ve Ömer Özbay, **R. Tayyip Erdoğan Bir Liderin Doğuşu**, Meydan Yayıncılık, İstanbul, 2010, ss.203-204.

⁹⁹⁵Başkan Tarih Oldu, **Sabah**, 24.09.1998.

⁹⁹⁶Besli ve Özbay, ss.253-254.

yasaklı olan Erdoğan'ın da desteğini alan Abdullah Gül seçimi küçük bir farkla kaybetti. Millî Görüş çizgisindeki ayrışmayı kaçınılmaz kılan ise FP'nin AYM'nin 22 Haziran 2001 tarihinde alınan kararla kapatılması oldu. Karar sonrası gelenekçiler Saadet Partisi'ni (SP), yenilikçiler ise AK Parti'yi kurdular. AK Parti'nin genel başkanlığına ise Kurucular Kurulu tarafından Recep Tayyip Erdoğan seçildi.⁹⁹⁷

⁹⁹⁷Ergun Özbudun ve William Hale, **Türkiye'de İslamcılık Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı**, Doğan Kitap, İstanbul, 2010, ss.55-56.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE MERKEZ-ÇEVRENİN TERS-YÜZ OLUŞU: AK PARTİ

DÖNEMİ

28 Şubat sonrasında devletin temel güvenlik algısı irtica tehlikesi üzerine kuruluydu. Çalışmanın kuramsal kısmında bahsedilen güvenlikleştirme teorisine atıfta bulunarak söyleyecek olursak irtica, devlet otoritesinin olağanüstü tedbirler almasını sağlayacak söylemin en temel unsuruydu. Bu durum asker-hükûmet ilişkilerinde somutlaşıyor ve MGK kararlarında yansımaları buluyordu. Hatta 1999 yılının Eylül ayında bir açıklama yapan Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu, irtica ile mücadelenin gerekirse 1000 yıl süreceğini dile getirmişti. Ancak 2001 yılında kurulan AK Parti, Türk siyasetinde gelenekselleşen anlayışı tamamen değiştirecek bir aktör olarak sahneye çıktı.

I. AK PARTİ'NİN İDEOLOJİSİ: MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ

AK Parti, 1970'li yıllarda siyaset sahnesine çıkan İslâmcı siyasetin diğer partilerinden kesin bir şekilde ayrılmaktaydı. Bu ayrılık, partinin, öncesi ve sonrasıyla 28 Şubat sürecini ve uluslararası sistemin gerekliliklerini iyi okumasından kaynaklanıyordu. Süreçten çıkarılan dersler arasında: lâik düzenle ve kurulu rejimle girilen savaşın sorunlar yarattığı, yabancı sermaye karşıtlığının yanlışlığı, ekonomi yönetimindeki başarının siyasal başarı için şart olduğu, cemaat tarzı örgütlenmenin partiyi çekirdek seçmen dışındaki seçmene ulaştırmadığı, maceraperest ve rasyonellikten uzak dış politikanın kabul görmediği gibi başlıklar yer almaktaydı.⁹⁹⁸ AK Parti ideolojisine etki eden bir başka önemli faktör ise ABD'de gerçekleştirilen 11 Eylül saldırısının uluslararası sitemde radikâl İslâm'a karşı doğurduğu tepkidir. Artık İslâm esasları üzerinden siyaset geliştirmenin mümkün olmadığı ve İslâm'ın liberal yönlerinin keşfedilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır.⁹⁹⁹

İhsan Dağı, hem iç hem de dış siyasetteki gelişmelerden çıkarılan tüm bu dersler sonucunda AK Parti kimliğini şu şekilde yorumlamaktadır:

⁹⁹⁸Osman Ulagay, **AKP Gerçeği ve Laik Darbe Fiyaskosu**, 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.37.

⁹⁹⁹Gülalp, ss.21-22.

*Bir kitle siyasi hareketi olarak muhafazakâr, milliyetçi, İslamcı ve demokratik mesaj ve nitelikler taşımakla birlikte özünde İslamcı Milli Görüş Hareketi'nin evrilmesinden ortaya çıkan AK Parti, İslamcı arka plana sahip bir grup siyasetçinin küreselleşme çağında ve Kemalist/laikçi kurumsal ve popüler muhalefet baskısı altında "İslamcı siyasetin sınırlarının" farkına varmasını yansıtmaktadır.*¹⁰⁰⁰

AK Parti kurucularının siyasal tecrübelerinden çıkarttıkları bu dersler sonucunda yeni partinin ideolojisi "muhafazakâr demokrasi" olarak belirlendi. Üzeyir Tekin'e göre Türkiye'de muhafazakârlık, dinî kimliği baskın olan kişilerin, kendilerine Müslüman demek yerine kullanmayı tercih ettikleri bir kavramdır. Bu anlamda yeni parti de kendisine "Müslüman-demokrat" demek yerine muhafazakâr demokrat demeyi tercih etmiştir. Partinin ideolojisindeki demokratlık ise küreselleşen dünya sisteminin bir sonucudur. Partinin kuruluş sürecinde, AB üyeliğine önem vermesi, temel hak ve özgürlükler üzerinde durması, daha fazla demokrasi istemesi ve hukuk devleti vurgusu buradan kaynaklanmaktadır.¹⁰⁰¹

AK Parti ideolojisinin muhafazakârlığını iki ayaklı olarak açıklamak gereklidir. Bunlardan birincisi partinin aktif lâiklik ve pasif lâiklik ayrımındaki tercihidir. Bu ayrım da aktif lâiklik, devletin, kamusal alanda lâik dünya görüşünü savunmasını, dini özel hayatla sınırlamaya çalışmasını ve bu konularda doğrudan rol oynamasını ifade ederken; pasif lâiklik, dinin kamusal alandaki varlığına karşı çıkmayan, devletin dinin kamusal alandaki görünürlüğü konusunda tarafsız bir rol oynaması gerektiğini savunan anlayışı ifade eder.¹⁰⁰² AK Parti'nin bu ayrımındaki tercihi pasif lâiklikten yana olmuştur. AK Parti lâiklik konusunu din ve inanç hürriyeti kapsamı içerisinde ele alarak, devlet gücüyle toplumun dinselleştirilmesi ve devlet ideolojisinin dönüştürülmesi gibi amaçlar gütmemiştir.¹⁰⁰³ Bir başka ifadeyle AK Parti, geleneksel merkezin bireysellik içinde tanımladığı ve bu anlamda siyasal alanın dışında bıraktığı dinî hassasiyeti, politize edilmemesi gereken ancak, demokratik talepler şemsiyesi altında siyasal alanda görünür kılınabilecek değerler

¹⁰⁰⁰İhsan Dağı, "Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik, Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi, **AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, (Güvenlik), s.23.

¹⁰⁰¹Üzeyir Tekin, **AK Parti'nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği**, Orient Yayınları, Ankara, 2004, ss.118-121.

¹⁰⁰²Ahmet Kuru, "Laikliğin Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği", **AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s.184.

¹⁰⁰³Özbudun ve Hale, ss.59-60.

kümesi olarak tanımlamıştır.¹⁰⁰⁴ AK Parti kurulduktan kısa bir süre sonra *Hürriyet Gazetesi*'ne röportaj veren Erdoğan, hiçbir zaman dinî esaslı bir devletten yana olmadığını, dininin gereklerini yaşayabildiği bir devletin kendisi için ideal devlet olduğunu ve siyasal olarak referanslarının Anayasa'ya ve demokratik ilkelere dayandığını belirterek partisinin lâiklik anlayışını tasvir etmiştir.¹⁰⁰⁵

AK Parti muhafazakârlığının açıklanmasındaki ikinci ayak ise partinin bir ideoloji olarak muhafazakârlığa yüklediği anlamdır. Bu noktada parti, her türlü değişim fikrini reddeden Kıta Avrupa'sı muhafazakârlığı yerine kültürel değerlere sahip çıkarak aşamalı değişim fikrine açık olan Anglo-Amerikan muhafazakârlığını tercih etmiştir.¹⁰⁰⁶ Anglo-Amerikan muhafazakârlığının temel özellikleri: dine verilen önem, reform adına kişilere haksızlık yapılmaması, rütbe ve görev ayrımının gerçekliği ve gerekliliği, özel mülkiyetin dokunulmazlığı, organizmacı toplum anlayışı ve geçmişle kurulan sürekliliğin önemi şeklinde sıralanabilir.¹⁰⁰⁷ AK Parti, Anglo-Amerikan muhafazakârlığının bu özelliklerini benimsemekle birlikte, siyaset yaptığı coğrafyanın kendine özgü sosyal ve kültürel koşullarını da ideolojisine eklemiştir.¹⁰⁰⁸

Türkiye'de muhafazakârlığın yöntem açısından Anglo-Amerikan muhafazakârlığına benzetmekle birlikte kendine özgü niteliğine de kısa bir parantez açmak gereklidir. Batı toplumlarında muhafazakâr ideoloji, ister Kıta Avrupa'sı sistemi ister Anglo-Amerikan sistemi olsun, devrim süreçlerinin sonuçlarına bir karşı çıkışı ifade eder. Bu karşı çıkışın temelinde siyasal ve ekonomik tercihler yer almaktadır. Ancak Türk muhafazakârlığı, çalışmanın birinci bölümünde de bahsedildiği üzere, devrim süreçleri ile birlikte yaşanan değişime öncülük edecek ve ortaya çıkan sorunları çözecek ara kurumların yokluğu nedeniyle değerler sistemi üzerinden gerçekleştirilen bir karşı çıkışı ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı-Türk toplumunun Batılılaşma süreci ile birlikte yaşadığı değişime karşı

¹⁰⁰⁴Ahmet Yıldız, "AK Parti'nin Yeni Muhafazakar Demokratlığı": Türkiye Siyasetinde Adlandırma Problemi", *Liberal Düşünce*, Sayı:34, Bahar 2004, s.7

¹⁰⁰⁵Politik Referansımız Anayasadır, *Hürriyet*, 28.08.2001.

¹⁰⁰⁶Yalçın Akdoğan, "Muhafazakâr-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı", *AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri*, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, ss.60-61.

¹⁰⁰⁷Erik Jan Zürcher, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Muhafazakârlık*, 3. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekinil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.40

¹⁰⁰⁸Akdoğan, s.61

muhafazakâr ideoloji İslâm dini etrafında şekillenmiştir. Batılılaşma sürecinin Türkiye Cumhuriyeti'ne taşıdığı miras da göz önünde bulundurulduğunda Türk muhafazakârlığının, temelinde İslâm dininin yer aldığı kültürel bir muhafazakârlık olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim Cumhuriyet'in ilk yılları dışarıda tutulursa, Türkiye'de ekonomik ve siyasal dönüşümlerin, DP'den başlayıp AP ve ANAP çizgisinden AK Parti'ye uzanan süreçte muhafazakâr partiler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir.¹⁰⁰⁹

AK Parti'nin önemli isimlerinden biri olan Hüseyin Çelik, 2002 seçimlerinden kısa bir süre önce yaptığı açıklamada, Türkiye muhafazakârlığının yukarıda bahsedilen kendine özgü niteliklerinin AK Parti için de geçerli olduğunu gösteren şu ifadeleri kullanmıştır:

*AK Parti, üç ideolojik platformda değil, demokratik değerler platformunda siyaset yapan bir partidir. Muhafazakar demokrat bir kimliğe sahiptir. Bizim muhafazakarlığımız kültürel ve moral alanlarla ilgili bir duyarlılığın adıdır. Bu anlamıyla muhafazakarlık, nasıl olursa eskinin, mevcudun korunması değil, korunmaya değer şeylerin muhafazası ile ilgili bir duyarlılığı ifade eder. AK Parti, ekonomik alanda, ülkedeki idarenin çağdaş bir düzeye kavuşturulması konusunda muhafazakar değil, değişmeden yana bir partidir...*¹⁰¹⁰

Recep Tayyip Erdoğan tüm bu özellikleri bünyesinde barındıran AK Parti muhafazakârlığını "geleneği dışlamayan bir modernlik, yerelliği kabul eden bir evrensellik, manayı reddetmeyen bir rasyonellik ve köktenci olmayan bir değişim" şeklinde tanımlamıştır.¹⁰¹¹

Erdoğan, AK Parti'nin muhafazakâr demokratiğini 59. Hükûmet Programında ise şu şekilde tanımlamıştır:

Değerli milletvekilleri, AK Parti, siyasal kimliğini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlamaktadır. AK Parti, kendi düşünce geleneğimizden hareketle, yerli ve köklü değerler sistemimizi evrensel standarttaki muhafazakâr siyaset çizgisiyle yeniden üretmek amacındadır. Yeni "muhafazakâr demokrat" çizginin, muhafazakârlığın genlerine ve tarihî kodlarına uygun şekilde, ama, siyaset yaptığımız coğrafyanın toplumsal ve kültürel geleneklerine yaslanarak ortaya konması, Türk siyasetine yeni bir soluk getirecektir. AK Parti, geçmişten veya bir medeniyet havzasından siyaset çizgisi ödünç almak yerine, kendi düşünce geleneğiyle dünya genelinde de test edilen bir siyasal tutumu yeniden üretmeyi doğru bulmaktadır.

...

¹⁰⁰⁹Metin Heper, "Seçim Sonuçlarının Değerlendirilmeleri İle İlgili Bazı Düşünceler", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:70, 2002, s.26.

¹⁰¹⁰Tekin, s.127

¹⁰¹¹Tanıl Bora, **Cereyanlar Türkiye'de Siyasî İdeolojiler**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, (Cereyanlar), s.478.

AK Partinin muhafazakârlık anlayışı, siyasal otoriteyi, hukukî ve siyasî meşruluğun ötesinde bir meşruluk temeline oturtmakta ve siyasal iktidarın var olan toplumu tanıyarak, işlevlerini onun irade ve değerlerine uygun olarak yürütmesi gerektiğini belirtmektedir.

*Sadece sayısal güce dayanan bir yönetim anlayışını benimsemiyoruz. Toplumsal mutabakattan güç alan bir siyaset anlayışından yanayız. Bize göre siyasî iktidarın en temel dayanağı, millî iradenin kabulüne mazhar olarak, meşruluğunu milletin genel kabulünden almasıdır. Hukukî meşruiyetin kaynağı, hiç şüphesiz ki, milletin siyasal varoluşunun ifadesi olan Türkiye Cumhuriyeti Anayasasıdır.*¹⁰¹²

Erdoğan'ın sözlerinden de anlaşılabilceği gibi "Millî irade" kavramı muhafazakâr demokrat ideolojinin siyasal meşruiyetinin en önemli dayanaklarından biridir.¹⁰¹³ Bu anlamda Türkiye'de merkez sağ partiler "millet egemenliği", "millî irade", "millete gitmek", "sandığa gitmek" gibi söylemlere sıklıkla başvurmuştur. Bu söylem, devletçi-seçkinci merkez karşısında çevrenin en önemli meydan okuma stratejisine işaret etmektedir.¹⁰¹⁴ Muhafazakâr ideolojinin ilkiyle bağlantılı bir başka meşruiyet dayanağı ise ortaya koyduğu kanun, kural ve değerlerin kabul görmesidir.¹⁰¹⁵

Parti ideolojisindeki demokrat kimlik, partinin programında yansımaları bulmuştur. *Kalkınma ve Demokratikleşme Programı* başlıklı programda, Atatürk ilke ve inkılaplarının çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmada en önemli araç olduğu; İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Paris Şartı ve Helsinki Nihai Senedi gibi Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelerde insan hakları alanında öngörülen standartların hızla uygulanacağı; temel hak ve özgürlüklerin güvence altında olacağı; siyaset, ekonomi ve bürokrasi başta olmak üzere tüm alanlarda AB üyesi ülkelerin sahip olması gereken şartların yerine getirileceği ve bu konudaki gerekli yasal düzenlemelerin yapılacağı belirtilmiştir.¹⁰¹⁶ Programın yanı sıra parti tüzüğü, seçim beyannameleri ve parti yöneticilerinin söylemleri de demokratik vurgular içerir. Cumhuriyet rejiminin Türk Milleti için en büyük kazanım olduğu, millî iradenin belirleyiciliği, insan hakları, hukuk devleti,

¹⁰¹²TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:22, Cilt:8, Birleşim:49, 18.03.2003, s.119.

¹⁰¹³Akdoğan, s.61

¹⁰¹⁴Tekin, ss.31-32.

¹⁰¹⁵Akdoğan, s.61

¹⁰¹⁶AK Parti, **Kalkınma ve Demokratikleşme Programı**, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/926/200205071.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, (02.07.2018), 2002, ss.13-14,26,34,66

sınırlı devlet, çoğulculuk, hoşgörü gibi temalar demokratik kimliğin en önemli unsurları olarak sıklıkla tekrarlanmaktadır.¹⁰¹⁷

Partinin demokratik kimliğine işaret eden bir diğer unsur ise İslâmcı siyasetin "siyaseti radikâlleştirilen cemaat anlayışına" karşı çıkıştır. Bu noktada özellikle Millî Görüş çizgisine bir eleştiri söz konusudur.¹⁰¹⁸ Millî Görüş siyasetinin partiyi belirli kitleye hitap eden bir kimlik içerisine sıkıştırdığı düşünülmektedir. Bu görüş AK Parti'nin kuruluş sürecinde gerçekleştirilen bir toplantıda Erdoğan tarafından açıkça ortaya konmuştur. Erdoğan, AK Parti'nin hedef kitlesinin Millî Görüş tabanı olmadığını, partinin diğer partilerin seçmen tabanına talip olduğunu dile getirmiştir.¹⁰¹⁹ AK Parti'nin geniş kitlelere ulaşmayı amaçlayan bir parti hedefinde olması, seçilen ideolojinin adlandırılmasında da kendisini göstermektedir. Nitekim Erdoğan'ın danışmanı ve AK Parti'nin muhafazakâr demokrat ideolojisinin yaratılmasındaki en önemli isimlerden biri olan Yalçın Akdoğan, kendileri için kullanılan "Müslüman-demokrat" tanımlamasına karşı çıkarak, böyle bir tanımlamanın biz ve öteki ayırımına neden olduğunu, AK Parti'nin kimlik siyaseti değil herkese hitap eden kimlikli siyaset yaptığını ifade etmiştir.¹⁰²⁰

AK Parti'nin demokrasi anlayışı Batı'ya yüklenen anlam noktasında da Millî Görüş çizgisinden ciddi bir kopuşu simgeler. Ancak bu farklılığın pragmatist bir kaygı içerdiğini de göz ardı etmemek gereklidir. Bu anlamda, geleneksel İslâmcı siyasetin benimsediği Batı'ya karşı olma anlayışının aksine AK Parti, Kemalist-seküler merkezin karşısında Batı'nın demokrasi anlayışına ihtiyaç duyulduğunu fark etmiştir.¹⁰²¹ Parti yöneticileri, İslâmcı siyasetin 28 Şubat sürecinden çıkardığı derslerle ülke siyasetinin sosyolojik boyutunu iyi okumuş ve yeni kurulan partinin hem meşrûluğunu hem de geleneksel merkez karşısındaki güvenliğini sağlayabilmek için başta AB üyeliğinin gerektirdiği kriterler olmak üzere uluslararası sistemin benimsediği demokratik ilkeleri araçsallaştırmıştır.¹⁰²² Erdoğan'ın Kopenhag

¹⁰¹⁷Özbudun ve Hale, s.57.

¹⁰¹⁸Ergün Yıldırım, "AKP: Bir Politik Tasarının Sosyolojik Temsiliyeti", **Birikim**, Sayı:163-164, Kasım-Aralık 2002, ss.66-67

¹⁰¹⁹Ruşen Çakır ve Fehmi Çalmuk, **Recep Tayyip Erdoğan Bir Dönüşüm Öyküsü**, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, ss.188-189.

¹⁰²⁰Bize Müslüman Demokrat Demesinler, **Sabah**, 16.08.2003.

¹⁰²¹İhsan Dağı, "Transformation of Islamic Political Identity in Turkey: Rethinking the West and Westernization", **Turkish Studies**, Cilt:6, Sayı:1, 2005, s.31

¹⁰²²Dağı, Güvenlik, s.122

Kriterlerini "AB üyeliğine bakılmaksızın ulaşılması gereken amaç"¹⁰²³ şeklinde nitelendirmesi adeta bu araçsal bakış açısını kanıtlar niteliktedir. AB üyeliğinin geleneksel merkez tarafından Batılılaşma sürecinin son aşaması ve bu anlamıyla Kemalist devrimin bir mirası olarak kabul edildiği dikkate alındığında, AK Parti'nin AB'ye üyelik süreci doğrultusunda demokratik reformlara ağırlık vermesi çok doğru bir strateji olarak görülmektedir.¹⁰²⁴ Bahsedilen reformlar aracılığıyla hukuk düzeninden bürokratik yapıya, devlet örgütlenmesinden inanç ve değerler dünyasına kadar hemen her alanda merkez-çevre ikiliği içerisinde değerlendirilebilecek ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır. Geleneksel merkezin bu reformlara karşı çıkması ise kendi ideolojisiyle çelişmesi anlamına gelmektedir. Bu anlamda demokratik reformlar, AK Parti'nin merkezi yeniden tasarlarken kullandığı en meşrû ve güçlü silah konumunda yer almaktadır.

Türkiye'de muhafazakâr-demokrat ideoloji, DP'den başlayarak AP, DYP, ANAP'a kadar uzanan süreçte iktidar tecrübesi yaşamıştır. AK Parti'nin muhafazakârlığı da merkez-sağın iktidar tecrübelerini yaşayan bu partilerin bir benzeri ve karmasıdır. Bu noktada en fazla benzerlik AK Parti ile ANAP arasında kurulabilir. Devlet müdahalesinden soyutlanmış piyasa ekonomisinin tüm kurum ve kurallarıyla benimsenmesi, kalkınma teması, özgürlüklere verilen önem, muhafazakârlığın değer ve sembollerine duyulan ilgi iki parti arasındaki ortak noktaları oluşturmaktadır.¹⁰²⁵

AK Parti'nin muhafazakâr demokratlığı diğer partilere oranla daha kapsayıcı bir görünüm sergilemektedir. AK Parti'nin kapsayıcılığı kurucularının Müslüman kimliğinin belirleyiciliğinden kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle din, diğer merkez-sağ partilere oranla AK Parti'de daha belirgin bir konumdadır. Kapsayıcılığı sağlayan dinî kimlik, aynı zamanda partiyi merkez-sağdan farklı kılan unsurdur. AK Parti'yi bu noktada Millî Görüş çizgisinden ayıran en önemli özellik ise İslâmcı düşüncüyü politize etmemesinden, merkezin değer sisteminde İslâmcı bir dönüşüm amaçlamamasından kaynaklanır. AK Parti çevreye ait tüm değer ve tutumları temel hak ve özgürlükler çerçevesinde ele almış ve insan hakları sorunu olarak incelemeyi

¹⁰²³Avrupa'ya Net Mesajlar, **Radikal**, 07.11.2002

¹⁰²⁴Dağı, Güvenlik, s.136.

¹⁰²⁵Tanıl Bora, "2002 Seçimi ve Siyasî Güzergâh Problemleri", **Birikim**, Sayı:163-164, Kasım-Aralık 2002, (Güzergâh), s.30

tercih etmiştir.¹⁰²⁶ AK Parti'nin başta ANAP olmak üzere merkez-sağ partilerle benzerliği, bu partilerden ayrılan niteliği ve sahip olduğu muhafazakâr demokrat ideoloji partinin kurulmasından birkaç yıl önce Ruşen Çakır tarafından şu öngörülerle ortaya konmuştur:

*RP içinde, kitle partisine dönüşüldüğünün farkında olan ve bu yeni döneme damga vurmak isteyen farklı odaklar var. Bu odakların başında "yenilikçiler" geliyor. 1984-1989 arası ANAP tarzı belediyeçiliğe yakın olduğu izlenimi veren R. Tayyip Erdoğan'ın başını çektiği bu kanat RP'nin ruhuyla "83 ANAP ruhu"nu harmanlayabilir. Erbakan sonrasının en güçlü lider adayı olan Erdoğan, hem Bedrettin Dalan'ın, hem Murat Karayalçın'ın belediye başkanlığı deneyimlerinden yararlanmayı becerebilirse parti ve ülke içi konumunu güçlendirebilir. Böyle bir yaklaşım, Türkiye'deki İslami hareketliliğin en dinamik akımı olan "İslami liberalizmi" RP kanallarından akıtılabilir. Bunun sonucunda RP'den, "yeni ve daha İslami bir ANAP" çıkabilir.*¹⁰²⁷

Ekonomik ve siyasal anlamda liberal, kültürel anlamda da muhafazakâr olan AK Parti, 3 Kasım 2002'de gerçekleştirilen seçimler sonucunda %34,4 oranında oy aldı ve %10'luk seçim barajının da etkisiyle kazandığı 363 sandalye ile tek başına iktidara geldi. Millî Görüş'ün gelenekçi kanadı tarafından kurulan SP ise bu seçimlerde sadece %2,5 civarında bir oy alabildi. Seçim sonuçları ile ilgili yapılan analizlerde AK Parti'nin muhafazakâr-demokrasi ideolojisine referans veren düşünceler üretilmekteydi. Örneğin Ahmet Turan Alkan seçim sonuçlarını yorumlarken bu ideolojinin neredeyse tüm boyutlarını içeren bir analiz yapmıştı:

*Türk toplumu AKP'nin temsil ettiği hükmi şahsiyette bu defa "Müslüman demokrat" siyasetçi tipinin yükselişine omuz verdi; meselelerini bu defa batıya açık, Avrupa birliği prensiplerine taraftar, serbest piyasa ve rekabete inanmış, sistemle cepheden kavga etmek yerine uzlaşma ve tavizi tercih eden, demokratik mevzilerde mücadele veren bir siyasetçi kuşağı ile çözmeyi denedi.*¹⁰²⁸

Naci Bostancı, 3 Kasım Seçimlerinde sandığa giden seçmenin siyaset kurumundan ve siyasal partilerden ümidini kesmiş durumda olduğunu, AK Parti'nin bu noktada "tepki oyları"nı alan, kapsayıcı bir parti olarak seçmene hitap ettiğini dile getirmektedir.¹⁰²⁹ Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya ise seçim sonuçlarını, Batılılaşma süreci ve sonrasında tek parti yönetiminde siyasal merkezden dışlanmış dindar ve milliyetçi kesimlerin AK Parti çatısı altında iktidara gelişi olarak yorumlamış ve bunu sentez düşüncesinin bir yansıması olarak kabul etmiştir. Bu düşüncesine

¹⁰²⁶Simten Coşar, ve Aylin Özmen, "Centre-right Politics In Turkey After The November 2002 General Election: Neo-Liberalism With A Muslim Face", **Contemporary Politics**, Cilt: 10, Sayı:1, 2004, s.64

¹⁰²⁷Çakır, Şeriat, s.242

¹⁰²⁸Ahmet Turan Alkan, " Seçimlerin Ruhu", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:70, 2002, s.12

¹⁰²⁹Naci Bostancı, "Seçimler ve AK Parti", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:70, 2002, ss.19-22.

dayanak olarak ise AK Parti'nin kurucu kadrolarındaki MTTB belirleyiciliğini göstermiştir.¹⁰³⁰

II. AK PARTİ İKTİDARLARINDA MERKEZ-ÇEVRE MÜCADELESİ

AK Parti'yi diğer merkez-sağ partilerden ayıran en önemli özellik olan kurucularının İslâmî kimliği, partinin, geleneksel merkezin aktörleri tarafından "sabıkalı" ve "olağan şüpheli" olarak görülmesini beraberinde getirmiştir.¹⁰³¹ Bürokraside yargı ve ordu, siyasette ise CHP tarafından AK Parti'nin ideolojisindeki demokratik vurguların şeriat esasına dayalı İslâmî düzene geçişi perdeleyen bir maske olduğu görüşü dillendirilmiştir. Bu görüşün arkasında ise merkezin, daha önce bahsedilen lâiklik ayrımında aktif lâiklik anlayışını benimsemiş olması yer almaktadır.¹⁰³² Ancak AK Parti, 2002'den bugüne özellikle de iktidarının ilk döneminde (2002-2007) ılımlı bir siyaseti tercih etmiştir. İlimli siyasetten kasıt, AK Parti iktidarının çevreye ait inanç ve değerlere duyarlı olup, bunlara sosyal ve siyasal alanda yeni fırsatlar yaratacak uygulamalar gerçekleştirilmekle birlikte, merkezin dile getirdiği şekliyle devleti ve toplumu İslâmîleştirmek gibi bir niyetin söz konusu olmamasıdır.

A. 2002-2007 Dönemi: Geleneksel Merkezin Merkezi Koruma Çabaları

AK Parti, daha önce de belirtildiği gibi, iktidarının ilk döneminde sert söylem ve uygulamalardan kaçınmıştır. Bu dönemde özellikle AB Uyum Yasaları ile birlikte çevrenin değerlerinin merkeze taşınması yolunda yasal zemin hazırlanmış, geleneksel merkezin temel aktörleri ile olan ilişkilerde ılımlı bir politika izlenmiştir. Buna karşın başta ordu olmak üzere bürokrasi kanadın da ise AK Parti iktidarına karşı mesafeli, kimi zaman da agresif bir tutum söz konusudur. Bürokrasiye en fazla desteği veren ise dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'dir. AK Parti

¹⁰³⁰Gökhan Çetinsaya, "Türk Muhafazakârlığının Temelleri Üzerine Bir Deneme", *Türkiye Günlüğü*, Sayı:70, 2002, ss.34-37.

¹⁰³¹Bora, *Güzergâh*, ss.29-31.

¹⁰³²Özbudun ve Hale, ss.60,65.

iktidarının ilk dönemi bu anlamıyla merkezin baskın olmayı amaçladığı merkez-çevre mücadelesine sahne olmuştur.

1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Uyum Yasaları ve Anayasa Değişiklikleri

AK Parti 2002 Seçimlerini kazandıktan hemen sonra yapılacak bir Anayasa değişikliği ile Erdoğan'a milletvekilliği, dolayısıyla da başbakanlık yolunun açılması gündeme geldi. Erdoğan'a meclis yolunun açılabilmesi noktasındaki ilk adım, AK Parti'nin Siirt'in Pervari ilçesinde 3 sandık kurulunun oluşturulmadığı ve 1 sandığın da kırıldığı gerekçesiyle o bölgedeki seçimlerin iptal edilmesi için Yüksek Seçim Kurulu'na (YSK) başvurması ile atıldı. YSK, 2 Aralık 2002'deki toplantısında "seçim işlemlerindeki noksanlığın seçim sonuçlarında etkili olduğu gerekçesiyle" Siirt ili seçimlerinin yenilenmesine karar verdi.¹⁰³³ YSK'nin kararından kısa bir süre sonra AK Parti tarafından verilen bir kanun teklifi ile Anayasa'nın 67, 76 ve 78. Maddeleri değiştirildi. Bu değişiklikler ile Anayasa'nın 76. Maddesindeki "ideolojik ve anarşik eylemlere" ibaresi "terör eylemlerine" şeklinde değiştirilirken, 78. Maddede yapılan değişiklikle ara seçim koşulları yumuşatıldı ve Erdoğan'ın Siirt seçimlerine katılmasının önü açıldı. Son olarak değişiklik paketine eklenen geçici madde ile Anayasa'nın 67. Maddesinde yer alan "seçim kanunlarında yapılacak değişikliklerin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 1 yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanamayacağı" hükmünün TBMM'nin 22. Dönemi içinde yapılacak ilk ara seçimde uygulanamayacağı hükmü getirildi. Paketin tümü üzerinde yapılan oylamalar CHP'nin de desteğiyle 440 oy ile kabul edildi.¹⁰³⁴ Ancak Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, yapılan 3 değişikliğin birlikte ele alındığında kişiye özel olduğunu öne sürerek veto yetkisini kullandı. AK Parti kanadı ise değişikliğin değil, kanunun Meclis'e geri gönderilmesi tasarrufunun kişiye özel olduğunu dile getirerek Sezer'e tepki gösterdi.¹⁰³⁵ Meclis'e geri gönderilen yasa teklifi aynen kabul edilerek tekrar Köşk'e gönderildi. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer 31 Ocak 2003'te yasayı onayladı.

¹⁰³³Tayyar, s.208

¹⁰³⁴Erdoğan'a Başbakanlık Yolu, **Cumhuriyet**, 14.12.2002.

¹⁰³⁵Sezer AB'ye Direniyor, **Yeni Şafak**, 20.12.2002.

Anayasa değişikliği ile başlayan süreç, 4. Uyum Paketi ile devam ettirildi. Bu paket, AB yelik sürecinde AK Parti iktidarının çıkardığı ilk paketti. 4. ve sonraki paketler ile hayata geçirilen yasal değişiklikler merkez-evre mücadelesi açısından da önemli hükümler içermekteydi. Bu hükümleri şu şekilde sıralamak mümkündür.¹⁰³⁶

- Siyasi Partiler Kanunu ve Milletvekili Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle TCK'nin 312. Maddesinin ikinci fıkrasında yazılı "halkı sınıf, ırk, din, mezhep veya bölge farklılığı gözeterek kin ve düşmanlığa açıkça tahrik etme suuna mahkm olanlar" ifadesi yerine "terör eyleminden mahkm olanlar" ifadesi getirildi.

- Anayasanın 149. Maddesindeki siyasal partilerin kapatılmalarına karar verilmesi için beşte  oy çokluğu aranmasına ilişkin hüküm Siyasi Partiler Kanunu'na da yansıtıldı.

- Siyasal partilerin kapatılması hususu Anayasa'da yer alan nedenlere bağlı kılındı.

- Siyasal partilerin kapatılması şekilleri yeniden düzenlenerek parti kapatma yerine ilgili siyasal partinin Devlet yardımından kısmen ya da tamamen yoksun bırakılması yaptırımı getirildi.

- Dernekler Kanunu'nda yapılan değişiklikle kurulması yasak derneklerle ilgili kısıtlamalar daraltıldı.

- Ölüm cezası kaldırıldı.

- İmar Kanunu'nda yapılan değişiklikle farklı din ve inana sahip bireylerin ibadet yerlerine ilişkin özgürlükler genişletildi.

- Türk vatandaşlarına günlük hayatta kullanılan farklı dil ve lehçelerde hem kamu hem de özel radyo ve televizyonlarda yayın yapılması yasal güvenceye kavuşturuldu.

- Sinema, Video ve Müzik Eserleri Kanunu'nda yapılan değişiklikle Denetleme Kurulu'nun oluşumundan MGK Genel Sekreteri ıkarıldı.

- Asker mahkemelerin sivillere yönelik yetki alanı daraltıldı.

- TCK'nin 312. Maddesinden mahkm olanlar için geçerli olan dernek kurma ve derneklere ye olma yasağı kaldırıldı.

¹⁰³⁶Bařbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, **Avrupa Birliği Uyum Yasa Paketleri**, M&B Tanıtım Hizmetleri, Ankara, 2007, ss.62-76.

- MGK'nin "ayda bir" değil "iki ayda bir" toplanması hükmü getirildi.
- MGK Genel Sekreteri'nin atanmasında Başbakanın teklifi ve Cumhurbaşkanının onayı usulüne geçildi. Genelkurmay Başkanının olumlu görüşünün alınması yönündeki uygulama atamanın TSK içerisinden yapılması durumu için öngörüldü. Bu hüküm MGK Genel Sekreterliği'nin sivilleşmesi anlamına gelmekteydi.
- YÖK üyeliğine Genelkurmay Başkanlığı tarafından bir üye seçilmesi hükmü yürürlükten kaldırıldı.
- RTÜK üyeliğine MGK Genel Sekreterliğince aday gösterilmesi uygulamasına son verildi.

- MGK Genel Sekreteri Haberleşme Yüksek Kurulu üyeliğinden çıkarıldı.

Anayasa değişikliği ve 4. Uyum Paketi ile hayata geçirilen değişiklikler bir arada ele alındığında Erdoğan'a başbakanlık için gerekli olan yasal düzenlemeler tamamlanmıştı. Bununla birlikte, bahsedilen yasal değişikliklerin gerçekleştirildiği dönemde geleneksel merkezin aktörleri de merkezi korumak için çaba sarf etmekteydi. Geleneksel merkezin bu çabaları Yargıtay Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'nun AYM'den, Erdoğan'ın TCK'nin 312. Maddesinden ceza almış olması nedeniyle, kurucu üyelikten çıkarılması için AK Parti'ye uyarı gönderilmesini istemesiyle başladı. Kanadoğlu'nun talebini inceleyen AYM, bu konuda AK Parti'ye ihtar verilmesini ve kararın 6 ay içinde uygulanmasını istedi. Nisan 2002'de Resmî Gazete'de yayınlanan karar sonrası Erdoğan Ekim ayında parti üyeliğinden istifa etti.¹⁰³⁷ Sabih Kanadoğlu, parti üyeliğinden istifa eden Erdoğan'ın genel başkanlıktan ayrılmayarak mahkemenin kararını uygulamadığı gerekçesiyle AK Parti'nin kapatılmasını talep etti. Talep üzerine toplanan AYM ise kurucu üyeliği ortadan kalkan Erdoğan'ın genel başkanlık yetkilerini kullanamayacağı gerekçesiyle kapatma talebini reddetti. AYM'nin Ocak 2003'te verdiği bu karar, Erdoğan'a meclis yolunu açacak yasal değişiklikler hayata geçirildikten sonra verilmişti. Karar üzerine acilen toplanan MKYK üyeleri Erdoğan'ın genel başkanlığını düşürdü ve Dengir Mir Mehmet Fırat 11 saatliğine genel başkan seçildi. Ertesi gün partinin Kurucular Kurulu tekrar toplandı ve Erdoğan'ı tekrar genel başkan olarak seçti.¹⁰³⁸

¹⁰³⁷TBMM, **Meclis Haber Dergisi**, Ay: Aralık-Ocak, Yıl:2002-2003, Sayı:94, s.18

¹⁰³⁸Birand ve Yıldız, s.362.

Siirt ara seçimlerinin 9 Mart 2003 günü yapılmasına ve partilerin 3 Kasım'daki adaylarla seçime girmesine karar verildi. Bununla birlikte adaylardan çekilen olursa partilere yeni aday belirleme hakkı da tanındı. 3 Kasım'da AK Parti'nin birinci sıra adayı olan Mervan Gül'ün adaylıktan çekilmesi üzerine Erdoğan seçimlere partisinin birinci sıra adayı olarak girdi. Bu dönemde Kanadoğlu yeni bir adım daha atarak Siirt seçimlerinin 3 Kasım'ın devamı olduğu gerekçesiyle Erdoğan'ın aday olamayacağını öne sürdü ancak YSK Erdoğan'ın adaylığını onadı.¹⁰³⁹ 9 Mart günü yapılan seçimlerde AK Parti oyların %84.75'ini alarak 3 milletvekilliğini de kazandı ve böylelikle Erdoğan'ın başbakanlık yolu tam anlamıyla açılmış oldu. Seçim sonrasında Başbakan Abdullah Gül Köşk'e istifasını sundu ve yeni hükûmeti kurma görevi Erdoğan'a verildi.

AK Parti iktidarının ilk yıllarında *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuran Kursları ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönetmeliği*'nde dikkat çekici bir değişikliğe gidildi. Yönetmeliğin eski şeklinde Kur'an kurslarının yılda iki ayı ve haftada üç günü aşamayacağı ifadesi yer almakta ve bu kursların okulların tatil olduğu zamanlarda faaliyet gösterebileceği düzenlenmekteydi. Yönetmelikte yapılan değişikliklerle kursların faaliyet zamanı "okulların yaz tatiline girmesinden bir hafta sonra" şeklinde değiştirildi. Bununla birlikte eski düzenlemede yer alan Kur'an kurslarının iki ayı ve haftada üç günü aşamayacağı ifadesi kaldırıldı ve çalışanlar için akşam kurslarının açılması sağlandı. Ayrıca eski yönetmelikteki "günde 3 saat eğitim yapılır" ifadesi "günde en az 3 saat eğitim yapılır" şeklinde değiştirilirken, kurs açılması için gerekli olan 15 başvuru şartı 10'a indirildi ve okul binalarının yaz aylarında Kur'an kursları için tahsis edilmesi sağlandı.¹⁰⁴⁰ Yönetmelikte yapılan değişiklikler muhalefet tarafından, eğitim sisteminin dinselleştirilmeye çalışılması olarak nitelendirilirken iktidar tarafından ise din eğitiminin devletin gözü önünde yapılmasını sağladığı gerekçesiyle savunulmaktaydı.¹⁰⁴¹ Yönetmeliğe yönelik tepkilerin giderek artması ve hem askerin hem de Cumhurbaşkanı Sezer'in dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ali Bardakoğlu ile konu hakkında görüşmesi üzerine yönetmelik geri çekildi.

¹⁰³⁹Tayyar, ss.208-209.

¹⁰⁴⁰Kesintisiz Kuran Kursu, **Milliyet**, 06.12.2003.

¹⁰⁴¹Kuran Kursu Yönetmeliğinin Yankıları, **Sabah**, 06.12.2003.

Yönetmeliğin geri çekilmesinde, tepkileri dikkate alan Başbakan Erdoğan'ın düzeltilmesi yönündeki talebi de etkili oldu.¹⁰⁴²

2004 yılında çıkarılan 5237 sayılı TCK'nin kanuna aykırı eğitim kurumlarına ilişkin cezaları düzenleyen 263. Maddesinde "Kanuna aykırı olarak eğitim kurumu açanlara, bunları çalıştıranlara ve bu kurumlarda kanuna aykırı olarak açıldığını bildiği halde öğretmenlik yapanlara, altı aydan üç yıla kadar hapis cezası verilir." ifadesi yer almaktaydı. İktidar tarafından 2005 yılında bu maddede yapılmak istenen değişiklikte ise kanuna aykırı olarak eğitim kurumu açan veya işleten kişilere 3 aydan 1 yıla kadar hapis veya para cezası verilmesi öngörülmekteydi. Cumhurbaşkanı Sezer, kanunda yapılan bu değişikliğin kaçak Kur'an kurslarına verilecek cezalarda indirim anlamına geldiğini ve bunun da lâiklik ile örtüşmeyeceğini öne sürerek kanun değişikliğini veto etti ve Meclis'e geri gönderdi.¹⁰⁴³ İktidar ise kanun üzerinde bir değişiklik yapmayarak 29 Haziran günü gerçekleştirilen Meclis oturumunda TCK değişikliğini tekrar Köşk'e gönderdi.¹⁰⁴⁴

Kur'an kurslarını ilgilendiren bir başka yasal değişiklik ise *Millî Eğitim Bakanlığı İlköğretim Müfettişleri Başkanlıkları Yönetmeliği*'nde yapıldı. Yönetmeliğin 42. Maddesinde yapılan değişiklik ile 28 Şubat sonrasında ilköğretim müfettişlerine verilen Kur'an kurslarını denetleme yetkisi kaldırıldı. Kur'an kurslarını denetleme yetkisi DİB'e verildi.¹⁰⁴⁵

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in "kişiye özel" olduğu gerekçesiyle veto ettiği bir başka değişiklik 5275 sayılı *Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun*'un 110. Maddesinde yapıldı. İlgili kanun maddesinin değişmeden önceki halinde 75 yaşını bitirmiş ve 3 yıldan az hapis cezası almış olan kişilerin, sağlık durumlarının cezaevinde kalamayacak kadar kötü olması ve neden oldukları kamu zararının ödenmesi durumunda cezalarını konutlarında çekebilecekleri hükmü yer alıyordu. Ancak AK Parti'nin kanunda öngördüğü değişiklik sağlık durumunun kötü olması koşulunu ortadan kaldırıyor ve cezanın konutta çekilebilmesi için gerekli olan maddî hasarı karşılama şartı yerine zararın karşılanması sorumluluğunun saklı kalması koşulunu getiriyordu. Sezer tarafından veto edilen değişiklik AK Parti

¹⁰⁴²Kur'an Kurslarında Geri Adım, **Yeni Şafak**, 10.12.2003.

¹⁰⁴³Yasadışı Eğitime Veto, **Cumhuriyet**, 04.06.2005.

¹⁰⁴⁴Vetolu TCK Değişikliği Sezer'e Aynen İade, **Yeni Şafak**, 30.06.2005.

¹⁰⁴⁵Kuran Kursuna Denetim Gevşiyor, **Milliyet**, 22.07.2005.

tarafından aynen kabul edildi ve 22 Nisan 2006 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.¹⁰⁴⁶

2003 yılının Mayıs ayında çıkarılan 4857 sayılı *İş Kanunu*'nun hafta tatilini düzenleyen kısmında işçilere yedi günlük hafta zaman dilimi içerisinde kesintisiz en az yirmi dört saat izin verileceği düzenlendi. Bu düzenleme muhalefet tarafından AK Parti'nin Cuma tatiline zemin hazırlamak istediği gerekçesiyle eleştirildi.¹⁰⁴⁷ Başbakan Erdoğan ise konu hakkında kendisine sorulan sorulara verdiği cevapta iktidarın Cuma gününü tatil ilan etme gibi bir düşüncesinin olmadığını dile getirdi.¹⁰⁴⁸

2003 yılının Aralık ayında Meclis'e sunulan ve 2004 yılının Temmuz ayında kabul edilen 5227 sayılı *Kamu Yönetiminin Temel İlkeleri ve Yeniden Yapılandırılması Hakkında Kanun*'un 22 maddesi Cumhurbaşkanı Sezer tarafından veto edilerek Meclis'e geri gönderildi. Sezer, tasarıda yer alan maddelerden 13 tanesini Türkiye'de merkezî yönetimin gücünü azaltarak yerel ağırlıklı devlet modeline geçildiği ve bu durumun Anayasa'ya aykırı olduğunu gerekçesiyle veto ederken; tasarının 4. Maddesindeki "kişilerin hak ve özgürlüklerini kullanmalarının önündeki engelleri kaldırmak ve bu amaçlarla kanunlarla verilen görev ve hizmetleri yerine getirmek" ifadesi ile 5. Maddedeki "kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde ve bu hizmetlerden yararlandırmada ayrımcılık; bu hizmetlerle ilgili olarak insan hak ve hürriyetlerini kısıtlayıcı düzenleme ve uygulama yapılamaz" ifadesini kamuda türban kullanımının önünü açabileceği gerekçesiyle veto etti.¹⁰⁴⁹

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in görev süresi 2007 yılının Nisan ayında sona erecekti. Sezer, AK Parti'nin Meclis'teki çoğunluğunu da dikkate alarak yeni bir koruma mekanizması geliştirmek istedi ve Nisan ayında gerçekleştirilecek bir erken seçim sonucu oluşacak yeni meclisin Cumhurbaşkanını seçmesi önerisini gündeme getirdi.¹⁰⁵⁰ Ancak bu öneri hayata geçmedi.

Cumhurbaşkanlığı seçimi yaklaşırken gündeme gelen bir tartışma merkezin merkezi korumak adına hayata geçirdiği bir başka örneğe işaret etmekteydi. 1 Aralık 2006 tarihli *Dünya Gazetesi*'nde "Köşk Seçiminde Anayasadaki Püf Nokta" başlıklı

¹⁰⁴⁶Resmî Gazete, Sayı:26147

¹⁰⁴⁷Cuma Tatili Tartışması, **Milliyet**, 10.05.2003.

¹⁰⁴⁸Nereden Çıktı Bu Cuma Tatili, **Yeni Şafak**, 11.05.2003

¹⁰⁴⁹Kamu Yönetimi'ne Türban Vetosu, **Sabah**, 04.08.2004

¹⁰⁵⁰Sezer: Nisanda Seçim Yapılmalı, **Cumhuriyet**, 13.12.2006

bir yazı kaleme alan Ali İhsan Karacan, Anayasa'nın 102. Maddesinde Cumhurbaşkanı seçiminin ilk turunda üçte iki oy çokluğu (367) aranması şartından hareketle toplantı yeter sayısının karar yeter sayısından düşük olamayacağı düşüncesini dile getirerek AK Parti'nin tek başına Cumhurbaşkanı seçemeyeceğini savundu.¹⁰⁵¹ Aynı iddia Cumhuriyet Gazetesi'nde yazdığı yazı ile Yargıtay Onursal Başsavcısı Sabih Kanadoğlu tarafından da öne sürüldü.¹⁰⁵² İddianın Kanadoğlu tarafından da dile getirilmesi konunun daha ciddi şekilde tartışılmasını beraberinde getirdi. Cumhurbaşkanı'nın seçilebilmesi noktasında Kanadoğlu'nun 367 iddiasını destekleyen hukukçular arasında Erdoğan Teziç, Mümtaz Soysal, İbrahim Kaboğlu, Necmi Yüzbaşıoğlu, Süheyl Batum gibi isimler yer alırken; Ergun Özbudun, Hikmet Sami Türk, Sami Selçuk, Cem Eroğul gibi isimler ise iddiaya karşı çıkmaktaydı. Ülkenin önemli bilim insanlarının konu hakkında görüş ayrılığına düşmesi iddianın hukukî mi yoksa siyasal mı olduğu sorusunun sorulmasına neden oldu.¹⁰⁵³ Bu soruya cevap arayan ve 367 iddiasına karşı çıkan isimlerden biri olan Cem Eroğul, iddianın siyasal bir kaygıyla ortaya atıldığını savunurken 367 iddiasını destekleyen kişiler tarafından yazılmış olanlar da dâhil olmak üzere hiçbir anayasa hukuku kitabında 367 görüşünün savunulmamış olmasını en önemli gösterge olarak kabul etmekteydi.¹⁰⁵⁴ Ana muhalefet partisi CHP ise önemli hukukçuların bu iddiayı desteklediklerini belirterek Cumhurbaşkanı seçimi için gerçekleştirilecek Meclis oturumunda 367 sayısına ulaşılmaması durumunda AYM'ye başvuracağını açıkladı.

Toplantı yeter sayısı konusunda tartışmalar sürerken AK Parti'nin Cumhurbaşkanı adayı olarak Abdullah Gül ismi açıklandı. Gül, seçilmesi durumunda Türkiye'nin eşi türbanlı ilk Cumhurbaşkanı olacaktı ve bu durum Türkiye'de merkez-çevre ikiliği açısından ciddi bir dönüşüme işaret etmekteydi.

Gül'ün Cumhurbaşkanı adaylığına ilişkin ilk oylama 27 Nisan 2007'de gerçekleştirildi. Gül, 361 milletvekilinin katıldığı oylamada 357 oy aldı. CHP, daha önce açıkladığı üzere Meclis'te yapılan oylamanın Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle AYM'ye başvurdu. AYM ise 1 Mayıs'ta verdiği kararla

¹⁰⁵¹Ali İhsan Karacan, "Köşk Seçiminde Püf Nokta", **Dünya**, 01.12.2006, s.20

¹⁰⁵²Sabih Kanadoğlu, "AKP Tek Başına Seçemez", **Cumhuriyet**, 26.12.2006.

¹⁰⁵³Ahmet Hakan, "184'çüler ile 367'ciler", **Hürriyet**, 12.04.2007, <http://www.hurriyet.com.tr/184-culer-ile-367-ciler-6315523>, (26.07.2018).

¹⁰⁵⁴Cem Eroğul, "2007 Cumhurbaşkanı Seçimi Bunalımından Çıkarılabilecek Dersler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:62, Sayı:3, 2007, ss.170-171.

Cumhurbaşkanlığı seçiminin gerçekleştirildiği toplantıda en az 367 kişinin bulunması gerektiğine karar vererek Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ilk tur oylamasını iptal etti. AYM'nin iptal kararı iki üyenin muhalefeti ile alındı. Karara muhalefet eden üyeler geçmişte RP'nin kapatılması kararına da karşı çıkan Haşim Kılıç ve Sacit Adalı'ydı.¹⁰⁵⁵ AYM'nin kararının ardından açıklama yapan Başbakan Erdoğan, erken seçime gidileceğini ve Cumhurbaşkanlığı seçimini düzenleyen Anayasa değişikliği yapılacağını dile getirdi.¹⁰⁵⁶

Erdoğan'ın bahsettiği Anayasa değişikliği paketi kısa süre içerisinde Meclis'e getirildi. 10 Mayıs 2007 günü gerçekleştirilen meclis oturumunda yapılan oylamada 376 oy ile kabul edilen değişikliklerle Cumhurbaşkanının 5 yıllığına halk tarafından seçileceği, bir kişinin 5+5 yıl olmak üzere iki dönem cumhurbaşkanlığı yapabileceği, genel seçimlerin 4 yılda bir yapılacağı ve TBMM'deki tüm oturumlar için toplantı yeter sayısının 184 olduğu hükümleri getirildi.¹⁰⁵⁷ Meclis'te kabul edilen değişiklik paketi Cumhurbaşkanı Sezer tarafından parlamenter sistemle bağdaşmayacağı ve rejim için sakınca doğuracağı gerekçesiyle veto edildi.¹⁰⁵⁸ Veto edilen değişiklik paketi aynen kabul edilerek tekrar Köşk'e gönderildi. Değişikliği onaylamak zorunda olan Sezer, iptal istemiyle AYM'ye başvurdu. AYM'nin başvuruyu reddetmesi üzerine değişiklik paketinin referanduma sunulması durumu ortaya çıktı. YSK, Anayasa değişikliği referandumunun 21 Ekim'de yapılacağını açıkladı.¹⁰⁵⁹ 21 Ekim 2007 günü gerçekleştirilen referandumda evet oylarının fazla çıkması sonucunda kabul edilen değişiklikler ile birlikte Türkiye'de Cumhurbaşkanının halk tarafından seçileceği yeni bir döneme girildi.

AYM'nin cumhurbaşkanlığı seçiminde 367 şartının aranması yönündeki kararının ardından yapılacağı açıklanan erken seçim 22 Temmuz'da gerçekleştirildi. Seçim sonucunda AK Parti, kazandığı 341 sandalye ile yeniden tek başına iktidar olabilecek çoğunluğu elde etti. 2002 Seçimlerinden farklı olarak MHP de Meclis'e girecek oy oranını elde etmişti. Sezer tarafından veto edilmesi ve ardından AYM'nin iptal isteminin reddine ilişkin kararıyla birlikte uzayan Anayasa değişikliklerinin genel seçimlere yetişmemesi nedeniyle yeni Cumhurbaşkanının 2007 Seçimleri

¹⁰⁵⁵Anayasa Mahkemesi'nden '367 Şart' Kararı, **Milliyet**, 02.05.2007.

¹⁰⁵⁶Erken Seçim Kararı, **Cumhuriyet**, 02.05.2007.

¹⁰⁵⁷Anayasa Paketi Tamam, **Milliyet**, 11.05.2007.

¹⁰⁵⁸Sezer İade Etti, **Cumhuriyet**, 26.05.2007.

¹⁰⁵⁹Referandum 21 Ekim'de, **Hürriyet**, 06.07.2007.

sonrası oluşacak Meclis tarafından seçilmesi durumu ortaya çıktı. AK Parti Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde Abdullah Gül'ün adaylığından geri adım atmadı. MHP'nin toplantıya katılımıyla birlikte 367 krizinin aşıldığı Meclis oturumlarının üçüncü turunda 339 oy alan Abdullah Gül Türkiye Cumhuriyeti'nin 11. Cumhurbaşkanı seçildi.¹⁰⁶⁰ Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi, Türkiye siyasetinde merkez ve çevreye ait genel kabullerin her anlamda çok ciddi bir dönüşüm yaşayacağına işaret etmekteydi.

2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: İmam Hatiplilerin Katsayı Sorunu ve AK Partili Belediyeler

28 Şubat'ın eğitimde yarattığı değişikliklerden biri olan ve meslek lisesi mezunlarına dolayısıyla da imam hatiplilere üniversiteye girişte ciddi dezavantaj getiren katsayı konusu, AK Parti'nin iktidarının ilk günlerinden itibaren değiştirmeye çalıştığı hususlardan biri oldu. Bu doğrultuda ilk adım 58. Hükûmet tarafından açıklanan *Acil Eylem Planı* (AEP) ile atıldı. AEP'nin *Nitelikli Eğitim* başlıklı bölümünde üniversiteye girişte meslek liselerinin dezavantajlı konumunu ortadan kaldırmak amacıyla düşük katsayı uygulamasından vazgeçileceği belirtildi. Bununla birlikte üniversiteye giriş sisteminde OBP'nin öneminin artırılacağı ve böylelikle sınavın öğrencinin geleceğini belirleyen mutlak unsur olmaktan çıkarılacağı dile getirildi. Plânda ayrıca, öğrencilerin 6. Sınıftan itibaren rehber öğretmen ve ailelerinin kararıyla ilgi ve yeteneklerine göre farklı müfredata tabi tutulabileceği, YÖK'ün ve MEB merkez teşkilatının yeniden yapılandırılacağı, ilköğretimde serbest kıyafet uygulamasına geçileceği, eğitim sistemindeki fırsat ve imkân eşitliğindeki eksikliğe ve keyfi uygulamalara son verileceği, öğrenci sayısının fazla olduğu üniversitelerin bölünmesi suretiyle yeni üniversitelerin açılacağı gibi düzenlemelere yer verildi.¹⁰⁶¹

AEP'de de üzerinde önemle durulan katsayı düzenlemesi dönem dönem iktidar yetkilileri tarafından dile getirilse de somut adım 2004 yılında atıldı. Hükûmet tarafından açıklanan kanun tasarısında hem liseler hem de yükseköğretim programları sözel, eşit ağırlık ve sayısal olmak üzere 3 gruba ayrıldı. Lise veya

¹⁰⁶⁰Ve Gül Cumhurbaşkanı, *Vatan*, 29.08.2007.

¹⁰⁶¹TC 58. Hükümet Acil Eylem Planı (AEP), 3 Ocak 2003, ss.92-99.

meslek lisesi mezunu öğrencinin kendi grubuna giren bir yükseköğretim kurumunu tercih etmesi durumunda katsayının 0,80 olarak uygulanmasına karar verildi. Bu düzenlemeyle meslek liseleri ile diğer liseler arasındaki katsayı farkı eşitlenmiş oluyordu.¹⁰⁶² Tasarı yaklaşık 19 saat süren maratonun sonunda AK Partili 251 üyenin oyu ile kabul edilerek kanunlaştı ve Cumhurbaşkanı'nın onayına sunuldu.¹⁰⁶³ Ancak Cumhurbaşkanı Sezer, imam hatipleri özendirdiği ve bu nedenle lâiklik ilkesine ters düştüğü gerekçesiyle tasarıyı TBMM'ye iade etti.¹⁰⁶⁴

2006 yılında yargı bürokrasisinde öne çıkan kurum Danıştay oldu. 2004 yılındaki katsayı değişikliğinin Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmesi sonrası yeni bir adım atan hükûmet, Açıköğretim Lisesi Yönetmeliği'nde değişikliğe giderek, imam hatip liselerinin veya diğer meslek liselerinin ara sınıflarından ayrılanların ya da mezun olanları açıköğretim liselerine başvurusunun önü açıldı. Böylelikle bu liselerden mezun olan ya da ayrılan öğrencilerin katsayı sorunu ile karşılaşmadan üniversiteye girmesi mümkün olabilecekti. Ancak Danıştay, YÖK'ün "değişikliğin hukuka ve lâikliğe aykırı olduğu ve Devrim Yasalarının çiğnendiği" gerekçesiyle yaptığı başvuru sonucunda yürütmenin durdurulmasına karar verdi.¹⁰⁶⁵ İmam hatiplilerin katsayı sorununun çözümü bu kararlar sonrasında birkaç seneliğine rafa kaldırıldı.

Bu dönemde İHO'nun sayısal durumuna baktığımızda 28 Şubat süreci sonrasında alınan 8 yıllık kesintisiz eğitim kararı sonucunda İHO'nun orta kısımlarının kapanmasının etkisi ve katsayı dezavantajı nedeniyle ciddi bir niceliksel artıştan söz etmek mümkün değildir. AK Parti iktidarının ilk döneminde İHO'daki okul ve öğrenci sayısının genel liseler ile karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan sonuç aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

¹⁰⁶²Çalmuk, ss.148-149.

¹⁰⁶³YÖK'te Söz Çankaya'nın, **Sabah**, 14.05.2004.

¹⁰⁶⁴YÖK'e Veto, **Türkiye**, 29.05.2004

¹⁰⁶⁵Açık Lise Yolu Kapandı, **Milliyet**, 09.02.2006

Tablo 14: 2003-2007 Dönemi İHL ve Genel Liseler Karşılaştırması

Okul Türü Yıl	İmam Hatip Lisesi Okul Sayısı	İmam Hatip Lisesi Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
2003	452	84.898	2.737	1.963.998
2007	456	143.637	3.830	1.980.452

Kaynak: Mehmet Bahçekapılı, *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2002)*, İlke Yayınları, İstanbul, 2012, s.133; TÜİK, İstatistik, s.69.

AK Parti iktidarının ilk döneminde millî eğitim müfredatı ve okullarda okutulan kitaplar dönem dönem tartışması konusu oldu. Erdoğan'ın ilk başbakanlığı döneminde Millî Eğitim Bakanı olan Hüseyin Çelik tarafından bakanlığın merkez teşkilatı birimlerine ve valiliklere gönderilen genelgede, geçmişte bazı kelimelerin yazışma ve yayınlarda kullanılmasını yasaklayan genelgelerin dikkate alınmaması istendi ve farklı dillerin Türkçe ile birlikte kullanılmasının sorun değil zenginlik yaratacağı belirtildi.¹⁰⁶⁶ Bu genelgeyi çalışma açısından ilgi çekici kılan ise genelgede farklı dillerin kullanılmasının yaratacağı zenginlik örneklendirilirken tercih edilen kelimelerdi. Genelgeyi haberleştiren *Cumhuriyet Gazetesi*, Bakan Hüseyin Çelik tarafından kullanılan mesele, akıl, istiklâl, hürriyet, millet gibi örnek kelimelerin tamamının Arapça olmasına dikkat çekmişti.¹⁰⁶⁷

MEB'in 2005 yılında din dersi müfredatında yaptığı değişiklikte dikkat çekici yenilikler yer almaktaydı. Yeni müfredat ile öğrencilerin cami ziyareti gerçekleştirerek uygulamalı abdest eğitimi alması, Kutlu Doğum Haftası etkinliklerine katılımın teşvik edilmesi, öğrencilerin İslâm'ın evlilik kurumuna verdiği önemi anlatan ayetlerden sunum hazırlaması, reenkarnasyon ve satanizmin olumsuz etkilerine dikkat çekilmesi, derslerde Kur'an dinletilmesi gibi değişiklikler getirildi.¹⁰⁶⁸

2006-2007 eğitim-öğretim yılında 11. sınıflara okutulacak *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi* kitabı içerisinde yer alan bir ifade ciddi tartışmalara neden olmuştu. Kitabın "İslâm'da İbadetin Faydaları" başlıklı kısmında abdestin faydaları anlatılırken kan dolaşımını hızlandıracağı, alyuvar sayısını arttıracacağı, tansiyonu normalleştireceği gibi ifadeler yer almaktaydı. Kitaptaki ifadeler hem bilim

¹⁰⁶⁶Millî Eğitim Bakanlığı, "Yaşayan Türkçemiz-Genelge 2003/24", **MEB Mevzuat**, 16.04.2003, <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1387.pdf>, (27.07.2018).

¹⁰⁶⁷Kitaplarda Arapça Türkçe Farketmez, **Cumhuriyet**, 19.04.2003

¹⁰⁶⁸Bu Müfredat Çok Tartışılır, **Milliyet**, 30.05.2005.

insanlarından hem de AK Parti bünyesindeki din adamlarından tepki gördü. Dönemin AK Parti milletvekilleri ve eski Diyanet İşleri Başkanları Tayyar Altıkulaç ve Said Yazıcıoğlu bu ifadeleri bilimsellikten uzak olmakla eleştirdiler¹⁰⁶⁹ Millî Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik kitapta hata yapıldığını kabul ederek gerekeni yapacağını dile getirdi ve hazırlanan genelge ile ilgili bölümlerin okutulmaması istendi.¹⁰⁷⁰ 8. sınıflara okutulacak *Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi* kitabında ise "tarikatlar" konusunda dikkat çeken ifadeler kullanılmıştı. Kitabın 2006 yılına kadar okutulan 2002 basımında tarikatlar, toplumda kutuplaşma ve ayrımcılıklara yol açan, insanlar arasındaki sevgi saygı ve hoşgörü ortamına zarar veren, bireyin özgürlüğünü kısıtlayan yapılar olarak tanımlanırken; 2006 basımında ise nefsi arıtıp güzelleştiren tasavvuf yaklaşımının kurumsallaşmış hali olarak tanımlanmış ve kamusal düzenin sağlanması, toplumun bir arada tutulması gibi konularda tarihsel süreçte çok önemli görevler üstlendiği ifade edilmiştir.¹⁰⁷¹ İHO'da dağıtılan *Temel Dini Bilgiler* kitabında yer alan ifadeler de benzer özellikler gösteriyordu. Kitabın içerisinde insan hayatını anlamlı kılan bilim, sanat, felsefe, edebiyat gibi etkinliklerin din gerçeğini dikkate alması durumunda anlam kazanacağı, dinin desteğini almadan teknolojik ve bilimsel ilerlemenin pek mümkün olmadığı şeklinde ifadeler yer almaktaydı.¹⁰⁷²

Bu dönemde DİB bütçesinde yaşanan değişimlerin siyasal yapıdaki değişimi yorumlamak noktasında anlamlı bir sonuç vermediğini belirtmek gerekir. Dönemin DİB bütçesinde yaşanan değişimlere bakıldığında genel bütçe içerisinde DİB'e ayrılan payın her yıl küçük oranlarda da olsa arttığı ancak benzer artışın DİB ile yakın paya sahip diğer kurumlarda da yaşandığı görülmüştür.¹⁰⁷³ Bununla birlikte bütçe kurumu üzerinden siyasal yapıdaki değişimi yorumlayabileceğimiz veriler başka bütçe kalemlerinde mevcuttur. 2004 yılı bütçesi içerisinde 2003 yılına oranla %63'lük bir artış gösteren Başbakanlık bütçesinde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu'na 380 trilyon¹⁰⁷⁴; dinlenme, kültür ve din hizmetleri için ise

¹⁰⁶⁹Hurafeye Din Adamı Tepkisi, *Milliyet*, 23.09.2006.

¹⁰⁷⁰Bakanlık Genelge Hazırladı, *Milliyet*, 28.10.2006.

¹⁰⁷¹Ders Kitabında Tarikat Övgüsü, *Cumhuriyet*, 25.09.2006

¹⁰⁷²Bilime De Dini Çerçeve, *Cumhuriyet*, 24.09.2006.

¹⁰⁷³BÜMKO, *Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri*, <http://www.bumko.gov.tr/TR,157/butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri.html>.

¹⁰⁷⁴Dönem itibarıyla Türk Lirası'ndan 6 sıfır atılması uygulaması hayata geçirilmemiş olduğu için bahsedilen rakam Eski Türk Lirası'nı ifade etmektedir.

yaklaşık 42 trilyon ayrıldı. Aynı bütçede MGK bütçesinin bir önceki yıla oranla %60 oranında azalması dikkat çekici başka bir ayrıntıydı.¹⁰⁷⁵

Her ne kadar DİB bütçesi üzerinden anlamlı veriler elde edip bir yorum yapmak mümkün olmasa da, DİB'in bu dönemde gerçekleştirdiği bazı uygulamalar Türkiye'de sosyal ve politik değerler sisteminde yaşanacak dönüşümün ilk işaretleri arasında kabul edilebilir.

DİB'in ilk dikkat çekici uygulaması 2004 yılının Aralık ayında yaşandı. DİB tarafından 31 Aralık 2004 Cuma günü camilerde "Millî ve Manevî Değerlerimize Sahip Çıkalım" başlıklı hutbe okunmasına karar verildi. Hutbede yılbaşı kutlamalarının inancı, ahlâkî ve millî değerleri zayıflatığından söz edilerek, kutlamalarda içki içildiği, kumar oynandığı gerekçesiyle bu tip eylemlerin millî ve dinî değerlerle bağdaşmadığı dile getirildi.¹⁰⁷⁶ Hutbe ile ilgili DİB tarafından yapılan açıklamada ise yılbaşına değil, yılbaşı kutlamaları dolayısıyla yaşanacak israfa ve dinimizle uyumayacak davranışlara karşı çıkıldığı açıklandı.¹⁰⁷⁷

DİB tarafından hayata geçirilen dikkat çekici bir diğer uygulama ise "aile danışmanlık hizmeti" uygulamasıydı. 6 pilot il ile başlayan ve ardından 20 ile genişletilen uygulamada aile içi şiddet, töre cinayetleri gibi toplumsal sorunların din aracılığıyla çözülmesi amaçlandı. Uygulama hakkında açıklama yapan dönemin Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Prof. Dr. İzzet Er, muhafazakâr bir toplumda kitlelere ulaşabilmenin en etkili yolunun din olduğu gerekçesiyle bu uygulamayı başlattıklarını dile getirdi. Ancak uygulamanın başlamasından kısa bir süre sonra uygulamaya başvuranlara sunulan çözüm önerileri tartışma yarattı. Bunlar arasında okunmuş su içirmek, umreye götürmek gibi önerileri hurafe olarak nitelendiren İzzet Er, konu hakkında soruşturma başlattı.¹⁰⁷⁸

DİB, teknolojinin verdiği imkânlardan da yararlanarak dinî söylemi kamusal alanda görünür kılan bir uygulama başlattı. Uygulama ile şehir merkezlerindeki camilere ve DİB'e ait binalara dijital panolar yerleştirildi. 24 saat aktif çalışan bu panolarda namaz saatlerine, ayet ve hadislerle yer verildi.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁵Başbakan'a Hayır İşleri Bütçesi, **Milliyet**, 02.11.2003.

¹⁰⁷⁶Diyanet'te Yılbaşı Çelişkisi, **Sabah**, 14.12.2004.

¹⁰⁷⁷Diyanet Yılbaşı Hutbesini Değiştirdi, **Hürriyet**, 13.12.2004.

¹⁰⁷⁸Diyanet'ten Hurafeli Çözüm, **Milliyet**, 18.08.2006

¹⁰⁷⁹Diyanet İşleri 'Dijital'e Geçiyor, **Milliyet**, 05.08.2007.

AK Parti 2002 Genel Seçimlerinin ardından 2004 yılında yapılan Yerel Seçimlerden de zaferle ayrıldı. Bu dönemde sosyal ve siyasal yapıda yaşanmaya başlayan dönüşümün en önemli taşıyıcısı AK Partili belediyeler oldu. AK Partili belediyeler tarafından hayata geçirilen ve bir kısmı parti hakkında ilerleyen yıllarda açılacak kapatma davasının iddianamesine konu olan bazı dikkat çekici uygulamaları şu şekilde sıralamak mümkündür.¹⁰⁸⁰

- 2005 yılında İstanbul'da düzenlenen Mimarlar Kongresi'nin yabancı katılımcıları için İngilizce olarak hazırlanan kent rehberinde Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte İstanbul'un tarihî statüsünün ve prestijinin zayıfladığı, tek parti döneminde dönemin ideolojik tutumunun şehre yansıtıldığı gibi ifadeler yer aldı. Rehberde ayrıca Osmanlı padişahları hakkında ayrıntılı bilgilere yer verilirken Atatürk'ten bahsedilmemesi dikkat çekmişti.

- Samsun ili Gazi Beldesi Belediyesi tarafından dinî kuralların yer aldığı *Muhtasar İlmihal* adlı kitap ilköğretim öğrencilerine ücretsiz dağıtıldı.

- Dinar Belediye Başkanı Mustafa Tarlacı Ramazan ayında camilerde teravih namazı kıldırıldı.

- Eyüp Belediyesi yeni alınacak zabıta memurlarında imam hatip mezunu olma şartı aradı.

- Tuzla Belediyesi yeni evlenen kişilere *Delilleriyle Aile İlmihali* adlı kitap dağıttı.

- Konya Meram Belediyesi ruhsatsız içki satışı yapan bakkalları kapatırken, yeni tekel bayii ruhsatı başvurularını da geri çevirdi.

- Denizli'de içkili yerlere ruhsat verilmeyerek bu mekânlara şehir merkezinin dışındaki alanlarda ruhsat verildi.

- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Meclisi Kadıköy'deki Göztepe Parkı'na cami yapılmasına karar verdi. Kadıköy Belediyesi'nin kararın iptali için mahkemeye başvurdu. İstanbul 5. İdare Mahkemesi 2007 yılında kararı iptal etti.

- Ümraniye Belediyesi tarafından hazırlanan *Tarihe Sığmayan Destan: Çanakkale Geçilmez* isimli çizgi filmde Çanakkale Savaşı'nın ruhanî güçlerin desteğiyle kazanıldığı anlatıldı. Çizgi film 2000'e yakın okulda gösterildi

¹⁰⁸⁰2004-2007 Dönemi Milliyet, Sabah ve Hürriyet gazetelerinden ve haber sitelerinden elde edilen arşiv bilgileridir.

- Bursa Osmangazi Belediyesi içkili mekânların şehir merkezinin dışında toplanacağı "kırmızı sokak" uygulamasını başlatmaya karar verdi.

- İçkili mekânların şehir merkezinin dışındaki belirli alanlarda toplanacağı "kırmızı sokak" uygulaması Üsküdar Belediye Meclisi tarafından da kabul edildi. Belediyelerin içkili mekânları şehir dışına taşıma uygulaması Danıştay tarafından verilen bir kararla durduruldu.

- Tekirdağ Belediye Başkanı Ahmet Aygün, şehrin kurtuluş günü için verilen resepsiyonda içki servisi yapılmasını engellerken, Atatürkçü Düşünce Derneği'nin (ADD) belediyeye ait salondaki organizasyonuna içkili olduğu gerekçesiyle izin vermedi.

- Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından "Hanımlar Lokali" adıyla oluşturulan sosyal tesislere 7 yaşından büyük erkek çocukların girişi yasaklandı.

- Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından işletilen yüzme havuzlarında kadın ve erkeklere ayrı saatlerde hizmet verildi.

- Ankara Altındağ Belediyesi tarafından dağıtılan *Nikah ve Evlilik Rehberi* adlı kitapçıkta erkeklerin kendisinden daha düşük statüde ve kendilerinden başka erkek yüzü görmemiş kadınlarla evlenmeyi tercih etmeleri, yeni doğan çocukların kulaklarına ezan okunması gerektiği gibi öneriler yer aldı.

- Ankara Büyükşehir Belediye Meclisi, Yeşildere beldesindeki Seyit Cemali Türbesi için alınan onarım kararının gerekçesi olarak, türbeye ziyarete gelen hastaların iyileşmesini gösterdi.

- Beyoğlu Belediyesi tarafından ilköğretim öğrencilerine dağıtılmak amacıyla hazırlatılan *Çocuklara Trafik Bilgileri ve Eğitimi* adlı kitapçıkta trafik kurallarına uyararak kazaların önlenebileceği görüşüne karşı çıkıldı ve trafik kazaları Allah'ın takdiri olarak nitelendirildi. Kitapçıkta kazaların kader olmadığı yönündeki düşüncelerin İslâm'ın tevhid inancıyla uyuşmayacağı, İslâm dininde haram olan alkol ve uyuşturucuyla ilgili gerekli çalışmalar yapılırsa kazaların azalabileceği gibi ifadeler yer alıyordu. Bu kitapçıktan kısa bir süre sonra AK Parti yönetimi tarafından yayımlanan genelge ile partili belediyelerin dinî içerikli toplantı ve panel düzenlemesi, kitap, broşür ve dergi hazırlaması yasaklandı. Başbakan Erdoğan ise tüzel kişiliklerin dininin olamayacağını ve AK Parti'nin de din eksenli bir parti olmadığını açıklayarak üstü kapalı bir şekilde partili belediyeleri uyardı.

- Üsküdar Belediye'si sahil, park ve korularda içki içtikleri için para cezası kesilen kişilerin isimlerini Belediye'nin internet sitesinde açıkladı.
- Bolu Belediyesi, belediyeye ait eski bir otobüsü perde ile bölümlere ayırarak kadın ve erkeklerin namaz kılacağı mobil bir mescide dönüştürdü. Danıştay, uygulama nedeniyle Belediye Başkanı Alaadin Yılmaz hakkında soruşturma açılmasına karar verdi.
- İstanbul Eyüp Belediyesi Pierre Loti Tepesi'nin isminin Eyüp Sultan Tepesi olarak değiştirilmesi için İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi'ne başvurdu. Bu başvuru AK Parti yönetimi tarafından olumsuz karşılandı. AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Nihat Ergün tepenin isminin değişmeyeceğini ve ilgili kişilere gerekli uyarıların yapıldığını açıkladı.
- Pierre Loti Tepesi tartışmalarıyla gündeme gelen Eyüp Belediye Başkanı Ahmet Genç'in ilçedeki birçok cadde ve sokağın adını değiştirdiği ortaya çıktı. İlçede Fahri Korutürk'ün, Turan Güneş'in, Kemal Türker'in isimleri cadde ve sokaklardan kaldırılırdı. Cadde ve sokaklara verilen yeni isimler arasında İskenderpaşa Cemaati lideri Esat Coşan'ın ismi de yer almaktaydı.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin belediyeye ait reklam panolarında mayo ve bikini reklamlarına izin vermediği iddiaları gündeme geldi.

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Türbanlı Protokol Krizleri

AK Parti beklenen aksine iktidarının ilk döneminde türban konusunda sert bir tutum takınmaktan kaçındı. Daha önce de belirtildiği gibi bu konu parti tarafından temel hak ve özgürlükler çerçevesi içinde değerlendiriliyor hatta doğrudan Başbakan Erdoğan'ın söylemiyle partinin öncelikli meseleleri arasında yer almıyordu. AK Parti'nin türban konusundaki bu yaklaşımının arkasında hem geçmişten alınan dersler, hem İslâmcı taban dışında kalan kesimlerin de desteğini alma, hem de partinin İslâmcı kimlikle anılmasını engellemek amacı yer alıyordu.¹⁰⁸¹ Ancak bu noktada türban konusunda bahsedilen temkinli yaklaşımın geçmiş yıllarda üniversitelerde yaşanan türban sıkıntısı ile ilgili olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim

¹⁰⁸¹Bölügiray, s.68

türban, iktidar temsilcilerinin eşleri tarafından kullanıldığı için AK Parti iktidarının ilk döneminde geleneksel merkez ile çevre arasındaki mücadelenin en önemli sembollerinden biri olmuştur.

Türban konusundaki ilk kriz Meclis Başkanı'nın seçim sürecinde ve sonrasında yaşandı. AK Parti'nin Meclis Başkanlığı için adayı Bülent Arınç'tı. Arınç, bu süreçte yaptığı açıklamalarda "bazı kesimlerin inadında eşi türbanlı olduğu için aday olduğunu" dile getiriyordu. Mecliste yapılan oylamada 369 oy ile başkanlığa seçilen Arınç, sonuçların açıklanmasının ardından gazetecileri kabul etti ve Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'i Prag seyahatine eşiyile birlikte uğurlayacağını açıkladı.¹⁰⁸² Cumhurbaşkanı Sezer Prag'da gerçekleştirilecek Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) toplantısına eşiyile birlikte katılıyordu. Protokol kuralları gereği Sezer'i uğurlama töreni de eşli gerçekleştirilecekti. Sezer'in yokluğunda ona vekâlet edecek Arınç da uğurlama törenine türbanlı eşi Münevver Arınç ile birlikte katıldı.¹⁰⁸³ Arınç'ın uğurlama törenine eşi ile birlikte katılması üzerine önlem almak isteyen Sezer, pratikte bir koruma mekanizması geliştirerek bir sonraki Almanya seyahatine eşini götürmemeye karar verdi.¹⁰⁸⁴ Sezer ayrıca, türbanlı eş nedeniyle yaşanan protokol krizi ve yeni açıklanan hükûmet sonrası, öğretmenler günü nedeniyle yaptığı konuşmada "kamusal alanı düzenleyen hukuk kurallarının görmezden gelinerek uygulamada dinî kuralları geçerli kılacak girişimlerin hukuk devleti ile bağdaşmayacağını" dile getirerek korumacı bir söylem geliştirdi.¹⁰⁸⁵

Protokolde türban krizinin artçıları 23 Nisan ve 30 Ağustos resepsiyonlarında kendisini gösterdi. AK Parti iktidarının ilk 23 Nisan kutlamalarında Cumhurbaşkanı Sezer, TSK'nin yüksek komuta kademesi ve CHP, Meclis Başkanı Bülent Arınç'ın verdiği resepsiyona iktidarın tutumunu protesto etmek amacıyla katılmadılar. Ayrıca, hem meclis resepsiyonuna katılan milletvekillerinin türbanlı eşleri, hem de ülke genelinde yapılan kutlamalarda protokoldeki türbanlı eşler medyanın gündeminde yer aldı.¹⁰⁸⁶ 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarına ev sahipliği yapacak TSK ise davete türbanlı eşlerin katılımını önlemek amacıyla milletvekillerini eşleri ile davet etmedi. 30 Ağustos resepsiyonu için hazırlanan davetiyelerin bazılarında "bay ve

¹⁰⁸² Arınç 'inadına' Meclis Başkanı, **Cumhuriyet**, 20.11.2002.

¹⁰⁸³ Zirvede İlk Heyecan, **Yeni Şafak**, 21.11.2002.

¹⁰⁸⁴ Münevver Hanım Tedbiri, **Milliyet**, 24.11.2002.

¹⁰⁸⁵ Kamusal Alanda Türban Takılmaz, **Sabah**, 25.11.2002.

¹⁰⁸⁶ AKP Yalnız Kaldı, **Cumhuriyet**, 24.04.2003; Türbanlı Eş Protokolde, **Milliyet**, 24.04.2003

bayan" ifadesi yer alırken bazılarında sadece isim yer aldı. Davetiyelerde ayrıca katılım için gerekli olan kılık-kıyafet şartları da belirtildi.¹⁰⁸⁷

2004 yılında Türkiye'de gerçekleştirilen NATO zirvesi için Cumhurbaşkanı Sezer tarafından verilen yemekte türbanlı eş krizi tekrar ortaya çıktı. Sezer, yemeğe tüm liderleri eşleri ile birlikte davet ederken Başbakan Erdoğan'a tek kişilik davetiye gönderdi. Erdoğan, tek kişilik daveti protesto etmek amacıyla yemeğe katılmamak yönünde aldığı karardan, uluslararası alanda itibar kaybı oluşturabileceği yönündeki tavsiyeler nedeniyle son anda vazgeçti. Cumhurbaşkanlığı kanadından tek kişilik davet için yapılan açıklamada yine kamusal alan vurgusuna yer verildi.¹⁰⁸⁸ Erdoğan ise kamusal alan kavramına özgürlükler alanı olarak yaklaşarak, kamusal alanın devletin değil özgürlüklerin alanı olduğuna değindi.¹⁰⁸⁹ Kamusal alana yüklenen anlam ve bu alanda türbanın konumlandırılması yönündeki tartışmalar aynı yıl yapılacak YAŞ toplantısında da devam etti. Erdoğan, Genelkurmay Başkanlığı'nın ev sahipliğinde ilk gün düzenlenecek eşli akşam yemeğine katılmama kararı alırken, 2003 yılında olduğu gibi 2004 yılında da YAŞ'ın ikinci günü kendisinin vermesi gereken yemeği iptal etti.¹⁰⁹⁰

Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in oğlu Levent Sezer'in düğün davetiyeleri türbanlı eş konusunda yeni bir kriz yarattı. 11 Eylül 2004 tarihinde Çankaya Köşkü'nde gerçekleştirilecek düğün törenine Başbakan Erdoğan "türban hassasiyeti" nedeniyle eşsiz olarak davet edildi. Erdoğan'a gönderilen davetiyede sadece kendi isminin yer almaktaydı. Başbakan Erdoğan, aynı tarihlerde şehir dışında önceden plânlanmış programı olduğu gerekçesiyle düğüne katılmadı.¹⁰⁹¹

Türban konusunda merkez-çevre mücadelesini simgeleyecek örnek bir olay 2004 yılında yaşandı. AK Parti'li milletvekillerinin ve yakınlarının TBMM yerleşkesi içerisindeki Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayı'na bağlı tesislere sakallı ve türbanlı şekilde girmesi zaman zaman tartışmaya varan sorunlara neden oldu. Bu konuda bir önlem almak isteyen TSK, tesisin giriş kısmına astığı yazıda Meclis dışındaki orduevlerinde geçerli olan kılık-kıyafet kurallarının bu tesis için de geçerli olduğunu

¹⁰⁸⁷Türban Ayarlı Davet, **Milliyet**, 29.08.2003.

¹⁰⁸⁸Türban Krizi, **Vatan**, 28.06.2004.

¹⁰⁸⁹Erdoğan, Kamusal Alan Özgürlük Alanıdır, **Sabah**, 14.07.2004.

¹⁰⁹⁰Şûra Yemeğine Türban İptali, **Milliyet**, 30.07.2004.

¹⁰⁹¹Erdoğan'a Eşsiz, Baykal'a Eşli Davetiye, **Sabah**, 07.09.2004.

ve günlük sakal tıraşı olmayanların, türbanlıların ve hastalık haricinde bone takanların tesise giremeyeceğini belirtti.¹⁰⁹²

2002-2007 döneminde türbanlı eş konusunda en önemli gündem Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde oluştu. Devletin zirvesinde eşli türbanlı bir kişinin oturması Türkiye siyaseti açısından ciddi bir dönüşüme işaret etmekteydi. Bu dönüşümün engellenmesi adına hem daha önce yasal düzenlemeler başlığı altında ele alınan hem de ileride bürokrasi başlığı altında ele alınacak bir dizi koruma mekanizması hayata geçirilmek istendi. Ancak süreçten galip çıkan çevre oldu. Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi hem eşinin türbanlı olması hem de önemli bürokratik kademelere atama yetkisi düşünüldüğünde Türkiye'nin 2007 yılı ile birlikte merkezin değerler sisteminde yaşamaya başlayacağı dönüşümün en önemli kilometre taşıydı.

Bu dönemde AK Parti daha önce de belirtildiği gibi türban konusunda sağduyulu bir politika izlemeyi tercih etmişti. AK Partili milletvekillerinin üniversitedeki türban yasağını hedef alarak, eğitim hakkının engellenmesine hapis cezası istedikleri kanun teklifinin dönemin Adalet Bakanı Cemil Çiçek tarafından reddedilmesi, AK Parti Kadın Kolları Başkanı'nın türban takmayan biri olması, ANAP'tan gelen türban konusunda Anayasa değişikliği önerisinin reddedilmesi, üniversite öğrencisi Leyla Şahin'in üniversitedeki türban yasağı için başvurduğu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) türban yasağını haklı bulduğu davanın temyiz duruşmasında hükûmet tarafından "demokratik gereklilik" denilerek türban yasağının savunulması, memurlara sicil affı getiren kanun tasarısına AK Partili milletvekilleri tarafından türban affının da eklenmesi yönünde getirilen talebin Başbakan Yardımcısı Mehmet Ali Şahin tarafından geri çevrilmesi gibi örnekler Başbakan Erdoğan'ın ifadesiyle siyasal gerilimi önlemek adına AK Parti'nin tutumunu göstermekteydi.¹⁰⁹³ Ancak Meclis Başkanlığı seçim sürecindeki sözleri tartışma yaratan Bülent Arınç, bu dönemin en fazla sivrilen isimlerinden biriydi. 2005 yılında *TBMM'nin 85. Yılı Sergisi*'nin açılışını yapan Arınç, sergideki Merve Kavakçı'nın yemin töreninde DSP'lilerin protestolarının yer aldığı bir fotoğraf için

¹⁰⁹²Meclis 'orduevi', **Milliyet**, 17.10.2004

¹⁰⁹³Başörtüsü Acısına Gerilim Olmasın Diye Katlanıyorum, **Milliyet**, 08.05.2005.

"Ben de Genel Kurul toplantısında'yım. O gün dışarı dışarı diyenler şimdi dışarıda kaldı" yorumunu yapmıştı.¹⁰⁹⁴

Leyla Şahin'in türban yasağı konusundaki temyiz başvurusu AİHM Büyük Dairesi tarafından reddedildi ve Türkiye'nin insan hakları ihlâli yapmadığına karar verildi.¹⁰⁹⁵ Karar sonrasında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer Türkiye için türban konusunun kapanmış olduğunu dile getirirken, iktidar kanadı ise AİHM'deki temyiz davasında yaptığı savunmanın aksi bir tutum sergileyerek bu kararla türban konusunun son bulduğu yönündeki görüşleri art niyetli olarak nitelendirdi.¹⁰⁹⁶ Hükûmet AİHM kararında rövanşı ise 2007 yılında aldı. Görev süresi Kasım 2007'de dolacak olan ve türban yasağının sürmesi yönünde oy veren AİHM'in Türkiye temsilcisi Rıza Türmen'in yeniden adaylığı AK Parti tarafından veto edildi. İsmi veto edilmesi hakkında *Milliyet Gazetesi*'nde bir yazı kaleme alan Rıza Türmen, iktidarın beğenmediği yargıçları cezalandırma yoluna gitmesinin hukuk devleti ilkesi ile örtüşmeyeceğini ifade etmişti.¹⁰⁹⁷ Rıza Türmen'in yerine Türkiye temsilcisi olarak Prof. Dr. Işıl Karakaş seçildi.¹⁰⁹⁸

Ulusal bayram törenlerinde kız öğrencilerin giydiği kıyafetler geçmişte olduğu gibi AK Parti iktidarında da gündeme geldi. *Cumhuriyet Gazetesi*, 1930'lardan 2000'li yıllara kadar kız öğrencilerin tören kıyafetlerinin yer aldığı görsel bir haberle AK Parti iktidarının tören kıyafetleri üzerinden siyasal çıkar kazanmak peşinde olduğunu iddia ediyordu. Haberde, 2003 yılı 19 Mayıs törenlerinde öğrencilerin giyecekleri tören kıyafetlerini belirleme yetkisinin illerde oluşturulacak komitelere bırakıldığı bilgisi yer almakta ve AK Parti'nin öğrencilerin hareket serbestliğini azaltan ve adeta tesettürü andıran kolları ve bacakları tamamen kapatan kıyafetleri tercih ettiği öne sürülmekteydi.¹⁰⁹⁹ Benzer bir haber 2007 yılındaki 19 Mayıs kutlamalarını konu alan *Milliyet Gazetesi*'nde de yer aldı. *Milliyet Gazetesi*'nin haberinde Manisa'nın Akhisar ilçesindeki 19 Mayıs kutlamalarında 1964 yılında öğrencilerin kısa kollu ve şortlu fotoğrafları ile 2007 yılındaki uzun kollu

¹⁰⁹⁴Bülent Arınç'tan Türban Göndermesi, *Sabah*, 05.05.2005.

¹⁰⁹⁵AİHM, Leyla Şahin'in Türbanla İlgili İtirazını Reddetti, *Hürriyet*, 10.11.2005.

¹⁰⁹⁶Fikret Bila, "Sezer: Türban Konusu Kapanmıştır", *Milliyet*, 12.11.2005.

¹⁰⁹⁷Rıza Türmen, "İktidarın Meşruiyetini Bağımsız Yargı Korur", *Milliyet*, 28.03.2007.

¹⁰⁹⁸Zeynel Lüle, "AİHM'de Düünden Bugüne Yargıç Seçimi", *T24 Bağımsız İnternet Gazetesi*, 31.01.2018, <http://t24.com.tr/yazarlar/zeynel-lule/aihmde-duunden-bugune-yargic-secimi>, 19058, (30.07.2018).

¹⁰⁹⁹Etek Botundan Siyasi Çıkar, *Cumhuriyet*, 18.05.2003.

eşofman takımı giyilmiş fotoğraflarına yer verildi. ADD ve CHP yetkileri konu ile ilgili açıklamalarında tören kıyafetlerinde yaşanan değişimi Türkiye'nin AK Parti iktidarı ile birlikte çağdaşlaşma yolunda ne kadar geri kaldığının göstergesi olarak yorumladılar.¹¹⁰⁰ Haberlerde yer alan iddiaların aksine her iki haberin de konu edildiği görseller birlikte değerlendirildiğinde çalışma içerisinde daha önce de belirtilen Türkiye siyasetinin 1980 sonrasında yaşadığı dönüşüm açıkça hissedilmektedir. Görsellerde 1980 yılına kadar düzenlenen törenlerde kız öğrencilerin şort ve kısa etekle törenlere katıldığı, 1980 sonrasında ise kıyafetlerde ciddi bir dönüşüm yaşanarak bileğe kadar uzanan etekler veya pantolonların kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla kız öğrencilerin tören kıyafetleri üzerinden bir yorum geliştirirken bunu doğrudan AK Parti'nin bir politikası olarak yorumlamak yerine 1980 sonrasında Türkiye'de yaşanan değişimin bir sonucu olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

AK Parti iktidarının çiraklık dönemi olarak adlandırılan bu dönemde doğrudan bir kamu politikası olarak hayata geçirilmese de değerler iktidarında yaşamaya başlanan dönüşümün ilk işaretlerini veren sembolik gelişmeler de yaşanıyordu. Bunlardan biri Başbakan Erdoğan'ın ayda bir düzenlediği Ulusa Sesleniş Programı'nı her ayın ilk Cuma günü yapmayı tercih etmesiydi.¹¹⁰¹

TBMM binasında yer alan tablolar bu dönemin önemli mücadele sembollerine işaret etmekteydi. AK Parti Adıyaman Milletvekili Hüsrev Kutlu, TBMM'nin muhalefet kulisinde bulunan Atatürk'ün Mareşal üniformalı tablosunun sivil meclise yakışmadığı gerekçesiyle değiştirilmesini önerdi. Hüsrev, konu ile ilgili açıklamasında ayrıca Meclis'teki odasının kışlaya yakın olmasından da şikayet etmiş, "Akşama kadar askerlerin sofrası duşundan, marşlarına kadar her şeyi dinlemek zorundayım. Askerler bir ağızdan "sağ ol" diye bağırınca odamdaki misafirler irkiliyor. Kendimi kışlada gibi hissediyorum..." ifadelerini kullanmıştı. Kutlu'nun söylemleri hem asker kanadından hem de AK Parti yönetiminden tepkiyle karşılandı. AK Parti, Başbakan Erdoğan'ın talimatıyla Kutlu hakkında disiplin soruşturması başlattı.¹¹⁰² Meclis'teki tablo tartışmaları yaklaşık 1 yıl sonra yeniden alevlendi. Kutlu'nun değiştirilmesini istediği Atatürk tablosunun karşısına Edirne'deki Selimiye

¹¹⁰⁰43 Yıl Sonra Akhisar, **Milliyet**, 22.05.2007.

¹¹⁰¹Başbakan'dan Cuma Hutbesi, **Milliyet**, 07.06.2003.

¹¹⁰²AKP'den Soruşturma, **Milliyet**, 31.12.2003

Camii'nin önünde çarşafly kadın figürlerinin bulunduğu ve üzerinde "Allah" yazısı bulunan bir tablo asıldı. Ancak CHP kanadı değişikliğe tepki göstererek yetkililerden tablonun kaldırılmasını istedi ve bu tablonun yerine başka bir tablo asıldı.¹¹⁰³

Geleneksel merkezin merkezi koruma yönündeki çabalarından biri olan davet krizleri sadece türban ile sınırlı değildi. Hilafetin kaldırılışının 80. yıldönümü nedeniyle ADD tarafından gerçekleştirilen *Hilafetin İlgası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 80. Yılı* konulu panele AK Parti dışındaki tüm siyasal partiler ve TSK'nin yüksek komuta kademesi davet dilmişti. Düzenlendiği gün Ankara'da bulunan komutanların eşleriyle birlikte tam kadro olarak katıldığı panelin sonuç bildirisinde özetle şu ifadelerle yer verildi:

*Ulusal mutabakat, millet iradesinin sonucu olarak, Atatürk'ün ilke ve devrimlerini etkisizleştirmek, anayasada tanımlanmış dünya görüşünü değiştirmek ve Türkiye Cumhuriyeti'ni parçalamak amacındaki çevrelerin hedeflerinin, yeniden milletin azim ve kararlılığı ile bertaraf edilmesine dair milletin her kesiminin katılımı ile oluşan bir toplumsal uyanış hareketidir.*¹¹⁰⁴

Tüm bu uygulamaların yanı sıra, TBMM'ye kadın mescidinin açılması, İstanbul Atatürk Havaalanı'ndaki bikini reklamının hac döneminde tepki çektiği gerekçesiyle türban reklamı ile değiştirilmesi, alkollü ürünlere getirilen vergi artışı, bazı illerdeki AK Parti kongrelerinde haremlik-selamlık görüntüler sergilenmesi, alkol kullanımının kısıtlanmasına yönelik bazı uygulamalar, Türk Standartları Enstitüsü'nün (TSE) İslâmî esaslara uygun gıda tüketmek isteyenlerin taleplerini karşılamak adına "helal gıda" standartları hazırlaması, kadın ve erkeklere ayrı hizmet veren muhafazakâr otellerin sayısındaki hızlı artış gibi örnekler bu dönemde dil ve semboller başlığı içerisinde değerlendirilebilecek niteliktedir.

4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Merkezi Koruma Çabasındaki Bürokrasi

1980 sonrası Türkiye bürokrasisinde yaşanmaya başlayan yapısal dönüşüm 2000'li yıllara gelindiğinde hız kazanarak devam etti. 1980'li yıllardakine benzer şekilde 2000 sonrasında da bürokratik yapının dönüşümünde hem iç hem de dış faktörlerin etkisi söz konusuydu. Küreselleşme, AB üyelik süreci, küresel liberal akımlar, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu tarafından geliştirilen yeni kamu

¹¹⁰³Ata'nın Karşısına Çarşafly Tablosu, **Hürriyet**, 19.11.2004.

¹¹⁰⁴Ulusal Bilinç Saf Tuttu, **Cumhuriyet**, 04.03.2004.

yönetimi uygulamaları dış etmenler arasında sayılabilecekken; toplumun demokrasi anlayışındaki gelişim, işlevsel bürokrasinin öneminin artması, tek parti iktidarın statü eliti yaklaşımına karşı bir düşüncede olması, bürokraside teknolojinin kullanılması gibi konular da iç etmenler arasında sayılabilir. Bu dönemde, sayılan etmenler bir arada düşünüldüğünde bürokraside hem niteliksel hem de niceliksel anlamda büyük çaplı bir dönüşüm yaşanmıştır.¹¹⁰⁵

Türkiye siyasetinde hemen her iktidar değişiminde gündeme gelen kadrolaşma tartışmaları AK Parti iktidarının ilk döneminde de gündeme geldi. AK Parti Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan seçim öncesinde yaptığı açıklamalarda iktidara gelmeleri durumunda kadrolaşmaya önem vereceklerini belirtmekteydi. Seçim sonrasında iktidarın kazanılması ile birlikte üst ve orta düzey bürokrasiyi yeniden düzenlemek için Erdoğan başkanlığında bir komisyon oluşturuldu. Bir sonraki adımda ise başta MEB, Başbakanlık ve İçişleri Bakanlığı olmak üzere devlet kadrolarında kapsamlı bir hareketlilik yaşanmaya başladı.¹¹⁰⁶ Kamudaki kadrolaşma tartışmaların odağında ise çevrenin daha önceki iktidar deneyimlerinde de olduğu gibi İslâmcı kimliği ağır basan kişilerin tercih edilmesi yer alıyordu. AK Parti iktidarının İslâmcı kadrolaşma gerekçesiyle eleştirildiği atamalarda; Ankara Millî Eğitim Müdürlüğüne uzun yıllar imamlık yapmış bir ismin atanması, Kültür Bakanlığı müsteşarlığına imam hatip çıkışlı Mustafa İsen'in getirilmesi, 2003 yılında DİB'e ayrılan 1.600 kadronun yeni bir önergeyle 15.000'e çıkarılması, MEB'in taşra teşkilatındaki üst düzey atamalarda imam hatip çıkışlılara ya da din kültürü ve ahlâk bilgisi dersi öğretmenlerine ağırlık verilmesi, benzer şekilde SHÇEK'deki görevlendirmelerde de imam kökenli kişilerin ya da din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretmenlerinin öne çıkması, 2006 yılında 605'i MEB'e olmak üzere 1.107 imam hatip mezununun DİB dışındaki kadrolarda görevlendirilmesi gibi örnekler karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁰⁷ Başbakan Erdoğan, basında yer alan kadrolaşma iddialarına karşın yaptığı açıklamada, her siyasal iktidarın kendi kadrosuyla gelip kendi kadrosuyla gitmesi ve birlikte çalışacağı bürokratlar ile söylem ve düşünce birliği içerisinde olması gerektiğini dile getirerek yapılan atamaları savunmaktaydı.¹¹⁰⁸

¹¹⁰⁵Tataroğlu, ss.205-206.

¹¹⁰⁶Atamalara Erdoğan İmzası, **Cumhuriyet**, 02.12.2002

¹¹⁰⁷2002-2007 Dönemi Milliyet ve Cumhuriyet gazetelerinden elde edilen arşiv bilgileridir.

¹¹⁰⁸Erdoğan Ekonomi Konuşunca, **Hürriyet**, 19.04.2003.

Bu dönem için kısa bir parantez de Emniyet Genel Müdürlüğü (EGM) içerisindeki Fethullahçı yapılanma için açmak gereklidir. Daha önce de belirtildiği gibi Fethullahçı yapılanmanın devlet kadrolarındaki yaygınlığı 1990'lı yıllarda oldukça üst seviyeye çıkmıştı ve bu kadroların devleti ele geçirmek niyetinde olduğu Gülen'in kasetlerinde açık bir şekilde görülmekteydi. 2004 yılının Haziran ayında gerçekleştirilen MGK toplantısında Cumhurbaşkanı Sezer'in isteğiyle yapılanmanın EGM bünyesinde nasıl örgütlendiği ve nasıl faaliyet gösterdiği işlenmişti. Toplantıda ele alınan bir istihbarat raporunda EGM içerisindeki Fethullahçı grubun İstihbarat Daire Başkanlığı ile Kaçakçılık ve Organize Suçlarla Mücadele Daire Başkanlığı'nda yoğun bir örgütlenmeye gittiği ve bu sayede EGM'den bağımsız bir istihbarat birimi oluşturarak kendi menfaatleri doğrultusunda izleme, dinleme, bilgi ve belge toplama faaliyetleri yürüttükleri belirtildi.¹¹⁰⁹

1992 yılında göreve getirilen ve yaklaşık 11 yıldır Diyanet İşleri Başkanlığı görevini sürdüren Mehmet Nuri Yılmaz ile AK Parti arasında ilk günden itibaren anlaşmazlıklar söz konusuydu. Mehmet Nuri Yılmaz'ın ifadeleri ile personel işlerinden rutin imzalara kadar hemen her alanda uyuşmazlık yaşanıyordu. Mehmet Nuri Yılmaz, iktidar ile yaşadığı sorunlar nedeniyle 19 Mart 2003 günü emekliye ayrıldı.¹¹¹⁰ Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Mehmet Nuri Yılmaz'ın yerine Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof. Dr. İbrahim Kafi Dönmez'i getiren kararnameyi geri çevirmesinin ardından Prof. Dr. Ali Bardakoğlu ismi önerildi ve Bardakoğlu, Sezer'in kararnameyi onaylaması ile 28 Mayıs 2003 tarihinde göreve atandı. Ali Bardakoğlu, başkanlığı döneminde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile ilişkisi konusunda kendisine yöneltilen bir soruya verdiği cevapta şu ifadeleri kullanmıştı:

Çok sayıda karşılıklı ziyaret gerçekleşti. Telefonda ya da vicahen görüşme taleplerimize, iş yoğunluğuna rağmen, hep olumlu cevap verdi, zaman ayırdı, dinledi. Zaman zaman yaptıklarımız ve projelerimiz hakkında sunumlar yaptık. Her defasında Sayın Başbakan'dan olağan üstü nezaket ve saygı gördüğümü bir kadirşinastık olarak belirtmek zorundayım. Görevi deruhte etmemin akabinde yaptığım ilk ziyarette;

"Emredersiniz Başbakanım" diyen değil, işini bağımsız olarak izzet ü itibarla yapan bir Diyanet İşleri Başkanı" arzuladığını açıkça söyledi ve bu yaklaşımını hep korudu. Bu tutumu görev sürem zarfında benim için büyük bir güç kaynağı oldu. Katıldığım bütün toplantı ve

¹¹⁰⁹Emniyet İçinde Örgüt, **Milliyet**, 25.06.2004.

¹¹¹⁰Öcal, Başkanları, ss.740-742,770.

*seyahatlerinde Diyanet İşleri Başkanı olarak şahsıma, bakanlarında denk hatta onlara önceleyen bir tutum içinde oldu. Görevden izni dahilinde ayrılmamdan sonra da bu tavrı yine değişmedi.*¹¹¹¹

Ali Bardakoğlu'nun sözleri Diyanet İşleri Başkanı'nın Başbakan Recep Tayyip Erdoğan tarafından herhangi bir memur olarak görülmediğini ve bu anlamıyla dine ve din adamına ayrı bir önem verildiğini göstermekteydi. Nitekim Diyanet İşleri Başkanı için öngörülen ayrıcalıklı konum, ilerleyen yıllarda yaşanacak gelişmelerle bir kez daha ortaya konacaktı.

AK Parti iktidarının bürokratik kademelerde başlattığı dönüşümün sembol makamlarından biri Merkez Bankası (MB) başkanlığıydı. MB Başkanı Süreyya Serdengeçti'nin görev süresinin dolmasının ardından göreve vekâleten Erdem Başçı atandı. Erdem Başçı ismi eşî türbanlı olduğu için tepkiyle karşılanmıştı. Ancak Başbakan Erdoğan, bir bürokratin eşî türbanlı olduğu için hak ettiği göreve getirilmemesi gibi bir durum olamayacağını ifade etti. MB'nin başına asaleten yapılacak atama için Bakanlar Kurulu'ndan Köşk'e gönderilen ilk isim faizsiz bankacılık uzmanı ve Albaraka Türk Genel Müdürü Adnan Büyükdeniz oldu. Büyükdeniz ile birlikte başkan yardımcılıkları için de Mehmet Şimşek ve Birol Aydemir isimleri teklif edildi. Ancak her 3 isim de Sezer tarafından veto edildi.¹¹¹² Büyükdeniz'in ardından Köşk'e sunulan yeni isim Durmuş Yılmaz MB Başkanı olarak Nisan ayında göreve başladı.¹¹¹³ Bu dönemin tartışılan ismi Erdem Başçı ise Durmuş Yılmaz'ın ardından MB Başkanı olarak atandı.

AK Parti özellikle iktidarının ilk yıllarında bürokraside ciddi bir yeniden yapılanmaya giderken hem bu yeniden yapılanma sürecine hem de AK Parti'nin genel politikasına karşı çıkış beklenildiği gibi yine bürokrasi içerisinden geldi. Bu karşı çıkışın başrolünde ise geleneksel merkezin başrol oyuncusu konumunda olan ve statü eliti olarak adlandırılan kesimi oluşturan ordu, yargı ve üniversite bürokrasisi vardı.

AK Parti'nin YÖK ve rektörlerle ilk karşı karşıya gelişi Abdullah Gül Hükûmeti tarafından açıklanan AEP konusunda yaşandı. Plânda üniversitelerin yeniden yapılandırılması hakkında yer alan ifadeler YÖK ve rektörler tarafından sert bir dille eleştirildi. 20 Aralık 2002 tarihinde dönemin YÖK Başkanı Kemal Gürüz

¹¹¹¹Öcal, Başkanları, s.822

¹¹¹²Sezer Niyet Okudu, **Yeni Şafak**, 26.03.2006; Merkez Atamasına Köşk Vetosu, **Cumhuriyet**, 26.03.2006.

¹¹¹³İşte Paranın Yeni Başkanı, **Milliyet**, 19.04.2006.

liderliğinde toplanan 77 üniversitenin rektörü, ortak imzalı bir bildiriye kamuoyuna duyurdular. Bildiride, AEP'de yer alan ifadelerden hükûmetin yapılacak personel atamalarıyla Ölçme Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nde¹¹¹⁴ (ÖSYM) güçlü olmak istediği, üniversitelerde kadrolaşmayı amaçladığı, Türkiye'deki üniversitelerin köktendincilik, irtica, gericilik, etnik ayrımcılık ve bölücülüğe kesinlikle karşı oldukları ifade edildi.¹¹¹⁵ Bildiri hakkında açıklama yapan Başbakan Abdullah Gül ise bildiride yer alan hükûmetin üniversiteleri ele geçirmek istediği ifadesinin doğru olmadığını belirterek; Türkiye'de köklü reformlar ve değişikliklerin olacağını, üniversitelerin de bu değişime ayak uydurmak zorunda olduğunu dile getirdi.¹¹¹⁶ Buna rağmen 2003 yılının Ocak ayında tekrar bir araya gelen Rektörler Komitesi yayınlanan yeni bir bildiriyle eski bildirinin arkasında olduklarını dile getirdiler. Rektörler Komitesi'nin tekrar toplanması ile ilgili bir açıklama yapan YÖK Başkanı Kemal Gürüz, "Geçmiş sicilleri itibarıyla cumhuriyete olan taahhütleri oldukça tartışmalı olan kadroların bir kısmının açıkça yer aldığı bir iktidar partisinin bu konudaki görüşlerinin ya da niyetlerinin neler olabileceği, rektörler tarafından ayrıntılı olarak tartışılmıştır." ifadelerini kullanarak doğrudan AK Parti iktidarını hedef almıştı.¹¹¹⁷

AEP'de yer alan ifadeler ilki Erkan Mumcu'nun ikincisi ise Hüseyin Çelik'in Millî Eğitim Bakanı oldukları dönemde gündeme gelen kanun tasarılarıyla hayata geçirilmek istendi. Bu tasarılar birlikte ele alındığında, öğrenci sayısı fazla olan üniversitelerin bölünmesi yoluyla yeni üniversiteler kurulması ve bölünen üniversitedeki rektörün görev süresinin sona ermesi, kanunun kabul edilmesi durumunda yükseköğretim ile ilgili kıyafet, disiplin gibi mevcut yönetmeliklerin yürürlükten kalkacağı, araştırma görevlisi alımlarında merkezî sınav sistemine geçileceği, ÖSYM'nin adının Ölçme Seçme ve Yerleştirme Merkezi olarak değiştirileceği, rektörlerin 4 yıllığına ve sadece bir kere seçilebileceği gibi ifadeler yer almaktaydı. Hüseyin Çelik'in bakanlığı döneminde ortaya konan tasarı beklenildiği gibi rektörlerden büyük tepki gördü. 2003-2004 eğitim-öğretim yılının akademik açılış törenlerinde bu tepki en yüksek perdeden dile getirildi. YÖK

¹¹¹⁴ÖSYM kısaltmasının açılımı dönem itibarı ile *Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi* şeklindedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde kavram karmaşası yaratmamak adına güncel açılım kullanılmıştır.

¹¹¹⁵YÖK Hükûmete Büyük Savaş Açtı, **Milliyet**, 21.12.2002.

¹¹¹⁶Üniversitelerde De Büyük Değişiklikler Olacak, **Yeni Şafak**, 22.12.2002.

¹¹¹⁷Rektörlerden Kararlılık Bildirisi, **Cumhuriyet**, 14.01.2003.

Başkanı Kemal Gürüz tasarımı "dünyadaki gelişmelerin tam tersine" şeklinde nitelendirirken, rektörlerin açıklamalarında ise üniversitelerin siyasallaşmasına ve türban serbestliğine ortak vurgu söz konusuydu.¹¹¹⁸ Başbakan Erdoğan ise üniversitelerin siyasallaştırıldığı iddialarına, aslında rektörlerin tasarımı eleştirerek siyaset yaptıklarını dile getirerek cevap verdi.¹¹¹⁹

İktidar ile YÖK arasındaki savaş katsayı konusunda da kendisini hissettirdi. 2003 yılının sonunda, katsayı sorununu çözmek isteyen hükûmet ÖSYM'den başvuru kılavuzunun basımını bekletmesini talep etti. Ancak bu noktada devreye giren YÖK, üniversiteye giriş sınavı işlemlerinin takvimine uygun olarak yapılacağına karar vererek ÖSYM'den kılavuzu basmasını istedi. Böylelikle, yükseköğretim yasa taslağı içerisinde çözümlenmesi beklenen katsayı sorununun taslağın yasalaşması durumunda bile o yıl yapılacak sınav için uygulanması durumu ortadan kalktı.¹¹²⁰

Yükseköğretim Kanun tasarıları ve katsayı problemleri konusunda hükûmet ile YÖK ve rektörler arasındaki anlaşmazlık sürerken, görev süresi 2003 yılının Kasım ayında sona eren YÖK Başkanı Kemal Gürüz'ün yerine Prof. Dr. Erdoğan Teziç atandı. Teziç ile AK Parti ilk olarak imam hatiplerin katsayı sorununa ilişkin kanun teklifi konusunda karşı karşıya geldi. İlgili kanun teklifi imam hatiplerin katsayı dezavantajını ortadan kaldırmanın yanında yükseköğretim sisteminde de birtakım değişiklikler öngörüyordu. Bu konudaki tartışmanın fitili Başbakan Erdoğan'ın 2004 yılında gerçekleştirilecek yerel seçimlerden kısa bir süre önce yaptığı açıklama ile ateşlendi. Erdoğan, başta katsayı konusu olmak üzere yükseköğretim sisteminde kapsamlı değişiklikler öngören yasanın seçimden sonra Meclis'ten geçeceğini belirtti.¹¹²¹ Erdoğan'ın da belirttiği gibi kanun tasarısı 2004 yılının Mayıs ayında kamuoyuna açıklandı. Tasarının açıklanmasının ardından "mutabakat" krizi gündeme geldi. Hükûmet kanadı tasarının MEB, YÖK ve Üniversitelerarası Kurul (ÜAK) mutabakatıyla hazırlandığını dile getirirken, ÜAK kanadı ise kendilerine sunulan metin ile açıklanan tasarının farklı olduğunu ve hükûmet ile bir uzlaşının söz konusu olmadığını iddia ediyordu.¹¹²² Konu ile ilgili açıklama yapan YÖK Başkanı Erdoğan Teziç ise Başbakan Erdoğan'ın bahsettiği

¹¹¹⁸YÖK'ten Top Ateşi, **Sabah**, 25.09.2003.

¹¹¹⁹En Büyük Siyaseti Rektörler Yapıyor, **Yeni Şafak**, 25.09.2003.

¹¹²⁰Abbas Güçlü, "YÖK'ten Hükûmete Veto", **Milliyet**, 01.11.2003.

¹¹²¹Katsayı Seçimden Sonra Kalkacak, **Sabah**, 28.02.2004.

¹¹²²Kim Kimi Aldattı, **Milliyet**, 12.05.2004.

uzlaşa içerisinde YÖK'ün yer almadığını, kendisi başkan olduktan sonra iktidara bir kanun taslağı sunduklarını ve bu taslakta katsayı konusunun değişmesi istenilmeyen konulardan biri olarak belirlendiğini ifade etmişti.¹¹²³

YÖK tasarısının Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmesinin ardından üniversiteler ile iktidarın arası bir süreliğine yumuşadı. Bu dönemde YÖK'ün görev süresi nedeniyle boşalan üyeliklerine yapılan atamalarda dikkat çekici bir gelişme yaşandı. YÖK üyesi Prof. Dr. Selçuk Öztekin yerine Bakanlar Kurulu kontenjanından Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde görev yapan Prof. Dr. Halis Ayhan atandı. Ayhan'ın atanmasını ilginç kılan nokta ise YÖK üyeliğine atanan ilk ilahiyatçı olmasıydı.¹¹²⁴

İlişkileri yeniden geren gelişme ise Van 100. Yıl Üniversitesi Rektörü Yücel Aşkın'ın tutuklanması oldu. Yücel Aşkın, üniversitenin tıp fakültesine tıbbî cihaz alımı ihalesinde usulsüzlük yapıldığı gerekçesiyle tutuklanmıştı.¹¹²⁵ Ancak YÖK ve rektörler, Aşkın'ın üniversitedeki dinci kadrolaşma ile mücadele ettiği ve AK Parti politikalarına karşı çıktığı için tutuklandığını iddia ediyorlardı. Tutuklanma sonrası konu ile ilgili olarak toplanan Rektörler Komitesi, toplantı sonrası yapılan açıklamada Yücel Aşkın'ın dinselleştirilmek istenen üniversitelerin çağdaş lâik yapısını korumak istediği için bedel ödediği ve bu nedenle tutuklanma sürecinin bir komplo olduğu öne sürüldü. Açıklama, "Yücel Aşkın'a sahip çıkmak, cumhuriyete sahip çıkmakla eş anlamlıdır" ifadesiyle sona erdirilmişti.¹¹²⁶ Rektörler Komitesi tarafından yapılan bu açıklama hem iktidar kanadından hem de üniversite camiası içerisinde tepkiyle karşılandı. Açıklamaya yönelik tepkiler, yolsuzluk suçlaması nedeniyle yargıya taşınmış olan bir sürecin, Atatürk ve Cumhuriyet değerleriyle birlikte ele alınmasının hem konuyu siyasallaştırmak hem de bu değerleri yozlaştırmak anlamına geldiği ortak noktasında birleşmekteydi.¹¹²⁷

Yücel Aşkın krizinin artçıları ilerleyen günlerde yaşanan "davet" tartışmaları ile devam etti. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, daha önceki yıllarda sadece YÖK Başkanı'nı davet ettiği 29 Ekim resepsiyonuna ilk kez tüm üniversite

¹¹²³1960'a Gidilmesinin Belirtileri Oluşturdu, **Milliyet**, 17.05.2004.

¹¹²⁴YÖK'e İlahiyatçı ve Eğitimci İki Üye, **Sabah**, 01.03.2005; YÖK'e İlk ilahiyatçı Üye, **Milliyet**, 01.03.2005.

¹¹²⁵Prof. Aşkın Tutuklandı, **Cumhuriyet**, 15.10.2005

¹¹²⁶Rektörler Muhtırası, **Milliyet**, 20.10.2005

¹¹²⁷Cumhuriyet Aşkına, **Yeni Şafak**, 20.10.2005.

rektörlerini davet etti. Sezer'in bu davranışı Aşkın krizinde bir taraf alış olarak yorumlandı.¹¹²⁸ Aynı günlerde AK Parti İstanbul İl Başkanlığı tarafından İstanbul'daki üniversite yönetimleri, öğretim üyeleri ve öğrenciler için düzenlenen ve Başbakan Erdoğan'ın da katıldığı iftar organizasyonunda İstanbul'daki 22 üniversitenin rektörüne de davet gönderildi ancak organizasyona sadece 2 üniversite¹¹²⁹ rektör düzeyinde katılım gösterdi.¹¹³⁰

2006 yılında 15 ilde yeni üniversite kurulmasını öngören 5467 sayılı *Yükseköğretim Kurumları Teşkilat Kanunu, Yükseköğretim Kanunu, Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Telsiz Kanunu İle 78 Ve 190 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*'un yeni kurulan üniversitelerde kurucu rektörlerin belirlenmesini düzenleyen Geçici 1. Maddesi AK Parti iktidarına karşı geliştirilen denetim mekanizmalarının bir başka örneğine sahne oldu. İlgili kanun maddesi yeni kurulan üniversitelerin kurucu rektörlerinin Millî Eğitim Bakanı ve Başbakan'ın önereceği 3 isim arasından iki yıllığına Cumhurbaşkanı tarafından atanmasını ön görüyordu. Ancak bu madde iptal istemiyle hem Cumhurbaşkanı Sezer hem de CHP tarafından AYM'ye götürüldü. AYM iptal istemini, "üniversite yönetimlerinin siyasal etkiden uzak tutulması gerektiği ve YÖK'ün süreçten dışlanamayacağı" gerekçesiyle 2 ret oyuna karşılık 9 oyla kabul etti.¹¹³¹ İptal istemine ret oyu veren AYM üyeleri yine tanıdık isimlerdi: Haşim Kılıç ve Sacit Adalı.

2002-2007 döneminde iktidar ile akademisyenlerin son karşı karşıya gelişi ise cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde yaşandı. Daha önce de belirtildiği gibi YÖK Başkanı Erdoğan Teziç, 367 tartışmalarında, seçim yapılabilmesi için 367 toplantı yeter sayısının gerektiğini savunan kesimde yer almaktaydı ve bu yöndeki görüşlerini dönem dönem dile getiriyordu. Ancak üniversite camiasından 367 kararına destek sadece Teziç ile sınırlı değildi. Daha önce farklı konularda çeşitli bildiriler yayınlayan Rektörler Komitesi 367 tartışmalarında da sessiz kalmadı ve konu ile ilgili bir bildiri yayınladı.¹¹³² Yayımlanan bildiride Cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk

¹¹²⁸Sezer'den Rektörlere Eylem Desteği, **Yeni Şafak**, 25.10.2005.

¹¹²⁹Bilgi Üniversitesi ve İstanbul Ticaret Üniversitesi

¹¹³⁰Rektörler AKP'nin İftarına Katılmadı, **Milliyet**, 25.10.2005.

¹¹³¹Mahkeme: YÖK Dışlanmamalı, **Milliyet**, 12.08.2006

¹¹³²Cem Duran Uzun, "Yargı Vesayeti Kıskaçında AK Parti Döneminde Hukuk ve Yargı", **AK Parti'nin 15 Yılı-Siyaset**, (Ed. Nebi Miş ve Ali Aslan), SETA Yayınları, İstanbul, 2017.

turunda Genel Kurul'da 367 milletvekilinin bulunması görüşünün rektörler tarafından da desteklendiği belirtilmekteydi. YÖK Başkanı Teziç, her ne kadar bu desteğin siyasal bir çıkış olmadığını dile getirse de, Abdullah Gül isminin henüz aday olarak açıklanmadığı ve kamuoyunda Recep Tayyip Erdoğan isminin yüksek sesle dillendirildiği bir dönemde yayınlanan bildiride "Cumhurbaşkanı adayı olacak kişinin geçmişte sorumluluk doğuracak suçlandırma veya şaibe altında olmaması gerektiği", "adayların başta lâiklik olmak üzere cumhuriyetin temel niteliklerini sindirmiş olma zorunluluğu" gibi ifadeler kullanılmıştı.¹¹³³

Yargı bürokrasisi, 2002-2007 yılları arasında merkez-çevre mücadelesi içerisinde AK Parti'nin hem söylem hem de uygulama düzeyinde en fazla karşı karşıya geldiği bürokratik mekanizmalardan birini oluşturmaktaydı. AK Parti 2002 yılında seçimi kazanır kazanmaz yargı tarafından söylem düzeyinde ilk koruma refleksi hayata geçirildi. Başbakan Bülent Ecevit'in Yargıtay'a düzenlediği veda ziyaretinde hem Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Sabih Kanadoğlu'nun hem de Yargıtay Başkanı Eraslan Özkaya'nın doğrudan AK Parti'yi hedef almamakla birlikte, yargının lâik cumhuriyeti her ne pahasına olursa olsun koruyacakları yönünde yaptıkları açıklamalar medyada yer aldı.¹¹³⁴ AK Parti iktidarının ilk günlerinde söylem düzeyinde bir başka yargı müdahalesi ise HSYK'den geldi. AK Parti'nin bürokraside siyasal kadrolaşmaya gittiği iddiaları Adalet Bakanlığı için de söz konusuydu. 2003 yılının Mayıs ayında gündeme gelen hâkim ve savcılar kararnamesi ile kadrolaşma iddiaları zirveye çıktı. Yaklaşık 1.738 hâkim ve savcının atama ve yer değiştirilmesinin gerçekleştirildiği kararnameyle ilgili açıklama yapan HSYK Başkanvekili Fehmi Ulusoy, kararnamedeki her ismin ve her işlemin tek tek incelendiğini, hükûmet temsilcilerinin azınlıkta olması nedeniyle kurulun kabul etmediği hiçbir değişikliğin yapılamayacağını belirterek, "Cumhuriyetin bekçisi" olarak nitelendirdiği HSYK'nin irticaî ve siyasal kadrolaşmaya izin vermeyeceğini dile getirdi.¹¹³⁵ Adalet Bakanı Cemil Çiçek ise kadrolaşma iddialarıyla ilgili olarak, kararnamede yer alan atama ve değişikliklerin kura, ailevî sebepler ya da kişinin

¹¹³³Köşk'e 367 Şart, **Hürriyet**, 06.04.2007.

¹¹³⁴Yargıdan Güvence, **Cumhuriyet**, 13.11.2002

¹¹³⁵İrticaî Kadrolaşmaya Geçit Yok, **Cumhuriyet**, 30.05.2003.

kendi isteği ve müfettiş raporları gibi objektif ölçütlere göre yapıldığını açıklayarak kadrolaşma iddialarının yargıyı yıpratmasına işaret etti.¹¹³⁶

2005 yılında 5614 sayılı *Hakimler ve Savcılar Kanunu*'nda yapılmak istenen değişiklikler yargıdaki kadrolaşma tartışmalarını yeniden gündeme getirdi. Kanun değişikliği ile avukatlık mesleğinden hâkim ve savcı adaylığına geçmek isteyenlerden "mesleklerinde fiilen en az 3 yıl çalışmış, 35 yaşını doldurmamış ve kendi aralarında yapılacak olan yazılı sınavı ve mülakatta başarılı olma" şartını yerine getirmeleri beklenmekteydi. Ancak bu düzenleme, yapılacak sınavın bakanlık eliyle yapılacak olmasından dolayı yargının siyasallaştırılacağı gerekçesiyle yoğun şekilde eleştirildi. Yüksek yargıdan gelen ilk eleştirinin sahibi Yargıtay Başkanlar Kurulu oldu. Konu hakkında bir bildiri yayınlayan kurul, kanunda getirilen değişikliklerle yargının yürütmenin kontrolü altına alındığını ve bu durumun hem lâiklikle hem de ulusal bütünlükle bağdaşmayacağını öne sürdü. Aynı kanun değişikliği hakkında Danıştay tarafından da bir çalışma grubu kurulmasına ve değişikliklerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesine karar verildi. Adalet Bakanı Cemil Çiçek ise Yargıtay tarafından yayınlanan bildiriye eleştirerek, kanun değişikliğinin Yargıtay tarafından 75 gün incelendiğini ve inceleme sonrasında gönderilen cevap yazısında kadrolaşma konusundan bahsedilmediğini dile getirdi.¹¹³⁷ Kanun değişikliğinin avukatlıktan hâkim ve savcılığa geçiş ile ilgili maddesi yargının siyasetin kontrolüne girebileceği gerekçesiyle Cumhurbaşkanı Sezer tarafından iade edildi. İade edilen değişiklik Sezer'in görüşleri doğrultusunda değiştirilerek yasalaştı.¹¹³⁸

AYM'nin Tülay Tuğcu ve Fulya Kantarcıoğlu arasındaki başkanlık seçimi uzun bir süre uzlaşmanın sağlanamaması nedeniyle sonuçlandırılmadı. Bu noktada devreye giren Cumhurbaşkanı Sezer, AYM'nin boş üyeliklerine hızla yeni atamalar gerçekleştirdi. Bu atamalar iki nedenden dolayı önemliydi. Sezer yaptığı atamalarla bir yandan başkanlık seçiminde krizi çözmek ve desteklediği aday olan Tuğcu'nun seçilmesini sağlamak isterken diğer yandan yaptığı genç atamalarla sistem için çok kritik bir konumda olan mahkemenin yapısını uzun soluklu olarak şekillendirmek

¹¹³⁶Çiçek: Yargı Yıpratılmamalı, **Yeni Şafak**, 30.05.2003

¹¹³⁷İpler Geriliyor, **Milliyet**, 05.07.2005.

¹¹³⁸Sezer'in Veto Ettiği Hakimler ve Savcılar Kanunu Değiştirildi, **Hürriyet**, 13.12.2005.

istiyordu.¹¹³⁹ Sezer'in asil üyeliğe atadığı isimlerde aradığı iki temel ölçüt yaş ve lâiklik oldu. Bu ölçütler ışığında Şevket Apalak, Serruh Kaleli ve Osman Paksüt'ü asil üyeliğe atayan Sezer, kendi çizgisinin yaklaşık 15 yıl daha AYM'de yer almasını sağladı. Atamalar sonucunda 2005 yılı itibariyle AYM'nin 7 asil ve 4 yedek üyesi Sezer tarafından göreve getirilmiş oldu.¹¹⁴⁰

2006 yılının yargı bürokrasisi açısından en fazla gündeme gelen organı Danıştay oldu. Danıştay 2. Dairesi, 2002 yılında okula gidiş-dönüş yolunda türban taktığı gerekçesiyle anaokulu müdürlüğü görevinden alınan bir öğretmenin davası hakkında 2006 yılında verdiği kararda, öğretmenin okul yolunda türban takmasını lâikliğe aykırı buldu ve görevden alınma kararını onadı.¹¹⁴¹ Karardan yaklaşık 3 ay sonra, kararı alan Danıştay 2. Dairesi, Alparslan Aslan adlı bir avukatın silahlı saldırısına uğradı ve 1 hâkim hayatını kaybetti. Saldırı ile ilgili haberlerde saldırganın daire üyelerine "Allah'ın askeriyiz, elçisiyiz. Türban davası yüzünden cezalandırılacaksınız" diyerek ateş açtığı iddia edildi.¹¹⁴² Saldırı, Cumhurbaşkanı Sezer tarafından "lâik cumhuriyete yönelik kara bir leke" şeklinde nitelendirilirken, Başbakan Erdoğan da saldırının Cumhuriyet'in tüm kurumlarını hedef alan bir saldırı olduğunu ve doğrudan türbanla ilişkilendirilmesinin doğru olmadığını dile getirdi.¹¹⁴³

Danıştay'ın 2006 yılındaki 138. Kuruluş Yıldönümü Törenleri hükûmet ile yargı arasında yeni bir krize neden oldu. Açılıшта konuşan Danıştay Başkanı Sumru Çörtoğlu, hükûmeti yargının kararlarına uymamak ve bürokraside kadrolaşmaya çalışmakla eleştirdi. Çörtoğlu ayrıca, lâiklik, imam hatipler ve din özgürlüğü tartışmaları üzerinden de hükûmete yüklendi ve dinin bireysel alandan çıkıp toplumsal alanı etkilemeye başlaması durumunda lâikliğin zedeleneyeceğini ve yargının da buna müdahale edeceğini dile getirdi.¹¹⁴⁴

2002-2007 dönemi ordu-siyaset ilişkilerini iki boyutlu olarak incelemek gereklidir. Bunlardan birincisi daha önce bahsedilen uyum paketleri kapsamında sivil hayatın ordu etkisinden arındırılmasıdır. Sivil hayatın ordu etkisinden arındırılması ya da bir diğer ifadeyle ordu üzerinde sivil denetiminin artırılması çalışmaları

¹¹³⁹Sezer Harekete Geçti İbre Tuğcu'ya Döndü, **Sabah**, 21.07.2005

¹¹⁴⁰Sezer Ayarı, **Milliyet**, 21.07.2005.

¹¹⁴¹Okula Giderken De Türban Yok, **Milliyet**, 09.02.2006.

¹¹⁴²Bu Kez De Aynı El, **Cumhuriyet**, 18.05.2006

¹¹⁴³Saldırı Cumhuriyet'in Bütün Kurumlarına, **Yeni Şafak**, 18.05.2006.

¹¹⁴⁴Danıştay'dan Laiklik Vurgusu, **Milliyet**, 11.05.2006.

Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin bir sonucuydu. Türkiye'nin üyelik süreci ile ilgili AB tarafından yayınlanan ilerleme raporlarında, Türkiye'de ordu üzerindeki sivil denetiminin yetersizliğine ve MGK'nin siyasal sisteme etkisine önemle vurgu yapılmaktaydı. AB'den gelen taleplerin karşılanması noktasında AK Parti iktidarından önce MGK'de sivil ağırlığının artırılması ve kurul kararlarının tavsiye niteliğinde ele alınması yönünde adımlar atıldı.¹¹⁴⁵ AB'den gelen talepler neticesinde AK Parti iktidarı tarafından bu doğrultuda uyum paketleri aracılığıyla yeni değişiklikler getirildi. Değişiklikler ile ordu-siyaset ilişkilerini daha demokratik bir yapıya kavuşturmak ve MGK'nin ordunun bir parçası olduğu algısına son vermek amaçlanmaktaydı.¹¹⁴⁶ MGK Genel Sekreteri'nin ordu mensubu olma ve Genelkurmay Başkanı tarafından atanma uygulamasına son verilmesi, MGK Genel Sekreteri'nin toplantı gündemini belirlemedeki etkinliğinin azaltılması, ayda 1 gerçekleştirilen MGK toplantılarının 2 ayda 1 gerçekleştirilmesine karar verilmesi, askerî bütçenin Sayıştay denetimine açılması, sivillerin barış zamanında işlenen suçlar nedeniyle askerî mahkemelerde yargılanabilmesi durumunun ortadan kaldırılması, RTÜK ve YÖK'ten MGK temsilcilerinin çıkarılması AK Parti iktidarının ilk döneminde ordu-siyaset ilişkilerini dönüştüren uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁴⁷ TSK, siyasal sistem içerisindeki etkinliğini zayıflatmasına ve çıkarlarına ters düşmesine rağmen yapılan değişikliklere karşı bir itiraz geliştirmemiştir. Bu durum hem daha önce belirtildiği gibi AB'ye üyelik sürecinin Batılılaşma hedefinin bir parçası olarak kabul edilmesinden dolayı olası bir karşı çıkışın ordunun kendi meşrûyetini sorgulanır duruma getireceğinden hem de halkın yapılan değişikliklere verdiği destekten kaynaklanmaktaydı. Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök'ün, TSK'nin AB'ye üyelik sürecinde yapılan tüm reformları desteklediği ve halkın %70'i AB üyeliğini desteklerken böyle bir çoğunluğa kimsenin karşı çıkamayacağı yönündeki açıklamaları da aynı düşünceyi net bir şekilde ortaya koymaktaydı.¹¹⁴⁸

¹¹⁴⁵Yaprak Gürsoy, **Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümü**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, (Dönüşümü), ss.21-22.

¹¹⁴⁶Bayramoğlu, ss.109-110.

¹¹⁴⁷Gürsoy, Dönüşümü, ss.7-19

¹¹⁴⁸Yaprak Gürsoy, "Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşüm Sebepleri", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:11, Sayı:43, 2014, s.162

TSK'nin AK Parti politikalarına desteği yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı AB üyelik süreci doğrultusunda atılan adımlar ile sınırlıydı. Bunun dışında, başta türban, İHO ve Cumhurbaşkanlığı seçimi olmak üzere hemen her konuda ordu ile iktidar arasında ciddi fikir ayrılıkları söz konusuydu ve bu fikir ayrılıkları ilişkinin ikinci ve daha kapsamlı şekilde ele alınması gereken boyutuna işaret etmekteydi.

TSK'nin siyasal sisteme ilişkin geçmişten süregelen hassasiyeti AK Parti iktidarı için de geçerliydi. Diğer bir ifadeyle TSK, bu dönemde de sistemin İslâmlaşmasını yani irticaî faaliyetleri birinci derecede tehdit olarak görmekte ve bu nedenle "rejimin koruyucusu" rolünü sürdürmek istemekteydi.¹¹⁴⁹ Ancak geçmişten farklı olarak ordu, artık, geleneksel merkezin değerlerini korumak adına fiilî müdahaleyle iktidarı ele geçirmeyi ya da değiştirmeyi değil, özellikle basın aracılığıyla yapılan açıklamalar ile iktidarı kabul edilebilir sınırlar içerisinde tutmayı tercih etmekteydi.¹¹⁵⁰

Seçimlerin hemen ardından, Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök'ün 10 Kasım mesajında TSK'nin irticayla mücadele önceliğini kararlılıkla sürdüreceğine vurgu yapıldı. Özkök mesajını, "Yüce Atatürk, bize güven ve rahat uyu" sözleriyle noktaladı.¹¹⁵¹ Abdullah Gül Hükûmeti kurulduktan kısa bir süre sonra Genelkurmay Başkanlığı'nda Başbakan Gül ve bazı hükûmet üyelerine verilen "Türkiye'nin Güvenliği" konulu toplantıda en önemli güvenlik tehdidi olarak irticaya vurgu yapılmıştı. Toplantıda Türkiye'de kamu kadrolarında yaklaşık 13.000 mürteci personelin bulunduğu, 28 Şubat ile birlikte gerçekleştirilen değişimlerin korunması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması, İslâmcı sermayenin desteklenmemesi, zorunlu eğitimin 12 yıla çıkarılması, kılık-kıyafet ile ilgili mevzuatta değişiklik yapılmaması gibi istek ve uyarılar dile getirildi.¹¹⁵²

TBMM Başkanı Bülent Arınç'ın göreve geldikten hemen sonra Cumhurbaşkanı Sezer'in Prag seyahati için düzenlenen protokol törenine türbanlı eşi ile birlikte katılması ordu-siyaset ilişkilerine de yansdı. AK Parti Hükûmeti'nin ilk MGK toplantısında TSK üyeleri türban konusunun geçmişte verilen yargı kararları

¹¹⁴⁹Murat Yeşiltaş, "AK Parti Döneminde Sivil-Asker İlişkileri", **AK Parti'nin 15 Yılı-Siyaset**, (Ed. Nebi Miş ve Ali Aslan), SETA Yayınları, İstanbul, 2017.

¹¹⁵⁰Gareth Jenkins, "Semboller ve Gölge Oyunu Ordu-AKP İlişkileri 2002-2004, **AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, (Gölge), s.238.

¹¹⁵¹Atam Bize Güven, Rahat Uyu, **Cumhuriyet**, 09.11.2002.

¹¹⁵²Devlette 13 Bin İrticacı, **Milliyet**, 10.12.2002.

ile kesin bir şekilde kapandığına ve konunun gündeme gelmemesi gerektiğine işaret ettiler.¹¹⁵³ Protokol töreninin yarattığı gerginlik Genelkurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının Arınç'ın TBMM Başkanlığı'na seçilmesi nedeniyle gerçekleştirilen nezaket ziyaretinde de kendisini hissettirdi. Ziyaretin yaklaşık 5 dakika sürmesi, komutanların Arınç'a karşı tavır alışı şeklinde yorumlandı. Arınç ise konu ile ilgili sorulara "Ben Meclis başkanayım, onlar kuvvet komutanı... Kim kime tepki gösteriyor, bu nasıl sual" diyerek tepki gösterdi.¹¹⁵⁴

2003 yılının Mayıs ayındaki MGK toplantısı, Türkiye'de 28 Şubat MGK'sinden sonra yaklaşık 7,5 saat süren en uzun toplantı oldu. Toplantıda, 23 Nisan resepsiyonunda yaşanan gerilimin artçıları hissedilmişti. Toplantı, dinî cemaatlere ait okulların yaygınlaşması, devlet kadrolarındaki kadrolaşma ve türban tartışmaları üzerinden şekillendi. Hükûmete yöneltilen, liyakatsiz kişilerin önemli makamlara atandığı ve bu atamalarda imam hatip mezunlarının ağırlıkta olduğu eleştirilerine cevap veren Başbakan Erdoğan, 1994'den sonra kurulan hükûmetlerin ilk dönemlerinde gerçekleştirilen atamalara ilişkin belgeleri sunarak, her iktidarın kendi kadrolarıyla çalışmak istemesinin doğal olduğunu ve bu noktada AK Parti'ye karşı önyargılı olunmaması gerektiğini ifade etti.¹¹⁵⁵ Toplantı sonrası yayınlanan bildiride, daha önceki bildirilerde kullanılan "irticayla mücadelede geline nokta değerlendirildi" ifadesi yerine "devletin temel niteliklerinden olan lâiklik ilkesinin önemi ve titizlikle korunması vurgulanmıştır" ifadesi kullanıldı.¹¹⁵⁶ TBMM Başkanı Bülent Arınç ise MGK bildirisindeki lâiklik vurgusunu "Laikliğin önemine vurgu yapılması dünyanın keşfi değildir. Burada konuşulmuş olması ve bildiriye alınması malumun ilanıdır" şeklinde yorumladı.¹¹⁵⁷

Bu dönemde ordu ile AK Parti hükûmetleri arasında ayrılık yaratan en önemli konulardan biri YAŞ toplantılarında alınan ihraç kararlarıydı. AK Parti'nin Abdullah Gül başbakanlığındaki ilk hükûmetinin kurulmasından kısa bir süre sonra gerçekleştirilen YAŞ toplantısında 7 askerin irticaî faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle ordudan atılması kararı Başbakan Abdullah Gül ve Millî Savunma Bakanı Vecdi Gönül tarafından "şerh" konularak onaylandı. Gül ve Gönül'ün

¹¹⁵³Türban Gündemden Çıksın, **Cumhuriyet**, 30.11.2002

¹¹⁵⁴Arınç: Ben Meclis Başkanayım, **Yeni Şafak**, 30.11.2002.

¹¹⁵⁵Laikliğin Korunması Birinci Öncelik, **Milliyet**, 01.05.2003.

¹¹⁵⁶MGK'dan Laiklik Vurgusu, **Yeni Şafak**, 01.05.2003

¹¹⁵⁷Arınç: Laikliğe Vurgu Dünyanın Keşfi Değil, **Milliyet**, 01.05.2003.

YAŞ'den çıkan ihraç kararlarına şerh koyarken öne sürdükleri temel gerekçe YAŞ kararlarına karşı yargı yolunun kapalı olmasıydı.¹¹⁵⁸ İhraç kararlarına şerh koyulmasına TSK kanadının tepkisi ise sert oldu. Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök konu ile ilgili açıklamasında hükûmeti irticayı cesaretlendirmekle eleştirdi. Özkök ayrıca, TSK'nin özel yaşama saygılı olduğunu ancak özellikle türbanın Cumhuriyet değerlerine karşı çıkışın sembolü olarak kullanılmasına sessiz kalınmayacağını dile getirdi.¹¹⁵⁹ YAŞ kararlarına ilişkin fikir ayrılığı Erdoğan'ın başbakanlığı döneminde de devam etti. Bu dönemde gerçekleştirilen YAŞ toplantılarında alınan irticaî faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle ihraç kararlarına Başbakan ve Millî Savunma Bakanı "yargı yolunun açık olması kaydıyla" şerhini koydu.

23 Mayıs 2003 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi* "Genç Subaylar Tedirgin" manşetiyle çıkmıştı. Kamuoyunu oldukça meşgul eden bu haberde, Genelkurmay Başkanı Hilmi Özkök ile Başbakan Erdoğan arasında gerçekleştirilen bir görüşmede konuşulanlara yer veriliyor ve TSK ile hükûmet arasındaki gerginlik, daha doğru bir ifadeyle TSK'nin sistemin gidişatından duyduğu endişe dile getiriliyordu. Haberde, Özkök'ün bu görüşmede hükûmetin rahatsızlık duyulan kimi uygulamalarını sıraladıktan sonra Erdoğan'a "özellikle genç subaylarımız arasında tedirginlik var" ifadesini kullandığı belirtilmekteydi.¹¹⁶⁰ Haberden birkaç gün sonra açıklama yapan Genelkurmay Başkanı Özkök, TSK içerisinde genç-yaşlı ayrımı olmadığına ve bir bütün olarak hareket edildiğine dikkat çekerek, eğer bir tedirginlik varsa bunun TSK'nin bütünü için geçerli olduğunu belirtti.¹¹⁶¹

TSK, imam hatip mezunlarının katsayı sorununun çözümüne ilişkin kanun tasarıları gündeme geldiğinde bu konudaki tarafını net bir şekilde ortaya koymaktaydı. Örneğin 2003 yılının Ekim ayında gündemdeki kanun tasarıları ile ilgili bir açıklama yapan ve imam hatip konusuna değinen Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ, İHO'nun yılda 25.000 mezun vermesine karşılık, bu mezunlardan yaklaşık 2.500 tanesinin yükseköğretime devam ettiğini ve Diyanet'in kadro ihtiyacının da 5.500 kişi civarında olduğunu belirterek İHO'da öğrenci sayısını

¹¹⁵⁸Başbakan Gül, Kararı Geç İmzaladı, **Milliyet**, 28.12.2002.

¹¹⁵⁹Askerden Ağır Uyarı, **Sabah**, 09.01.2003

¹¹⁶⁰Genç Subaylar Tedirgin, **Cumhuriyet**, 23.05.2003.

¹¹⁶¹Genç Yaşlı Yok, **Milliyet**, 27.05.2003.

arttırma çabalarına anlam veremediklerini açıkladı.¹¹⁶² Aynı hassasiyet 2004 yılının Mayıs ayında Meclis'e gelen ve kabul edildikten sonra Sezer tarafından veto edilen kanun tasarısı için de geçerliydi. Tasarı hakkında Genelkurmay tarafından yapılan yazılı açıklamada özetle şu ifadeler kullanıldı:

...Türk Silahlı Kuvvetleri, Avrupa Birliği sürecinde ülkemizin önünü açıcı ve yapıcı katkı sağlamak amacıyla, son Anayasa değişiklikleri içerisinde yer alan doğrudan kurumumuzla ilgili konularda dahi karşı görüş belirtmek için haklı gerekçeleri olduğu halde, görüş belirtmekten özenle kaçınmıştır. Nisan 2004'de gerçekleştirilen basın toplantısında, kamuoyuna yeterince yansıtılmayan, ancak Kurumumuzun vazgeçilmez kabul ettiği ve açıkça taraf olduğu konular açıklanmıştı. Bu çerçevede, TBMM'ye sunulan Yüksek Öğretim Kanunu Değişiklik Tasarısına ilişkin gelişmeler dikkatle izlenmektedir...

...1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 32. Maddesi ve 430 Sayılı Tevhidi Tedrisat Kanununun 4. Maddesi ile tesis edilen sistemin dışına çıkacak uygulamaların, söz konusu maddelerin amaçladığı "öğrenim birliği" ve "laik eğitim ilkelerini" zedeleyeceği açıktır. Bu nedenle, Cumhuriyetin temel niteliklerine bağlılığı şüphesiz olan kesim ve kurumların bu değişiklik tasarısını benimsemesi beklenemez...

...Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Cumhuriyetin demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti nitelikleriyle ilgili düşünceleri ve tavrı dün ne ise bugün de aynıdır ve yarın da aynı olacaktır. Hiç kimsenin Türk Silahlı Kuvvetleri'nin bu düşünce ve tavrı üzerinde şüphe ve yanlış içinde olması düşünülemez. Türkiye'nin son derece hassas meselelerinin olduğu bir ortamda, gereksiz yere ilave ciddi sorunları beraberinde getireceği açık olan bu değişiklik tasarısına ilgili kurum ve kuruluşların dikkatle ve sağduyuyu içinde yaklaşacaklarına ve Yüce Milletimizin bu konuya gerekli hassasiyeti göstereceğine inanılmaktadır.¹¹⁶³

2004 yılının Haziran ayındaki MGK toplantısında MGSB'nin ya da daha yaygın bilinen adıyla "Kırmızı Kitap"ın güncellenmesine karar verildi. Bu doğrultuda ilgili kurum ve kuruluşlara güncellenmesini istedikleri konulardaki görüşlerinin sorulduğu bir yazı gönderildi. Bu yazıya, 2005 yılında Başbakanlık tarafından verilen Erdoğan imzalı cevap, AB uyum sürecinde başlatılan MGK'nin sivil yaşamdaki etkisinin azaltılması hedefini devam ettirir nitelikteydi. Erdoğan bu yazıda, MGSB'nin daha kısa ve öz olması gerektiğine değindi ve Anayasa gereği millî güvenlik siyasetinden Bakanlar Kurulu'nun sorumlu olduğuna dikkat çekti.¹¹⁶⁴ 1998 yılındaki MGSB'de birincil tehdit olarak irtica kabul edilmiş bu durum 2001 yılındaki güncellemeyle de devam ettirilmişti. 2005 yılında güncellenen MGSB'de de

¹¹⁶²Askerden İmam Hatip Muhtırası, **Hürriyet**, 14.10.2003.

¹¹⁶³Asker: Biz Bu Konuda Tarafız, **Sabah**, 07.05.2004.

¹¹⁶⁴Başbakan'dan Hassas Mesaj, **Milliyet**, 11.01.2005.

irtica yine birinci tehdit olarak yer aldı.¹¹⁶⁵ Güvenlikleştirme teorisine referans vererek söyleyecek olursak, AK Parti iktidarının ilk döneminde irtica merkez için yine birincil tehditti. Devlet elitlerinde yaşanan dönüşüm ile birlikte devletin güvenlik algısının da dönüşmesi ve dolayısıyla irticanın tehdit olarak algılanmasının son bulması için birkaç yıl daha beklemek gerekecekti.

2006 yılında Danıştay 2. Dairesi'nde gerçekleştirilen terör saldırısında hayatını kaybeden Danıştay hâkimi Mustafa Yücel Özbilgin'in cenazesinde halkın tepkisi hükûmet üyelerine yönelmişti. Konu ile ilgili açıklama yapan Genelkurmay Başkanı Özkök, halk tarafından gösterilen tepkiyi olumlu karşılamakla birlikte bu tepkilerin tek bir güne tek bir olaya reaksiyon olarak kalmaması ve devamlılık kazanması gerektiğini dile getirdi.¹¹⁶⁶ Özkök'ün açıklamaları Başbakan Erdoğan tarafından sert bir dille eleştirildi. Sorumluluk gerektiren görevlerde bulunan kişilerin sözlerinde dikkatli olması gerektiğini belirten Erdoğan, TSK'nin bağlı bulunduğu hükûmetin bakanlarına yönelik hareketleri makûl karşılamasının kabul edilemeyeceğini dile getirdi.¹¹⁶⁷

2006 yılının Ağustos ayında Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nı Orgeneral Yaşar Büyükanıt'tan devralan Orgeneral İlker Başbuğ, devir teslim töreninde yaptığı konuşmada lâikliğe özel bir yer ayırdı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve gelişim sürecini ümmet toplumundan lâik ulus devlete bir dönüşüm olarak nitelendiren Başbuğ, TSK'nin devletin üniter ve lâik yapısını korumakta her zaman taraf olduğunu ifade etti. Başbuğ ayrıca, TSK'nin bu konulara ilişkin görüş ve önerilerini Anayasa ve kanunlar çerçevesinde ilgili organlara iletmeyi görev olarak benimsediğinin altını çizdi.¹¹⁶⁸

2007 yılında gerçekleşecek Cumhurbaşkanlığı seçimleri yaklaştıkça TSK ile hükûmet arasındaki ipler gerilmekteydi. Bu gerilimde TSK, özellikle kuvvet komutanları tarafından ardı ardına yapılan açıklamalarla irtica tehdidinin giderek arttığını iddia etmekte ve TSK'nin bu tehlike karşısında kanunların kendisine verdiği yetkiyi kullanmakta tereddüt etmeyeceğine dikkat çekmekteydi.¹¹⁶⁹ İktidar kanadı ise Cumhurbaşkanlığı seçimi yaklaşırken gerilimi azaltmayı amaçlamaktaydı. Başbakan

¹¹⁶⁵Saygı Öztürk, "PKK Çıkarıldı, İç Tehdidin Adı Değişti", **Sözcü**, 10.05.2015.

¹¹⁶⁶Tepkiye Asker Desteği, **Cumhuriyet**, 20.05.2006.

¹¹⁶⁷Yanlış Yaptınız, **Milliyet**, 21.05.2006.

¹¹⁶⁸Başbuğ'dan Laiklik Vurgusu, **Milliyet**, 26.08.2006.

¹¹⁶⁹Başbuğ: TSK Görüş Bildirmeyi Görev Olarak Sürdürecektir, **Sabah**, 29.09.2006

Erdoğan, gündemi meşgul eden irtica tartışmalarından rahatsız olduğunu belirterek, Türkiye'de böyle bir tehlike olmadığını ve ortamı gelecek konuşmalardan kaçınmak gerektiğinin altını çiziyordu.¹¹⁷⁰ Ancak Erdoğan'ın irtica tehdidi yok açıklamasına rağmen, Harp Akademileri Komutanlığı'nın eğitim-öğretim yılı açılışında konuşan Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt, kuvvet komutanları tarafından yapılan irtica tehdidi açıklamalarına aynen katıldığını, devletin en üst düzeylerinde yer alan kişilerin lâikliğin yeniden tanımlanması gerektiği yönünde açıklamaları varken irtica tehdidi yok demenin mümkün olmadığını dile getirdi.¹¹⁷¹ Büyükanıt'ın açıklamasının ardından iktidar kanadı gerilim yaratmama stratejisini sürdürdü ve cevap vermek yerine, irtica tartışmalarının kamuoyu önünde sürdürülmesinden kaçınarak, MGK toplantıları, karşılıklı olağan görüşmeler gibi araçlarla diyalog yoluyla çözüme ulaşmayı tercih etti.¹¹⁷²

Cumhurbaşkanlığı seçiminin yapılacağı Nisan ayına gelindiğinde toplumsal gerilim de artmaktaydı. Bu dönemde ADD'nin Cumhuriyet kazanımlarına sahip çıkmak ve irticaya hayır demek amacıyla organize ettiği, Ankara'da başlayan ve daha sonra yurdun çeşitli illerine yayılan "Cumhuriyet Mitingleri", siyasal partilerden, YÖK'ten, kimi rektör ve STK'lerden ve TSK'den destek gördü.¹¹⁷³ Mitingler başlamadan 2 gün önce bir basın toplantısı düzenleyen Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt 14 Nisan'da gerçekleştirilecek mitingin demokratik bir hak olduğunu belirtti. Büyükanıt aynı basın toplantısında Cumhurbaşkanı adayı konusunda da açıklamalarda bulundu. Seçilecek Cumhurbaşkanının aynı zamanda TSK'nin başkomutanı olacağına dikkat çeken Büyükanıt, Cumhurbaşkanının başta lâiklik olmak üzere Cumhuriyet ilkelerine "sözde değil özde bağlı" olması gerektiğini dile getirdi.¹¹⁷⁴ Büyükanıt'ın bu açıklamasından kısa bir süre sonra AK Parti'nin Cumhurbaşkanı adayı olarak belirlenen Abdullah Gül, kendisinin Cumhuriyet'e ve Anayasa'ya özde bağlı olduğunu dile getirdi.¹¹⁷⁵

¹¹⁷⁰Hasan Cemal, **Türkiye'nin Asker Sorunu Ey Asker Siyasete Karışma**, Doğan Kitap, İstanbul, 2010, (Asker), ss.390-391

¹¹⁷¹Büyükanıt Da 'İrtica Tehdidi Var' Dedi, **Milliyet**, 03.10.2006.

¹¹⁷²Cemal, Asker, s.393

¹¹⁷³Habil Tecimen ve Bülent Bengisu, **Köşk'e "Gül" Harekâtı**, Akış Yayınları, İstanbul, 2007, ss.152-153.

¹¹⁷⁴Sözde Değil Özde, **Cumhuriyet**, 13.04.2007.

¹¹⁷⁵Sözde Değil Özde Bağlıyım, **Milliyet**, 26.04.2007.

Meclis'te Cumhurbaşkanlığı seçiminin yapıldığı 27 Nisan günü Genelkurmay Başkanlığı'nın internet sitesinde bir bildiri yayınlandı. Türk siyaset tarihine "E-Muhtıra" olarak geçen bildiride halkın din duygularının sömürüldüğü iddia ediliyor ve bu iddiaya Ankara'da 23 Nisan törenlerinde sonradan iptal edilen Kur'an okuma yarışması düzenlenmesi, Şanlıurfa'da türbanlı kız çocuklarının ilahi söylemesi, Ankara'da okul müdürlüklerine Kutlu Doğum Haftası etkinliklerine katılım talimatı verilmesi ve Denizli'deki bir ilköğretim okulunda kadınlara yönelik dinî söyleşiler yapılması örnek olarak gösterilmişti.¹¹⁷⁶ Bildiride ayrıca, Cumhurbaşkanlığı seçimi tartışmalarının lâiklik ekseninde yürütüldüğü, TSK'nin bu tartışmalarda taraf olduğu belirtilmiş ve Cumhuriyet'in temel niteliklerini korumak için kendisine kanunla verilen görevleri eksiksiz yerine getirme kararlılığının sürdüğü ifade edilmiştir.¹¹⁷⁷

Bildiri sonrasında kamuoyunda AK Parti Hükûmeti'nin istifa edeceği, "teknokratlar hükûmeti" kurulacağı gibi senaryolar dillendirilmeye başladı. Hatta AK Parti'nin bildiriye karşı direnmesi durumunda Millî Görüş çizgisinin diğer partileriyle aynı kaderi paylaşacağı, hükûmetin çekilmemesi durumunda bir sonraki adımın darbe olacağı yazıldı.¹¹⁷⁸

Genelkurmay'ın sitesinde yayınlanan bu sert bildiri karşısında geri adım atmayan AK Parti iktidarı, benzer sertlikte bir açıklamayla bildiriye cevap verdi. Hükûmetin bildirisinde, Genelkurmay Başkanlığı'nın sitesinde yayınlanan bildirinin doğrudan hükûmete karşı bir tutumu sergilediği ve zamanlamasının mânidar olduğu belirtilmiş; Genelkurmay Başkanlığı'nın Başbakan'a bağlı olduğunun altı özenle çizilmişti. Hükûmetin, Cumhuriyet'in temel niteliklerinin en önemli savunucusu olarak tanımlandığı açıklamada, güven ve istikrarı zedeleyenlerin bu durumun sorumluluğunu da taşıyacaklarına dikkat çekilmişti.¹¹⁷⁹

Hükûmetin geri adım atmaması sonrası gerçekleştirilen ikili görüşmelerle ortam yumuşamaya başladı. İlk ikili görüşme Millî Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik ile Genelkurmay Başkanı arasında gerçekleşti. Görüşmede TSK bildirisinde irticaî faaliyetlere örnek olarak verilen olayların bir kısmında askerin yanlış bilgilendirildiği

¹¹⁷⁶Tayyar, ss.286-287.

¹¹⁷⁷Genelkurmay'dan Sert Açıklama, **Milliyet**, 28.04.2007

¹¹⁷⁸Yılmaz Özdil, "İçtima", **Sabah**, 29.04.2007

¹¹⁷⁹Zamanlama Manidardır, **Sabah**, 29.04.2007.

konusunda mutabakat sağlandı. İkinci görüşme "Dolmabahçe Mutabakatı" olarak adlandırılan Erdoğan-Büyükanıt görüşmesiydi.¹¹⁸⁰

27 Nisan Bildirisi'nden kısa bir süre sonra aslında ordunun isteği olmuş ve AYM cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turunda toplantı sayısının 367 olduğuna karar vermişti. Karar sonrası seçim kararı alındı ve 22 Temmuz'da seçime gidildi. Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı adaylığından çekilmemesi, yayınlanan karşı bildirinin ardından hükümet kanadının TSK bildirisine verdiği ikinci cevaptı.

AK Parti'nin 22 Temmuz Seçimlerinden galip çıkması, Ağustos ayında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi ve Ekim ayında yapılan referandumda iktidarın isteklerinin halk tarafından da kabul görmesi Türkiye siyasetinde ciddi bir dönüşümün başlangıcına işaret etmekteydi. 22 Temmuz Seçimleri, seçimlerden henüz birkaç ay önce ordunun siyasal alana müdahale etmesine rağmen halkın iktidara sahip çıktığını göstermekteydi. Gazeteci Hasan Cemal, katıldığı bir televizyon programında seçim sonuçlarını "bu da milletin muhtırası" şeklinde yorumlamıştı.¹¹⁸¹ Halk tarafından muhtıraya rağmen alınan destek, gelecek süreçte iktidarın elindeki en önemli silah olacaktı. Ancak bu başlıklardan en önemlisinin Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi olduğunun altını çizmek gereklidir. Daha önce de belirtildiği gibi İslâmcı siyasal hareket içerisinden yetişen, eşi türbanlı bir kişinin devletin en üst kademesinde yer alması yaşanacak dönüşümün en önemli kilometre taşıydı. Özellikle yüksek yargı ve üniversiteler başta olmak üzere bürokrasinin önemli kademelerindeki atama ve yasal düzenlemeleri veto yetkisi birlikte düşünüldüğünde konunun önemi daha net ortaya çıkmaktaydı.

AK Parti, 2007 yılından sonra da yapılan tüm yerel ve genel seçimler ile referandumların kazanan tarafı oldu. Seçim sonuçları, bir yandan AK Parti'nin elindeki siyasal gücü pekiştirirken diğer yandan da gerçekleştirilen tüm uygulamaların halk tarafından destek gördüğü kabulünü ortaya çıkarmaktaydı. Bir diğer ifadeyle, Türkiye siyasetinin geleneksel merkezinde 2007 ve özellikle de 2010 sonrası yaşanacak dönüşümün en önemli meşrûluk kaynağını "halkın iradesi" oluşturmaktaydı. Bu dönemde, Türk siyasal hayatında merkez-çevre ayrılığının en önemli mücadele alanlarında geleneksel yapıyı tamamıyla dönüştürecek gelişmeler

¹¹⁸⁰Tayyar, ss.290-291.

¹¹⁸¹Cemal, Asker, s.445.

yaşandı. 1980 sonrasında başlayan çevrenin merkezleşme süreci, AK Parti'nin ikinci dönemiyle birlikte hız kazandı ve geleneksel merkezin en hassas sinir uçlarına dokunan konular da dâhil olmak üzere merkezin siyasal, toplumsal ve kültürel değerlerinin yeniden tanımlandığı bir döneme girildi.

5. Dönemin Değerlendirmesi

2002 yılındaki seçimlerden galip çıkan AK Parti, dönemin ulusal ve uluslararası dinamiklerini çok iyi okuyan bir kimliğe sahipti. Bu husus hem partiyi geçmişin mirasından koparacak hem de partinin geleceğini sağlam temeller üzerine oturtacaktı.

AK Parti uluslararası siyasette ulusüstü yapılara üyelik sürecini genişletmiş ve bu sürecin gerektirdiği şartları yerine getirirken geleneksel merkezin ulusal siyaset üzerindeki belirleyiciliğini kırarak adımlar atmıştır. Partinin ulusal siyasete yönelik analizi ise geçmişten çıkarılan dersler sayesinde merkez ile ılımlı bir ilişki tercihinin ortaya çıkarmıştır.

AK Parti, iktidarının ilk döneminde geleneksel çevreye ait değerleri siyasal bir ideolojinin parçası olarak değerlendirmek yerine, temel hak ve hürriyet meselesi olarak ele almayı tercih etmiş; bu bağlamda uzak çevre karakterine kaymaktan imtina etmiştir. AK Parti'nin bu ılımlı politikasına rağmen geleneksel bürokratik elit parti liderlerinin siyasal geçmişleri nedeniyle partiyi geleneksel merkez için potansiyel bir tehdit olarak görmüşlerdir.

2002-2007 arası dönemde AK Parti iktidarı tarafından hayata geçirilmek istenen birçok uygulama yükseköğretim, yargı ve ordu bürokrasisi tarafından sert karşı çıkışlarla karşılaşmıştır. Bürokratik elitin bu anlamdaki en önemli destekçisi Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer olmuştur. Bu dönemde yasal düzenlemelerin veto edilmesinden yargı kararlarına, basın açıklamalarından askerî muhtıraya kadar birçok denetim mekanizması hayata geçirilmiştir. Hayata geçirilen bu denetim mekanizmaları geçmişin aksine istenilen sonuca ulaşmamış, özellikle kazanılan seçimler sayesinde AK Parti sistem içerisindeki gücünü arttırmıştır. Buna rağmen özellikle anahtar elitler üzerinde belirleyici güce sahip olmaması AK Parti'nin Türkiye siyasetinde istenilen güce ulaşmasını engellemiştir. AK Parti, 2007 yılında

Abdullah Gül'ün cumhurbaşkanı seçilmesiyle iktidarının ilk döneminde sahip olamadığı bu gücü ele geçirmiştir.

B. 2007 Sonrası Dönem: Yeknesak Merkez Değişiyor

Türkiye siyaseti 2007 yılının son çeyreğiyle beraber bürokrasiden kurumlara siyasal sistemden devletteki egemen söyleme kadar tüm alt sistemlerinde ciddi bir dönüşüm yaşamaya başladı. Bu dönüşümün odağında ise geleneksel merkez-çevre ikiliğinin temel kabul gören değerler sisteminin yeniden tanımlanması yer almaktaydı. Başka bir ifadeyle, Türkiye'de artık, geleneksel merkezin en önemli koruyucuları olarak kabul gören üst düzey bürokrasi ve elit sınıf da dâhil olmak üzere toplumsal yapının tüm kademelerinde, geleneksel çevreye ait olan değerlerin belirleyici olduğu yeni bir merkez kabulü ortaya çıkmaya başladı.

Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi, daha önce de belirtildiği gibi Türkiye siyasetinin en önemli kırılma noktalarından birini oluşturdu. Gül'ün Cumhurbaşkanlığı'nın iktidara sağladığı avantaj özellikle yasal düzenlemelerde kendisini hissettirdi. Abdullah Gül'ün 7 yıllık görev süresi boyunca önüne gelen 886 yasanın sadece 4'ünü veto etmesi bu durumun en önemli göstergesidir. Ahmet Necdet Sezer döneminde Meclis'ten geçirdiği birçok yasal düzenleme "veto" engeline takılan AK Parti, Gül döneminde bu engelin ortadan kalkmasıyla birlikte özellikle siyasal sistemde ve üst düzey bürokraside önemli bir yapısal dönüşüm gerçekleştirmiştir.

1. Yasal Düzenlemelerde Merkez-Çevre İlişkisi: Anayasa Değişiklikleri ile Sistem Yeniden Tasarlanıyor

AK Parti iktidarında 2007 yılında gerçekleştirilen referandum ile birlikte başlayan ve en son 2017 yılındaki referanduma uzanan süreçte gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri geleneksel merkezin yeniden tanımlanmasında en önemli yasal düzenlemelere işaret etmektedirler. Bu değişikliklerde hem cumhurbaşkanlığı seçimi noktasında yapılan düzenlemeler hem de geleneksel bürokrasinin yapısında hayata geçirilen düzenlemeler geleneksel-merkez çevre ayrılığının sistemi açıklamadaki kabul edilebilirliğinin sorgulanmasını beraberinde getirmiştir.

2010 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri özellikle yüksek yargının yeniden yapılandırılması noktasında önemli düzenlemeler içermektedir. Bununla birlikte değişiklikler arasında merkez-çevre mücadelesi açısından değişen güç dengelerini ifade eden hükümler de yer almaktadır.

Anayasa değişiklikleri bir yandan uluslararası sisteme uyum noktasında demokratikleşme yolunda atılan adımları ifade ederken diğer yandan da siyasal iktidar tarafından tanımlanan bir "sorun" için yine siyasal iktidar tarafından üretilen bir çözümü de ifade edebilir.¹¹⁸² 2010 değişiklikleri de bu anlamda hem demokratikleşme açısından atılan adımları hem de AK Parti iktidarının yargı bürokrasisi ile süregelen sorunlarına yönelik çözüm adımlarını içermektedir. Bununla birlikte demokratikleşme açısından ortaya konulan yenilikler arasında merkez-çevre mücadelesi içerisinde değerlendirilebilecek düzenlemeler de yer almaktadır.

Öncelikle yargı alanındaki düzenlemelere bakıldığında AYM ve HSYK'nin yapısında önemli değişiklikler hayata geçirilmiştir. AYM'nin 11 olan üye sayısı 17'ye çıkarılmış ve üyelerin belirlenmesinde TBMM'ye de seçim yetkisi verilmiştir. Buna göre 17 üyenin 3'ünün Anayasa'da belirtilen hükümler doğrultusunda TBMM tarafından, 14'ünün ise yine Anayasa'da belirtilen hükümler doğrultusunda Cumhurbaşkanı tarafından seçileceği düzenlenmiştir. HSYK'de yapılan düzenlemede ise kurulun 7 olan asıl üye sayısı 22'ye çıkarılmış ve ilk derece mahkemelerinin de kurulda temsil edilmesi sağlanmıştır.¹¹⁸³ 2011 yılının Şubat ayında Resmî Gazete'de yayımlanan 6110 sayılı *Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun* ile AYM ve HSYK'de yapılan değişiklikleri etkileyen yeni düzenlemeler hayata geçirildi. Buna göre, Danıştay'ın 13 olan daire sayısı 15'e 95 olan üye sayısı ise 156'ya çıkartıldı. Benzer şekilde Yargıtay'ın da 32 olan daire sayısı 38'e 250 olan üye sayısı 387'ye çıkartıldı.¹¹⁸⁴

2010 yılında yapılan değişikliklerde hem yargı ile ilgili düzenlemelerde hem de demokratikleşme ile ilgili düzenlemelerde merkez-çevre mücadelesi açısından dikkat çekici yenilikler söz konusudur. Örneğin 125. Maddenin dördüncü fıkrasının ilk cümlesi "Yargı yetkisi, idarî eylem ve işlemlerin hukuka uygunluğunun denetimi

¹¹⁸²Murat Sevinç, "2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:65, Sayı:2, 2010, s.273

¹¹⁸³**Türk Anayasa Hukuku Sitesi**, <http://www.anayasa.gen.tr/5982.htm>, (18.08.2018).

¹¹⁸⁴Yargıtay ve Danıştay'da Daire ve Üye Sayısı Arttı, **Hürriyet**, 14.02.2011

ile sınırlı olup, hiçbir surette yerindelik denetimi şeklinde kullanılamaz" şeklinde değiştirilmiştir. Bu değişiklik hukukçular tarafından, idare mahkemelerinin ve özellikle de Danıştay'ın hükûmet icraatlarına karşı açılan davalarda kimi zaman yerindelik denetimi niteliğinde karar vermesine bir mesaj olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁸⁵ Bunun dışında AK Parti iktidarının ilk döneminde hemen her YAŞ toplantısında gündeme gelen ihraç kararları ve hükûmet kanadının bu kararlara karşı yargı yolunun açık olması kaydıyla şerh koyması konusu da 2010 değişiklikleri ile birlikte çözülmüştür. Anayasa'nın 125. Maddesinin ikinci fıkrasına "Ancak, Yüksek Askerî Şûranın terfi işlemleri ile kadrosuzluk nedeniyle emekliye ayırma hariç her türlü ilişik kesme kararlarına karşı yargı yolu açıktır" ifadesinin eklenmesiyle geçmişte ordu ile çevrenin siyasal aktörleri arasında anlaşmazlıklara neden olan bir sorun ortadan kalkmış oldu. AYM'nin Yüce Divan sıfatıyla yargılayabileceği kişilere TBMM Başkanı'nın yanında Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanları ile Jandarma Genel Komutanı'nın da eklenmesi ve asker kişilerin devletin güvenliğine, anayasal düzene ve düzenin işleyişine karşı işlediği suçlarda sivil mahkemelerde yargılanması hükmünün getirilmesi Türkiye siyasetinde değişmeye başlayan güç dengelerinin bir işareti olarak kabul edilebilir. Ayrıca 12 Eylül Darbesi'ni gerçekleştirenlere hukukî dokunulmazlık sağlayan Geçici 15. Maddenin yürürlükten kaldırılması da bu kapsamda değerlendirilebilir.

2017 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri Türkiye siyasetinde merkez-çevre mücadelesi kapsamında değerlendirilebilecek çok önemli bir içeriğe sahiptir. 2017 değişiklikleri seçilme yaşı, TBMM'deki koltuk sayısı, Meclis'in denetim araçları, askerî mahkemelerin kaldırılması, askerî mahkemelerin kaldırılmasına bağlı olarak AYM'nin üye sayısındaki düşüş, HSYK'nin adının Hakimler ve Savcılar Kurulu (HSK) olarak değiştirilmesi ve üye sayısının 13'e düşürülmesi gibi konularda yeni hükümler getirmekteydi. Ancak değişiklikler ile hayata geçirilen en önemli düzenleme, 1923 yılından bu yana uygulanan parlamenter sistemden vazgeçilerek "Cumhurbaşkanlığı Sistemi" adı altında yeni bir hükûmet sistemine geçilmesi oldu. Bu değişiklik, hem Cumhurbaşkanı'na tanınan yetkiler hem de Cumhurbaşkanının seçilme yöntemi ile Türk siyasal tarihinde egemen olan ideolojik eğilim birlikte

¹¹⁸⁵Yusuf Şevki Hakyemez, "2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:2, 2010, ss.395-396.

düşünüldüğünde değişen merkezin en önemli göstergelerinden birine işaret etmektedir.

2017 değişiklikleri ile hayata geçirilen yeni sistemin ilk seçimleri 2018 yılında gerçekleştirildi. 2018 yılındaki Cumhurbaşkanı ve Milletvekili seçimleri yaklaşırken çıkarılan ve kamuoyunda "ittifak yasası" olarak isimlendirilen 7102 sayılı *Seçimlerin Temel Hükümleri ve Seçmen Kütükleri Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*'un, merkez-çevre paradigmasındaki merkezin değişmezliği ve tekliği düşüncesine karşı çıkışın en önemli dayanaklarından birini ifade ettiği söylenebilir. Bu kanun ile siyasal partilere diğer siyasal partilerle ittifak yaparak seçime girme imkânı tanındı. Aynı kanun ile ayrıca, üyesi olduğu parti seçimlere katılmayan bir kişinin başka partinin listesinde aday olmasına da izin verildi.¹¹⁸⁶ İttifak yasası sonrasında 2018 Seçimlerine giderken CHP, İyi Parti, Demokrat Parti ve SP birlikteliğiyle Millet İttifakı kuruldu. Bu ittifak, geleneksel merkezin en önemli siyasal aktörü olan CHP ile yakın ve uzak çevrenin temsilcisi olarak nitelendirilebilecek partiler arasında kurulan bir yapı olması nedeniyle geleneksel merkezde yaşanan değişimin ve geleneksel çevrenin artan belirleyiciliğinin önemli işaretlerinden biri olarak kabul edilebilir.

2007 sonrasında gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri daha önce de belirtildiği gibi hem bürokratik düzen hem de siyasal sistem açısından önemli yenilikler içermektedir. Bununla birlikte bu dönemde devletin ideolojik yapısındaki değişimi simgeleyen önemli yasal düzenlemeler de hayata geçirilmiştir.

Alkolün günlük yaşamda görünürlüğünü azaltmak AK Parti iktidarının üzerinde önemle durduğu konulardan biriydi. Bu kapsamda özellikle tütün ve alkol ürünlerinin satış ve sunumuna ilişkin yönetmelik ile önemli adımlar atıldı. Uzun soluklu çalışmanın ürünü olarak ortaya konan yönetmelikle birlikte tütün ve alkol ürünlerinin satış ve tanıtımına yönelik önemli sınırlamalar getirildi. Yurtdışına ihracat yapan firmaların yurtiçinde erişimin engellenmesi kaydıyla yurtdışına yönelik gerçekleştirebilecekleri reklamlar dışındaki tüm tütün ve alkol ürünlerinin reklamları yasaklandı. Ayrıca spor kulüplerinin isim ve tanıtımlarında alkollü içki markalarının isim, logo ve ambleminin bulunması da engellendi.¹¹⁸⁷ 2013 yılında alkollü içkilerin satışı ve tanıtımı konusunda yeni düzenlemeler hayata geçirildi. 4250 sayılı *İspirto ve*

¹¹⁸⁶Resmî Gazete, Sayı:30362.

¹¹⁸⁷Tütün ve Alkol Piyasasına Yeni Düzenleme, **Hürriyet**, 10.05.2010.

İspirtolu içkiler İnhisarı Kanunu'nda 6487 sayılı *Bazı Kanunlar ile 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun* ile yapılan değişikliklerle alkollü içki reklamının her ne surette olursa olsun yapılamayacağı; alkollü içki tüketimini ve satışını özendirecek kampanya ve promosyon yapılamayacağı; 18 yaşını doldurmamış kişilere alkollü içki satışının yasak olduğu; alkollü içkilerin gece saat 10 ile sabah saat 6 arasında perakende olarak satılamayacağı; televizyonda yayınlanan dizi, film ve müzik kliplerinde alkollü içkiyi özendiren görüntülere yer verilemeyeceği, alkollü içki paketlerinde alkolün zararlı olduğunun açıkça yazılması gerektiği gibi hükümler yer aldı.¹¹⁸⁸

Bu dönemde, Atatürkçülüğün bir ideoloji olarak kamu kurumları tarafından benimsenmesi durumunu ortadan kaldıracak düzenlemeler de hayata geçirildi. Örneğin, 1992 tarihli ve 3797 sayılı *Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun*, 2011 tarihli ve 652 sayılı *Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname* ile yürürlükten kaldırıldı. Yeni KHK'de eski kanundaki "Atatürk İnkılâp ve ilkelerine ve Anayasada ifadesini bulan Atatürk Milliyetçiliğine bağlı vatandaş yetiştirme" görevine yer verilmedi.¹¹⁸⁹ Benzer şekilde, 2 Kasım 2011 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 664 sayılı KHK ile Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun görevlerinde değişikliğe gidildi. 1983 yılında çıkarılan 2876 sayılı *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Kanunu*'nun ilkeler başlıklı kısmında yer alan hükümler 664 sayılı KHK ile görevler başlığı altında yeniden düzenlendi. Yeni düzenleme ile eski kanunun ilkeler kısmında yer alan "Millî mücadele ruhu ve bilinci içerisinde; Atatürkçü düşünceye, Atatürk ilke ve inkılâplarına, Türkiye Cumhuriyetinin sonsuza kadar var olma şuuruna, kişilerin ve milletin refahına, toplumun mutluluğu inancına millî kültürümüzü çağdaş medeniyet seviyesinin üstüne çıkarma azim ve kararlılığına bağlı kalmak ve sahip olmak" ifadesi ile "Millî dayanışma ve bütünleşmede Atatürkçü düşünce, Atatürk ilke ve inkılâplarını, kültür, dil ve tarih değerlerini, birleştirici bir güç olarak göz önünde tutmak; bu değerlere karşı girişilecek her türlü yabancı ve bölücü akımların bilimsel yoldan çürütülmesini esas almak" ifadesi kaldırıldı.¹¹⁹⁰ Yeni düzenleme ile kurum,

¹¹⁸⁸Resmî Gazete, Sayı:28674.

¹¹⁸⁹Resmî Gazete, Sayı:28054.

¹¹⁹⁰Resmî Gazete, Sayı:28103.

Atatürk hakkında bilimsel yayın yapmak ve sempozyum, konferans, seminer gibi etkinlikler düzenlemekle görevlendirildi.¹¹⁹¹

MEB'in, 2012 yılında özel öğretim kurumlarını ilgilendiren 9 mevzuatı sadeleştirerek oluşturduğu *Millî Eğitim Bakanlığı Özel Öğretim Kurumları Yönetmeliği* alan ile ilgili eski yönetmelikleri yürürlükten kaldırdı. Yürürlükten kaldırılan Özel Okullar Çerçeve Yönetmeliği'nde yer alan Atatürk ilke ve inkılâplarına ve Atatürk Milliyetçiliğine bağlı yurttaş yetiştirmek ifadesi yeni yönetmelikte kendisine yer bulamadı. Yeni yönetmelik ayrıca, eski mevzuatta geçerli olan her okulda Atatürk'ün büstü veya maskı, fotoğrafı, Türk Bayrağı, İstiklal Marşı, Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi vb. içeren bir *Atatürk Köşesi* bulunması zorunluluğunu da ortadan kaldırdı.¹¹⁹² Ancak Danıştay 8. Dairesi 2017 yılında verdiği kararla Atatürk Köşesi düzenlemesinin yürütmesinin durdurulmasına karar verdi.¹¹⁹³

2012 yılında ulusal bayramların kutlanmasına ilişkin olarak yönetmelik değişikliğine gidildi. Yapılan değişiklikle birlikte daha önce her bir bayram için ayrı ayrı düzenlenen yönetmelikler yürürlükten kaldırılarak ulusal bayramların kutlanmasına esas teşkil edecek tek bir yönetmelik hayata geçirildi. *Ulusal ve Resmî Bayramlar İle Mahallî Kurtuluş Günleri, Atatürk Günleri ve Tarihi Günlerde Yapılacak Tören ve Kutlamalar Yönetmeliği* ile birlikte sadece 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'nın devlet töreni ile kutlanmasına karar verildi. Bunun dışındaki ulusal bayramların stadyumlarda devlet protokolünün katılımıyla kutlanması, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nda makam koltuklarının çocuklara temsili devri, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı'nda Samsun'dan bayrak ve toprak getirilmesi gibi uygulamalara son verildi.¹¹⁹⁴ Başbakan Erdoğan, ilgili yönetmelik değişikliğine ilişkin olarak, resmî ve ulusal bayram törenlerinin her sene birbirinin tekrarı olan gösterilere dönüştüğünü ve yapılan değişiklikle bu bayramlar üzerindeki resmî perdenin ve askerî görüntünün kaldırıldığını dile getirdi.¹¹⁹⁵

1933 yılında MEB tarafından yayınlanan bir genelge ile ilk ve ortaokullarda başlatılan, her gün ders başlamadan önce okutulan "Öğrenci Andı" uygulaması 2013

¹¹⁹¹Resmî Gazete, Sayı: 28103

¹¹⁹²Gençliğe Hitabe Artık Zorunlu Değil, *Cumhuriyet*, 20.03.2012.

¹¹⁹³İstanbul Barosu, *Özel Okullarda Atatürk Köşesi Zorunlu*, <http://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=12336>, 11.04.2017, (25.08.2018).

¹¹⁹⁴Bayramda Resmi Törene Son, *Hürriyet*, 05.05.2012

¹¹⁹⁵Askeri Görüntü Artık Kalkıyor, *Akşam*, 05.05.2012.

yılında Millî Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumları Yönetmeliğinin 12. Maddesinin yürürlükten kaldırılmasıyla sona erdi.¹¹⁹⁶

2013 yılının Kasım ayında *Devlet Madalya ve Nişanları Yönetmeliği*'nde değişikliğe gidilerek Devlet, Cumhuriyet ve Liyakat nişanlarından TC (Türkiye Cumhuriyeti) ifadesi çıkartıldı. Aynı zamanda devletin en yüksek nişanı olan Devlet Nişanı'nın ön yüzündeki Atatürk silüetine de yeni yönetmelikte yer verilmedi.¹¹⁹⁷

Hatırlanacağı gibi 28 Şubat sürecinde Kur'an kursuna kayıt yaptırabilmek için ilköğretimden mezun olma şartı getirilmişti. AK Parti iktidarı tarafından 2011 yılında yayımlanan *Ekonomi Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname İle Bazı Kanun Ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname*'nin 15. Maddesi ile bu şart ortadan kaldırıldı. Bu KHK'nin yayımlanmasından kısa bir süre sonra DİB tarafından hazırlanan *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuran Eğitim ve Öğretimine Yönelik Kurslar ile Öğrenci Yurt ve Pansiyonları Yönetmeliği* ile Kur'an kurslarının herhangi bir yaş ve zaman sınırı olmadan camilerde de gerçekleştirilebilmesine ve çeşitli nedenlerle belirlenen yerlerdeki kurslara katılamayan vatandaşlar için müftülüğün teklifi ve mülkî amirin onayı ile uygun yerlerde kurs açılabilmesine imkân sağlandı.¹¹⁹⁸

AK Parti'nin TCK'nin 263. Maddesinde 2005 yılında yaptığı değişiklikle kanuna aykırı eğitim kurumu açanlara verilen cezalarda indirimle gidilmiş ve bu cezaların üst sınırı 1 yıl hapis olarak belirlenmişti. 2013 yılında aynı maddede yeni bir değişikliğe gidildi ve madde tamamen yürürlükten kaldırıldı. Dolayısıyla kanuna aykırı eğitim kurumu açmak TCK'ye göre suç olmaktan çıktı. Muhalefet bu yasa değişikliğini etnik ve dinî örgütlerin devlet denetimi dışında eğitim kurumları açabileceği ve özellikle kaçak Kur'an kurslarının teşvik edildiği gerekçesiyle eleştirirken; iktidar ise eski düzenlemedeki cezaların caydırıcı olmadığını, yürürlükteki diğer mevzuatın konu ile ilgili düzenlemeleri barındırdığını ve cezanın kaldırılmasının lâiklik açısından bir sonuç doğurmayacağını savundu.¹¹⁹⁹

211 sayılı *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu*'nun 35. Maddesi geleneksel merkezin en önemli aktörlerinden olan askerî bürokratik elitin sisteme

¹¹⁹⁶Resmî Gazete, Sayı:30318.

¹¹⁹⁷Devlet Nişanından Atatürk ve T.C. İbaresini Çıkarıldı, **Milliyet**, 06.11.2013.

¹¹⁹⁸Resmî Gazete, Sayı:28257

¹¹⁹⁹O Yasak Kalktı, **Vatan**, 19.04.2013.

yönelik müdahalelerinin meşrûluk dayanağını oluşturmaktaydı. Kanun'un eski halinde 35. Madde "Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş Türkiye Cumhuriyetini kollamak ve korumaktır" şeklinde düzenlenmişti.¹²⁰⁰ 2013 yılında 6496 sayılı Sözleşmeli Erbaş ve Er Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu*'nun 35. Maddesi "Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; yurt dışından gelecek tehdit ve tehlikelere karşı Türk vatanını savunmak, caydırıcılık sağlayacak şekilde askerî gücün muhafazasını ve güçlendirilmesini sağlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla yurt dışında verilen görevleri yapmak ve uluslararası barışın sağlanmasına yardımcı olmaktır" şeklinde değiştirildi.¹²⁰¹ Bu değişiklikle birlikte askerî bürokrasinin Anayasal düzeni koruma gerekçesiyle siyasal sisteme yönelik müdahale ihtimali ortadan kaldırılmış oldu.

1970'li yıllarda tartışılan ancak sonuca ulaşmayan müftülere nikâh kıyma yetkisinin verilmesi konusu AK Parti iktidarımın ikinci döneminde yeniden gündeme geldi. 2013 yılında Diyanet-Sen Genel Başkanı Mehmet Bayraktutar dinî nikâh ve resmî nikâh ayrımının Cumhuriyet dönemiyle birlikte ortaya çıktığını belirterek dinî hassasiyeti yüksek olan kişilerin resmî nikâh sonrası dinî nikâh kıydırmak istediklerini, müftülere nikâh kıyma yetkisi verilerek bu konuda kolaylaştırıcılık sağlanabileceğini ve bu konunun toplu sözleşme görüşmelerinde dile getirildiğini ifade etti.¹²⁰² Ancak bu talep kısa süre içinde değil birkaç yıl sonra karşılandı. 2017 yılında çıkarılan 7039 sayılı *Nüfus Hizmetleri Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun* ile 5490 sayılı *Nüfus Hizmetleri Kanunu*'nun evlendirme yetkisini düzenleyen 22. Maddesine "il ve ilçe müftülükleri" ibaresinin eklenmesiyle müftülere de nikâh kıyma yetkisi verilmiş oldu.¹²⁰³ Kanun değişikliğinin Devrim Yasalarına aykırı olduğu ve İslâm devleti anlayışını simgelediği eleştirilerine karşın AK Parti, değişikliğin kadının evlilik hukukunu koruyacağı ve resmî nikâhı teşvik edeceğini, ayrıca lâiklik ilkesi açısından da bir sorun barındırmadığını savundu.¹²⁰⁴

¹²⁰⁰Mevzuat Bilgi Sistemi, *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu*, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.211-20110310.pdf>, (26.08.2018).

¹²⁰¹Resmî Gazete, Sayı:28724

¹²⁰²Müftü De Nikah Kıysın, *Cumhuriyet*, 09.08.2013.

¹²⁰³Resmî Gazete, Sayı:30229

¹²⁰⁴Müftü Nikahına Savunma: Kadınları Koruyacak, *Hürriyet*, 30.07.2017.

AK Parti iktidarının hayata geçirdiği yasal düzenlemeler niceliksel açıdan çok zengin olmasa da değişikliklerin kapsamı sistemin merkezindeki güç dengesinde yaşanan değişim açısından önemli yenilikler ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yaşanan değişim hem kurumlar hem de söylem ve semboller açısından çok daha net bir biçimde kendisini göstermektedir.

2. Kurumlar Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Dindar Nesil Yetiştiriyor

AK Parti, muhafazakâr demokrat parti kimliğinin etkisiyle yeni yetişecek nesillerin dinî hassasiyetlerinin yüksek olmasına önem göstermekteydi. Bu husus, bizzat Erdoğan tarafından da açıkça belirtilmiş ve AK Parti'nin muhafazakâr kimliği nedeniyle böyle bir tutum içerisinde olmasının tabii olduğu kendisi tarafından da dile getirilmişti. Erdoğan'ın, söylendiği dönem itibarıyla büyük yankı uyandıran "dindar nesil yetiştireceğiz" söyleminin en önemli uygulama aracı eğitimdi. Bu noktada AK Parti, özellikle iktidarının ikinci dönemiyle birlikte merkez-çevre mücadelesinin en yoğun yaşandığı konulardan biri olan İHO konusunun üzerinde önemle durdu.

İHO konusunda 2007 sonrasında çözülmek istenen ilk sorun katsayı sorunu oldu. Bu konudaki somut adımlar YÖK'te yaşanan yönetim değişikliği sonrası atılabildi. 21 Temmuz 2009 tarihli YÖK toplantısı sonrası yapılan yazılı açıklamada, üniversiteye girişte meslek liseleri ile genel liseler için uygulanan "farklı katsayı" uygulamasına son verildiği, yerleştirme puanı hesaplanırken tüm liseler için OBP'nin 0.15 ile çarpılacağı, ayrıca öğretmen ve meslek lisesi mezunlarının kendi alanlarında tercih yapmaları durumunda OBP'nin 0.06 ek katsayı ile çarpılacağı belirtildi. Bu düzenleme muhalefet ve düzenlemeye karşı çıkan bazı YÖK üyeleri tarafından imam hatiplerin önünü açtığı ve yükseköğretimi iktidarın hedefleri doğrultusunda şekillendirdiği gerekçesiyle eleştirilirken, düzenlemeye destek verenler toplumun bir kesimini mağdur eden bir haksızlığın son bulduğunu dile getiriyorlardı.¹²⁰⁵ YÖK'ün katsayı kararına karşı İstanbul Barosu tarafından Danıştay'a iptal davası açıldı. Danıştay 8. Dairesi, belirli bir grubun kayırıldığı ve genel lisede okuyanların üniversite eğitimi hedeflediği, meslek lisesinde okuyanların ise meslek sahibi olmayı tercih ettiği gerekçesiyle düzenlemeyi iptal

¹²⁰⁵Katsayı Kalktı, Meslek Liselerinin Önü Açıldı, **Sabah**, 22.07.2009

etti.¹²⁰⁶ YÖK tarafından atılan ilk adımın Danıştay'dan geri dönmesi üzerinde yeni formül arayışlarına girildi. 17 Aralık 2009 günü gerçekleştirilen YÖK toplantısında yeni katsayılar, alan içinde tercih yapanlar için 0.15, alan dışında tercih yapanlar için 0.13 olarak belirlendi. Ancak bu düzenleme de Danıştay tarafından iptal edildi. Bunun üzerine 17 Mart 2010 tarihli toplantıda katsayılarda sembolik bir değişiklik yapılarak, alan içinde 0.15 alan dışında 0.12 oranları belirlendi. Bu değişikliklerin iptaline ilişkin açılan kararlar ise Danıştay tarafından reddedildi.¹²⁰⁷ Katsayı sorunu nihaî olarak 2011 yılının sonunda çözüldü ve YÖK Genel Kurulu tarafından alınan kararla liseler arasındaki farklı katsayı uygulamasına son verilerek bütün öğrenciler için 0.12 katsayı uygulamasına geçildi. Böylelikle meslek lisesinden mezun olan öğrencilerin tüm üniversite bölümleri için genel lise mezunlarıyla aynı şartlarda yarışması durumu ortaya çıktı.¹²⁰⁸

2010 yılında gerçekleştirilen 18. Millî Eğitim Şûrası'nda alınan kararlar, AK Parti iktidarının eğitim sisteminde gerçekleştirdiği dönüşümün fikrî temellerine işaret etmektedir. 18. Şûra toplanmadan kısa bir süre önce Millî Eğitim Şûrası Yönetmeliğinde değişiklik yapılarak şûraya katılacak üyelerde değişikliğe gidilmiştir. Bu değişiklikte dikkat çekici olan noktalar ise zaten üye durumunda olan Diyanet İşleri Başkanının yanı sıra Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı üyelerinden 2 kişinin de davetli olarak katılmasına karar verilmesi ve TSK'nin 5 olan temsilci sayısının 4'e düşürülmesidir.¹²⁰⁹ Şûra'da alınan kararlara bakıldığında 200'e yakın tavsiye kararı alındığı görülmektedir. Bu kararlar içinde çalışma kapsamında en dikkat çekici olanlar ise Din Kültür ve Ahlâk Bilgisi dersinin tüm öğretim kurumlarında okutulması, velilerin talebi doğrultusunda seçmeli din eğitimi verilmesi ve kamuoyunda 4+4+4 olarak adlandırılan yeni zorunlu eğitim sistemine geçilmesi önerileridir.¹²¹⁰

18. Millî Eğitim Şûrası'nda getirilen yeni zorunlu eğitim sistemi önerisi 2012 yılında çıkartılan 6287 sayılı 222 sayılı *İlköğretim ve Eğitim Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun* ile hayata geçirildi. Bu sistem ile 28

¹²⁰⁶Öcal, 100. Yılında, ss.344-345.

¹²⁰⁷Danıştay'ın Son Katsayı Kararı, **Hürriyet**, 21.04.2010.

¹²⁰⁸Artık Katsayı Yok, **Milliyet**, 02.12.2011

¹²⁰⁹Resmî Gazete, Sayı:30469.

¹²¹⁰Millî Eğitim Bakanlığı, **18. Millî Eğitim Şûrası Kararları**, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf, (28.08.2018).

Şubat sonrası hayata geçirilen 8 yıllık zorunlu eğitim uygulaması değiştirilmiş, zorunlu eğitim kendi içerisinde kademelendirilerek 12 yıla çıkarılmıştır.¹²¹¹ Yeni sistemde okulların yeniden ilkokul, ortaokul ve lise şeklinde ayrılması öngörülmüştür. Böylelikle İHO'nun orta kısımlarının bağımsız bir şekilde ya da İHL ile birlikte yeniden açılması durumu ortaya çıkmıştır.¹²¹²

2011 yılında katsayı sorununun çözülmesi, 2012'de yeni sisteme geçilerek imam hatip ortaokullarının açılması ve iktidar tarafından İHL'nin açılmasında nüfus şartının düşürülmesi ve ardından kaldırılması gibi gelişmelerin ardından İHO'nun sayısında hızlı bir artış yaşanmıştır. Aşağıdaki tablolarda da görülebileceği üzere hem ortaokul hem de lise düzeyinde genel okullarda okul ve öğrenci sayısı açısından niceliksel bir kayıp söz konusuyken İHO gözle görülür bir artışa sahiptir. Genel okullar düzeyinde sadece lisedeki öğrenci sayısında bir miktar artış yaşanmış; bunun dışında ortaokul düzeyinde okul ve öğrenci, lise düzeyinde ise okul sayısı bakımından azalış görülmüştür. Buna karşın imam hatip ortaokullarında okul sayısı yaklaşık 2,5 kat, öğrenci sayısı ise yaklaşık 7 kat artarken; İHL'de okul sayısı 3 kat, öğrenci sayısı ise 5 kat artmıştır.

Tablo 15: 2012-2017 Dönemi İmam Hatip Ortaokulları ve Genel Ortaokullar Karşılaştırması¹²¹³

Okul Türü Yıl	İmam Hatip Ortaokulu Okul Sayısı	İmam Hatip Ortaokulu Öğrenci Sayısı	Genel Ortaokul Okul Sayısı	Genel Ortaokul Öğrenci Sayısı
2012	1.099	94.467	14.641	4.930.656
2017	2.671	651.954	13.319	4.402.372

Kaynak: Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, **Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2012-2013**, s.67; Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, **Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2016-2017**, s.65.

¹²¹¹Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, **Eğitimde AKP'nin 10 Yılı**, Eğitim Sen Yayınları, Ankara, 2012, s.53

¹²¹²Eğitimciler Birliği Sendikası, **4+4+4 Yeni Eğitim Sistemi Ne Getiriyor? Neler Olmalı?**, http://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/yayinlarimiz/121-egitimbersen.org.tr-121.pdf, (28.08.2018).

¹²¹³İHL bünyesinde faaliyet gösteren imam hatip ortaokulları da sayıya dâhil edilmiştir.

Tablo 16: 2007-2017 Dönemi İHL ve Genel Liseler Karşılaştırması

Okul Türü Yıl	İmam Hatip Lisesi Okul Sayısı	İmam Hatip Lisesi Öğrenci Sayısı	Genel Lise Okul Sayısı	Genel Lise Öğrenci Sayısı
2007	456	129.274	3.118	1.641.130
2017	1.452	645.318	2.979	2.733.680

Kaynak: Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, **Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2007-2008**, s.73; Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, **Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2016-2017**, s.65.

AK Parti'nin eğitim sistemindeki yarattığı değişim sadece İHO ile sınırlı değildir. "Dindar nesil yetiştirme" hedefi doğrultusunda, eğitim sistemi içerisinde dinin görünür kılınması için de çaba sarf edilmiştir. Bu kapsamda özellikle müfredat ve ders içerikleri açısından birçok yenilik hayata geçirilmiştir. 2009 yılında TTK tarafından 8. sınıf İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük ders kitabında değişiklik yapılarak eski içerikte yer alan irtica tanımı değiştirildi. Eski kitapta irticaî faaliyetler, "din ve mezhep farklılığı üzerinden toplumsal kargaşa yaratmak, toplumsal kargaşaları mevcut düzene bağlamak, Atatürk ve devlet aleyhinde propaganda yapmak ve lâikliğin dinsizlik olduğunu iddia ederek lâikliği benimseyenleri din düşmanı olarak tanımlamak" şeklinde tanımlanmıştı. Yeni kitapta ise irticaî faaliyetler, çağdaş değerleri reddetmek, bilime ve akla aykırı davranmak, her türlü gelişim ve değişime karşı çıkmak gibi eylemler üzerinden tanımlandı.¹²¹⁴ Yeni kitapta ayrıca, darbelerin anlatıldığı bölümde 1960, 1971 ve 1980 müdahalelerine demokratik sistemi kesintiye uğratan girişimler olarak yer verilirken 28 Şubat'tan hiçbir şekilde bahsedilmemişti.¹²¹⁵ Bu noktada irticaî faaliyetleri tanımına tekrar geri dönerek iki tanımlamadaki farklılıkların altını çizmek gereklidir. Görüleceği gibi yeni tanımlamada din, devlet, lâiklik, Atatürk, mevcut düzen gibi kavramlar kullanılmamıştır. Bu kavramlar, geleneksel merkez-çevre mücadelesinin anahtar kelimelerini ifade etmektedir. Dolayısıyla yeni irticaî faaliyet tanımı, daha sonra da üzerinde durulacağı üzere devletin "güvenlik" algısındaki ve bu bağlamda devletin egemen ideolojisiindeki değişimin işaretlerini vermektedir.

¹²¹⁴İnkılâp Tarihi'nde 'İrtica' Tanımına İnce Ayar, **Milliyet**, 20.04.2009.

¹²¹⁵İrticaî Faaliyet Tanımı Yumuşatıldı, **Cumhuriyet**, 22.04.2009.

Yine 8. sınıflarda okutulacak Vatandaşlık ve Demokrasi kitabının içeriğinde de dikkat çeken değişiklikler yapıldı. 2011 yılında yapılan değişikliklerle 2011-2012 eğitim-öğretim yılından itibaren okutulmasına karar verilen kitapta Cumhuriyet'in temel niteliklerinin anlatıldığı konuya yer verilmezken, dersin ilk teması olan "Her İnsan Değerlidir" temasının Veda Hutbesi, Mesnevi, Makalat gibi dinî metinler üzerinden işlenmesi öngörüldü.¹²¹⁶

1997 yılında getirilen bir yenilikle öğrencilerin ilköğretim 4. Sınıftan itibaren zorunlu yabancı dil dersi almasına karar verilmişti. Öğrenciler zorunlu dil dersi kapsamında İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca, Çince, Japonca, Rusça ve İspanyolca dillerinden birini seçiyordu. 2010 yılında alınan bir Bakanlar Kurulu kararıyla öğrencilerin seçebileceği yabancı diller arasına Arapça da eklendi. Değişiklik ile ilgili Meclis'e verilen bir soru önergesini yanıtlayan dönemin Millî Eğitim Bakanı Ömer Dinçer, Arapçanın Türkiye'nin siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda yakın ilişkiler kurduğu komşu ülkelerinde kullanılan dil olduğunu belirtmiş ve değişikliğin gelen talepler doğrultusunda gerçekleştirildiğini dile getirmişti.¹²¹⁷ 2015 yılına gelindiğinde ise Bakanlar Kurulu tarafından alınan bir kararla seçmeli Arapça dersinin ilköğretim 2. sınıftan itibaren okutulmasına karar verildi.¹²¹⁸

18. Millî Eğitim Şûrası'nda öğrenci ve velilerin talebiyle yeni seçmeli din derslerinin açılması önerilmişti. Bu doğrultuda, 4+4+4 eğitim sistemini getiren kanuna eklenen bir maddeyle *Kur'an-ı Kerim* ve *Hizmet-i Peygamberimizin Hayatı* derslerinin ortaokul ve liselerde seçmeli ders olarak okutulmasına karar verildi. Daha sonra TTK'nin ilk ve orta öğretim kurumları için hazırladığı ders çizelgelerinde *Temel Dinî Bilgiler* dersine de bir başka seçmeli ders olarak yer verildi.¹²¹⁹ Zorunlu Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersi ile seçmeli Arapça dersinin yanı sıra müfredata eklenen bu yeni dersler ile birlikte bu dersleri seçen bir öğrencinin haftada 7 saat dinî içerikli ders görme ihtimali ortaya çıktı.¹²²⁰ Bu arada, kanunun yürürlüğe girmesinden kısa bir süre sonra MEB tarafından yeni sistem ile ilgili merak edilen soruları cevaplamak için hazırlanan kitapçıkta dikkat çeken ifadeler yer almaktaydı. Örneğin seçmeli Kurân-ı Kerim dersinde öğrenci kıyafetlerinin nasıl olacağına ilişkin

¹²¹⁶AKP Anlayışı Ders Kitaplarına Yansıdı, **Cumhuriyet**, 11.08.2011

¹²¹⁷Arapça Seçmeli Ders Oldu, **Akşam**, 05.04.2012.

¹²¹⁸İlkokul 2'lere Seçmeli Arapça Dersi Geldi, **Milliyet**, 23.10.2015.

¹²¹⁹Aşlamacı, s.185

¹²²⁰5 Günün Bir Günü Din Dersi, **Cumhuriyet**, 09.06.2012

verilen bilgide, sadece ders sırasında olmak şartı ile kız öğrencilerin hem imam hatiplerde hem de diğer okullarda başlarını kapatabilecekleri belirtildi. Yine aynı kitapçıkta karma eğitim sistemine devam edilmekle birlikte, bazı okulların eğitimin türüne, imkân ve zorunluluklara göre yalnızca kız veya yalnızca erkek öğrencilere ayrılabilceğı ifade edildi.¹²²¹

Seçmeli din dersleri konusunda kısa bir parantez de askerî lise müfredatı açısından açmak gereklidir. Askerî liselerde branş dersleri dışında genel lise müfredatı uygulandığı dikkate alındığında seçmeli din derslerinin askerî liselerde de okutulması gündeme geldi. Genelkurmay Başkanlığı bu konuda askerî liseler ve silahlı kuvvetler bando astsubay hazırlama okulları müfredatına Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamberimizin Hayatı ve Temel Dinî Bilgiler derslerinin eklenmesine karar verdi.¹²²² Genelkurmay Başkanlığı'ndan konu ile ilgili yapılan açıklamada TSK bünyesindeki seçmeli din derslerinin öğrencilerin tercihleri doğrultusunda, mevzuata ve MEB ölçütlerine uygun olarak verildiğı açıklandı.¹²²³

AK Parti iktidarının eğitim politikalarında en fazla tartışılan konulardan biri Osmanlıca dersinin eğitim sistemi içerisine eklenmesiydi. Bu konudaki ilk adım 2010 yılında TTK'nin aldığı kararla sadece sosyal bilimler liselerinin 10, 11 ve 12. sınıflarında okutulmak üzere *Osmanlı Türkçesi* adında yeni bir dersin eklenmesiyle atılmıştır.¹²²⁴ 2013 yılına gelindiğinde ise 2013-2014 yılından itibaren Osmanlı Türkçesi dersinin sosyal bilimler liselerinde zorunlu, diğer liselerde ise seçmeli olarak okutulmasına karar verildi.¹²²⁵

2014 yılında gerçekleştirilen 19. Millî Eğitim Şûrası da 18. Şûrada olduğu gibi dikkat çekici tavsiye kararlarının alındığı bir toplantı oldu. 2014 yılının Ağustos ayında Cumhurbaşkanı seçilen Recep Tayyip Erdoğan, Millî Eğitim Şûrasına katılan ilk Cumhurbaşkanı sıfatıyla yaptığı konuşmada geçmiş yıllarda "eğitimin insan formatlama aracı" olarak kullanıldığını ve sistemdeki sorunların anaokulundan başlayarak bir hayat tarzı sunulması ile çözüleceğini dile getirerek eğitim sistemindeki anlayış değişiminin izlerini taşıyan şu sözleri dile getirdi:

¹²²¹Millî Eğitim Bakanlığı, **12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular- Cevaplar**, Ankara, 2012, ss.33-34.

¹²²²Din Dersleri Askerî Liselerde, **Cumhuriyet**, 14.11.2012.

¹²²³TSK: Din Dersi Mevzuata Uygun, 15**Sabah**,.11.2012.

¹²²⁴Bahçekapılı, s.193.

¹²²⁵Liselilere Osmanlı Türkçesi ve Hitabet Dersi, **Milliyet**, 15.04.2013.

'Einstein kimdir' deseniz, her gencin söyleyecek bir ya da birkaç cümlesi vardır. 'İbni Sina' kimdir deseniz çoğunun bu ismi hiç duymadığını görüyorsunuz. Yabancı pop şarkıcılarının adını ezbere sayan ama Dede Efendi'yi, İtri'yi tanımayan, Neşet Ertaş dinlemeyi hakir gören, kendi sanatçısından maalesef utanan gençlerimiz var. İki yüz yıldır eğitimin formatlama aracına dönüştüğü bir sistem ne yazık ki kendisine yabancı bireyler yetiştiriyor ve bunu da cesaret edip hiç kimse sorgulamıyor, sorgulayamıyor. İşte bizim en başta bu dönüşümü gerçekleştirmemiz gerekiyor.¹²²⁶

Şûra sonrasında alınan tavsiye kararları arasında İlkokul 1, 2 ve 3. sınıflarda da Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin okutulması, ortaokullarda okutulan İnkılâp Tarihi ve Atatürkçülük dersi programının gözden geçirilerek güncel anlayışlar ve yöntemler doğrultusunda yeniden yazılması, Osmanlıca Türkçesi dersinin Anadolu imam hatip liselerinde de zorunlu olarak okutulması, görsel sanatlar dersi kapsamında hat, ebru, tezhib ve minyatür gibi geleneksel sanatlara yer verilmesi, din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin 2 saate çıkarılması, Kutlu Doğum Haftası'nın belirli gün ve haftalar kapsamına alınması gibi kararlar yer almaktaydı.¹²²⁷

Eğitim sistemindeki dinsel hassasiyetin arttığına en önemli göstergelerinden biri okullarda ibadethane bulundurulması konusunda yaşanan gelişmelerdir. 2013 yılında çıkarılan Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği'nin 99. Maddesinde "talep olması halinde ibadet ihtiyaçlarını karşılayacak uygun mekân ayrılabilir" ifadesine yer verildi.¹²²⁸ 2014 yılında MEB tarafından alınan bir kararla yeni açılacak veya dershaneden dönüştürülecek özel okullarda bulunması gereken yapısal şartlar arasında ibadethane bulundurulması da yer aldı.¹²²⁹ Devlet okullarında ibadethane zorunluluğu ise 2017 yılında çıkarılan *Millî Eğitim Bakanlığı Kurum Açma, Kapatma ve Ad Verme Yönetmeliği* ile getirildi. Yönetmeliğin her düzeyde eğitim kurumu açılabilmesinin genel esaslarını düzenleyen 5. Maddesinde abdesthane ve doğal aydınlatmalı uygun mekânda kadın ve erkek için ayrı ayrı olmak üzere mescit bulunması yeni kurum açma şartları arasında sayıldı.¹²³⁰ Okullarda ibadethane meselesi İHO açısından bir adım daha ileriye götürüldü. MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan *Anadolu İmam Hatip Liseleri – İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesi*'nde "fiziki mekânı uygun olan okulların bahçesinde

¹²²⁶Dizayn Anaokulundan Başlayacak, *Cumhuriyet*, 03.12.2014.

¹²²⁷Millî Eğitim Bakanlığı, **19. Millî Eğitim Şûrası Kararları**, http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/35/27/719973/dosyalar/2015_02/02041116_19.millieitimuraskararlar.pdf, (29.08.2018).

¹²²⁸Resmî Gazete, Sayı:30182.

¹²²⁹Özel Okula Da Mescit Zorunlu, *Cumhuriyet*, 19.07.2014.

¹²³⁰Resmî Gazete, Sayı:30106.

öğrencilerin mesleki bilgi ve becerilerini geliştirecekleri mescit veya cami teşekkül ettirilir" ifadesine yer verildi. Aynı belgede, yine şartları uygun olan okullarda ses sisteminin yer aldığı Kur'an okuma odalarının bulundurulması, okul duvarlarında ayet ve hadislerle yer verilmesi istendi.¹²³¹

Eğitim konusunda son olarak yükseköğretimde yaşanan değişimlere kısaca bakıldığında 28 Şubat sürecinde sayıları ciddi oranda azalan ilahiyat fakültelerinin bu dönemde kayda değer bir niceliksel artış yaşadığı görülmektedir. YÖK'ün 2017-2018 akademik yılına ilişkin verilerine bakıldığında toplam 62 İlahiyat fakültesine 19.575 kişinin yeni kayıt yaptırdığı ve bu fakültelerde 84.891 öğrencinin öğrenim gördüğü anlaşılmaktadır. İlahiyat fakültelerinin yanında yine 2017-2018 akademik yılında 23 İslâmi ilimler fakültesine 3.592 yeni kayıt yapıldığı ve bu fakültelerde toplamda 11.780 öğrencinin okuduğu görülmektedir.¹²³² Dinî eğitim veren bu fakültelerdeki niceliksek artışın yanında yüksek din öğretimine ilişkin bir takım yeni uygulamalar hayata geçirilmiştir. Dinî eğitim veren fakültelerin programlarına pedagojik formasyon dersinin eklenmesiyle bu fakülterlere öğretmen yetiştirme misyonu yüklenmesi, lisans düzeyinde din eğitiminin uzaktan eğitim yoluyla alınmasının sağlanması, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmenliği bölümünün eğitim fakültelerinden alınarak ilahiyat fakültesine bağlanması, Uluslararası İlahiyat programlarının açılmasıyla yabancı öğrencilerin Türkiye'de ilahiyat eğitimi almasına imkân verilmesi, din öğretimine uluslararası bir nitelik kazandırmak amacıyla *Türkiye Uluslararası İslâm, Bilim ve Teknoloji Üniversitesi*'nin kurulmasına karar verilmesi bu konudaki örnek uygulamalar arasında sayılabilir.¹²³³

Bu dönemde hem işlevsel hem de niteliksel anlamda en fazla saygınlık kazanan kurumların başında DİB gelmektedir. Örneğin, 2010 yılında çıkarılan yeni teşkilât kanunu ile DİB hiyerarşik anlamda genel müdürlük seviyesinden müsteşarlık seviyesine yükseltilmiş; kurum personelinin özlük haklarında iyileştirmeye gidilmiş ve kurumun faaliyet alanı genişletilmiştir.¹²³⁴

¹²³¹Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, **Anadolu İmam Hatip Liseleri – İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesi**, Ankara, 2017, s.6

¹²³²Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, **Eğitim Birimlerine Göre Öğrenci ve Öğretim Elemanları Sayıları**, <https://istatistik.yok.gov.tr>, (30.08.2018).

¹²³³Aşlamacı, ss.197-201.

¹²³⁴Öcal, Başkanları, ss.986-987.

DİB, AK Parti iktidarıyla birlikte toplumsal yaşamın hemen her alanında etkin olan bir kamu kurumu kimliği sergilemiştir. Bu kimliğin oluşumunda bakanlıklarla ve kamu kurumlarıyla imzalanan işbirliği protokollerinin önemli bir katkısı vardır. İşbirliği protokollerinin yanı sıra *Din İşleri Yüksek Kurulunun Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik* üzerinde yapılan değişiklikle kurulun görevleri arasına "güncel talep ve ihtiyaçlar doğrultusunda dini konularda karar vermek, görüş bildirmek ve dini soruları cevaplandırmak" ifadesi eklenmiştir. İşbirliği protokolleri ve yönetmelik değişikliği ile hem kurum olarak DİB'in hem de başta imamlar olmak üzere DİB personelinin faaliyet alanı oldukça genişlemiştir. Bu kapsamda DİB'in toplumsal yaşamdaki etkinliğini gösteren bazı örnekler şunlardır:¹²³⁵

- Aile içi problemlerin tespit edilip, bu problemlerin çözülmesinde din adamlarından destek alınması
- TSE'nin "helal" sertifikası verdiği ürünlere DİB logosunun basılması
- Mahkemelerin çeşitli davalarda DİB'den görüş almaya başlaması
- DİB yetkililerinin Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu tarafından düzenlenen faizsiz finans sektörü çalış tayına davet edilmesi
- İlk ve orta öğretim öğrencilerinin, velilerin ve öğretmenlerin DİB tarafından umreye götürülmesi
- TRT Anadolu kanalının DİB'e verilmesi suretiyle TRT Diyanet kanalının yayın hayatına başlanması
- *Kur'an Kursları Okulöncesi Din Eğitimi Projesi* kapsamında Kur'an kurslarına devam eden annelerin 4-6 yaş aralığındaki çocukları için temel dinî bilgiler eğitiminin başlatılması
- Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, Arapça ve İHO meslek derslerinin müftülük personeli tarafından verilmesine imkân sağlanması
- DİB'in hazırladığı kitap, dergi ve afişlerin okullarda dağıtılmasına izin verilmesi.
- Çeşitli il millî eğitim müdürlükleri ile yapılan işbirlikleri neticesinde yarıyıl tatilinde öğrenciler için "haydi namaza" etkinliğinin düzenlenmesi

¹²³⁵2007-2018 Dönemi Cumhuriyet, Hürriyet ve Milliyet haber sitelerinden elde edilen bilgilerdir.; Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, **İşbirliği Protokolleri**, <https://dinhizmetleri.diyanet.gov.tr/detay/116/i%C5%9Fbirli%C4%9Fi-protokolleri>, (31.08.2018).

- Açıköğretim İmam Hatip Lisesi'nden örgün öğretime geçiş başvurularının müftülüklerle yapılması

- Yine il millî eğitim müdürlükleri ile yapılan işbirlikleri neticesinde anaokullarında ve ilkokullarda değerler sistemi eğitiminin müftülük personeli tarafından verilmesinin sağlanması

- DİB'in yıllık çalışma plânlarında çocuk-cami buluşması, apartman sohbetleri, öğrenci yurtları programı, işyeri sohbetleri, kahvehane ziyaretleri gibi etkinliklere yer verilmesi,

- Cezaevindeki hükümlü ve tutukluların din hizmetleri ve eğitimi ihtiyacının DİB tarafından karşılanması

- Bireylerin madde bağımlılığından kurtulması için DİB'den katkı alınması

- Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastane, kurum ve kuruluşlarda talep eden hasta, hasta yakını ve personel için dinî danışmanlık hizmeti sunulması

- Gençlik ve Spor Bakanlığı'na bağlı tesis, kamp, salon vb. mekânlarda gençlere din hizmeti verilmesi ve manevî danışmanlık yapılması

- Erken yaşta okulu bırakan çocukların ve onların ailelerin ikna edilmesinde imamların da görev alması

DİB'in bütçesinde yıllara göre gerçekleşen artış, özellikle muhalif basın tarafından sıklıkla eleştirisi konusu olmuştur. Bu eleştiriler dile getirirken DİB bütçesinin geçmiş yıllara göre kaç kat arttığına ilişkin sayısal veriler kullanılmıştır. Sadece DİB bütçesi üzerinden yapılan bir inceleme bu eleştirileri haklı kılabılır. Örneğin, 2008 yılı bütçesinde başkanlığa ayrılan yaklaşık 2 milyar liralık bütçenin 2018 yılında yaklaşık 8 milyara yükselerek 4 kat arttığı görülmektedir. Bu rakamlar üzerinden DİB bütçesinde yıllar içerisinde ciddi bir artış yaşandığı söylenebilir. Ancak, DİB'e bütçe konusunda ayrıcalık tanındığı eleştirileri dile getirirken örnek verilen kurumların ya da 2008 yılı itibarıyla DİB ile bütçe içerisinde yakın oranlara sahip olan kurumların yaşadığı bütçe değişimine bakıldığında benzer oranlardaki artışın o kurumlar için de geçerli olduğu görülmektedir. Örneğin, 2008 yılında YÖK'e ayrılan yaklaşık 28 milyon liralık bütçe 2018 yılına gelindiğinde 100 milyon lira seviyesine yükselmiştir. Benzer şekilde 2008 yılında 3 milyar liraya yakın

bütçeye sahip olan Adalet Bakanlığı ve Jandarma Genel Komutanlığı'na 2018 yılında 13 milyar liraya yakın bir bütçe ayrıldığı görülmektedir.¹²³⁶

CHP'nin 2000'li yıllarla birlikte yaşamaya başladığı değişim Türkiye siyasetinde güç dengelerindeki farklılaşmanın en önemli işaretlerinden biridir. Başka bir ifadeyle, pragmatist bir tavır alış olma ihtimali kuvvetli olmakla birlikte, CHP'nin çevrenin değerlerine yönelik geliştirdiği hassasiyet siyasal sistemin merkezinin geleneksel çevreye ait yeni değerlerle şekillendiğini göstermektedir.

CHP'nin yaşadığı dönüşüm, 2008 yılında Genel Başkan Deniz Baykal tarafından çarşafli kadınlara rozet takılıp parti üyesi yapılmasıyla başladı. Çarşafli kadınların partiye üye yapılması konusundaki eleştirilere cevap veren Baykal, bu durumun CHP çizgisiyle bir çelişki oluşturmadığını, aksine başörtülü kişilerin AK Parti'ye mecbur olmadığını göstermesi açısından bir kırılma noktasını temsil ettiğini dile getirmişti.¹²³⁷ Kamuoyunda "çarşaf açılımı" olarak adlandırılan olay ile başlayan değişimi süreci, 2009 Yerel Seçimlerinde CHP'nin Kocaeli adayı Sefa Sirmen'in her mahallede Kur'an kursu projesini ortaya koyması ve bu projenin parti yönetiminden de destek görmesi, CHP Genel Başkanı Deniz Baykal'ın Kutlu Doğum Haftası etkinliklerine katılması, DİB tarafından din adamlarının toplumda kanaat önderi olması yönündeki önerisinin CHP tarafından da destek görmesi, CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun Adnan Menderes'in mezarını ziyaret etmesi gibi örneklerle sürdürüldü. Türkiye siyasetinde merkezin yeni değerlerle tanımlanmaya başladığını CHP örneğiyle anlatılırken değinilmesi gereken bir başka konu ise CHP'nin seçimlerdeki aday tercihidir. 2014 yılındaki yerel seçimlerde merkez-sağ kimliğe sahip adaylara yer verilmesi; 2014 Cumhurbaşkanlığı Seçimlerinde MHP ile birlikte İslâm İşbirliği Teşkilatı eski Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu'nun "çatı aday" gösterilmesi; Mehmet Bekaroğlu, Abdüllatif Şener gibi Millî Görüş hareketi içerisinde siyaset yapmış önemli isimlerin CHP'den milletvekili seçilmesi; 2018 Cumhurbaşkanlığı ve Milletvekili Genel Seçimlerinden önce Abdullah Gül ismi üzerinden gerçekleştirilen "ortak aday" tartışmaları ve ardından SP'nin de yer aldığı ittifaka girilmesi, bu ittifak neticesinde bazı SP'lilerin CHP listesinden aday gösterilmesi; CHP'nin Cumhurbaşkanı adayı Muharrem İnce'nin ismi aday olarak

¹²³⁶BÜMKE, **Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ve Ekleri**, <http://www.bumko.gov.tr/TR,61/merkezi-yonetim-butce-kanunu-ve-ekleri.html>, (31.08.2018)

¹²³⁷Fikret Bila, "Baykal: Örtülü Kadınlar Zincirlerini Kırıyorlar", **Milliyet**, 18.11.2008.

açıldıktan sonra ilk olarak Cuma Namazına gitmesi ve başörtüsünün milletin meselesi olmaktan çıktığını, istenilen yerde takılabileceğini dile getirmesi gibi örnekler CHP'nin değişen merkeze uyum sağlama çabaları olarak değerlendirilebilir.

TRT, yayıncılık politikası nedeniyle 2000'li yılların en fazla eleştirilen kurumlarından bir olmuştur. TRT'ye yönelik eleştiriler, yayınlarda siyasal iktidarın kayırıldığı ve siyasal propaganda yapıldığı, yayınlarda dinî temalara ağırlık verildiği ve yayınlara ve kişilere sansür uygulandığı iddiaları üzerinden şekillenmektedir.

TRT'nin siyasal iktidarı kayırdığına yönelik eleştiriler hemen her iktidar döneminde dile getirilmiştir. TRT'nin haberleri önem düzeyine göre vermediği ve "protokol haberciliği" yaparak siyasal iktidara ayrıcalık tanıdığı düşüncesi bu eleştirilerin merkezinde yer almaktadır.¹²³⁸ Bu eleştiriler özellikle seçim dönemlerinde iktidar partisine ayrılan süre ile diğer partilere ayrılan süre arasındaki farklar açısından sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin 1 Kasım 2015 Seçimleri yaklaşırken Halkların Demokratik Partisi (HDP) kontenjanından RTÜK üyesi seçilen Ersin Öngel tarafından sosyal medyada yapılan açıklamada 25 günlük süre içinde TRT yayınlarında AK Parti'ye 30 saat, Cumhurbaşkanı Erdoğan'a 29 saat, CHP'ye 5 saat, MHP'ye 1 saat 10 dakika ve HDP'ye ise 18 dakika süre ayrıldığı dile getirildi.¹²³⁹ TRT'nin en fazla tartışıldığı seçim ise 2018 seçimleri oldu. Bu seçimlerde TRT, Cumhurbaşkanı Adayı Muharrem İnce tarafından sert bir dil ile eleştirildi. Muharrem İnce TRT'yi, seçim sürecinde Cumhurbaşkanı adaylarına eşit mesafede davranmamakla suçladı. *Birgün*'ün haberinde, 2018 yılı seçim sürecinde, 24 Haziran günü seçim yapılacağını belli olduğu 17 Nisan günü ile 6 Mayıs tarihleri arasında kapsayan döneme ilişkin yapılan çalışmada TRT ekranlarında SP ve HDP'ye hiç yer verilmediği, İYİ Parti'ye 9,5 dakika, CHP'ye 3 saat 4 dakika, AK Parti-MHP ittifakına ise 37 saat 40 dakika süre ayrıldığı iddia edildi.¹²⁴⁰ Cumhurbaşkanı Adayı Muharrem İnce ise 13-20 Mayıs 2018 tarihleri arasında TRT 1 kanalında kendisine 16 dakika Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'a ise 117 dakika süre ayrıldığını öne sürdü. İnce'nin bu iddiasına ilişkin bir açıklama yapan TRT yönetimi, belirtilen

¹²³⁸Filiz Erdemir Göze, "2000'li Yılların Rekabet Ortamında TRT'nin Yayıncılık Anlayışı", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:8, Sayı:28, 2017, http://www.ijoess.com/Makaleler/815191445_48.%20DCCCXXX-DCCCXLIX%20%20filiz%20erde mir%20g%C3%B6ze.pdf , (31.08.2018).

¹²³⁹TRT'nin Partilere Ayırdığı Süreler Açıklandı **Hürriyet**,27.10.2015.

¹²⁴⁰**Birgün**, "Seçimler Yaklaşırken TRT Hangi Siyasi Partiye Ne Kadar Süre Ayırdı?", 14.05.2018

tarikhler arasında İnce'nin 13 ayrı seçim faaliyetinin canlı yayınlanarak kendisine 125 dakika yer verildiğini, ayrıca kendisi ile ilgili haberlerin 59 ayrı haber olarak 82 dakika haber bültenlerinde yer aldığını ifade etmiştir.¹²⁴¹

TRT'nin yayın politikasında çalışma kapsamında ele alınacak en önemli değişiklik ise çevre ile özdeşleşmiş kurum, kişi ve değerlere daha fazla yer verilmesi ve dinî yayın sayısının artmasıdır. TRT Diyanet kanalının kurulması; İslâm'ın Aydınlığında, Hayat ve Din, Düşünce İklimi, Sonsuzluk Yolcusu gibi programların yayın hayatına girmesi; Ramazan ayına özel çeşitli dizi ve programların başlatılması; Dünya Kupası maçları ile aynı saate denk gelen iftar programlarında TRT 1 yayınında iftar programlarının tercih edilmesi; TRT Müzik kanalında seslendirilen bir türküdeki "sarhoş" ifadesinin sansürlenmesi; Winnie The Pooh adlı çizgi filmin yayınlanmasının, içerisinde domuz olduğu gerekçesiyle reddedilmesi; TRT Çocuk kanalında yayınlanan çizgi filmlerde oruç tutan çocuklara yer verilmesi; yine TRT Çocuk kanalında yer alan anneanne/babanne figürlerinin türbanlı olarak resmedilmesi; TRT bünyesindeki kanallarda yayınlanan programlarda ve haber bültenlerinde başörtülü sunuculara yer verilmesi; Payitaht Abdülhamid, Diriliş Ertuğrul, Kut'ül Amare, Filinta, Bir Zamanlar Osmanlı, En Uzun Yüzyıl, Osmanlı Tokadı gibi Cumhuriyet öncesi dönemi konu alan dizilerin yanı sıra Türkiye'de İslâmcı siyasetin hikâyesini konu olan Yedi Güzel Adam, Sevda Kuşun Kanadında gibi dizilerin yayınlanması gibi örnekler TRT'nin yayın politikasında çevreye yönelik hassasiyetlerin dikkate alındığını göstermektedir.

Devlet ideolojisinde yaşanmaya başlayan değişim, öncelikle kurumlara ardından söylem ve semboller düzeyinde günlük yaşam pratiklerine yansdı. Bu noktada hem kamusal hayatta hem de sivil hayatta geleneksel çevre değerlerinin egemenliği net bir şekilde hissedilmeye başlandı.

3. Söylem ve Semboller Düzeyinde Merkez-Çevre İlişkisi: Kültürel İktidar Kodları Değişiyor

Türkiye'de geleneksel merkezin değiştiği ve geleneksel çevreye ait değerlerin yeni merkezin belirleyicisi olduğu yönündeki düşüncenin en önemli dayanağı, hem

¹²⁴¹İnce'nin İddiasına TRT'den Yanıt Geldi, **Hürriyet**, 29.05.2018.

devletin hem de vatandaşların kullanılan dil, kılık kıyafet, kültürel yaşam vb. açıdan muhafazakâr bir tavır alışını tercih etmesidir. Merkez ile çevre arasındaki mücadelenin tarihsel süreç içerisindeki başat sembollerinden biri olan "türban" konusunda yaşananlar, değişimin boyutunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.

AK Parti iktidara geldikten sonra sürekli gündem olan resmî bayramlardaki resepsiyon krizi, Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra hayata geçirilen "iki resepsiyon" uygulaması ile çözüldü. Bu çözümde, Cumhurbaşkanlığı tarafından düzenlenen resepsiyonlarda önce devlet erkânına eşsiz, daha sonra da sivil toplum temsilcilerine eşli resepsiyon verildi. Resepsiyonlardaki ikili uygulama birkaç sene sürdürüldü. Ancak 2012 yılının 29 Ekim Resepsiyonu ilklerin yaşandığı bir resepsiyon oldu. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün konuklarını ilk defa eşleriyle birlikte karşıladığı kabul törenine TSK'nin tüm komuta kademesi de ilk defa eşleriyle birlikte katıldı.¹²⁴²

Üniversitelerdeki türban sorunu AK Parti iktidarının ikinci döneminin başından itibaren en çok tartışılan konulardan biri oldu. İktidar kanadından başta Başbakan Erdoğan olmak üzere arka arkaya gelen türban sorununun çözüleceği yönündeki açıklamalar sonrası ilk adım yeni değişen YÖK yönetimi tarafından atıldı ve YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan "yasakların kendinden kalkacağı" ve "rektörlerin hoşgörülü olması gerektiği" şeklinde açıklamalar yaptı. Bu açıklamalar sonrası bazı üniversitelerde öğrencilerin derse türbanla girmesine izin verildi.¹²⁴³ Üniversitelerdeki türban tartışmasının YÖK Başkanı'nın açıklamalarıyla yeniden alevlendiği dönemde Başbakan Erdoğan tarafından Türkiye siyasetinde yaşanan değişimi gösteren önemli bir söylem dile getirildi. Geçmiş yıllarda muhafazakâr kesim tarafından türban serbestliğinin savunulmasında en önemli argüman olarak kullanılan "türban siyasal simge değildir" söyleminin aksine, bir yurtdışı ziyareti sırasında kendisine türban konusu ile ilgili sorulan bir soru üzerine Erdoğan, türbanın siyasal bir simge olarak kabul edilse dahi yasaklanamayacağını ve bu sorunun yakın zamanda çözüleceğini dile getirdi.¹²⁴⁴

Erdoğan'ın açıklamalarından kısa bir süre sonra türban sorunun çözümüne ilişkin ilk resmî adım atıldı ve AK Parti ve MHP arasındaki ittifakla Anayasa'nın 10.

¹²⁴²Çankaya'daki 'Türban Yasağı' Bütününüyle Bitti, **Milliyet**, 30.10.2012

¹²⁴³Türban Üniversitede, **Cumhuriyet**, 18.12.2007

¹²⁴⁴Simgeye Yasak Olmaz Türban İşi Çözülecek, **Hürriyet**, 15.01.2008

ve 42. Maddelerinde değişiklik yapılması benimsendi. Meclis'te yapılan görüşmelerde 411 gibi yüksek bir oy ile kabul edilen Anayasa değişikliği ile Anayasa'nın 10. Maddesinin son fıkrasına, "... ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanılmasında" ibaresi ile 42. Maddesinin 6. fıkrasından sonra gelmek üzere "Kanunda açıkça yazılı olmayan herhangi bir sebeple kimse yükseköğrenim hakkını kullanmaktan mahrum edilemez. Bu hakkın kullanımının sınırları kanunla belirlenir." ibaresi eklendi.¹²⁴⁵ Ancak bu değişiklikler CHP ve DSP tarafından açılan dava sonucunda AYM tarafından siyasal İslâm'ın simgesi olduğu ve bu nedenle Cumhuriyet'in temel nitelikleri ile çeliştiğı gerekçesiyle iptal edildi.¹²⁴⁶

Türkiye'de yıllardır siyasal partilerin, askerinin ve yüksek mahkemenin gündemini meşgul eden üniversitede türban konusu, adeta değişen devlet ideolojisinin ve bürokratik mekanizmanın bir yansıması olarak basit bir idarî talimatla çözüldü. YÖK Başkanı Yusuf Ziya Özcan tarafından İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nden bir öğrencinin şikâyeti üzerine üniversiteye gönderilen yazıda disiplin yönetmeliğine aykırı davranan öğrencinin dersten çıkarılmaması, gerek görülürse öğrenci hakkında tutanak tutulması, bununla birlikte öğrenciyi derse almayan veya derse gelen öğrenciyi yok yazan öğretim üyesi hakkında disiplin soruşturması açılması istendi.¹²⁴⁷ Yazıdan kısa bir süre sonra açıklama yapan YÖK Başkanı Özcan, 1-2 üniversite dışında hemen her üniversitede türban sorununun çözüldüğü dile getirdi.¹²⁴⁸ İlerleyen süreçte türban serbestisi tüm üniversitelerde uygulanmaya başladı ve üniversitede türban sorunu Türkiye'nin gündeminden tamamen çıktı.

Yükseköğretimde türban meselesi sadece üniversite öğrencileri ile sınırlı kalmadı. Üniversite öğrencilerine türban serbestisinin sağlanmasından kısa bir süre sonra, 2010 yılının Ekim ayında ÖSYM tarafından Akademik Personel ve Lisansüstü Eğitimi Giriş Sınavı (ALES) kılavuzunda yapılan düzenleme ile adayların sınava başı açık gelmesi ve başvuru fotoğraflarının da başı açık çekilmesi ifadeleri

¹²⁴⁵Resmî Gazete, Sayı:29976.

¹²⁴⁶Seyfettin Aslan ve Ömer Taylan, "Ak Parti Dönemi Din-Devle İlişkileri ve Laiklik Politikaları", **Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi**, (Ed. Seyfettin Aslan ve Yılmaz Demirhan), Ekin Yayınevi, Bursa, 2016, s.266

¹²⁴⁷Özcan'dan Türbana Vize, **Cumhuriyet**, 05.09.2010.

¹²⁴⁸Toruk, ss.488-489.

kaldırıldı. Ancak bu düzenlemenin yürütmesi kısa bir süre sonra durduruldu.¹²⁴⁹ Danıştay'ın kararına rağmen halen yürürlükte olan 26 Eylül 2012 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanan *Adayların ve Sınav Görevlilerinin Sınav Binalarına Giriş Koşullarına İlişkin Yönetmelikte* ise adayların sınava giriş şartlarında baş açık ifadesine yer verilmedi.¹²⁵⁰ Ayrıca, yine ÖSYM tarafından alınan bir kararla üniversiteyi kazanan öğrencilerden istenen fotoğraflardan "baş açık" şartı da çıkartıldı.¹²⁵¹

2012 yılında çıkarılan *Millî Eğitim Bakanlığına Bağlı Okul Öğrencilerinin Kılık ve Kıyafetlerine Dair Yönetmelik* türban konusunda millî eğitim sistemi içerisinde düzenlemeler getirmekteydi. Yönetmeliğin 3. Maddesinin 6. fıkrasında kız öğrencilerin imam hatip ortaokul ve liseleri ile çok programlı liselerin imam hatip programlarının tüm derslerinde, ortaokul ve liselerin ise seçmeli Kur'an-ı Kerim derslerinde başlarını örtebilecekleri belirtilirken, 4. Maddenin 1. fıkrasının e bendinde 3. Maddede belirtilen hükümler saklı kalmak şartı ile öğrencilerin okul içinde baş açık olacağı belirtilmekteydi. Ancak 2014 yılında aynı yönetmelikte yapılan değişikliklerle 3. Maddenin 6. fıkrası yürürlükten kaldırılırken, 4. Maddede yapılan değişikliklerde okullarda öğrencilerin yüzlerinin açık olacağı ve okul öncesi eğitim kurumlarında ve ilkokullarda baş açık bulunulacağı belirtildi.¹²⁵² Böylelikle isteyen öğrencinin tüm ortaokullarda ve liselerde başını örtebilmesi durumu ortaya çıktı.

AK Parti iktidarında türban konusunda atılan adımlar yükseköğretimdeki sorunların çözülmesi ile sınırlı kalmadı. Kamusal yaşamın her alanında türban serbestliğini sağlayacak adımlar süreç içerisinde birer birer hayata geçirildi. Kamuda ve Meclis'te türbanın serbest bırakılması bu sürecin ilk basamaklarını oluşturmaktaydı. Kamuda türban serbestliği Memur Sendikaları Konfederasyonu (Memur-Sen) tarafından başlatılan bir eylemle gündeme geldi. Memur-Sen tarafından yapılan çağrıyla 18 Mart 2013 günü kamu personelinin işe sivil kıyafetle gitmesi istendi. Bu çağrı sonrasında başta eğitim ve sağlık olmak üzere birçok kamu kurumunda çok sayıda memur işe sivil kıyafetle gitti. Bu eylem "sivil kıyafet" adı

¹²⁴⁹Danıştay ALES'te Türbana 'Dur' Dedi, **Hürriyet**, 19.01.2011.

¹²⁵⁰Resmî Gazete, Sayı: 28423.

¹²⁵¹Kayıtta 'Başı Açık' Fotoğraf Şartı Kalktı, **Hürriyet**, 05.07.2011.

¹²⁵²Resmî Gazete, Sayı:29132.

altında gerçekleştirilmiş olsa da gündemin en önemli maddesi eyleme türbanlı katılım oldu.¹²⁵³ Memur-Sen'in eylemi sonrasında kamuda türban konusundaki ilk adım 2013 yılının Temmuz ayında Meclis'te görüşülen Torba Kanun Teklifi'ne eklenen bir maddeyle 1 Ocak 1990'dan itibaren kamuda aday memur statüsünde görev yaparken belirlenen kılık kıyafet hükümlerine uymadığı gerekçesiyle memurluktan atılanlara af getirildi.¹²⁵⁴ Bu düzenlemeden birkaç ay sonra hükûmet tarafından açıklanan Demokratikleşme Paketi içerisinde yer alan "kamuda türban serbestliği" konusu yayınlanan bir Başbakanlık Genelgesi ile çözüme kavuştu. *Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Çalışan Personelin Kılık ve Kıyafetlerine Dair Yönetmelik*'in 5. Maddesinde yapılan değişikliklerle kadın personelin türban takmasını engelleyen ifadeler yönetmelikten çıkarıldı. TSK, emniyet ve yargı mensupları ile resmî kıyafet giymek zorunda olanların ise kendi özel yönetmeliklerine tabi oldukları belirtildi.¹²⁵⁵

Kamuda türban serbestliği düzenlemesinden kısa bir süre sonra hac ziyaretini tamamlayan AK Partili kadın vekiller Meclis çalışmalarına türbanla katılacaklarını açıkladılar. 1999 Seçimleri sonrasındaki yemin töreninde Merve Kavakçı olayı ile tarihinin en gergin Genel Kurullarından birini yaşayan TBMM, 31 Ekim 2013 tarihli Genel Kurul'da bir başka tarihi günü yaşadı. Hac dönüşü başlarını kapatma kararı alan 4 AK Parti'li kadın vekilin türbanlı katıldığı oturum herhangi bir gerilim olmadan tamamlandı.¹²⁵⁶ Milletvekilleri için türban serbestliğinin sağlanmasının ardından 1 Kasım 2015 tarihinde gerçekleştirilecek seçimlere giderken Ahmet Davutoğlu tarafından kurulan seçim hükûmetinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı olarak kabineye giren Prof. Dr. Ayşen Gürcan Türkiye'nin ilk türbanlı bakanı olarak göreve başladı.¹²⁵⁷

Kamuda ve Meclis'te hayat geçirilen türban serbestliği uygulaması emniyet, yargı ve TSK ile sürdürüldü. Merkez-çevre ayrılığında geleneksel merkezin başrol oyuncusu konumundaki bürokratik elitin en önemli iki unsurundan biri olan yargı bürokrasisinde türban serbestliği 2015 yılında başladı. Yargıtay'ın hâkim ve savcılarının başı kapalı olarak görev yapıp yapamayacağı konusundaki görüş isteğine

¹²⁵³Kamuda Türbanlı Gün, **Cumhuriyet**, 19.03.2013.

¹²⁵⁴Türbanlı Memura Disiplin Affı Geliyor, **Türkiye**, 08.07.2013.

¹²⁵⁵Kamuda Başörtüsü Yasağı Kalktı, **Sabah**, 08.10.2013.

¹²⁵⁶Başörtülü Vekiller Meclis'te, **Sabah**, 31.10.2013.

¹²⁵⁷Ayşen Gürcan İlk Türbanlı Bakan Oldu, **Birgün**, 28.08.2015.

cevap veren HSYK Genel Sekreteri Musa Kanıcı, Yargıtay'a gönderdiği yazıda, kamuda kılık kıyafet serbestliğini getiren yönetmeliğin hâkim ve savcılar için özel bir düzenleme içermediğini, HSYK'yi ilgilendiren yönetmeliklerde de başın kapatılamayacağına ilişkin bir düzenleme bulunmadığını, bu nedenle hâkim ve savcıların başlarını kapatarak görev yapmalarında bir sakınca bulunmadığını belirtti.¹²⁵⁸ Yargı mensuplarından sonra *Emniyet Hizmetleri Sınıfı Mensupları Kıyafet Yönetmeliği*'nde yapılan değişiklikle polisler içinde türban serbestliği getirildi. İlgili yönetmeliğin 5. Maddesinde yapılan değişiklikle yüzü kapatmamak ve giyilen üniforma ile aynı renk olmak koşulu ile polis memurlarının da türban takmasına imkân sağlandı.¹²⁵⁹

TSK personelinin türban takabilmesi noktasında ilk adım 2016 yılında atıldı. 2013 yılında kamu personeline getirilen türban serbestliği sonrasında TSK'deki sivil memurların durumu soru işareti yaratmıştı. Soru işaretleri TSK'de görev yapan sivil memurlara türban serbestliği tanınması ile çözüldü. Bu konudaki asıl önemli adım ise 2017 yılında atıldı. Millî Savunma Bakanlığı tarafından *Türk Silahlı Kuvvetleri Kıyafet Yönetmeliği*'ne eklenen bir madde ile polis memurlarında olduğu gibi giyilen üniforma ile aynı renk olmak ve yüzü kapatmamak koşuluyla Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri mensubu kadın subay, sözleşmeli subay ve astsubaylar ile askerî öğrencilerin de başlarını örtebilmesine izin verildi.¹²⁶⁰ Yargıdan sonra bürokratik elitin ikinci unsuru için de türban serbestliğinin getirilmesi Türkiye'de siyasal sistemin güç dengelerinde yaşanan değişimi net bir şekilde ortaya koymaktaydı.

Kamuda Cuma Namazı saatlerine gösterilen hassasiyet bu dönem ile birlikte görülen bir başka değişiklikti. Cuma Namazı saatine ilişkin tartışmalar Cumhurbaşkanlığı resepsiyonlarının programlarında ve TBMM Genel Kurul toplantılarında namaz saatini dikkate alan değişiklikler yapılmasıyla, bazı okullarda erkek öğrencilere Cuma Namazı için dersten erken çıkma izni verilmesiyle ve yine bazı okulların öğle tatili arasını namaz saatine gör ayarlamasıyla zaman zaman gündeme gelse de, bu konudaki en önemli gelişme kamu personeline Cuma Namazı izninin başlatılması oldu. 8 Ocak 2016 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan Başbakanlık Genelgesi'nde "Anayasa ve ilgili mevzuatta güvence altına alınan dini

¹²⁵⁸Başörtülü Hâkim ve Savcı Serbest, **Cumhuriyet**, 01.06.2015.

¹²⁵⁹Yargıdan Sonra Polise De Türban Serbest, **Hürriyet**, 28.08.2016.

¹²⁶⁰TSK'de Başörtüsü Yasağı Kalktı, **Cumhuriyet**, 22.02.2017.

inanç hürriyetinin bir gereği olarak; Cuma Namazı saatinin mesai saatine denk gelmesi halinde, kamu kurum ve kuruluşlarında çalışanlardan isteyenlere mesai kaybına neden olmaksızın izin verilir." ifadesine yer verilmesiyle kamuda Cuma Namazı izni resmen başlamış oldu.¹²⁶¹

1960'lı yıllarda Papa 6. Paul'un Ayasofya'da dua etmesine tepki göstererek namaz protestosunu gerçekleştiren MTTB'li öğrencilerin başındaki kişi olan İsmail Kahraman 1 Kasım 2015 Genel Seçimleri sonrasında Genel Kurul'da yapılan oylama ile TBMM Başkanı seçildi. Kahraman'ın başkanlık dönemi, Türkiye'de devlet ideolojisinde yaşanan değişimin Meclis'e yansıdığı dönemdir. Kahraman döneminde yaşanan Meclis'in açılış resepsiyonunda ilk kez alkollü içki servisi yapılmaması,¹²⁶² 23 Nisan resepsiyonunda ilahi müzik dinletisi gerçekleştirilmesi,¹²⁶³ Meclis'te ilk kez gerçekleştirilen bir uygulama ile Meclis bahçesinde 3.000 kişilik iftar verilmesi, Kahraman tarafından davetlilere gönderilen davetiyelerden Atatürk'ün "Egemenlik Kayıtsız Şartsız Milletindir" sözünün çıkartılması gibi örnekler yaşanan değişimin göstergeleridir.¹²⁶⁴ Kahraman sadece Meclis'te hayata geçirdiği uygulamalar ile değil bireysel söylemleri ile de adından çok söz ettirmiştir. Darbe Anayasası'nın değişmesi ve yeni yapılacak Anayasa'da lâiklik ifadesinin yer almaması gerektiği yönündeki ifadeleri ile Türkiye'nin Abdülhamid ile Erdoğan arasında yaşadığı süreci duraklama devri olarak nitelendirdiği açıklamaları Kahraman'ın söylemleri arasında en dikkat çekici olanlarıdır.¹²⁶⁵

AK Parti iktidarında Cumhuriyet öncesi dönemin, özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'nun izleri kamusal yaşamda görünür kılınmaya başlamıştır. AK Parti Milletvekili Mustafa Kabakçı tarafından yazılan kitapta Türk ordusunun Osmanlı askerleri gibi giyinmesinin ve orduda cülus, kılıç alayı, Cuma selamlığı gibi törenler düzenlenmesinin önerilmesi,¹²⁶⁶ Osmanlı tarihini konu alan dizilerin "ecdadı yanlış tanıtan" bilgiler içerdiği gerekçesiyle doğrudan Erdoğan tarafından eleştirilmesi ve bu diziyen RTÜK tarafından müeyyide uygulanması;¹²⁶⁷ yeni inşa edilen

¹²⁶¹Cuma Namazı İzni Resmen Başladı, **Hürriyet**, 08.01.2016.

¹²⁶²Meclis'te Alkolsüz Resepsiyon, **Birgün**, 01.10.2016.

¹²⁶³Meclis'te İlahili Resepsiyon, **Cumhuriyet**, 24.04.2017

¹²⁶⁴TBMM'de 3 Bin Kişiyen İftar, **Takvim**, 12.06.2017.

¹²⁶⁵TBMM Başkanı İsmail Kahraman: Laiklik Yeni Anayasada Olmamalı, **Hürriyet**, 26.04.2016; Başkentray Açılış Töreni, **Milliyet**, 12.04.2018.

¹²⁶⁶Milletvekilinin Osmanlı Özlemi **Cumhuriyet**, 27.07.2009

¹²⁶⁷Başbakan Erdoğan'dan Muhteşem Yüzyıla Ağır Eleştiri, **Hürriyet**, 25.11.2012.

Cumhurbaşkanlığı Yerleşkesi için resmî olarak "saray" ifadesinin kullanılması;¹²⁶⁸ Başbakan Davutoğlu'nun katıldığı mitinglerde Osmanlıca pankartlarla karşılanması; devletin en üst kademesindeki söylemlerde sıklıkla başvurulmuş "Osmanlı Ecdadı" vurgusu;¹²⁶⁹ Cumhurbaşkanlığı'nda düzenlenen karşılama törenlerindeki görevlilere tarihte kurulan 16 Türk devletini temsil eden askerî uniformalar giydirilmesi;¹²⁷⁰ 2015 yılındaki 30 Ağustos resepsiyonunda davetlilere "Selçuklu'dan Osmanlı'ya" konulu tanıtım filmi izletilmesi;¹²⁷¹ İstanbul Boğazı'na yapılan 3. köprüye Yavuz Sultan Selim Köprüsü adının verilmesi; TSK'ye ait 32 hastanenin Sağlık Bakanlığı'na devredilmesinin ardından Gülhane Askerî Tıp Akademisi'nin (GATA) adının Haydarpaşa Sultan Abdülhamid Eğitim ve Araştırma Hastanesi olarak değiştirilmesi¹²⁷² vb. birçok örnek kamusal yaşamda Cumhuriyet öncesi döneme yönelik artan bir ilgi olduğunu ortaya koymaktadır.

2010 yılında MGSB'de ya da kamuoyunda bilinen adıyla Kırmızı Kitap'ta yapılan bir değişiklik sahip olduğu içerik açısından Türkiye için çok büyük bir değişikliği ifade ediyordu. Ekim ayında gerçekleştirilen MGK toplantısında alınan tavsiye kararında MGSB'nin değiştirilmesi ve irticanın Türkiye için bir iç tehdit olmaktan çıkarılması uygun bulundu.¹²⁷³ MGK'de alınan tavsiye kararından kısa bir süre sonra açıklama yapan Hükümet Sözcüsü Cemil Çiçek, alınan tavsiye kararının hükûmet tarafından benimsendiğini ve MGSB'nin Bakanlar Kurulu kararıyla değiştirildiğini açıkladı. Bu değişiklik Türk siyasal tarihinde çevreyle özdeşleştirilen ve bu nedenle çevreye yönelik müdahalelerin meşrûluk zeminini olan "irtica" kavramının bir güvenlik problemi olarak görülmediğini ortaya koymaktadır. Çalışmanın kuramsal kısmındaki bilgilere atıf yaparak söyleyecek olursak, irtica, devlet otoritesinin güvenlikleştirme uygulamalarını hayata geçirebilmek ve bu bağlamda olağanüstü tedbirlere başvurabilmek için başvurduğu bir söylem aracı olmaktan, merkezin aktörleri tarafından merkezin değerlerinin dışında tutulması gereken bir kavram olmaktan çıkarılmıştır.

¹²⁶⁸Beştepe Artık Resmen Devlet Sarayı, **Milliyet**, 04.11.2014.

¹²⁶⁹Davutoğlu'na Osmanlıca Pankart Sürprizi, **Türkiye**, 13.12.2014.

¹²⁷⁰Saray Gerçek Oldu, **Cumhuriyet**, 13.01.2015.

¹²⁷¹Sanki Osmanlı Bayramı, **Cumhuriyet**, 31.08.2015.

¹²⁷²GATA'nın İsmi Değişti, Yeni İsmi Haydarpaşa Sultan Abdülhamid Eğitim ve Araştırma Hastanesi Oldu, **Sabah**, 27.08.2016.

¹²⁷³Kırmızı Kitap Değişiyor, **Cumhuriyet**, 28.10.2010.

AK Parti iktidarında gerçekleştirilen bazı uygulama ve eylemler ise adeta merkez ile çevre arasındaki mücadelede çevrenin kazandığı rövanş mücadelesini simgelemektedir. Taksim'e cami projesinin temelini atılması; Erdoğan'ın, hapis cezası almasına neden olan şiiri yıllar sonra yine aynı yerde okuması; 27 Nisan Bildirisi'nin Genelkurmay Başkanlığı'nın internet sitesinden kaldırılması; MGK'nin internet sitesinden 2002 öncesi dönemin silinmesi; 28 Şubat Müdahalesinin simge isimlerinin gözüaltına alınmaları ve yargılama sonucunda bu isimlerden bazılarının müebbet hapis cezası almaları; TSK'ye ait sosyal tesislerde kılık-kıyafet yasağı öngören düzenlemenin yönetmelikten kaldırılması; Ayasofya'da gerçekleştirilen bir açılış töreninde 85 yıl sonra ilk kez Kur'an-ı Kerim okunması; Merve Kavakçı'nın, 7 Haziran 2015 seçimleri sonrası milletvekili seçilen kardeşi Ravza Kavakçı'nın Meclis oturumuna, ablasının yıllar önce Genel Kurul'dan çıkarılırken taktığı türbanla aynı örnek bir türban ile katılması; 1999 yılında türban taktığı gerekçesiyle TBMM Genel Kurulu'ndan çıkartılan Merve Kavakçı'nın tekrar vatandaşlığa alınması ve büyükelçi olarak atanması gibi örnekler çevrenin merkez karşısında kazandığı rövanş mücadeleleri olarak değerlendirilebilir

Türkiye'de siyasal iktidarın uygulamaları ile yaşanmaya başlayan kültürel değişim süreci, toplumsal yaşamın hem kamusal hem de sivil tüm alanlarında kendisini hissettirmiştir. Başka bir ifadeyle, siyasal iktidar ile doğrudan bağlantılı ya da ondan tamamen bağımsız olarak, kültürel yaşamda çevreye ait değerlerin egemenliği gözler görülür bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Bölümün başlığında da belirtildiği gibi kültürel iktidarın el değiştirdiği ve çevrenin egemen olmaya başladığı düşüncesinin üretilmesine neden olan bazı örnekleri şu şekilde sıralamak mümkündür.¹²⁷⁴

- Maliye Bakanlığı tarafından, vergi verilmesinin teşvik edilmesi amacıyla yayınlanan reklam filminde türbanlı ilköğretim okulu öğrencisine yer verilmesi,
- İslâmî yaşam biçimine uygun konut projelerinin hayata geçirilmesi,
- İlahi dinletilerinin gerçekleştirildiği tesettürlü moda defilelerinin yaygınlaşmaya başlaması,

¹²⁷⁴2007-2018 Dönemine ilişkin Cumhuriyet, Milliyet, Hürriyet ve Sabah gazetelerinden ve haber sitelerinden elde edilen bilgilerdir.

- Okul binalarının çeşitli bölgelerinde toplu halde namaz kılan öğrenci fotoğraflarının basına yansması,
- İçki yasağının çok sayıda ilde yaygınlaşması,
- Erdoğan'ın "dindar nesil" açıklamasının ardından bir STK tarafından 2012 yılının "Gençlik ve Namaz Yılı" olarak ilan edilmesi,
- Türk Hava Yolları (THY) yönetimi tarafından alınan bir kararla personele türban takma serbestliği tanınması,
- THY'nin bazı iç hat uçuşlarında içki servisini kaldırması,
- THY tarafından Almanya'daki tanıtım fuarında türbanlı bir hostesin görevlendirilmesi,
- İstanbul'da görev yapan bir özel halk otobüsü şoförünün sefer esnasında aracı durdurarak otobüsün içerisinde namaz kılması,
- Türkiye'de ilk kez tüm çalışanlarının kadınlardan oluştuğu bir "muhafazakâr hastanenin" kurulması,
- Eyüp Devlet Hastanesi'nde görevli bir kadın doktorun 15 yaşındaki bir erkek hastaya bakmaması,
- İstiklâl Marşı'nın kabulünün 96. yıldönümü kapsamındaki etkinliklerde Trabzon'da bir ilkokuldaki çocuklara İstiklâl Marşı'nın Arapça okutulması,
- Hazine Müsteşarlığı'nın sanat galerisindeki nü resimlerin kaldırılması,
- AK Parti Genel Başkan Yardımcısı Dengir Mir Mehmet Fırat'ın "Atatürk devrimlerinin travma yarattığı" şeklindeki ifadesi,
- Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu tarafından Bilim ve Teknik Dergisi'nin Darwin konulu kapağının sansürlenmesi,
- Üniversitelerde dinî temalı sempozyumların sayısındaki hızlı artış,
- Başbakan Erdoğan'a İslâm dünyasının en yüksek ödülü olarak kabul edilen Kral Faysal Ödülü'nün verilmesi,
- Diyarbakır Müftülüğü tarafından üniversite sınavına girecek öğrenciler için "Duada Buluşalım" adlı etkinlik düzenlenmesi,
- Malatya İnönü Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cemil Çelik'in kampüsteki "Atatürk Türkiye'dir" yazısını kaldırması ve İnkılâp Tarihi dersini "kulfet" olarak nitelendirmesi,

• Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurulu Başkanı Tayfun Acarer'in bazı internet siteleri için hayata geçirilen filtre uygulaması için "dindar insanların hassasiyeti dikkate alındı" ifadesini kullanması,

• Giresun Valiliği tarafından 2011 yılında yayınlanan bir genelgede, ilde düzenlenecek mezuniyet törenlerinde etek boylarının diz kapağını örtecek şekilde olmasının, kolsuz ve askılı giymemeye dikkat edilmesinin istenmesi,

• DİB'in çocuk dergisinde oruç tutan, namaz kılan çocuk karakterlere yer verilmesi,

• Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın katıldığı konserde tarihinde ilk defa Nabi, İtrî gibi bestekârlara ait dinî eserleri çalması,

• Devlet Tiyatroları repertuarında yapılan değişiklikle Nâzım Hikmet'in yerine Necip Fazıl Kısakürek'in eserlerine yer vermeye başlanması,

• Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından özel tiyatrolara verilecek desteğin düzenlendiği protokole "ahlâka uygun oyun" şartının konulması,

• İstanbul Şehir Tiyatroları'nda sahnelenen *Cibali Karakolu* adlı oyundan fahişe rolünün çıkarılması,

• 2012 yılında Makine Mühendisleri Odası İstanbul Şubesi'nin 5 yıldır Yıldız Teknik Üniversitesi'nde düzenlediği geleneksel etkinlikte alkollü içki servisine rektörlük tarafından ilk kez izin verilmemesi,

• Ankara'da cinsel ürün satan mağazaların tabelalarındaki "erotik shop" ifadesinin Başbakan'ın rahatsız olduğu gerekçesiyle Belediye'nin uyarısı üzerine "love shop" olarak değiştirilmesi,

• 2014 yılında Ankara'daki 24 Kasım Öğretmenler Günü kutlamalarına hayatını kaybetmiş bakanlık personeli ve şehit öğretmenler için mevlit okutulmasıyla başlanması,

• Padişah 5. Murad'ın yaşamını konu alan bale gösterisinde balerinlerin etek boylarının Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay'ın talimatıyla uzattırılması,

• Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü tarafından federasyonlara verilen talimatla sporculara uygulanan kıyafet sınırlarının kaldırılmasının istenmesi,

• Isparta Valisi Memduh Oğuz tarafından gül kokusunun Peygamber kokusuna benzetilmesi ve şehrin "kutsal şehir" olarak tanıtılması,

•Yükseköğrenim Kredi ve Yurtlar Kurumu tarafından kız ve erkek binalarının yan yana bulunduğu öğrenci yurtlarının tamamen kız ya da tamamen erkek olarak ayrılması,

•İstanbul'da Uluslararası Helal Akreditasyon Forumu'nun düzenlenmesi,

•RTÜK'ün bir yarışma programında tişört ve şortla yapılan dansı cezalandırırken, TRT'de bir ilahiyatçının "Ben karımla eşit değilim, Eşim değil, zevcem olur. Karı da kurumsallığı anlatmak için kullanılır" sözlerine ceza vermemesi,

•100. Yılında İmam Hatipler Sempozyumu'nda 1930'lı yılları "bir daha yaşanmaması gereken hüznü ve sıkıntılı bir dönem" olarak nitelendiren konuşmalara yer verilmesi,

•Kâbe imamlarının Kütahya'nın Gediz ilçesine bir gezi düzenlemesi ve bu gezi kapsamında kılınacak akşam namazına vatandaşların belediye anonsuyla davet edilmesi,

•Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in her üniversite kampüsüne bir cami yapılmasını istemesi,

•Devletin en üst kademesindeki isimlerin takke, ihram gibi dinî kıyafetler ile görüntülerinin medyada yer alması,

•İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Sarıyer'deki İstinye Bayırı Caddesi'nin adının Katar Caddesi olarak değiştirilmesi,

•Erdoğan'ın seçim mitinglerinde Kur'an-ı Kerim'i kullanması,

•Genel seçimler öncesinde AK Partili milletvekili adaylarının camilerde seçim çalışması gerçekleştirmesi,

•Cumhurbaşkanlığı'nın resmî internet sitesinde Arapça İstiklâl Marşı'na da yer verilmesi,

•Başbakan Ahmet Davutoğlu'nun eşi Sare Davutoğlu'nun himayesinde "Peygamber tıbbı" anlamına gelen Tıbb-ı Nebevî Kongresi'nin düzenlenmesi ve kongrenin Kur'an tilaveti ile başlaması,

•Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurulu tarafından yılbaşı sepetlerine alkol yasağı getirilmesi,

•Kayseri Müftüsü'nün Ramazan ayında lokantaların izin yapması önerisini gündeme getirmesi,

- İstanbul'da lezbiyen, gey, biseksüel ve transeksüel bireyler tarafından gerçekleştirilmesi plânlanan "Onur Yürüyüşü" etkinliğinin valilik tarafından yasaklanması,

- Atatürk Orman Çiftliği'ndeki TBMM'ye ait sosyal tesislerin haremlik-selamlık şekilde işletilmesi,

- Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ndeki Millet Camii'nde zikir gerçekleştirildiğine ilişkin görüntülerin sosyal medyada yer alması,

- Suudi Veliaht Prensine Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından Cumhuriyet Nişanı takılması,

- 15 Temmuz darbe girişimi sonrası oluşturulan TBMM Darbe Araştırma Komisyonu raporunda toplumdaki ayrışmaların kaynağı olarak lâikliğin gösterilmesi,

- RTÜK'ün bir televizyon programında kullanılan "Allah Baba" ifadesini, İslâm dininin esaslarına göre Allah'ın cinsiyetinin olmadığından hareketle küfür ve şirk olarak değerlendirmesi,

- Sakarya Valiliği'ne atanan İrfan Balkanoğlu'nun yeni görevine tekbirlerle başlaması,

- Şehit cenazelerinde 1932'den itibaren kullanılan Chopin'in cenaze marşının yerine İtrî'nin Segah Tekbiri'nin çalınmaya başlaması,

- Jandarma'nın yemek duasındaki "Tanrımıza Hamdolsun" ifadesinin "Allahımıza Hamdolsun" şeklinde değiştirilmesi,

- İstiklâl Marşı'na yeni beste tartışmalarının gündeme gelmesi,

- Ankara Büyükşehir Belediyesi tarafından hazırlanan Büyükşehir Ankara adlı bültende kentte görülmesi gereken yerler arasında dinsel mekânlara yer verilirken Anıtkabir'e ve Cumhuriyet müzelerine yer verilmemesi,

- Eyüp Belediyesi tarafından okula başlayacak çocukları için Osmanlı dönemindeki "Amin Alayları" uygulamasının gerçekleştirilmesi,

- TRT tarafından hazırlanan 2009 yılı ajandasında Atatürk'e ve özel gün olarak 10 Kasım'a yer verilmemesi,

- Kutlu Doğum Haftası etkinliklerinin MEB merkez teşkilâtı tarafından düzenlenmesine ve bu etkinliklerde Kur'an, ezan, şiir okuma yarışmalarının gerçekleştirilmesine karar verilmesi,

- İstanbul'un Fethi kutlamalarında temsilî Osmanlı ordusunun canlandırılması ve bu kutlamalardan TSK'nin de yer almaya başlaması.

Çalışmanın giriş bölümünde de belirtildiği üzere merkez-çevre mücadelesinin yaşandığı alanlar birbirleriyle çok yakın bir bağa sahiptir. Bu bağın en net şekilde hissedildiği dönem ise 2007 sonrasıdır. Türkiye'nin AK Parti iktidarıyla birlikte ve özellikle de 2007 sonrası yaşadığı kapsamlı dönüşümde en önemli nokta bürokratik sistemde yaşanan değişimdir. Bürokratik yapının değişimi diğer tüm alanlardaki gelişmelerin önünü açmıştır.

4. Bürokrasi Açısından Merkez-Çevre İlişkisi: Bürokratik İktidar El Değiştiriyor

Geleneksel bürokratik elitin sistem içerisindeki gücünü kırmak ve Recep Tayyip Erdoğan'ın deyimiyle siyasal iktidar ile "frekans uyumu" yakalamış, ahlâkî değerlere önem veren yeni bir bürokrasi yaratmak düşüncesi AK Parti'nin temel amaçlarından birini oluşturmaktaydı. Bu amacı işaret eden ifadeler partinin programında, seçim beyannamelerinde ve hükûmet programlarında sıklıkla kendisine yer bulmuştu.

Geçmiş tüm iktidar dönemlerinde olduğu gibi, 2002 yılında başlayan AK Parti iktidarı için de kamuda ideolojik kadrolaşma tartışmaları sıklıkla gündeme gelmekteydi. 2002-2007 yıllarını kapsayan ilk döneminde AK Parti, bu tartışmaları destekler şekilde ve kendileri tarafından da zaman zaman dile getirilen siyasal iktidarın kendi istediği bürokratla çalışmasının doğal olduğu düşüncesinden hareketle bürokrasinin hemen her alanında ciddi bir dönüşüm yarattı. Ancak bu dönüşüm, geleneksel merkezin ve statüko elitinin en önemli unsurları olan askerî bürokrasinin ve yargı bürokrasisinin üst kademeleri için geçerli değildi. Yargı ve ordunun yanında, bu dönemde AK Parti'nin en fazla karşı karşıya geldiği kadrolardan bir diğeri de yükseköğretim bürokrasisiydi.

2007 yılı, hem Genel Seçimlerinden AK Parti'nin yeniden tek başına iktidar olarak çıkması hem de Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmiş olması nedeniyle Türkiye'deki bürokratik sistem için bir milâdı ifade etmektedir. AK Parti iktidarı, 2007 sonrasında da daha önceki yıllarda olduğu gibi bürokrasinin her kademesinde

kendisiyle uyumlu çalışabilecek isimleri tercih etmiştir. Türk Tarih Kurumu, RTÜK, TRT, DİB gibi kurumlar başta olmak üzere kamu kurumlarında İslâmî kimliği ağır basan isimlerin görevlendirilmesi, imamların sayısındaki artış, DİB'den diğer kamu kurumlarına geçişin hızlı yükselişi, YAŞ kararıyla ordudan atılan kamu personelinin çeşitli bakanlıklarda görevlendirilmesi gibi konular bu dönemde de sıklıkla gündeme gelmiştir. Kamudaki kadrolaşma eğiliminin genel karakterini gösterecek benzer örneklerin sayısı oldukça fazladır. Bununla birlikte hem bilgi yoğunluğunda kaybolmamak hem de merkez ve çevrenin geleneksel yapısındaki değişimi çok daha net ortaya koyabilmek adına ordu, yargı ve yükseköğretim bürokrasisinde yaşanan değişimlere ve kısaca Diyanet İşleri Başkanı'nın konumuna bakmak çok daha faydalı olacaktır.

2003 yılında Diyanet İşleri Başkanı olarak göreve başlayan Ali Bardakoğlu, 2010 yılının Kasım ayında görev süresinin bitimine 2 ay kala kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Bardakoğlu'nun görevi bırakma kararı medya organlarında siyasal iktidarla yaşadığı görüş ayrılığı iddialarına dayandırıldı. Bardakoğlu'nun, türbanın Müslümanlığın ön şartı olmadığı; türban konusunda DİB'den görüş istenmesinin lâikliğe aykırı olduğu, DİB'in hiçbir iktidar döneminde Atatürk dönemi kadar saygı görmediği vb. yönündeki açıklamaları bu iddialara dayanak gösterilmekteydi.¹²⁷⁵ Ancak Bardakoğlu bu iddialara ilişkin olarak yaptığı açıklamada ayrılığında iktidar ile yaşanan bir anlaşmazlığın etkili olmadığını ifade etmiştir.¹²⁷⁶

Bardakoğlu'nun görevden ayrılmasının ardından başkanlık görevine Prof. Dr. Mehmet Görmez getirildi. Yaklaşık 7 yıl bu görevde kalan Görmez, siyasal iktidarla genel itibariyle uyumlu bir görüntü sergiledi. Görmez dönemi, siyasal iktidarın Diyanet İşleri Başkanı makamına atfettiği önemin de net bir şekilde hissedildiği bir dönem oldu. Örneğin, 2012 yılında devlet protokol listesinde 51. sırada yer alan Diyanet İşleri Başkanı'nın 10. sıraya yükseltilmesi amacıyla çeşitli çalışmalar gerçekleştirildi ancak bu değişiklik hayata geçmedi. Buna rağmen Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi sonrası Ahmet Davutoğlu tarafından kurulan hükûmette DİB'in başbakan yardımcılarında birine değil doğrudan Başbakanla bağlanması 2012 yılında gerçekleştirilemeyen protokol değişikliğinden daha anlamlı

¹²⁷⁵Tufan Türeñç, "Bardakoğlu Gerçeği", **Hürriyet**, 03.01.2011; Mesut Karip, "Ali Bardakoğlu Niye Görevden Alındı?", **Milliyet**, 12.10.2010.

¹²⁷⁶Öcal, Başkanları, s.997

olarak yorumlandı.¹²⁷⁷ 2015 yılına gelindiğinde ise Görmez'in makam aracı gündeme oturdu. Diyanet İşleri Başkanı için yaklaşık 1 milyon lira değerinde zırlı bir makam aracı alındığı haberlerinin gündeme gelmesi ve bu konudaki eleştirilerin dozunun artması sonrası Görmez, aracın iade edilmesine karar verdi.¹²⁷⁸ Bu noktada devreye Cumhurbaşkanı Erdoğan girdi ve Görmez'in bulunduğu makamın önemine vurgu yaparak Cumhurbaşkanlığı Envanteri'nden aynı marka bir araç Diyanet İşleri Başkanı için tahsis edildi. Bu konuda bir adım daha atan Erdoğan, katıldığı bir televizyon programında "Vatikan'a niye bakmıyorlar. Dini liderin özel uçağı var. Biz sıradan bir ülke miyiz? Vatikan'da bu olacak, bizim dini liderimiz tarifeli uçakla seyahat edecek. Bunu Ahmet (Davutoğlu) Bey ile konuşacağım. Diyanet İşleri Başkanımız, yurtdışı ziyaretlerine şu anda havuzda bulunan uçaklarımızdan kullanmak suretiyle gitsin" ifadelerini kullandı.¹²⁷⁹

Görmez 2017 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Ancak tıpkı selefi gibi onun ayrılığının perde arkasında da siyasal bir etki olduğu tartışıldı. Görmez'in ayrılığı hakkında çeşitli cemaatler tarafından istenmediği, kurum personeli ile sorunlar yaşadığı gibi pek çok iddia dillendirilse de bunların içinden öne çıkanı Başbakan Yardımcısı Numan Kurtulmuş ile yaşanan fikir ayrılığıydı. DİB, 2016 yılında Binali Yıldırım tarafından kurulan hükûmette Başbakan Yardımcısı Numan Kurtuluş'a bağlandı. Bu tarihten sonra Kurtulmuş ile Görmez arasında fikir ayrılığı olduğu iddiaları sürekli gündeme geldi. Son olarak Kutlu Doğum Haftası konusunda yaşanan anlaşmazlık sonrası Görmez görevinden istifa etti. İstifa sonrasında medyada konuya Erdoğan'ın müdahale ettiği, Kurtulmuş'u daha düşük prestijli bir bakanlığa kaydırıldığı, Görmez'den ise doğrudan görevden almak yerine istifasını istediği öne sürüldü.¹²⁸⁰ Görmez sonrasında göreve Prof. Dr. Ali Erbaş atandı.

2007 yılının sonları ve 2008 yılının ilk günleri itibariyle yükseköğretim bürokrasisi geçmiş yıllardakine benzer bir karakter sergilemiştir. Özellikle türban yasağının kaldırılması noktasında yürütme tarafından başlatılan girişimler başta ÜAK ve bazı rektörler olmak üzere bir kısım akademisyenden tepki görmüş ve bu konuda çeşitli bildiriler yayınlanmış; imza kampanyaları düzenlenmiştir. Ancak,

¹²⁷⁷Devlet Gününde, **Cumhuriyet**, 19.09.2014.

¹²⁷⁸Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez: O Aracı İade Edeceğim, **Hürriyet**, 05.05.2015.

¹²⁷⁹Mehmet Görmez'e Mercedes'ten Sonra Şimdi De Özel Uçak, **Cumhuriyet**, 27.05.2015.

¹²⁸⁰En Net Açıklama: Mehmet Görmez'i Diyanetten Ayıran Üç Sebep, **Yeni Akit**, 17.08.2017.

2007 yılının sonunda YÖK yönetiminde yaşanan değişim, akademideki geleneksel yapının yaşayacağı dönüşümün başlangıç noktasını ifade etmektedir.

2007 yılının Aralık ayında görev süresi dolan YÖK Başkanı Erdoğan Teziç'in yerine bu göreve Prof. Dr. Yusuf Ziya Özcan atandı. İslâm dininin sosyolojik boyutu üzerine araştırmalar yapan Özcan, bu göreve atanmasından kısa süre önce türban yasağına karşı çıkan açıklamaları ile gündeme gelmişti.¹²⁸¹ Özcan'ın atanmasına olumlu yaklaşanlar da vardı olumsuz yaklaşanlar da. Ancak atama üzerindeki ortak kanı, Özcan isminin sürpriz olduğu yönündeydi ve bu sürprizin yansımalarının ne olacağı merak ediliyordu.¹²⁸² YÖK'ün yeni dönemde izleyeceği politikanın işaretleri Özcan'ın göreve başladığı ilk günlerde yaptığı açıklamalarla belirtmeye başladı. Bu açıklamaların ortak noktası yükseköğretim sistemindeki yasakların kaldırılacağına ilişkindi.¹²⁸³ Özcan'ın bahsettiği yasaklar, daha önce de belirtildiği gibi süreç içerisinde atılan adımlarla çözüme kavuşturuldu. Üniversitelerde türban sorunu ve imam hatip mezunlarının katsayı probleminin çözümü Özcan döneminde hayata geçirilen en önemli uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özcan'ın YÖK Başkanı olarak atanmasıyla birlikte dönem itibariyle yürürlükte olan mevzuat dikkate alındığında üniversite yönetimlerinde de ciddi bir bürokratik dönüşüm başladı. Rektör atamasında, üniversitede görev yapan öğretim üyeleri tarafından yapılan seçimle belirlenen 6 ismin YÖK'e gönderilmesi ve YÖK'ün bu 6 isim arasından Cumhurbaşkanı'na önereceği 3 isimden birinin atanması yöntemi uygulanmaktaydı. Bu yöntemde YÖK'e önemli bir yetki verilmişti. Nitekim Özcan dönemi ve sonrasındaki rektör atamalarında üniversite öğretim üyeleri tarafından yapılan seçimlerde ortaya çıkan sonuçların dikkate alınmadığı ve YÖK'ün siyasal iktidara yakın isimleri Cumhurbaşkanı'na sunulan listede ilk sıraya koyduğu eleştirileri sıklıkla gündeme geldi. Bu eleştirileri doğrulayan en önemli nokta rektör atamalarında uygulanan "zımnî" türban kriteriydi. Yusuf Ziya Özcan'ın göreve gelmesinden kısa bir süre sonra akademisyenler tarafından türban yasağına karşı çıkmak amacıyla "türbana özgürlük" adıyla imza kampanyası başlatıldı. Bu kampanyaya yaklaşık 3.500 akademisyen katılım gösterdi. Zımnî türban kriteri olarak adlandırılan husus da, YÖK tarafından rektör atamaları için

¹²⁸¹Gül, YÖK'te Sürpriz Yapmadı, **Cumhuriyet**, 11.12.2007.

¹²⁸²Abbas Güçlü, "Yeni YÖK Başkanı Muhafazakâr ODTÜ'lü", **Milliyet**, 11.12.2007.

¹²⁸³Üniversiteler Yasaklarla Değil Bilimle Uğraşacak, **Yeni Şafak**, 12.12.2007.

Cumhurbaşkanı'na gönderilen listelerde bu bildiriye imza atan adaylara ağırlık verilmesidir. Nitekim bu kriter Cumhurbaşkanı Gül tarafından da büyük oranda dikkate alınmıştır. Örneğin, 2008 yılında yeni kurulan 23 üniversiteye yapılan rektör atamalarından 16'sı "türbana özgürlük" bildirisine imza atan profesörlerden oluşmaktadır.¹²⁸⁴ Bu durum sadece yeni açılan üniversiteler için geçerli değildi. Türban yasağına karşı çıkmak ve iktidara yakın olmak kriterleri köklü üniversitelerdeki atamalarda da uygulandı.¹²⁸⁵ Ayrıca, sadece rektör atamalarında değil, boşalan YÖK üyeliklerine yapılan atamalarda da benzer durum söz konusuydu. Yükseköğretim bürokrasisinde Abdullah Gül dönemi ile başlayan bu köklü değişiklik Erdoğan'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde de sürdü. Hatta 2016 yılında yeni bir adım daha atılarak Bakanlar Kurulu tarafından yayınlanan bir Olağanüstü Hal (OHAL) KHK'si ile üniversitelerdeki rektör seçimleri kaldırıldı ve rektörlerin YÖK'ün önerdiği 3 aday arasından Cumhurbaşkanı tarafından atanması yöntemine geçildi.¹²⁸⁶

Üniversite yönetimlerinde, üniversite yönetimlerine bağlı olarak ÜAK'de ve de YÖK'te yaşanan kadro değişimi yükseköğretimde hâkim olan ideolojik değişimi de beraberinde getirdi. Artık, iktidarların uygulamalarına karşı bildiriler yayınlayan bir yükseköğretim bürokrasisi söz konusu değildi. Bu değişim, daha önce de belirtildiği gibi türban ve katsayı gibi tarihsel süreç içerisinde yoğun çatışmalara neden olan konular karşısındaki direncin kırılmasını, yükseköğretim sisteminde çevreye ait değerlerin egemen oluşunu ve buna bağlı olarak merkezin yeniden tanımlanış sürecinin önemli bir aşamasını ifade etmektedir.

Yargı bürokrasisi ile geçmişten miras kalan mücadele AK Parti iktidarının ikinci döneminin başlarında da devam etti. Yargı ile yürütmenin bu dönemde ilk karşı karşıya gelişi, AK Parti ile MHP'nin türban yasağına ilişkin Anayasa değişikliği konusunda uzlaşmasıyla ortaya çıktı. Üniversitelerde türban yasağını kaldıracak Anayasa değişikliğinin gündeme geldiği andan itibaren yüksek yargı organlarının temsilcilerinden ardı ardına açıklamalar yapıldı. Örneğin, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçinkaya konuya ilişkin bir yazılı açıklama yaparak türban yasağını kaldırma girişiminin lâikliği aşındırmak anlamına geleceğini ve bu

¹²⁸⁴23 Rektörden 16'sı 'Türbana Özgürlük' Demişti, **Hürriyet**, 09.09.2008.

¹²⁸⁵Üniversite İsyanda, **Cumhuriyet**, 07.08.2008.

¹²⁸⁶Yeni KHK İle Rektörlük Seçimleri Kaldırıldı, **Hürriyet**, 29.10.2016.

konudaki yaptırımların Anayasa ve yasalarda yer aldığını belirterek AK Parti'ye üstü kapalı bir kapatma uyarısı yapmış oldu.¹²⁸⁷ Danıştay Başkanlar Kurulu tarafından yapılan açıklamada ise yürütme organlarının ulusal ve uluslararası mahkemeler tarafından alınan kararları dikkate almayan ve bu kararları ortadan kaldıracak girişimlerden uzak durması gerektiği, dinsel kaynaklı bir düzenlemenin demokratik bir hak olarak savunulamayacağı, türban düzenlemesinin eğitim kurumları ile sınırlı kalmayacağı ve bu nedenle toplumsal barışı zedeleyeceği belirtildi.¹²⁸⁸ O dönem itibariyle Yargıtay Başkanlığı görevine yeni seçilmiş olan Hasan Gerçekker ise türban yasağının kaldırılması girişimlerini hurafelerle dolu bir sisteme geri dönüş çabası olarak yorumlamıştı.¹²⁸⁹ Yürütme ise yargı kanadından gelen bu sert açıklamalara benzer sertlikte cevap verdi. Yargıdan gelen açıklamalar karşısında partisinin Ümraniye Kadın Kolları Kongresi'nde konuşan Başbakan Erdoğan, kuvvetler ayrılığının bir sonucu olarak yargının, yasama ve yürütmeden üstün olamayacağını, bu nedenle de Anayasal sınırlar içinde hareket etmek zorunda olduğunu dile getirdi.¹²⁹⁰

Yargı ile yürütme arasındaki söz düellosu devam ederken, dönemin *Cumhuriyet Gazetesi* adeta çok kısa bir süre sonra yaşanacak senaryoyu ortaya koyan bir manşet attı. 6 Şubat 2008 tarihli gazete *Yargıda 'Söz' Bitti* manşetiyle çıkmıştı. Haberin içeriğinde ise Yargıtay Başkanvekili Osman Şirin'in AK Parti'nin yapılan uyarıları dikkate almadığı yönündeki açıklamalarına dayanarak parti hakkında kapatma davası açılabilceği ifade edilmekteydi.¹²⁹¹ Nitekim bu haberden çok kısa bir süre sonra Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı Abdurrahman Yalçinkaya tarafından "lâikliğe aykırı fiillerin odağı olma" suçlamasıyla AK Parti hakkında kapatma davası açıldı. Davada ayrıca, aralarında Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül ve Bülent Arınç gibi isimlerin de olduğu 71 kişi hakkında 5 yıl siyaset yasağı da istenmekteydi.

Başsavcı Abdurrahman Yalçinkaya tarafından hazırlanan 162 sayfalık iddianamede partinin programında değil eylem ve söylemlerinde lâiklik karşıtlığı olduğu belirtilmişti. Bahsedilen eylem ve söylemlerden 61'i Recep Tayyip Erdoğan'a, 16'sı Bülent Arınç'a ve 10'u da Dışişleri Bakanlığı döneminde olmak üzere Abdullah

¹²⁸⁷Başsavcı 'Hayır' Dedi, **Cumhuriyet**, 18.01.2008.

¹²⁸⁸Toplumsal Barış Zedelenir, **Hürriyet**, 19.01.2008.

¹²⁸⁹Yargıtay Başkanı'ndan İlk Gün Siyasi Mesajlar, **Yeni Şafak**, 08.02.2008.

¹²⁹⁰Danıştay ve Yargıtay'ın Uyarılarına Cevap, **Vatan**, 20.01.2008.

¹²⁹¹Yargıda 'Söz' Bitti, **Cumhuriyet**, 06.02.2008.

Gül'e aitti. Hem AK Parti yöneticilerinin hem de AK Partili belediyelerin başta türban ve lâiklik konusunda olan ve 2002 öncesine de dayanan eylem ve söylemleri iddianamede yer alıyordu.¹²⁹² AK Parti hakkında açılan kapatma davası ulusal ve uluslararası kamuoyunun büyük bir bölümü tarafından tepkiyle karşılandı. Başbakan Erdoğan ise Türkiye'de vesayet rejiminin bittiğini öne sürerek, kapatma davasını, millet adına yetki kullanan bir organın millet iradesini yok sayması olarak nitelendirdi.¹²⁹³

İddianamenin AYM tarafından kabul edilmesi ile birlikte dava süreci başladı. Başsavcı Yalçınkaya AYM'ye sunduğu esas hakkındaki görüşünde Türkiye'nin 1946 yılında çok partili hayata geçmesiyle irticanın siyasal partilere sızdığını öne sürerek, parti kapatmanın çoğulcu sistemi korumanın bir aracı olduğunu, türbanın siyasî simge olduğunu ve din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilemeyeceğini dile getirdi. AK Parti tarafından yapılan sözlü savunmada ise davanın hukukî değil siyasî olduğuna, lâiklik ilkesinin yeniden tanımlanması gerektiğine ve Venedik Kriterleri'ne vurgu yapılmıştı. AYM dava hakkındaki kararını 30 Temmuz 2008 günü verdi. AK Parti'nin kapatılma teklifi 6 kabul oyuna karşılık 5 ret oyu ile kabul edilmezken; 10'a karşı 1 oyla, partiye "lâiklik karşıtı eylemlerin odağı olduğu" gerekçesiyle hazine yardımı kesintisi cezası verilmesine hükmedildi.¹²⁹⁴ Davadan bu sonucun çıkmasında, AK Parti iktidarının ilk döneminde AB Uyum Yasaları kapsamında siyasal partilerin kapatılması için 3/5 çoğunluk aranması ve kapatma yerine para cezası verilmesi yönünde hayata geçirilen değişiklikler belirleyici olmuştur.

Kapatma davasının sonuçlanmasının ardından yargı ile yürütme arasındaki söz düellosu, geçmiş yıllar ile benzer içeriklere sahip söylemlerle sürdürüldü. Lâiklik, irtica, baskı rejimi, kuvvetler ayrılığı, millet iradesi, vesayet rejimi, hukukun üstünlüğü gibi kavramlar bu söylemlerin yine olmazsa olmazları arasındaydı. Söylem düzeyindeki çekişmenin yanında Başta HSYK olmak üzere yargı organlarındaki atamalar, zorunlu din dersi, katsayı, belediyelerin Kur'an kursu yardımı gibi konularda verilen kararlar, Ergenekon ve Balyoz gibi önemli davalardaki yetki tartışmaları vb. konularda iktidar ile yüksek yargı bürokrasisi arasındaki anlaşmazlık

¹²⁹²İşte AKP İddianamesi Tam Metin, **Hürriyet**, 19.03.2008.

¹²⁹³Başbakan Siirt'te, **Hürriyet**, 15.03.2008

¹²⁹⁴AKP'ye Para Cezası, **Cumhuriyet**, 31.07.2008.

devam etmekteydi. Süregiden çatışma açısından kırılma noktası 2010 yılında gerçekleştirilen Anayasa değişiklikleri oldu. Daha önce de belirtildiği gibi bu Anayasa değişiklikleri bir yandan demokratikleşme sürecinin bir parçası olarak kabul edilebilecekken diğer yandan siyasal iktidar ile yargı bürokrasisi arasındaki sorunun iktidar lehine çözümü noktasında atılan bir adımdı. Nitekim referandum sürecindeki seçim faaliyetleri kapsamında Bursa'da konuşan Başbakan Erdoğan'ın şu sözleri de Anayasa değişikliği ile öngörülen amacı açık bir şekilde ortaya koymaktaydı:

...Millet adına yetki kullanan ama millete hesap vermeyen sorumsuzların millere bedel ödetmesi artık sona ersin diyoruz. 'Yargıyı siyasallaştırıyor' iddiasıyla vesayet düzenlerini sürdürmek isteyenlere, yargının demokratikleşmesine direnenlere, gerçek demokrasi nedir gösterelim diyoruz. Yürütmeye seçim yasaklarını hatırlatıp, kendileri 'hayır' propagandası yapan yargı bürokrasisi artık haddini de, hukukunu da bilsin istiyoruz. Sürekli kuvvetler ayrılığından bahsedip yürütmeyi ve yasamayı kuşatma altına almak isteyen çarpık anlayışlar artık son bulsun istiyoruz.

*Siyasi parti gibi hükümete laf yetiştirip sonra da yargının siyasallaşmasından bahseden bürokratlar çağdaş demokrasi nedir, hukuk devleti nedir? Anlasın istiyoruz. İçlerindeki yanlışlıkları görmezden gelip de siyasi iktidarla uğraşmayı adet haline getirenlere milletimiz en güzel cevabı versin istiyoruz.*¹²⁹⁵

2010 değişiklikleri ile birlikte hayata geçirilen yenilikler, Danıştay ve Yargıtay'ın üye ve daire sayısındaki artış, HSYK'nin yüksek yargı üyelerinin belirlenmesindeki etkisi ve başta Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve AYM üyeleri olmak üzere Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün kısa süre içinde yapacağı atamalar dikkate alındığında 2010 sonrasında yargı bürokrasisi kapsamlı bir değişim geçirdi.

Yargıda yaşanan değişim özellikle Yargıtay ve Danıştay başkanlıkları için gerçekleştirilen seçimlerde kendisini göstermiştir. 2011 yılının Haziran ayında yapılan Yargıtay Başkanlığı seçimlerinde 197 oy alan Nazım Kaynak başkan seçildi. Bu seçimlerde Yargıtay'a atanan 160 yeni üyenin blok oy kullandığı iddiaları medyada kendine yer buldu. Kaynak'ın başkan seçilmesi hakkında konuşan Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç, "Birinci turda, benim güzel kardeşim, sınıf arkadaşım Nazım Kaynak Yargıtay Başkanı oldu. Çok mutlu oldum" ifadelerini kullandı.¹²⁹⁶ Aynı günlerde yapılan Danıştay Başkanlığı seçimlerinde ise 51'i yeni olmak üzere 154 üyenin 83'ünün oyunu alan Hüseyin Hüsnü Karakullukçu kazanan isim oldu. Karakullukçu, belediye başkanlığı döneminde Erdoğan aleyhinde açılan bir soruşturma iznine iptal kararı veren dönemin Danıştay 2. Dairesi üyelerinden

¹²⁹⁵Daha Demokratik Bir Türkiye Olacak, **Takvim**, 07.09.2010.

¹²⁹⁶Benim Güzel Kardeşim, **Hürriyet**, 02.06.2011.

biriydi. Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç, Karakullukçu'nun seçilmesine ilişkin olarak da ilginç bir yorum getirerek "Kurban olduğun Allah, verdikçe veriyor" ifadesini kullanmıştı.¹²⁹⁷

AK Parti iktidarının ikinci döneminde AYM'nin başında, geçmişte çevrenin siyasal aktörlerinin konu olduğu tüm davalarda çevre lehine oy kullanan Haşim Kılıç bulunmaktaydı. 2011 yılında Yargıtay ve Danıştay başkanlıklarına da iktidara yakın isimlerin gelmesiyle birlikte yargı bürokrasisi ile yürütme arasında geçmişte görülen anlaşmazlıklar ortadan kalktı ve güç savaşında üstünlük siyasetçilerin eline geçti. Bu üstünlük günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Belediye Başkanlığı döneminde Erdoğan hakkında açılan bir davada beraat kararı veren İsmail Rüştü Cirit'in Yargıtay'a; iktidara yakın bir isim olan ve Bülent Arınç'ın, hakkında "yakında kendisini başkan seçeceğiz" dediği Zerrin Güngör'ün Danıştay'a ve AYM'nin AK Parti hakkında açılan kapatma davasını kabul etmesini "darbe" olarak nitelendiren Zühtü Arslan'ın AYM'ye başkan olarak seçilmiş ve halen bu görevlerine devam ediyor olmaları, yargı bürokrasisi ile siyasal iktidar arasındaki uyumun ve aradaki ilişkide siyasal iktidarın belirleyiciliğinin en önemli neden ve göstergesidir.

Yüksek yargı kadrosunda yaşanan değişim yargıdaki ideolojik eğilime de yansımıştır. Örneğin, 2010 yılı öncesinde zorunlu din dersi uygulamasına ilişkin açılan davalarda Danıştay, bu uygulamayı hukuka aykırı bulmaktaydı. Ancak yargı kadrolarında yaşanan değişim ile birlikte Danıştay'ın zorunlu din dersi uygulamasından yana bir tavır içinde olduğu ve idare mahkemelerince aksi yönde alınan kararları da bozduğu görülmektedir.¹²⁹⁸ Danıştay'a Abdullah Gül tarafından atanan İbrahim Er'in öğretmen adaylarına atandıkları yerde görev yapan imamlarla iyi iletişim kurmalarını önermesi, TBMM tarafından AYM'ye üye seçilen Celal Mümtaz Akıncı'nın aleyhte oy kullandığı bir kararın gerekçesinde dinî bir kavram olan "kul hakkı" ifadesine yer vermesi, yüksek yargı mensuplarının Cumhurbaşkanı Erdoğan ile birlikte gezilere katılması, yüksek kademedeki yargı mensuplarının seçim süreçlerinde sosyal medyada AK Parti lehine paylaşımlarda bulunmaları, geçmişte önemli gerginliklere sahne olan Adli Yıl Açılış Töreni'nin Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde yapılması, yüksek yargı mensuplarının çeşitli etkinliklerde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı ayakta karşılayan görüntülerinin basına

¹²⁹⁷ Arınç: Allah Verdikçe Veriyor, **Cumhuriyet**, 09.06.2011.

¹²⁹⁸ Ateist Aileye Danıştay Şoku, **Cumhuriyet**, 01.09.2012.

yansıması, yüksek yargı mensuplarının çeşitli konularda geleneksel merkezin en önemli siyasal aktörü olan CHP ile sıklıkla karşı karşıya gelmesi gibi somut örnekler yargı bürokrasisinde yaşanan değişimi net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hale ve Özbudun, AK Parti döneminin ordu ile ilişkilerinde 2002-2006 arasını *kontrollü anlaşmazlık dönemi*, 2007 yılını *meydan okuma ve kriz dönemi*, 2007 sonrası dönemi ise (ordunun) *geri çekilme dönemi* şeklinde nitelendirmişlerdir.¹²⁹⁹ Ordunun geri çekilmesi durumunu ortaya çıkaran en önemli kırılma noktalarından biri, TSK içerisinde iktidarı darbe yoluyla devirme plânı içerisinde olan bir grubun olduğu iddialarına dayanan yargılama sürecidir. Ergenekon soruşturması ile başlayan bu süreç; Balyoz, Poyrazköy, İnternet Andıcı, Askerî Casusluk gibi davalarla sürdürüldü. Çok sayıda emekli ve muvazzaf askerin yargılandığı davada siyasal iktidar ordunun yanında yer almadı. Çok uzun yıllar kamuoyunu meşgul eden bu davalar, özellikle davanın içeriği, delillerin yeterliliği, tutuklama süreleri gibi konularda sıklıkla eleştirildi. Nitekim ilerleyen yıllarda AK Parti ile Fethullahçı yapılanma arasındaki fikir ayrılığı neticesinde, davalarda yargılanan isimlerin hızla tahliye edilmesi ve bu davaların orduya kurulmuş olan bir "kumpas" olduğu genel kabulü davaların güvenilirliği konusundaki şüpheleri güçlendirdi.

TSK'nin emekli ve muvazzaf mensuplarına yönelik bu davalar içeriği ve güvenilirliği bir kenara bırakıldığında, orduya ilişkin geçmişten süre gelen algıda değişiklikleri beraberinde getirdi. Örneğin, 2011 yılında Bahçeşehir Üniversitesi tarafından yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre 2008 yılında TSK'ye kısmen veya tamamen güvenenlerin oranı %90 iken, 2011 yılında bu oran %75'e geriledi.¹³⁰⁰ Orduya duyulan güvenin azalması aynı zamanda TSK'nin siyasal alana yönelik müdahalelerini meşrû gören siyasal kültürün değiştiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu değişimde AK Parti'nin girdiği seçimlerde elde ettiği başarıları "millet iradesi" söylemiyle geleneksel bürokratik kadrolar karşısında kendi iktidarını meşrûlaştıran önemli bir araç olarak kullanmasının etkili olduğu söylenebilir.¹³⁰¹

¹²⁹⁹Hale ve Özbudun, s.141

¹³⁰⁰Orduya Güven Azaldı, **Yeni Asya**, 22.07.2011, http://www.yeniasya.com.tr/gundem/orduya-guven-azaldi_115169, (06.09.2018).

¹³⁰¹Dağı, Güvenlik, s.129.

Her ne kadar 2007-2011 döneminde ordu ile siyasal iktidar arasındaki temel sorun askerî davalar olsa da, TSK kanadından din ve lâiklik konusundaki hassasiyeti dile getiren açıklamalar geçmiş yıllara oranla daha yumuşak bir üsluba sahip olmakla birlikte devam etmekteydi. Örneğin, Genelkurmay Başkanı Yaşar Büyükanıt'ın 2007 yılı 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı mesajında terör saldırılarına ve irtica tehdidine dikkat çekilmekle birlikte, lâikliğin en büyük savunucusunun ulusun kendisi olduğu ifade edildi.¹³⁰² 2008 yılında türban yasağını kaldıran Anayasa değişikliği konusunda Yaşar Büyükanıt'ın bu konuda ordunun tavrının belli olduğunu dile getirmesi, Orgeneral İlker Başbuğ'un 2008 yılında Genelkurmay Başkanlığı görevini devralırken irticaî faaliyet ve bölücü terör vurgusu yapması, 2009 yılında Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ tarafından yapılan açıklamada TSK'nin lâik demokrasiden taraf olduğunun dile getirilmesi bu dönemdeki örnek açıklamalar arasında sayılabilir.¹³⁰³

Bu dönemde TSK'nin siyasal iktidara karşı tutumu sadece belirli dönemlerde yapılan basın açıklamaları ile sınırlı kalmadı. Komutanların Cumhurbaşkanı'nın yemin törenine ve Meclis'in açılış törenine katılamamaları, Cumhurbaşkanı Gül'ün GATA'da katıldığı ilk resmî törende komutanların koltuklarına Gül gelmeden yerleşmesi ve ödül vermek için kürsüye çıkan komutanların yerlerinden kalkarken ve yerlerine otururken Gül'ü selamlamamaları gibi yerleşik protokol kurallarına uymayan davranışlar sergilenmesi, Genelkurmay Başkanlığı tarafından her Cuma gerçekleştirilen *Basın Bilgilendirme Toplantıları* aracılığıyla TSK'nin siyasal gündeme ilişkin görüşlerinin açıklanması, Cumhurbaşkanı'na hitap ederken alışlagelmiş *sayın cumhurbaşkanım* ifadesi yerine *sayın cumhurbaşkanı* ifadesinin tercih edilmesi vb. örnekler siyasal iktidara karşı söylem düzeyinde geliştirilen bir tavır alışını ifade etmekteydi.¹³⁰⁴

2010 yılı asker-siyaset ilişkileri açısından önemli bir tarihe işaret etmektedir. Daha önce siyasal iktidar tarafından çıkartılan ancak AYM'den geri dönen askerlerin

¹³⁰²Teröre ve İrticaya Karşı Birlik Mesajı, **Cumhuriyet**, 28.10.2007.

¹³⁰³Niran Cansever ve Hakan Mehmet Kiriş, "Türkiye'de Ordu ve Siyaset İlişkileri Çerçevesinde AK Parti-TSK Etkileşimine Bakış", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:20, Sayı:3, Yıl:2015, s.379; **Cumhuriyet**, "Başbuğ'dan Yeni Açılımlar", 15.04.2009.

¹³⁰⁴Baskın Oran, "Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III: 2001-2012**, (Ed. Baskın Oran), 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, Bilançosu, s.99; Hale ve Özbudun, s.156; Cansever ve Kiriş, ss378-379.

sivil mahkemede yargılanması konusu 2010 Anayasa değişiklikleri ile hayata geçirildi. Böylelikle gündemi meşgul eden darbe girişimi davalarının sivil mahkemede görülmesinin önü açıldı. Aynı yıl orduya toplumsal olaylara mülkî amirden emir beklemeden müdahale etme yetkisi veren EMASYA Protokolü yürürlükten kaldırıldı.¹³⁰⁵ 2008 yılında başlatılan haftalık Basın Bilgilendirme Toplantıları da 2010 yılında son buldu.¹³⁰⁶ Bu durum askerin günlük siyasal yaşamdan çekilmeye başlamasına işaret etmekteydi.

2010 yılını önemli kılan bir diğer nokta ise Ağustos ayındaki YAŞ toplantısıydı. Bu toplantıda askerî davalarda tutuklu bulunan ya da hakkında yakalama kararı olan generallerin terfisi konusu bir anlaşmazlık olarak gündeme gelmiş ancak asıl kriz Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na yapılacak atamada yaşanmıştı. Genelkurmay Başkanı olacak Orgeneral Işık Koşaner'in, yerine Kara Kuvvetleri Komutanlığı için önerdiği isim olan Orgeneral Hasan Iğsız iktidar tarafından kabul görmedi. İktidarın bu görev için önerdiği isim ise Orgeneral Atilla Işık'tı. Ancak Işık'ın iktidarın Iğsız ile ilgili tutumuna tepki olarak emeklilik istemesi atama krizini derinleştirdi. Yüksek komuta kademesindeki atama krizi, siyasal iktidarın kendisine önerilen seçenekli listeden Orgeneral Erdal Ceylanoğlu ismine Kara Kuvvetleri Komutanı olarak onay vermesiyle çözüldü. Ceylanoğlu'nun 28 Şubat'ın öne çıkan isimlerinden biri olması bu atamayı dikkat çekici kılmaktaydı. Ancak bu noktada siyasal iktidar stratejik davranmış ve yaş haddinden emekli olmasına 1 yıl kalan Ceylanoğlu'nun Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na getirilmesi ile dönemin Jandarma Genel Komutanı Necdet Özel'in Genelkurmay Başkanlığı'na giden yolda önü açılmıştır.¹³⁰⁷

AK Parti'nin söylemleri ile en fazla dikkat çeken isimlerinden biri olan Başbakan Yardımcısı Bülent Arınç, 2010 yılında Bursa'da yaptığı bir konuşmada, asker-siyaset ilişkisindeki dönüşümün işaretlerini veren ve geçmiş yıllarda dile getirilmesi hayal dahi edilemeyecek şu ifadeleri kullanmıştı:

Cumhurbaşkanlığı seçiminde 27 Nisan akşamı bize aba altından sopa gösteriyorlar, 'siz bunu seçemezsiniz.' Sanıyorlar biz korkup kaçacağız. Geçmişte bunun örnekleri var. Şapkasını zor kurtardı birileri. Bizi de öyle sandılar. 28 Nisan sabahı derslerini aldılar. Sen benim emrimde memursun, anayasa babayasaya karışma. Cumhurbaşkanını parlamento seçecek, bu

¹³⁰⁵EMASYA Protokolü Kaldırıldı, **Hürriyet**, 04.02.2010.

¹³⁰⁶Oran, Bilançosu, s.99

¹³⁰⁷Sürpriz Atamalar, **Cumhuriyet**, 09.08.2010.

görevini yapacak sen de oturduğun yerde oturacaksın. İş bitti cumhurbaşkanını seçtik. 2007'nin Ağustos'u geldi. 30 Ağustos törenleri sırasında Cumhurbaşkanı Gül Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne gitti. Cumhurbaşkanı bulunduğu yerde selamlanır. 'Sayın Cumhurbaşkanım' diye selamlanır. Kürsüye geçti, sayın cumhurbaşkanı dedi. Zambiya'nın cumhurbaşkanından bahseder gibi, üçüncü kişi. Yurt dışına gitti arkasında hanımefendi var. Sırayla herkesin elini sıkacaklar. Bu tarafta değerli bir komutan var. Eski oyuncakları aklına geldi köşe kapmaca oynamaya başladı. Oradan buraya zıpladı, atladi, hopladı. Hanımefendinin elini sıkmaktan kaçıyor. Aradan 3 yıl geçti her şey normaleşti. Artık topuk selamı veren, 'sayın Cumhurbaşkanım' diye söze başlıyor. Köşe kapmaca oynamaktan da vazgeçtiler. Şimdi hepsi sırada. 'Hanımefendi saygılar sunuyorum, hoşgeldiniz' diyorlar...¹³⁰⁸

2011 yılına gelindiğinde Hükûmet ile TSK arasında bir süredir yaşanan YAŞ'ta terfi krizi, Genelkurmay Başkanı ve 3 kuvvet komutanının istifasını beraberinde getirdi. Yaşanan krizde temel anlaşmazlık askerî davalarda yargılanan personelin durumuydu. Bu noktada hükûmet, yargılanan askerlerin emekli edilmesini isterken; TSK kanadı ise yargılamaların tutuksuz sürmesini, yargılanan kişiler hakkında yapılacak işlemlerde yargılama sürecinin tamamlanmasının beklenmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ortaya çıkan anlaşmazlığın çözilememesi üzerine Genelkurmay Başkanı Işık Koşaner, Kara Kuvvetleri Komutanı Erdal Ceylanoğlu, Hava Kuvvetleri Komutanı Hasan Aksoy ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Uğur Yiğit görevlerinden istifa ettiler. İstifalar sonrasında görevde kalan tek kuvvet komutanı olan Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Necdet Özel önce Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na atandı ve ardından Genelkurmay Başkanlığı'na atanması için kararname düzenlendi.¹³⁰⁹ Koşaner'in veda mesajında da emekli ve muvazzaf askerî personelin tutukluluğunun evrensel hukuk kurallarına dayanmadığına ve tutuklu yargılamaların bu kişilerin yaklaşan YAŞ toplantısında değerlendirmeye alınmasını engelleyeceğine vurgu yapılarak, yetkili makamlar nezdinde yapılan girişimlerinin dikkate alınmaması nedeniyle Genelkurmay Başkanı olarak personelinin haklarını koruma sorumluluğunu yerine getiremediği için göreve devam edemeyeceği belirtilmişti.¹³¹⁰

Yüksek komuta kademesindeki bu toplu istifa kamuoyu tarafından Türkiye'de asker-siyaset ilişkilerinin seyri açısından bir dönüm noktası olarak yorumlandı. Türkiye'de ordunun sivil hayat üzerindeki hâkimiyetinin kırıldığına ve üstünlüğün sivilere geçtiğine yönelik yorumlar üretilmeye başlandı. Bu tip yorumlar sadece

¹³⁰⁸Askerler Topuk Selamı Veriyor, **Sabah**, 14.05.2011.

¹³⁰⁹TSK'de İstifa Depremi, **Cumhuriyet**, 30.07.2011.

¹³¹⁰İşte Koşaner'in Veda Mesajı, **Hürriyet**, 30.07.2011.

ulusal kamuoyunda değil uluslararası kamuoyunda da dillendirilmekteydi. Yaşanan istifalar, yurtdışındaki yayın organlarında "ordunun Erdoğan'a teslim olması", "TSK'nin 100 yıllık konumunun değiştiği", "iktidarın gücün doruğuna ulaştığı" gibi ifadelerle kendisine yer buldu.¹³¹¹

TSK'nin üst kademesinde yaşanan dönüşüm, Türkiye'deki asker-sivil ilişkilerinde kamuoyunda beklenildiği gibi çok büyük çaplı bir etki yaratmasa da askerin siyasal hayattan uzaklaşarak görev alanına çekildiği ılımlı bir döneme geçildiği söylenebilir. Necdet Özel sonrasında; MGK'deki askerlerin bir tarafta siyasetçilerin diğer tarafta yer aldığı oturma düzenine son verilmesi, YAŞ toplantılarında Başbakan'ın Genelkurmay Başkanı ile değil başkanlık pozisyonunda yalnız oturması, 30 Ağustos kutlamalarını Genelkurmay Başkanı'nın değil başkomutan sıfatıyla Cumhurbaşkanı'nın kabul etmeye başlaması yaşanan değişimin sembolik göstergeleri olarak kabul edilebilir.¹³¹²

2013 yılında gerçekleştirilen YAŞ toplantısı, asker-sivil ilişkilerinde bir başka kırılma noktasına işaret etmektedir. 2011 yılında komuta kademesinde yaşanan değişim ve ardından alınan YAŞ kararları doğrultusunda Jandarma Genel Komutanı Bekir Kalyoncu'nun teamüller gereği Necdet Özel'in ardından Genelkurmay Başkanı olması bekleniyordu. Ancak 2013 YAŞ toplantısı öncesinde Jandarma Genel Komutanlığı'nın faaliyet raporunda bölücü terör saldırılarına karşın iç güvenlik algısında yaşanan değişimin yani açılım sürecinin eleştirilmesi neticesinde 2013 yılında alınan YAŞ kararları ile Kalyoncu emekli edildi. Bununla birlikte Orgeneral Hulusi Akar, önünde kendisinden daha kıdemli iki komutan bulunmasına rağmen Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na getirildi ve böylelikle Özel sonrası ordunun başına geçecek isim belli oldu.¹³¹³ Nitekim 2015 yılında gerçekleşen görev değişikliği ile Genelkurmay Başkanlığı'na Orgeneral Hulusi Akar getirildi.

TSK ile siyasetçiler arasında 2011 ile başlayan ılımlı dönem Akar'ın Genelkurmay Başkanlığı sırasında da devam etti. Hatta bu dönemde Hulusi Akar hakkında, görevi dışındaki konularda medyada yer alan haberler, TSK'nin en üst makamında yaşanan değişimin boyutunu açıkça ortaya koymaktaydı. Örneğin, Hulusi Akar'ın Abdullah Gül ve Şükrü Karatepe ile İngiltere'de çekilmiş gençlik

¹³¹¹Türk Ordusu Erdoğan'a Teslim Oldu, **Milliyet**, 01.08.2011.

¹³¹²Cansever ve Kiriş, ss.379-380.

¹³¹³YAŞ Kararları Açıklandı, **Sabah**, 03.08.2013.

yıllarına ait bir fotoğrafların basına yansımalarıyla AK Partili siyasetçiler ile Akar arasında geçmişe dayanan bir dostluk olduğunun konuşulmaya başlanması; benzer şekilde Akar'ın Abdullah Gül ile birlikte muhafazakâr düşüncesinin önemli isimlerden Necip Fazıl Kısakürek ile çekildikleri bir başka gençlik fotoğrafının daha basında kendisine yer bulması; Cumhurbaşkanı Edoğan'ın kızının nikâh şahitlerinden birinin Hulusi Akar olması; Akar'ın memleketi Kayseri'de ailesi adına bir cami yaptırması ve 2017 yılında Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'nde gerçekleştirilen 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarındaki Kur'an tilaveti sırasında Akar'ın eşinin sırtındaki şal ile başını örtmesi bu haberler arasında gündemi en fazla meşgul edenlerdi.

TSK ile siyasal iktidar arasındaki ilişkide 2011'de Necdet Özel ile başlayan ve Hulusi Akar ile artarak devam eden uyumlu yapı, Türkiye siyasetinde çok önemli bir kırılma noktasına işaret etmektedir. Türkiye çok kısa bir süre içerisinde, Cumhurbaşkanı'nın eşinin türbanlı olma ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla siyasal iktidara muhtıra verildiği bir dönemden, eşi dinî hassasiyet nedeniyle başını örten, memleketine cami yaptıran bir Genelkurmay Başkanı'nın görev yaptığı döneme geçmiştir.

2007 sonrasında Türkiye'de bürokrasi açısından değinilmesi gereken son bir konu ise Fethullahçı yapılanmanın bürokratik sistemde yarattığı tahribattır. Daha önce de belirtildiği gibi Fethullahçı yapılanma 1970'li yıllarla birlikte devlet kadrolarına yerleşmeye başlamış, 1990'lı yıllara gelindiğinde kamunun hemen her alanında en önemli görevlerde kendisine yer bulmuştu. AK Parti dönemi bürokrasi-siyaset ilişkilerini konu alan akademik çalışmalarda, yeni bir siyasal parti olması ve Millî Görüş çizgisinden ayrılmış olması nedeniyle göreve geldiği dönemde AK Parti'nin elinde kendi ideolojisine yakın yetişmiş bürokratik kadrolar bulunmadığı ve bu nedenle kamudaki geleneksel merkezî yapının gücünü kıracak reformları gerçekleştirmek için kadro ihtiyacını Fethullahçı yapılanma mensuplarından karşıladığı görüşü hakimdir. AK Parti iktidarının ilk iki döneminde Fethullahçı yapılanma ile olumlu ilişkiler kurulmuş, özellikle bürokrasideki kadrolaşma bu yapı üzerinden yürütülmüştür.

Fethullahçı yapı, Türkiye'de askerî bürokrasinin gücünün kırılmasında önemli bir görev üstlenmiş, Balyoz ve Ergenekon gibi davalarla yüksek komuta

kademesinde hem niteliksel hem de niceliksel anlamda önemli derecede kayıp yaşanmış, TSK'ye karşı duyulan güven zedelenmiştir. Her ne kadar bu davaların içeriğinin sıkıntılı olduğu ilerleyen yıllarda genel kabul görse de, süreç içerisinde TSK'nin komuta kademesi ve halkın TSK'ye ilişkin algısı önemli bir dönüşüm yaşamıştır.

Bürokratik mekanizmanın devlet işleyişindeki gücü dikkate alındığında Fethullahçı yapı Türkiye'de çok güçlü bir konum elde etmiştir. AK Parti iktidarı her ne kadar girdiği tüm seçimlerden galip çıksa da devlet mekanizması içerisinde böylesine güçlü bir yapının kendisi için tehlike oluşturacağından endişe etmeye başlamıştır.¹³¹⁴

AK Parti ile Fethullahçı yapılanma arasındaki ayrılık ikinci iktidar döneminin sonlarına doğru yaşanmaya başladı. 2010 yılındaki Mavi Marmara olayında Fethullah Gülen'in İsrail yanlısı bir tutum içinde olması fitili ateşledi.¹³¹⁵ Gerilimi açıkça gün yüzüne çıkaran olay ise Millî İstihbarat Teşkilatı (MİT) Müsteşarı Hakan Fidan'ın çözüm süreci kapsamındaki görüşmeler nedeniyle ifadeye çağırılması oldu. Bu konuda Başbakan Erdoğan MİT Müsteşarı Fidan'a sahip çıkarak kendisini ifadeye göndermedi. Olay sonrasında hem MİT'e koruma getirecek çeşitli yasal düzenlemeler gerçekleştirildi hem de dava dosyası ilgili savcının elinden alındı.¹³¹⁶ MİT soruşturması konusunda her ne kadar iktidar kanadının istediği olsa da devlet içindeki güç savaşı açıkça ortaya çıkmıştı. Fethullahçı yapı artık iktidar tarafından paralel devlet yapılanması (PDY) olarak tanımlanmaktaydı. 2013 yılı ile birlikte çatışmanın boyutu şiddetlendi. Siyasal iktidar bir yandan hem ekonomik hem de kadrolaşma anlamında yapının elindeki en önemli güçlerden biri olan özel dershaneleri kapatma kararı alırken diğer yandan da devlet mekanizmasındaki gücünü kırmak için çabalıyordu. Fethullahçı yapının bu adımlara karşı verdiği cevap ise yargı ve emniyet bürokrasisindeki elemanlarını harekete geçirerek aralarında bakan ve bakan çocuklarının da bulunduğu çok sayıda kişiyi kapsayan bir yolsuzluk ve rüşvet operasyonu başlatmak oldu. Bu operasyon iktidar kanadından sert bir direnişle karşılanarak "darbe girişimi" olarak yorumlandı. Yapı artık hem PDY hem de Fethullahçı Terör Örgütü (FETÖ) olarak anılmaktaydı. 2014 yılında bu yapı MGK

¹³¹⁴Bora, Cereyanlar, s.508

¹³¹⁵Tayfun Atay, "Hısımlıktan Hasımlığa", **Cumhuriyet**, 12.08.2016.

¹³¹⁶Düelloda Yeni Hamle, **Cumhuriyet**, 12.02.2012.

toplantılarında iç ve dış güvenlik tehdidi olarak tanımlanmaya başlarken, 30 Ekim 2014 tarihinde gerçekleştirilen MGK'de alınan tavsiye kararı neticesinde 2015 yılının başında paralel yapılanma resmen MGSB'ye girdi.¹³¹⁷

2014 yılından sonra da siyasal iktidar ile Fethullahçı yapılanma arasında yoğun mücadele devam etti. Bu mücadelede iktidar her ne kadar yapının bürokratik mekanizma içerisindeki etkinliğini kırmak için çabalasa da, bu yapı özellikle TSK içerisinde halen etkin bir güç konumundaydı. Nitekim bu güç 15 Temmuz 2016 günü gerçekleştirilen darbe girişimi ile gün yüzüne çıktı. Yüksek komuta kademesinin destek vermediği ve halkın büyük bir direnç gösterdiği bu darbe girişimi yaklaşık 250 kişinin yaşamını kaybetmesine 2000'den fazla kişinin yaralanmasına neden olsa da başarısızlığa uğratıldı. Darbe girişimi sonrasında Fethullahçı yapının dinî bir cemaat olarak tanımlanabilme ihtimali ortadan kalktı. Artık bu yapı devleti ele geçirme amacı güttüğü kesinleşen bir terör örgütü kimliği taşıyordu ve sadece FETÖ ifadesi ile anılabiliirdi.¹³¹⁸ Nitekim 2017 yılının Temmuz ayında gerçekleştirilen MGK toplantısı sonrası FETÖ, resmen bu ismiyle MGSB'ye girdi.¹³¹⁹

15 Temmuz darbe girişiminden kısa bir süre sonra OHAL rejimi ilan edildi. 2 yıl süren OHAL döneminde çıkarılan KHK'lerle 125.000'den fazla kişi kamudan ihraç edildi. Bu rakam Türkiye'de bürokratik mekanizmanın hem niteliksel hem de niceliksel anlamda kapsamlı bir dönüşüm yaşadığını ve yaşayacağını ortaya koymaktaydı.

5. Dönemin Değerlendirmesi

2007 yılı Türkiye siyasetinin en önemli dönüm noktasına işaret etmektedir. Bu durumun en önemli nedeni Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesidir. Geçmiş yıllarda geleneksel merkezin karşısına çıkan denetim mekanizmaları Gül'ün Cumhurbaşkanlığı ile birlikte ortadan kalkmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanının önemli bürokratik kademelere yapılacak atamalarındaki gücü ve yasal düzenlemeler karşısındaki veto yetkisi birlikte düşünüldüğünde çevrenin eli Gül'ün göreve seçilmesi ile birlikte son derece güçlenmiştir.

¹³¹⁷Ve Paralel Yapı Kırmızı Kitap'ta, **Sabah**, 02.01.2015

¹³¹⁸Bora, Cereyanlar, s.512.

¹³¹⁹FETÖ Kırmızı Kitap'ta, **Hürriyet**, 27.07.2016.

2007 yılı ile birlikte geleneksel merkezin anahtar elitleri ciddi bir dönüşüm yaşamaya başladı. Yükseköğretim bürokrasisi ile başlayan ve ardından yargı bürokrasisi ve askerî bürokrasi ile devam eden bu süreçte merkezin sistem üzerindeki denetleme gücü kademeli olarak kırıldı. Bürokratik elitin tüm kademelerinin kendi görev alanı içerisinde hareket ettiği ve siyasal iktidarın üstünlüğünün bürokratik elit tarafından da kabul edildiği bir döneme girildi.

Bürokratik kademelerde yaşanan dönüşüm sayesinde çevrenin geçmişten beri süregelen ve sonuç alınamayan çeşitli talepleri eskisinden daha güçlü bir şekilde karşılık buldu. Türban, İHO, eğitim sistemi, DİB'in konumu vb. birçok konuda geçmişte dile getirilen taleplerin çok daha ötesinde kazanımlar elde edildi.

Bu dönemde üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biri de devletin güvenlik algısındaki değişimdir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde on yıllar boyunca iç siyasete yönelik en önemli tehdit olarak kabul edilen irtica, AK Parti iktidarının ikinci dönemi ile birlikte tehdit olmaktan çıktı. Dolayısıyla irtica, geleneksel bürokratik elitin temel aktörleri tarafından sistem dışında tutulması gereken bir olgu olarak kabul edilmemeye başladı.

2007 yılı ile birlikte yaşanan tüm gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde, hem halkın büyük bir çoğunluğunun hem de bürokratik mekanizmanın geleneksel çevrenin değerlerine yakınlaşması Türkiye siyaseti için yeni bir merkez tanımlaması zorunluluğunu doğurdu.

SONUÇ

Edwar Shills tarafından ortaya konan şekliyle merkez-çevre paradigması değerler sistemi üzerinden tanımlanan bir merkez ve bu değerlerin dışında konumlanan bir çevre ayırımına dayanmaktadır. Bu noktada merkezin tekliği, değişmezliği ve mutlaklığı tartışmasızdır. Ortaya konan değer merkezli yaklaşım Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşanan kırılma noktalarını açıklamakta oldukça faydalı bir rehber sunmuştur. Nitekim klâsik Batı tarzı düşünce sistemiyle Osmanlı'da ve ardından Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan siyasal sistemi açıklamak mümkün değildir. Çalışmanın içeriğinde de belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde, dinî, siyasal ve ekonomik ara kurumların yokluğu, yöneten-yönetilen ayırımının dayandırılacağı teorik zemin açısından bir eksiklik doğurmuştur. Bu eksiklik Şerif Mardin tarafından değer merkezli merkez-çevre kuramının Batılılaşma süreci ile birlikte yaşanan gelişmeler üzerinden Türk toplumuna uyarlanmasıyla ortadan kalkmıştır. Bu uyarlamada merkez; seküler yaşam tarzını benimsemiş bürokratik elitten oluşurken, çevre; İslâmî yaşam tarzına bağlılıkları devam eden kitlelerden oluşmaktadır. Benzer ayırım devletçi-seçkin, bürokratik-aşkin gibi kavramsallaştırmalarla farklı isimler tarafından da kullanılmıştır. Nihayet bu değer merkezli ayırma göre Türkiye'de siyasal sistem bu iki grup arasındaki mücadele üzerinden tanımlanmış ve sistemin kırılma anlarının neden ve sonuçları da bu düşünce sistemi üzerinden açıklanagelmıştır.

Tek parti döneminde toplumsal yaşamın her kesiminde dinî yapının görünürlüğü ortadan kaldırılmış, din, bireysel bir mesele olarak kişisel dünyaya hapsedilmiştir. Bu durum devletin kurumlarından yasalarına, bürokratik mekanizmasından günlük yaşamın işleyişine kadar her alanda geçerlidir. Ayrıca hem Tek Parti döneminin muhalif kesiminin hem de DP iktidarının söylem ve eylemleri Türkiye Cumhuriyet tarihinde yaşanan ilk yöneten-yönetilen değişimini merkez-çevre paradigması ile açıklanabilir kılmıştır. Bununla birlikte, DP iktidarında geçmiş iktidar döneminde dinin kamusal yaşamdaki belirleyiciliği noktasında atılan adımların aksi yönde uygulamaların hayata geçirilmesi paradigmanın gücünü arttıran bir başka unsurdur.

Ancak Türkiye siyasetinde merkez-çevre paradigmasını mutlak kılan temel konu, paradigmada geleneksel merkezin en önemli aktörü olarak kabul edilen bürokratik elitin, geleneksel çevre iktidarlarına karşı uyguladığı olağandışı müdahalelerdir. Bu müdahalelerde, hem müdahaleyi gerçekleştirenlerin kimliği, hem müdahalenin en önemli meşrûluk aracının "Atatürkçülük" olması hem de müdahaleye uğrayanların ideolojik öncelikleri, merkez-çevre paradigmasını yaşanan gelişmelerin açıklanması noktasında en önemli bulmaca çözücü konumuna taşımıştır. Daha açık bir şekilde anlatmak gerekirse, bürokratik elitler arası işbirliğine dayalı bir yapının, geleneksel merkezin tartışılması mümkün olmayan bir ideoloji haline dönüştürülen Atatürkçülük düşüncesine dayanarak, iktidarı döneminde geleneksel çevrenin dinî hassasiyetlerini dikkate alan eylem ve söylemlere sahip iktidarlara yönelik gerçekleştirdiği bu müdahaleler merkez-çevre paradigması ile çok rahat ve anlaşılır bir şekilde açıklanabilir durumdadır.

Dışarıdan bakıldığında bu müdahalelerin merkez-çevre paradigması ile açıklanması kabul edilebilir bir durumdur. Ancak paradigmanın özünde çevreye ait değerlerin merkeze yönelmesi durumunda, merkezin aktörleri tarafından bu değerlerin tekrar merkez dışına taşınması en önemli konulardan biridir. Dolayısıyla merkez yeniden geleneksel merkezin değerleriyle tanımlanmalı, çevrenin elde ettiği kazanımlar merkezden silinmelidir. İşte Türkiye'de merkez-çevre paradigmasının mutlaklığı tam da bu noktada sorgulanabilir bir nitelik kazanmaktadır.

Türkiye siyasetinde merkez-çevre paradigmasını güçlü kılan en önemli unsur az önce de bahsedildiği gibi olağandışı müdahalelerin paradigmanın genel kabulleriyle görünürde örtüşmesidir. Ancak müdahalelerin sonuçlarına bakıldığında bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir. Bu durum merkezin merkezi korumaya yönelik ilk girişimi olan 27 Mayıs Darbesi'nden itibaren geçerlidir. Darbe sonrasında askerî idarenin sistemi yeniden Tek Parti dönemi değerleriyle şekillendireceği yönündeki beklentinin aksine, DP döneminde özellikle söylem ve semboller düzeyinde elde edilen kazanımlar açısından çevrenin bir kaybı söz konusu değildir. Çevreye yönelik bu ilk müdahale, kişilerin siyasal sistemin dışına çıkarılması ile sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla merkeze yerleşmeye başlayan değerler varlığını sürdürmüştür. Bunun yanında, 27 Mayıs Darbesi sonrası gerçekleştirilen referandum ve genel seçim sonuçları dikkate alındığında kitlelerin sistemin kontrolünü yeniden

ele geçiren merkezin değerlerini benimsemesi söz konusu değildir. Dolayısıyla Shilss'in kuramında merkezin değerleri tanımlanırken bürokratik elit ve halk tarafından benimsenmiş olma şartına dayanan birliktelik geçerli değildir. Halk kendisini geleneksel çevrenin değerleriyle özdeşleştirirken bürokratik elit geleneksel merkezin değerleriyle özdeşleştirmektedir.

27 Mayıs Darbesi sonrasında geleneksel merkezin yeniden merkezin değerler sistemine keskin bir dönüş gerçekleştirmemesinin en bariz örneklerini MBK Başkanı Cemal Gürsel'in açıklamalarında ve çeşitli MBK bildirilerinde görmek mümkündür. Arapça ezan konusu bu örneklerden öne çıkanlardan biridir. Bu noktada merkez-çevre mücadelesi içerisinde değerlendirilebilecek en önemli değişim, daha önce de belirtildiği gibi bireyler düzeyinde ve bürokratik kademelerde yaşanmış, geleneksel çevrenin kadrolaşma hamleleri sonrası oluşan yapı, yeni bürokratik kadroların göreve getirilmesiyle değiştirilmiştir. Dolayısıyla geleneksel merkezin sisteme müdahale ettiği dönemler sonrası yaşanan geçiş süreçlerinde yeniden geleneksel merkezin değerler sistemine dönülmesinden ziyade geleneksel merkezin yeni kazanımlar elde etmesinin önüne geçildiği söylenebilir. Ancak bu durumun geçiş dönemleri ile sınırlı kaldığının altını çizmek gereklidir.

Geleneksel merkez, 27 Mayıs Darbesi sonrasında geleneksel çevreye radikal müdahalelerde bulunmak yerine, yaratılan denetim mekanizmaları ile çevreyi merkezin belirlediği sınırlar içerisinde tutmayı amaçlamıştır. Bu denetim mekanizmaları arasında yer alan MGK ve AYM, ilerleyen yıllarda mücadelenin önemli kurumları olarak dikkat çekici roller oynamışlardır.

1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren geleneksel çevrenin siyasal partilerinin yeniden sisteme egemen olmaya başladığı bir döneme girilmiştir. AP'nin egemenliğinde geçen bu dönem, geleneksel çevrenin merkez karşısında denge politikası yürüttüğü geleneksel merkezin ise küresel sistemdeki ideolojik kutuplaşmalar nedeniyle geleneksel çevre ile pragmatist bir ilişki kurduğu dönemdir. Bu dönemde geleneksel merkez için, denetim mekanizmalarının kullanıldığı, bunun yanında geleneksel merkezin değerlerine ilişkin hassasiyetin de vazgeçilmez olarak görüldüğü bir yapıdan söz etmek mümkündür. Geleneksel çevre ise söylem düzeyinde gerçekleştirilen bazı bireysel eylemler dışında merkez için tehlike oluşturacak bir konumda değildir.

1971 Müdahalesi, geleneksel ayrım içerisinde çevreye yönelik bir müdahale olarak kabul edilemez. Müdahale ncesi toplumsal yapı din esaslı bir bölünmeyi değil ideolojik bir bölünmeyi içermekteydi. Dolayısıyla asker müdahale sonrasında İHO'nun orta kısımlarının çok kısa süreliğine kapatılması dışında çevreye yönelik bir yaptırım uygulanmadı.

1970'li yıllarda Mill Görüş hareketi siyasal iktidar içerisinde doğrudan bir aktör olarak yer almaya başladı. Hareketin siyasal partisi olan MSP'nin bazı dikkat çekici eylem ve uygulamaları söz konusu olsa da, geleneksel merkez için ciddi tehlike oluşturabilecek olanları merkezin denetim mekanizmaları ve iktidar ortağı olan yakın evre partileri tarafından engellendi. Dolayısıyla yine ideolojik kutuplaşmaların yařandėı bir dönemde geleneksel merkez için birincil tehlike geleneksel evre değildi. Nitekim 1970'li yılların kargaşa ortamına son vermek için gerçekleştirilen 12 Eylül Darbesi sonrasında bu durum daha belirgin olarak ortaya ıktı.

12 Eylül Darbesi de kendisinden önceki müdahaleler gibi çevrenin temsilcileri iktidardayken gerçekleştirilmiş ve müdahalenin meşruluğu yine geleneksel merkeze ait kavramlar üzerinden sağlanmıştı. Ayrıca darbe öncesi dönemde uzak çevrenin siyasal partisi MSP'nin uzun yıllar iktidar ortağı olarak sistemde belirleyici konumda olması nedeniyle bu müdahale de merkez-evre paradigması ile çok basit bir şekilde açıklanabilir niteliğe sahipti. Ancak 12 Eylül Darbesi sonrası asker idare, çevreye yönelik müdahalede bulunmak bir yana, adeta çevrenin siyasal aktörü gibi davrandı. Darbe ncesi dönemde hayata geçirilen uygulamalardan bir geri dönüş olmadėı gibi evre için kazanım olarak adlandırılabilir yeni uygulamalar hayata geçirildi. Hatta din hassasiyetler resmen olmasa da pratikte, Atatürkçülük ve Batıcılık gibi merkezin ideolojik unsurlarından biri durumuna gelmeye başladı. 1980 sonrasında ortaya çıkan bu durum ANAP iktidarlarında ve ardından RP'nin iktidar ortaklığı döneminde dinin kamusal yaşamda belirgin bir şekilde görünür kılınmasını beraberinde getirdi.

28 şubat Müdahalesi kendisinden önceki tüm müdahalelerden ayrı bir konumda değerlendirilmelidir. Çünkü geleneksel merkezin aktörleri tarafından doğrudan çevrenin hedef alındėı tek müdahale olma niteliğine sahiptir. Nitekim müdahale sonrasında hayata geçirilen uygulamalar da çevrenin değerlerine yönelik

kapsamlı değişiklikleri ifade etmektedir. Bu müdahalede, müdahale öncesi dönemin siyasal yapısı temel belirleyicidir. RP'nin uzak çevrenin temsilcisi olarak nitelendirilmesini sağlayacak eylemleri doğrudan geleneksel merkezi hedef almaktaydı. Dolayısıyla Türkiye siyasetinde o tarihe kadar doğrudan merkezin hedef alındığı tek dönemin 1994 sonrası dönem olduğu söylenebilir. Hem RP'li belediyelerin, hem koalisyonun büyük ortağı olarak doğrudan RP'nin hem de parti mensubu kişilerin eylem ve söylemleri bu durumu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla müdahale sonrası dönemde hayata geçir(t)ilen uygulamalarla doğrudan çevre hedef alınmış ve bu süreç 2002 yılına kadar sürdürülmüştü. Ancak bu süreçte de geleneksel merkezin değerlerine dönmekten ziyade müdahale öncesi dönemin çevreye ilişkin kazanımlarına bir karşı çıkış söz konusudur. Her ne kadar merkezin geleneksel bürokratik eliti tarafından doğrudan çevrenin siyasal aktörleri hedef alınsa ve sonuçları itibarıyla çevre için kayıplar söz konusu olsa da salt bu müdahale üzerinden Türkiye siyasetinde merkez-çevre paradigmasının mutlak bir niteliğe sahip olduğunu söylemek mümkün değildir.

1920'den 2002'ye kadar uzanan süreç ele alındığında merkez-çevre paradigmasının ortaya koyduğu ayrımın 1920-1945 arasında net bir şekilde hissedildiği söylenebilir. Bu anlamıyla seküler/lâik Kemalist bürokratik elit ile muhafazakâr İslâmcı halk kitlesi ayrımı bu dönemde somut olarak görülmüştür. 1945'ten itibaren ise merkezin değerlerinde yumuşama süreci görülürken çevrenin de kendi değerlerini merkeze yerleştirmeye başladığı sürece geçilmiştir. Yukarıda genel hatlarıyla bahsedilen süreçte hem çevreye yönelik merkez müdahalelerinde merkezin değerler sisteminin yeniden üretilmesi hem de çevrenin değerler sisteminin kamusal yaşamdan topyekun silinmesi gibi bir durum söz konusu değildir.

Yaklaşık 80 yıllık süreçte yargı bürokrasisi, yükseköğretim bürokrasisi ve askerî bürokrasi kendisini net bir şekilde geleneksel merkezin değerlerinin savunucusu olarak konumlandırmıştır. Buna karşılık halk arasında geleneksel çevrenin değerlerine yönelik hassasiyet söz konusudur. Bu anlamıyla geleneksel çevrenin siyasal aktörleri büyük oranda denge politikası gözeterek söylem ve semboller açısından çevreye hitap eden, bürokrasi ve yasal düzenlemeler açısından ise merkezi karşısına almamaya dikkat eden bir anlayış benimsemişlerdir. Geleneksel merkezin aktörleri ise sistemin temel taşları noktasında merkeze ilişkin değerlere

bağlı kalmakla birlikte kendi meşruluklarını halk nezdinde tehlikeye atacak şekilde çevreye müdahale etme girişiminde bulunmamışlardır. Dolayısıyla çalışmanın kuramsal kısmında bahsedilen bürokrasi ve halkın aynı değerler üzerindeki uzlaşısı söz konusu olmamıştır. Başka bir ifadeyle siyasal sermaye, bürokratik sermaye ve kültürel sermaye arasında bir birliktelik söz konusu değildir. Bu anlamıyla Türkiye'de mutlak olarak yerleşmiş bir merkezî değerler sisteminden ve bu sistemin değişmezliğinden bahsedilemez. Yine de sistemin temel karakterini belirleme ve yönlendirme gücü merkezin aktörlerindedir.

2002 yılı Türkiye'de merkez-çevre ayrımına ilişkin genel kabullerin baştan aşağı değiştiği bir dönemin başlangıcıdır. 2002'de iktidara gelen AK Parti, çevrenin geçmişte yaşadığı siyasal tecrübelerden doğru dersler çıkararak iktidara gelmiştir. Bu derslerde hem çevrenin hassasiyetleri hem de merkezin sınır uçları çok iyi okunmuştur. Bu dönemde AK Parti'nin işini en fazla kolaylaştıran unsur Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecidir. Üyelik sürecinde AB'nin Türkiye'den atmasını istediği adımlar geleneksel çevrenin hayata geçirmek istediği uygulamaların önünü açar niteliktedir. AB Uyum Yasaları kapsamında hayata geçirilen bu değişiklikler merkezin denetim mekanizmalarını da ortadan kaldırmış; Atatürk'ün "muasır medeniyetler" hedefinin önemli basamaklarından biri olan AB üyeliğine ilişkin adımlara karşı çıkan bir konumda yer almamak isteği, AK Parti tarafından hayata geçirilen uygulamalar karşısında merkezi hareketsiz bırakmıştır. Ancak yine de 2002-2010 yılları arasında hem yargıda hem de orduda geleneksel merkeze ait değerlerin belirleyiciliği söz konusudur. Bu nedenle de AK Parti özellikle iktidarının ilk döneminde geleneksel merkezi doğrudan karşısına almamaya özen göstermiştir.

2007 yılı merkez-çevre mücadelesi açısından simge bir tarihi ifade eder. Yaklaşan Cumhurbaşkanlığı seçimleri öncesi Meclis'te çoğunluğa sahip olan AK Parti, Çankaya Köşkü'nün yeni sahibini belirleme noktasında en güçlü aktör konumundaydı. Ancak geleneksel merkezin aktörleri tarafından hayata geçirilen koruma mekanizmaları ile bu güç sekteye uğratıldı. Bu noktada hem yargı bürokrasisi hem de askerî bürokrasi devreye girdi. Yargı bürokrasisinin girişimi başarılı olurken, Türkiye siyasetinde ilk defa askerin siyasal sisteme doğrudan müdahalesi başarısız oldu ve siyasetçiler tarafından direnişle karşılandı.

Bürokratik elitlerin sisteme müdahaleleri söylemler aracılığıyla ve seçmene başvurarak aşıldı. Hem 2007 yılındaki genel seçimler hem de Anayasa değişikliği referandumu yeni bir sistemi beraberinde getirdi. Genel Seçimler sonrası oluşan Meclis, yeni Cumhurbaşkanı olarak Abdullah Gül'ü seçerken, Anayasa değişiklikleri ile Cumhurbaşkanı seçimi konusunda yetki halka verildi.

Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesi, önemli bürokratik kadrolara atama yetkisi dikkate alındığında bürokratik sistemdeki dönüşümün fitilini ateşleyen en önemli noktaydı. Bununla birlikte 2010 yılındaki Anayasa değişiklikleri ve 2011 yılından itibaren TSK'nin yüksek komuta kademesindeki değişiklik bürokratik elitin geleneksel merkezle örtüşen yapısını değiştirdi.

Çalışmanın inceleme düzeyleri kapsamında yaşanan değişimlere bakıldığında merkez-çevre mücadelesinin yaşadığı dönüşüm çok daha net şekilde ortaya çıkmaktadır.

Yasal düzenlemelerde merkez-çevre ikiliğine bakıldığında tarihsel süreç içerisinde mücadelenin önemli duraklarını oluşturan YAŞ kararlarına yargı yolunun açılması, İç Hizmet Kanunu'nun 35. Maddesinin değiştirilmesi, siyasal partilerin kapatılmasının zorlaştırılması, Anayasa'dan askerî müdahalelerin meşruluğunu sağlayan hükümlerin kaldırılması, TCK'nin yeniden düzenlenmesi gibi konularda çevre lehine değişiklikler hayata geçirildi. Ancak merkezin dönüşümündeki en önemli adımlar Anayasa değişiklikleri ile atıldı ve hem yargının yapısında hem de hükûmet sisteminde kapsamlı değişikliklere gidildi.

2010 Anayasa değişikliği ile yargı bürokrasisi için getirilen yenilikler ve yüksek yargı organlarının yapısındaki değişiklikler AK Parti iktidarının uzun süreli tek parti iktidarı dikkate alındığında geleneksel yargı bürokrasisini baştan aşağı değiştirmiştir. AYM ve HSYK'nin oluşumunda Meclis'in ve Cumhurbaşkanı'nın belirleyici gücü, yargı bürokrasisinin alt kademelerinden itibaren gerçekleştirilen kadrolaşma hareketi ve bunlara bağlı olarak özellikle yüksek yargı başkanlıklarındaki değişikliklerle birlikte, iktidar ile iç içe bir yargı bürokrasisinden söz etmek mümkün olmuştur. Nitekim bu tarihten itibaren geçmişte sıklıkla yaşanan söz düelloları artık yaşanmamakta, siyasal elitlerin güçlü olduğu bir ilişki gün yüzüne çıkmaktadır. Bu durum geleneksel merkez-çevre ilişkisi açısından önemli kırılma noktalarından biridir.

Hükûmet sisteminin değiştirilmesi noktasındaki Anayasa değişiklikleri de siyasal sistemde çevreyi belirleyici kılan yenilikleri ortaya koymuştur. Öncelikle 2007 yılında Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi yöntemine geçilmesi, ardından 2017 değişiklikleri ile Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemine geçilmesi devletin en tepesindeki makamın belirlenmesinde salt çoğunluğun aranması açısından oldukça anlamlıdır. Türkiye siyasetindeki egemen ideolojik eğilim dikkate alındığında geleneksel merkezin siyasal partilerinin yani merkez solun ve bu partilerin Cumhurbaşkanı adayının iktidara gelmesi neredeyse imkânsızdır. Çünkü siyasal tarihimizde merkez sol partilerin oyu azamî %35-40 bandına ulaşmaktadır. Dolayısıyla yeni sistemde merkez sol bir partinin merkez sağ bir partiden başka bir ifadeyle en azından yakın çevre olarak nitelendirilebilecek bir partiden destek görmeden iktidar olması mümkün değildir. Bu durumun somut örnekleri 2014 ve 2018 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde net bir şekilde yaşanmıştır. Dolayısıyla artık Türkiye'de, meşru demokratik sistem içerisinde geleneksel çevrenin yer almadığı bir iktidar merkezi tanımlaması yapmak oldukça güç duruma gelmiştir.

Yasal düzenlemeler açısından son olarak değinilebilecek konu, yargı bürokrasisinde elde edilen egemenliğin bir sonucu olarak, geçmişte hayata geçirilemeyen birçok düzenlemenin hayata geçirilmesi ve böylelikle dinî hassasiyetlerin kamusal alanda görünür kılınmasının sağlanmasıdır.

Kurumlar düzeyinde merkez-çevre ilişkisini ele aldığımızda özellikle eğitim sisteminde tamamen çevrenin değerleri üzerinden şekillenen yeni bir yapı ortaya konmuştur. Özellikle dinî eğitimin ve ahlâkî değerlerin ağır bastığı yeni sistemde eğitimci kadrosundan mekânlara, müfredattan öğrenci kıyafetlerine kadar çevrenin değerlerinin egemenliği söz konusudur. Benzer durum yükseköğretim için de geçerlidir. Yükseköğretimde de hem niceliksel hem de niteliksel anlamda çevre lehine bir dönüşüm söz konusudur. Eğitim sisteminde en belirgin değişiklik İHO konusunda yaşanmıştır. Geçmiş yıllarda merkezin çevreye yönelik müdahalelerinde doğrudan yaptırımlara konu olan bu okullar, AK Parti iktidarı sonrası sayısal anlamda çok parlak bir dönem geçirmekle birlikte, iktidar tarafından "göz bebeği" olarak nitelendirilerek yeni eğitim sisteminin merkezine yerleştirilmiştir. Nitekim bu dönemde İHO mezunlarının geçmiş yıllarda uğradığı kayıplar fazlasıyla telafi edilmiştir.

Kurumlar düzeyinde ayrıca ele alınması gereken bir diğer kurum da DİB'dir. Tek parti döneminde geleneksel merkezin çevreyi denetim altında tutacak ve devlet ideolojisinin meşruluğunu sağlayacak bir araç olarak kurulan DİB, 1980 sonrasında devletin değişen ideolojisine paralel bir dönüşüm yaşamış ve günlük yaşam içerisinde çok daha fazla görünür bir hâl almıştır. AK Parti döneminde bu durum, yargının dahi DİB'den görüş istemesi noktasına varmış, çevreyi denetlemek için kurulan kurum, çevrenin değerlerini toplumsal yaşamın her alanında temsil eder duruma gelmiştir. Bakanlıklarla ve kamu kurumlarıyla kurulan işbirlikleri neticesinde başta eğitim olmak üzere toplumsal yapının hemen her alanında DİB etkin bir paydaş olarak çeşitli görevler üstlenmiştir.

CHP'nin 2007 sonrasında yaşadığı ideolojik açılım da merkezin eski değerlerle tanımlanamayacağını göstermektedir. Hem bireyler hem de semboller düzeyinde hayata geçirilen uygulamalar siyasal iktidarın ele geçirilmesinde geleneksel çevrenin belirleyiciliğini ortaya koymuştur. Bunun dışında, CHP'nin özellikle 2011 sonrasında geleneksel merkezin bürokratik elitini oluşturan yargı bürokrasisi ve askerî bürokrasi ile dönem dönem karşı karşıya gelmesi merkezin değişiminin bir başka önemli göstergesidir.

Söylem ve semboller düzeyinde yaşanan değişim çok zengin bir içeriğe sahiptir. Özellikle günlük yaşam pratiklerinde çalışma içerisinde bahsedilen ve belki de daha fazlası çalışmada yer almayan çok sayıda örnek söz konusudur. Burada üzerinde durulması gereken konu gerek kamu kesimin gerekse de sivil toplumun aktörleri tarafından çevreye ait hassasiyetlerin çok açık bir şekilde tercih edildiğidir. Bu tercih, özellikle merkezin değerlerinin tanımlanmasında halk tarafından kabul görme kriteri açısından oldukça önemlidir.

Söylem ve semboller düzeyinde en önemli husus türban konusunda yaşananlardır. Geçmişte çok büyük oranda üniversitede öğrencilerin türban takıp takamayacağı tartışmaları etrafında şekillenen bu konu AK Parti iktidarıyla birlikte çok farklı bir boyut kazanmıştır. Üniversitelerde türban serbestliğinin sağlanmasının yanında, kamu personelleri, yargı mensupları, emniyet görevlileri ve hatta TSK bünyesindeki askerî personel için bile türban takma serbestliği getirilmiştir. Türkiye, türban taktığı için Cumhurbaşkanı eşinin elini sıkmayan komutanların görev yaptığı bir dönemden, türban takan kadın subay ve astsubayların görev yapabileceği bir

döneme geçmiştir. Bu durum Türkiye'de geleneksel merkezden bahsetmenin zorluğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Söylem konusunda ele alınması gereken bir başka konu da devletin güvenlik algısındaki değişimdir. AK Parti iktidarıyla birlikte, geleneksel merkezin tehdit olarak algıladığı ve sisteme müdahalelerin temel gerekçesi olarak gösterdiği "irtica" kavramı artık tehdit olmaktan çıkmıştır. 15 yıldan fazla bir süredir halk tarafından büyük çoğunlukla kabul gören değerlerin tehlike olarak algılanması ve bu değerlere karşı olağandışı bir güvenlik mekanizmasının geliştirilmesi artık söz konusu değildir. İrtica, devlet aygıtı tarafından güvenlikleştirme kapsamında üretilecek söylemin konusu olmaktan çıkmıştır.

Son olarak bürokrasi açısından yaşanan değişimlere bakıldığında daha önce yargı bürokrasisinde yaşananlara benzer bir değişimin yükseköğretim bürokrasisi ve askerî bürokrasi için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

2007 yılında Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından YÖK yönetiminde yaşanan değişiklik yükseköğretim bürokrasisinin değişimindeki kırılma noktasıdır. Bu tarihten itibaren hem YÖK üyeliklerinde hem de üniversite yönetimlerinde belirgin bir kimlik değişikliği yaşanmıştır. Şu anda Türkiye'deki tüm üniversitelerde AK Parti iktidarının Cumhurbaşkanı tarafından atanan rektörler görev yapmaktadır. Nitekim geçmiş yıllarda yaşanan bildiri krizleri ortadan kalkmış yükseköğretimde siyasal iktidarla uyumlu bir yapı ortaya çıkmıştır.

Merkez-çevre mücadelesinde en önemli değişim askerî bürokraside yaşanmıştır. Bu değişimde askerî davalar sonucunda ordu içerisindeki geleneksel merkezin değerlerine yakın subayların aşamalı olarak sistem dışına çıkarılması etkili olmuştur. Ayrıca bu dönemde gerçekleştirilen tüm seçimlerde AK Parti'nin galip çıkması ve 2000'li yılların başında hayata geçirilen yasal değişiklikler ordunun sisteme müdahale ihtimalini son derece zayıflatmıştır. İktidarın halk nezdinde her geçen gün artan kabulü, yaşanan kriz dönemlerinde geri adım atan tarafın ordu olmasını beraberinde getirmiştir. 2011 yılı itibarıyla Genelkurmay Başkanı'nın ve kuvvet komutanlarının siyasal iktidar ile yaşanan fikir ayrılığı sonrası istifa etmesi güç dengelerini tamamen değiştirmiştir. 2011 yılında Necdet Özel'in Genelkurmay Başkanı olarak göreve başlamasıyla birlikte ordu siyasal alandan çekilmiş ve görev sahası içerisinde hareket eder şekilde konumlanmıştır. Özellikle ordu teamüllerine

değildir. Paradigmanın özünde merkez tarafından gerçekleştirilen müdahalelerde yeniden merkezin değerler sistemine dönüleceği düşüncesi yer almaktadır. Ancak yukarıda da bahsedildiği gibi Türkiye'de merkez tarafından gerçekleştirilen müdahaleler sonrasında merkezin değerlerine dönüş çok kısır kalmıştır. Gerek askerî bürokrasi gerekse de yargı bürokrasisi tarafından uygulanan müdahalelerde spesifik olarak bireylerin ya da kimi değerlerin sistem dışına çıkarılması söz konusudur. Ancak çevrenin değerlerinden topyekun bir geri dönüşten bahsedilemez. Bu nedenle Türkiye'de tam anlamıyla bir merkez çevre mücadelesi yaşandığı söylenemez.

Üçüncüsü ise merkezin tek ve değişmez olmadığıdır. Öncelikle belirtmek gerekir ki, yine paradigmanın özünde yer alan bürokratik elitin ve halk kitlelerinin aynı değerleri benimsemiş olma gerekliliği dikkate alındığında Türkiye'de tek parti dönemi dışında böyle bir birlikteliğin söz konusu olmadığı görülmektedir. Bürokratik elitin benimsediği değerler ile halk kitlelerinin benimsediği değerler farklıdır. Dolayısıyla sistemin merkezini tanımlayacak üzerinde uzlaşılan bir değerler sistemi söz konusu değildir. Bununla birlikte geleneksel merkez-çevre paradigmasını kullanılabilir kılan sistemin denetim gücünün yine geleneksel merkezin aktörlerinin elinde olmasıdır. Dolayısıyla merkez-çevre paradigmasının geleneksel yapısı ile kabul edilebilirliğini sürdürdüğü söylenebilir.

Ancak geleneksel merkez-çevre paradigmasının yanlışlanabilirliği AK Parti iktidarı ile birlikte net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yukarıda bahsedilen tüm bilgiler ışığında, geleneksel merkez tarafından tarihsel süreç içerisinde mücadele alanı içerisinde değerlendirilen tüm çevre değerleri AK Parti iktidarıyla birlikte eskisinden daha güçlü bir biçimde sisteme yerleşmiştir. Bu noktada merkezin değişebileceğini gösteren en önemli husus siyasal elitin, bürokratik elitin ve halkın aynı değerler üzerinde büyük oranda fikir birliği sağlamasıdır. Başka bir ifadeyle siyasal, bürokratik ve kültürel sermaye arasında uzlaşa söz konusudur. Dolayısıyla kuramsal açıdan sistemin merkezi, üzerinde uzlaşılan bu değerler ile yeniden tanımlanmalıdır. Yani, geleneksel çevreye ait değerler artık sistemin dışında tutulması gereken değerler olarak tanımlanmamaktadır. Bununla birlikte geleneksel merkezin değerleri de yine sistemin dışında konumlandırılmamaktadır.

Merkezin yeknesaklığı konusu tartışılırken üzerinde tekrar durulması gereken önemli konulardan bir diğeri hükûmet sisteminde yaşanan değişikliktir. Türkiye'de

2018 yılı Haziran ayı itibariyle Cumhurbaşkanlığı Hükûmet Sistemi fiilen uygulanmaya başlamıştır. Yeni sistemde Cumhurbaşkanı'nın elinde yetkiler dikkate alındığında geçmişe oranla çok daha belirgin şekilde sistemi belirleme gücünü elinde tuttuğu görülecektir. Özellikle yüksek bürokratik kadrolara yapılacak atamalar bu noktada oldukça önemlidir. Bununla birlikte Cumhurbaşkanı'nın seçim yöntemi de dikkate alındığında, daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye'de siyasal iktidarın geleneksel çevreden destek almadan belirlenebilmesi oldukça güçtür. Geleneksel çevre, ya tek başına ya çevre ittifakıyla ya da geleneksel merkeze vereceği destekle mutlaka iktidar kademesinde boy gösterecektir. Dolayısıyla yeni sistemde çevrenin değerlerinden radikal bir geri dönüş kısa vadede mümkün görünmemektedir. Bu anlamıyla da yeni merkez, yeknesak değerler sistemini değil çevre ile kurulacak bir birlikteliği ya da doğrudan çevrenin belirleyiciliğini içerecektir ve sonuç olarak geleneksel ayırmadaki değişmez merkezî değerler sistemi artık söz konusu değildir.

Son söz olarak çalışmanın şu iki sonuca ulaştığı söylenebilir:

1. Merkez-çevre paradigması hem uluslararası sistemin ulusal siyaset üzerindeki etkisini göz ardı etmesi hem de kuramın özünde var olan müdahale sonrası geleneksel merkezin değerlerine geri dönüş şartının Türkiye özelinde sağlanamamış olması nedeniyle, Türk siyasal hayatında yaşanan kırılma dönemlerini açıklama noktasında hakim kuram olarak kabul edilemez.

2. Merkez-çevre kuramının merkezin tekliği ve değişmezliği düşüncesi 2002 ve özellikle 2007 sonrasında Türkiye için geçerli değildir. Türkiye'de AK Parti iktidarıyla birlikte geleneksel merkezin değerlerinin yanına geleneksel çevrenin değerleri de eklenmiştir. Dolayısıyla hem geleneksel merkezin hem de geleneksel çevrenin değerleri aynı anda sistemin merkezindedir. Bu durum merkezin tek ve değişmez olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim cari dönemde ortaya çıkan bu yeni merkez yapısının ilerleyen yıllarda değişebileceğini söyleyebilmek de mümkündür. Hatırlanacağı gibi çalışma içerisinde merkezin tekliği ve çevrenin bölünmüşlüğü üzerinde durulurken, bölünmüş çevre için "yakın çevre" ve "uzak çevre" kavramsallaştırılmasından faydalanılmıştı. Merkezin AK Parti iktidarıyla birlikte ortaya çıkan yeni yapısı, merkez için de benzer bir kavramsallaştırmayı kullanma imkânını doğurmuştur. Buna göre halen merkezde olan ancak belirleyici olma gücünü kaybeden geleneksel merkezin değerlerini "uzak merkez", geleneksel

sınıflandırmada merkez-sağ siyaset içerisinde değerdendirilebilecek ve çevrenin kültürel kodları içerisinde konumlanan değerdeleri ise "yakın merkez" olarak tanımlamak mümkündür. Bu durum, çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, Türkiye siyaseti için seküler/lâik-elitist değerdeler ile muhafazakâr demokratik değerdelerin birlikteliğıyle oluşan yeni merkezin karşısında yer alan yeni bir çevre tanımlanması sorununu gün yüzüne çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Abadan, Nermin, **Bürokrasi**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1959.

Açıkel, Fethi, "Entegratif Toplum ve Muarızları: 'Merkez-çevre' Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar", **Toplum ve Bilim**, sayı:105, 2006, ss.30-69.

Açıkeşe, Sinem Akgül, "Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:8, Sayı: 30, 2011, ss.43-73.

Adalet Bakanlığı, **1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın İlk ve Son Hali**, <http://www.adalet.gov.tr/duyurular/2011/eylul/anayasalar/1982ilkson.pdf>, (09.06.2018).

Ahıska, Meltem, "Türkiye'de Çevresiz Merkez ve Garbiyatçılık" **Toplum ve Bilim**, sayı: 105, 2006, ss.11-29.

Ahmad, Feroz, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Siyaset ve Siyasi Partiler", **Türkiye Tarihi 1839-2010**, (Ed. Reşat Kasaba), çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Ahmad, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.

Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1976.

Ak Parti, **Kalkınma ve Demokratikleşme Programı**, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/926/200205071.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, (02.07.2018), 2002.

Akbal, Oktay, "TRT Değil, MCRT Mi?", **Cumhuriyet**, 07.06.1975.

Akbal, Oktay, "Utanç Olayı", **Cumhuriyet**, 20.03.1974.

Akdoğan, Yalçın, "Muhafazakâr-Demokrat Siyasal Kimliğin Önemi ve Siyasal İslamcılıktan Farkı", **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, ss.59-97.

Akpınar, Burhan, "Eğitimde Madde-Mana Dengesi Arayışı: İmam Hatip Okulları", **Eğitime Bakış**, Yıl:11, Sayı:35, 2015, ss.12-18.

Akpınar, Hakan, **28 Şubat Postmodern Darbenin Öyküsü**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2001.

Aksan, Gamze ve Özlem Çelik, "Gerilim ve Uzlaşma: Demokrasi Ekseninde Bürokrasi ve Siyaset İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:25, 2011, ss.1-10.

Aksoy, Murat, **Başörtüsü-Türban: Batılılaşma, Modernleşme, Laiklik ve Örtünme**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 3.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2001.

Akşin, Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Aktoprak, Elçin, "Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:1, Sayı:4, 2004, ss.23-58.

Akyol, Mete, "Yeşil At Hac Yolunda", **Milliyet**, 18.02.1966, s.3

Albayrak, Sadık, **Türkiye'de Din Kavgası**, İleri Sanat Matbaası, İstanbul, 1973.

Alkan, Ahmet Turan, " Seçimlerin Ruhu", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:70, 2002, ss.10-13.

Alp, Ali Rıza, "Milli Eğitimde İki Bakan İki Devir", **Tercüman**, 20.09.1975, s.2.

Altan, Çetin, "Kurucu Meclis", **Milliyet**, 13.11.1960.

Altun, Fahrettin, "Şemsettin Günaltay", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık**, 2.Baskı, (Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.160-173.

And, Metin, **Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu**, 3.Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.

Apaydın, Orhan, "DGM'lerin Sonu", **Cumhuriyet**, 11.10.1976.

Arcayürek, Cüneyt, "Ahlakı, İtibarı Aramak", **Cumhuriyet**, 02.02.1997.

Arcayürek, Cüneyt, **28 Şubat'a İlk Adım Büyüklere Masallar Küçüklere Gerçekler 9**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.

Arcayürek, Cüneyt, **Demokrasinin Sonbaharı 1977-1978**, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1987.

Arendt, Hannah, **İnsanlık Durumu**, çev. Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Arslan, Ali, "Eşitsizliği Teorik Temelleri: Elit Teorileri", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı:6, 2003, ss.115-135.

Arslan, Mutlu, "Elit Teorisinin Doğuşu ve Kitle Korkusu", **Eğitim Bilim Toplum**, Cilt:13, Sayı:50, Bahar 2015, ss.76-95.

Arslan, Rıza, **Elitizm Teorisi ve Teorisyenleri**, Dora Yayınları, Bursa, 2010.

Aslan, Seyfettin ve Ömer Taylan, "Ak Parti Dönemi Din-Devle İlişkileri ve Laiklik Politikaları", **Türk Siyasal Hayatında AK Parti Dönemi**, (Ed. Seyfettin Aslan ve Yılmaz Demirhan), Ekin Yayınevi, Bursa, 2016, ss.233-281.

Aşlamacı, İbrahim, "Din Eğitimi Politika ve Uygulamalarında AK Parti'nin 15 Yılı", **AK Parti'nin 15 Yılı-Toplum**, (Ed. İsmail Çağlar ve Ali Aslan), SETA Yayınları, İstanbul, 2017, ss.181-210.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Bizbize Basın Yayın, Ankara, 2008.

Atay, Tayfun, "Hısımlıktan Hasımlığa", **Cumhuriyet**, 12.08.2016.

Ateş, Toktamış, **Türk Devrim Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 2003.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam 1950-1964**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.

Aydın, İsmail, **Töb-Der Tarihi**, Eğitim Sen Yayınları, Ankara, 2016, ss.34-37.

Aydın, Suavi, "İki İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.117-128.

Aydın, Suavi, "Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler", **Toplum ve Bilim**, Sayı:105, 2006, ss.70-95.

Ayhan, Halis ve Mustafa Uzun, "Ezanın Türkçeleştirilmesi", **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt: 12, 1995, ss.38-42.

Aysal, Necdet, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:37-38, Kasım 2006, ss.15-53.

Bachrach, Peter ve Morton Baratz, "Two Faces of Power", **The American Political Science Review**, Cilt:56, Sayı:4, 1962, <http://www.columbia.edu/itc/sipa/U6800/readings-sm/bachrach.pdf>, (22.09.2017), ss.947-952.

Bahçekapılı, Mehmet, **Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2002)**, İlke Yayınları, İstanbul, 2012.

Balcı, Veli Sezai, "Ortaokullarda Din Tedrisatı", **Milliyet**, 10.01.1956.

Balıkesir İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, **Atatürk'ün Balıkesir Hutbesi**, <http://www.balikesirkulturturizm.gov.tr/TR,65833/ataturkun-balikesir-hutbesi.html>, (19.01.2018).

Bardakçı, Murat, "Mustafa Kemal, Meclis'in 23 Nisan Sabahı Namazlarla, Dualarla, Hatimlerle ve Kurbanlarla Açılmasını Emretmişti", **Habertürk**, 23.04.2016, <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1229211-mustafa-kemal-meclisin-23-nisan-sabahi-namazlarla-dualarla-hatimlerle-ve-kurbanlarla-acilmasini-emretmisti>, (11.01.2018).

Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, **Avrupa Birliği Uyum Yasa Paketleri**, M&B Tanıtım Hizmetleri, Ankara, 2007.

Başgil, Ali Fuad, **Din ve Lâiklik**, 6.Baskı, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1985.

Başkut, Cevat Fehmi, "Alparslan Türkeşle Görüşme", **Cumhuriyet**, 17.07.1960.

Bayram, Ahmet Kemal ve Kerim Çınar, "İktidar ve Siyasetin Gölgesinde Bürokrasi ve Demokrasi İlişkisi: İdealler, Zorunluluklar, Gerilimler", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:9, Sayı:1, ss.11-24.

Bayramoğlu, Ali ve Ahmet Güngören, "Şerif Mardin'le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, 13. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss.119-158.

Bayramoğlu, Ali, "Asker ve Siyaset", **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, (Der. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.59-118.

Bayramoğlu, Ali, **28 Şubat Bir Müdahalenin Güncesi**, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Berkes, Niyazi, **The Development Of Secularism In Turkey**, Hurst&Company, London, 1998.

Berkes, Niyazi, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, 19. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

Besli, Hüseyin ve Ömer Özbay, **R. Tayyip Erdoğan Bir Liderin Doğuşu**, Meydan Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Bican, Mehmet, **28 Şubat'tan Bugüne Bakmak**, Galeati Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Bila, Fikret, "Baykal: Örtülü Kadınlar Zincirlerini Kırıyorlar", **Milliyet**, 18.11.2008.

Bila, Fikret, "Sezer: Türban Konusu Kapanmıştır", **Milliyet**, 12.11.2005.

Birand, Mehmet Ali ve Reyhan Yıldız, **Son Darbe 28 Şubat**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Birand, Mehmet Ali, **12 Eylül Saat: 04.00**, Karacan Yayınları, İstanbul, 1984.

Birand, Mehmet Ali, Can Dünder ve Bülent Çaplı, **12 Mart İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, 10.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Birand, Mehmet Ali, Hikmet Bilâ ve Rıdvan Akar, **12 Eylül Türkiye'nin Miladı**, 5.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.

Birand, Mehmet, Ali Can Dünder ve Bülent Çaplı, **Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu**, 10.Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.

Birand, Mehmet, Ali Can Dünder ve Bülent Çaplı, **Demirkırat**, Belgesel, 5.Bölüm, 1991.

Birand, Mehmet, Ali ve Soner Yalçın, **The Özal Bir Davanın Öyküsü**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

Bolay, Süleyman Hayri, "Akseki, Ahmet Hamdi Din Âlimi Türkiye Cumhuriyeti'nin Üçüncü Diyanet İşleri Başkanı", **İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt:2, 1989, ss.293-295.

Bora, Tanıl ve Kemal Can, **Devlet, Ocak, Dergâh**, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Bora, Tanıl, "2002 Seçimi ve Siyasî Güzergâh Problemleri", **Birikim**, Sayı:163-164, Kasım-Aralık 2002, ss.29-35.

Bora, Tanıl, **Cereyanlar Türkiye'de Siyasî İdeolojiler**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Bora, Tanıl, **Türk Sağının Üç Hâli Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık**, 3. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2003.

Bostancı, Naci, "Seçimler ve AK Parti", ", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:70, 2002, ss.19-22.

Bottomore, Tom, **Seçkinler ve Toplum**, çev. Erol Mutlu, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

Bourdieu, Pierre, **Distinction: A Social Critique Of The Judgement Of Taste**, Harvard University Press, Cambridge, 1984.

Bourdieu, Pierre, **Language And Symbolic Power**, Polity Press, Oxford, 1991.

Bourdieu, Pierre, **Pratik Nedenler**, çev. Hülya Tufan, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Bölügiray, Nevzat, **Türban Savaşı 28 Şubat Süreci 3**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2003.

Bulut, Faik, **Resmi Belgeler Işığında Ordu ve Din 1826-1997 Devlet Gözüyle İslamcı Faaliyetler**, 2. Baskı, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1997.

Buzan, Barry, Ole Wæver ve Jaap de Wilde, **Security: A New Framework for Analysis**, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1998.

Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü (BUMKO), **Bütçe Büyüklükleri ve Bütçe Gerçekleşmeleri**, <http://www.bumko.gov.tr/TR,157/butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri.html>, (08.02.2018).

Canbeyli, Reşit, "Dinçerler, Darwin'e Neden Karşı", **Cumhuriyet**, 30.03.1985.

Canpolat, Nesrin, "Bilginin Arkeloğu Michel Foucault", **Kadife Karanlık**, (Ed. Nurdoğan Rigel), 2.baskı, Su Yayınevi, İstanbul, 2005, ss.75-139.

Cansever, Niran ve Hakan Mehmet Kiriş, "Türkiye'de Ordu ve Siyaset İlişkileri Çerçevesinde AK Parti-TSK Etkileşimine Bakış", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:20, Sayı:3, Yıl:2015, ss.361-384.

Cem, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 17.Baskı, Cem Yayınları, İstanbul, 2007.

Cemal, Hasan, **Özal Hikayesi**, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1989.

Cemal, Hasan, **Türkiye'nin Asker Sorunu Ey Asker Siyasete Karışma**, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.

Cizre, Ümit, "İdeoloji, Bağlam ve Menfaat: Türk Ordusu", **Türkiye Tarihi 1839-2010**, (Ed. Reşat Kasaba), çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

Cizre, Ümit, **AP-Ordu İlişkileri Bir İkilemin Anatomisi**, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Cizre, Ümit, **Muktedirlerin Siyaseti Merkez Sağ-Ordu-İslâmcılık**, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Cohen, Louis, Lawrence Manion ve Keith Morrison, **Research Methods In Education**, Routledge, Londra, 2007.

Coşar, Simten ve Aylin Özmen, "Centre-right Politics In Turkey After The November 2002 General Election: Neo-Liberalism With A Muslim Face", **Contemporary Politics**, Cilt: 10, Sayı:1, 2004, ss.57-74.

Crone, Patricia, **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, çev. Hakan Köni, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

Cumhuriyet Halk Partisi, **CHP Tarihi**, https://www.chp.org.tr/Haberler/0/chp_tarihi-54.aspx, (15.01.2018).

Cündioğlu, Dücan, "Cumhuriyet Tarihi Vesikalar İstinaden 'Nasıl' Yorumlanabilir?", **Yeni Şafak**, 16 Temmuz 1998.

Cündioğlu, Dücan, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset**, 3.Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2014.

Cündioğlu, Dücan, **Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1998.

Çağlar, Ali ve Mustafa Uluçakar, "Günümüz Türkçülüğünün İslamla İmtihanı: Türk-İslam Sentezi ve Aydınlar Ocağı", **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:26, Bahar 2017, ss.119-139.

Çakır, Ruşen ve Fehmi Çalmuk, **Recep Tayyip Erdoğan Bir Dönüşüm Öyküsü**, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.

Çakır, Ruşen ve İrfan Bozan, **Sivil, Şeffaf ve Demokratik Bir Diyanet İşleri Başkanlığı Mümkün Mü?**, Tesev Yayınları, İstanbul, 2005.

Çakır, Ruşen, "Fethullah Hoca Büyük Oynuyor", **Milliyet**, 14.12.1994.

Çakır, Ruşen, **Ayet ve Slogan Türkiye'de İslami Oluşumlar**, Metis Yayınları, İstanbul, 1990.

Çakır, Ruşen, **Ne Şariat Ne Demokrasi Refah Partisini Anlamak**, Metis yayınları, İstanbul, 1994.

Çalmuk, Fehmi, **Kod Adı İHL Bir İmam Hatip Hikayesi**, Merdiven Yayın, Ankara, 2004.

Çapın, Halit, "Devlet, 84 Derneğe 16 Milyon 200 Bin Lira Yardım Etti", **Milliyet**, 24.10.1967, ss.1,7.

Çavdar, Tevfik, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Çelik, Hilal ve Halil Ekşi, "Söylem Analizi", **Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt:27, Sayı: 27, 2008, ss.99-117.

Çelik, Seydi, **Devlet ve Asker Askeri Bürokrasinin Sistem içindeki Yeri**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2008.

Çetiner, Yılmaz, "Hilafetin Büyük Faydaları Olabilir", **Milliyet**, 25.09.1969.

Çetinkaya, Hikmet, "Dağlara Kamplar Kuruldu", **Cumhuriyet**, 07.07.1975.

Çetinkaya, Hikmet, "Hoca'nın İftarı", **Cumhuriyet**, 15.02.1995.

Çetinsaya, Gökhan, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı,(Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.54-71.

Çetinsaya, Gökhan, "Türk Muhafazakârlığının Temelleri Üzerine Bir Deneme", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:70, 2002, ss.34-37.

Çiçek, Hikmet, **İrticaya Karşı Genelkurmay Belgeleri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

Çiğdem, Ahmet ve diğerleri, "Şerif Mardin'le Merkez-Çevre Analizi Üzerine", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, 2006, ss.7-10.

Çitçi, Oya, "Ordu-Siyaset İlişkileri", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:39, Sayı:4, 2006, ss.17-44.

Çizmecı, Şule, "Prof. Çelikel: Devrim Yasası'na Aykırı", **Milliyet**, 01.04.1996.

Çolak, Mustafa, **Merkez Çevreyi Yeniden Düşünmek: 1923-1980**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2009.

Çulcu, Murat, **İttihat ve Terakki**, E Yayınları, İstanbul, 2011.

Dağı, İhsan, "Adalet ve Kalkınma Partisi: Güvenlik ve Meşruiyet Arayışında Kimlik, Siyaset ve İnsan Hakları Söylemi, **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, ss.121-141.

Dağı, İhsan, "Transformation of Islamic Political Identity in Turkey: Rethinking the West and Westernization", **Turkish Studies**, Cilt:6, Sayı:1, 2005, ss. 21-37.

Demir, Ömer ve Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, 6.baskı, Adres Yayınları, Ankara, 2005.

Demirel, Ahmet, **İlk Meclisin Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Demirel, Süleyman, "Türk Milleti İle Bayramlaşma", **Son Havadis**, 26.01.1966.

Devran, Yusuf, **Siyasal İktidar-TRT İlişkisinin Dünü**, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011.

Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, **İşbirliği Protokolleri**, <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/detay/116/i%C5%9Fbirli%C4%9Fi-protokolleri>, (31.08.2018).

Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, **Anadolu İmam Hatip Liseleri – İmam Hatip Ortaokulları Vizyon Belgesi**, Ankara, 2017.

Dinçer, Nahid, **1913'ten Günümüze İmam-Hatip Okulları Meselesi**, Şule yayınları, İstanbul, 1998.

Doğan, Yalçın, "12 Eylül'e Yargı Darbesi", **Milliyet**, 24.06.1993.

Doğan, Yalçın, "Birader Yusuf'in İşleri", **Cumhuriyet**, 26.08.1988.

Doğan, Yalçın, "MC Hükümeti, Birbuçuk Yılda devlet Kadrolarına yaklaşık 150.000 Kişi Atadı", **Cumhuriyet**, 20.09.1976.

DPT Müsteşarlığı, **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989**, 1984.

Duman, Doğan ve Serkan Yorgancılar, **Türkçülükten İslâmcılığa Milli Türk Talebe Birliği**, Vadi Yayınları, Ankara, 2008.

Durgun, Şenol, "Türk Kamu Yönetiminde Bürokratik Siyaset", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Özel Sayı, ss.83-102.

Dursun, Çiler, **İdeoloji ve Özne: Türk-İslam Sentezi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Duru, Orhan, "Kuruluş Toplantısında Erbakan MNP'nin Asıl Kurucularını Açıkladı", **Cumhuriyet**, 09.02.1970.

Ecevit, Bülent, "Ülkü ve Kültür Birliği Nedir?", **Ulus**, 11.05.1960.

Edib, Halide, "Seçim Kanunu Çıktı", **Akşam**, 20.02.1950.

Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası, **Eğitimde AKP'nin 10 Yılı**, Eğitim Sen Yayınları, Ankara, 2012.

Eğitimciler Birliği Sendikası, **4+4+4 Yeni Eğitim Sistemi Ne Getiriyor? Neler Olmalı?**, http://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/yayinlarimiz/121-egitimbersen.org.tr-121.pdf, (28.08.2018).

Elias, Norbert, **Uygarlık Süreci**, çev. Ender Ateşman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Elliot, Richard, "Discourse analysis: exploring action, function and conflict in social texts", **Marketing Intelligence & Planning**, Sayı:14, Cilt:6, 1996, <http://www.emeraldinsight.com/doi/pdfplus/10.1108/02634509610131171>, (18.10.2017), ss.66-69.

Ercan, Özcan, "Bankacılık Geri", **Milliyet**, 20.12.1987.

Erdoğan, Aydın, "CHP Tüzükleri", **TBMM**, <https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DIJITAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SIYASI%20PARTI%20YAYINLARI/200106621%20CHP%20TUZUKLERI%20DUNU%20BUGUNU%201920-2000/200106621%20CHP%20TUZUKLERI%20DUNU%20BUGUNU%201920-20000014-0065%20BOLUM%201.pdf>, (13.01.2018).

Erdoğan, Ahmet, "Türk Diline Saldırı", **Cumhuriyet**, 08.02.1976.

Erer, Tekin, "Bayramlaşma", **Son Havadis**, 26.01.1966.

Erer, Tekin, "TRT'nin Dili", **Son Havadis**, 21.05.1976.

Ergin, Mehmet, **Dünden Bugüne Necmettin Erbakan**, Akis Kitap, İstanbul, 2006.

Ergin, Sedat, "İrtica Tehdidi Devletin Önemli Belgesinde", **Hürriyet**, 02.11.1997.

Eroğlu, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, Savaş Yayınları, Ankara, 1990.

Eroğul, Cem, "2007 Cumhurbaşkanı Seçimi Bunalımından Çıkarılabilecek Dersler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:62, Sayı:3, 2007, ss.167-181.

Eroğul, Cem, "Çok Partili Düzenin Kuruluşu", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Irvin C. Shick ve Ahmet Tonak), 6. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, ss.173-241.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.

Ersin, Fahir, "Fethin 500 üncü Yıl Dönümü Kutlandı", **Milliyet**, 30.05.1953.

Ertan, Veli, "Börekçi, Rifat Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Diyanet İşleri Başkanı", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, ss.325-326.

Ertan, Veli, "Haksas, Ali Rıza", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.210.

Ertan, Veli, "Hayırlıoğlu, Eyüp Sabri", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, ss.50-51.

Eryılmaz, Bilal, **Bürokrasi ve Siyaset Bürokratik Devletten Etkin Yönetime**, 5. Baskı, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2013.

Eryılmaz, Bilal, **Kamu Yönetimi**, 3.Baskı, Okutman Yayıncılık, Ankara, 2010.

Esen, Mekki Said, "Günaltay-C. Bayar Mülakatının Akisleri", **Cumhuriyet**, 22.04.1950.

Esen, Mekki Said, "Dünkü Meclisten İntibalar", **Cumhuriyet**, 17.02.1959.

Esen, Mekki Said, "H.Partisini Halkevleri Adına Ödenen Paralar", **Cumhuriyet**, 31.08.1950.

Faik, Bedii, "Kıyım Değil Onarım", **Son Havadis**, 04.06.1976.

Fenik, Advie, "Fetvacılar Yine Sahnede", **Son Havadis**, 21.09.1969.

Fenik, Mümtaz Faik, "Seçim Kanununda DP'nin Zaferi" **Zafer**, 18.02.1950.

Ferraro, Vincent, "Dependency Theory: An Introduction", **The Development Economics Reader**, (Ed. Giorgio Secondi), London: Routledge, 2008, <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/depend.htm>, (20.01.2017), ss.58-64.

Findley, Carter, **Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007**, 2.Baskı, çev. Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Foucault, Michel, **Deliliğin Tarihi**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 3. Baskı, İmge Yayınları, Ankara, 2000.

Foucault, Michel, **Özne ve İktidar**, çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay, 2. baskı, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.

Frank, Andre Gunder, **The Development of Underdevelopment**, http://www.bresserpereira.org.br/terceiros/cursos/2010/1970.the_development_of_underdevelopment.pdf, (21.01.2017).

Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

Gökaçtı, Mehmet Ali, **Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Göker, Emrah, " 'Ekonomik İndirgemeci' Mi Dediniz?", **Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi**, (Ed. Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan), İletişim, İstanbul, 2014, ss. 277-302.

Göküş, Mehmet, **Demokrat Parti Döneminde Bürokrasi Siyasi Parti İlişkisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1999.

Göle, Nilüfer, **Modern Mahrem Medeniyet ve Örtünme**, Metis Yayınları, 3.Baskı, İstanbul, 1992.

Gönenç, Levent, "2000'li yıllarda merkez ve çevre ilişkilerini yeniden düşünmek", **Toplum ve Bilim**, sayı:105, 2006, ss.129-152.

Gözaydın, İftar, **Diyanet Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Göze, Filiz Erdemir, "2000'li Yılların Rekabet Ortamında TRT'nin Yayıncılık Anlayışı", **Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:8, Sayı:28, 2017, http://www.ijoess.com/Makaleler/815191445_48.%20DCCCXXX-DCCCXLIX%20%20filiz%20erdemir%20g%C3%B6ze.pdf, (31.08.2018).

Güçlü, Abbas, "Kızlara Kız Kampı, Erkeklerle Erkek Kampı", **Milliyet**, 22.07.1984.

Güçlü, Abbas, "Yeni YÖK Başkanı Muhafazakâr ODTÜ'lü", **Milliyet**, 11.12.2007.

Güçlü, Abbas, "YÖK'ten Hükümete Veto", **Milliyet**, 01.11.2003.

Gülalp, Haldun, **Kimlikler Siyaseti Türkiye'de Siyasal İslamın Temelleri**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.

Güler, Filiz Demirci, **Türkiye'nin Yakın Siyasetinde Bir Örnek Olay Adalet Partisi**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2003.

Güneş, Bilal, "Paradigma Kavramı Işığında Bilimsel Devrimlerin Yapısı ve Bilim Savaşları: Cephelerdeki Fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal", **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 1, Sayı:1, 2003, ss.23-44

Güran, Kemal, "Hac Cumhuriyet Dönemi", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt:14, 1996, ss.408-410.

Güresin, Ecvet, "Karar Doğru Mu?", **Cumhuriyet**, 18.09.1969.

Güresin, Ecvet, "Millî Eğitimdeki Durum", **Cumhuriyet**, 21.01.1967.

Güresin, Ecvet, "Yeni Parti", **Cumhuriyet**, 27.01.1970.

Güresin, Ecvet, "Kabul Edilen Önerge", **Cumhuriyet**, 02.12.1968.

Gürsoy, Yaprak, "Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşüm Sebepleri", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:11, Sayı:43, 2014, ss.157-180.

Gürsoy, Yaprak, **Türkiye'de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümü**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.

Güven, Sami, "İdare Siyaset İlişkileri ve Personel Yönetimi Açısından Önemi", **Amme İdaresi Dergisi**, Sayı:9, Cilt:1, 1976, ss.50-70.

Güven, Süleyman, "Postmodern Siyaset ve Söylem: Siyasi Parti Lider Söylemleri Üzerine Bir Çalışma", **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, Sayı:1, Cilt:3, 2015, ss.208-240.

Güvenç, Bozkurt, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli, Şerafettin Turan, **Türk-İslam Sentezi**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1991.

Hakan, Ahmet, "184'çüler ile 367'ciler", **Hürriyet**, 12.04.2007, <http://www.hurriyet.com.tr/184-culer-ile-367-ciler-6315523>, (26.07.2018).

Hakyemez, Yusuf Şevki, "2010 Anayasa Değişiklikleri ve Demokratik Hukuk Devleti", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:2, 2010.

Hale, William, **Turkish Politics and The Military**, Routledge, 1994.

Halevy, Eva Etzioni, (Ed), **Classes&Elites in Democracy and Democratization**, Garland Publishing, New York, 1997.

Halevy, Eva Etzioni, **The Elite Connection**, Polity Press, Cambridge, 1993.

Hegedüs, Andras, "Bürokrasi", **Marksist Düşünce Sözlüğü**, (Ed. Tom Bottomore), çev. Taciser Belge ve Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, ss.100-102.

Heper, Metin, "Bürokrasi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.290-297.

Heper, Metin, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", **International Political Science Review**, Cilt:1, Sayı: 1, 1980, <https://www.jstor.org/stable/pdf/1600742.pdf>, (13.12.2017), ss.81-105.

Heper, Metin, "Seçim Sonuçlarının Değerlendirilmeleri İle İlgili Bazı Düşünceler", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:70, 2002, ss.23-27.

Heper, Metin, **Türkiye'de Devlet Geleneği**, 4. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2012.

Işıklı, Alpaslan, **Sosyalizm Kemalizm ve Din**, Tüze Yayıncılık, Ankara, 1997.

İlyasoğlu, Aynur, **Örtülü Kimlik İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri**, 4.Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2013.

İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ 1300-1600**, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

İnce, Özdemir, "Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun", **Hürriyet**, 3.12.2010, <http://www.hurriyet.com.tr/bazi-kisvelerin-giyilemeyeceğine-dair-kanun-16436997>, (20.01.2018).

İnel, Hakan, "Turgut Özal ve Süleyman Demirel'in Siyasi Liderliklerinin Bürokrasi İle İlişkiler Açısından Karşılaştırılması", **The Journal Of Europe-Middle East Social Science Studies**, Volume:2, Issue:2, 2016, ss.181-215.

İpekçi, Abdi "Her Hafta Bir Sohbet", **Milliyet**, 06.08.1973.

İpekçi, Abdi ve Ömer Sami Coşar, **İhtilalin İç Yüzü**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1965.

İpekçi, Abdi, "A.P. ve Gericilik", **Milliyet**, 18.02.1966.

İpekçi, Abdi, "Bira Satışı Sınırlandırılırken", **Milliyet**, 12.03.1974.

İpekçi, Abdi, "Her Hafta Bir Sohbet", **Milliyet**, 06.08.1973.

İpekçi, Abdi, "İslâm Zirvesi ve Türkiye", **Milliyet**, 19.09.1969.

İpekçi, Abdi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Dünya Kitapları, İstanbul, 2004.

İstanbul Barosu, **Özel Okullarda Atatürk Köşesi Zorunlu**, <http://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=12336>, 11.04.2017, (25.08.2018).

İzci, Ferit ve Selim Bozdoğan, "Türk Kamu Yönetiminde Bir Problem Alanı Olarak Bürokrasi-Siyaset İlişkisi", **The Journal of Academic Social Science**, Yıl:4, Sayı:34, 2016, ss.33-46.

Jaschke, Gotthard, **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, çev. Hayrullah Örs, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972.

Jenkins, Gareth, "Semboller ve Gölge Oyunu Ordu-AKP İlişkileri 2002-2004, **AK Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, ss.235-258.

Jenkins, Gareth, **Political Islam In Turkey Running West, Heading East?**, Palgrave, New York, 2008.

Kafadar, Osman, "Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tartışmaları", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Modernleşme ve Batıcılık**, 4.Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss.351-383.

Kafı, Kadircan, "Bu Nasıl İlâhiyat Fakültesi", **Tercüman**, 18.04.1968.

Kahraman, Hasan Bülent, **Türk Sağı ve AKP**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2007.

Kahraman, Hasan Bülent, **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi II**, 2.Baskı, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2012.

Kalağan, Gökhan, **Türkiye'de 1980 Sonrası Bürokratik Dönüşüm**, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2010.

Kalaycıoğlu, Ersin ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, 4.Baskı, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009, ss.9-38.

Kanadoğlu, Sabih, "AKP Tek Başına Seçemez", **Cumhuriyet**, 26.12.2006.

Kaplan, İsmail, "Millî Eğitim İdeolojisi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Milliyetçilik**, 3. Baskı, (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, ss.788-800.

Kara, Hüseyin, **Siyasal, Toplumsal ve Ekonomik Değişim Sürecinde Türkiye'de Din-Devlet İlişkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2012.

Kara, İsmail, "Yaltkaya, Mehmet Şerafettin Din Âlimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Diyanet İşleri Başkanı", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss.308-310.

Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslâm 2**, 2.Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, 8.Baskı, Dergah Yayınları, İstanbul, 2017.

Karabekir, Kazım, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Karacan, Ali İhsan, "Köşk Seçiminde Püf Nokta", **Dünya**, 01.12.2006.

Karacan, Ali Naci, "Atatürk Kanunu", **Milliyet**, 27.07.1951.

Karacan, Ali Naci, "Sivil ve Asker Farkının Kaldırılması", **Milliyet**, 19.06.1950.

Karip, Mesut, "Ali Bardakoğlu Niye Görevden Alındı?", **Milliyet**, 12.10.2010.

Karpat, Kemal, **Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012**, 3. Baskı, Timaş Yayınları, Ankara, 2013.

Karpat, Kemal, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

Kaya, Mehmet Orhan, **Türk Siyasal Hayatında Adalet Partisi (1961-1971)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004.

Kaya, Şükrü, "C. Halk Partisinin 6 Vasfını Anayasamıza Niçin Alıyoruz?", **Ulus**, 06.02.1934.

Kayalı, Kurtuluş, **Ordu ve Siyaset 27 Mayıs-12 Mart**, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Kayra, Cahit, **38 Kuşağı Cumhuriyetle Yetişenler**, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2012.

Kırçak, Çağlar, **Türkiye'de Gericilik 1950-1990**, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

Kışlalı, Ahmet Taner, **Siyasal Sistemler, Siyasal Çatışma ve Uzlaşma**, 7.Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Kili, Suna, **Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaşma Modeli**, 8.Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

Kocaçimen, Sevgi, **Demokrat Parti Döneminde TBMM'nde Laiklik Tartışmaları**, Yeniden Anadolu ve Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2008.

Kocaman, Vildan, **Wallerstein'ın Dünya Sistemi Yaklaşımı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.

Koçak, Cemil, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.72-87.

Kongar, Emre, **21. Yüzyılda Türkiye 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, 38.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

Kongar, Emre, **İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, 7.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.

Kuhn, Thomas, **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, çev. Nilüfer Kuyaş, 4. Baskı, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Kuru, Ahmet, "Laikliğin Yeniden Yorumlanması: Adalet ve Kalkınma Partisi Örneği", **Ak Parti Toplumsal Değişimin Yeni Aktörleri**, (Ed. Hakan Yavuz), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, ss.183-209.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Boğaç Babür Turna, 2. Baskı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2009.

Lüle, Zeynel, "AİHM'de Dünden Bugüne Yargıç Seçimi", **T24 Bağımsız İnternet Gazetesi**, 31.01.2018, <http://t24.com.tr/yazarlar/zeynel-lule/aihmde-dunden-bugune-yargic-secimi,19058>, (30.07.2018).

Magee, Bryan, **Karl Popper'ın Bilim Felsefesi ve Siyaset Kuramı**, çev. Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990.

Makal, Ahmet, "Türkiye'de Kamu Kesimi ve Çalışanlarının Maaş ve Ücretlerine İlişkin Gelişmeler: 1923-1963", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 34, Sayı:3, Eylül 2001, ss.59-98.

Mann, Michael, **The Sources Of Social Power The Rise Of Classes And Nation-states 1760-1914**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Mannheim, Karl, **İdeoloji ve Ütopya**, çev. Mehmet Okyayuz, 2. Baskı, Epos Yayınları, Ankara, 2004.

Mardin, Şerif, "Modern Türkiye'de Din", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Mardin, Şerif, "Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma", **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.21-79.

Mardin, Şerif, "Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez Çevre İlişkileri", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, 4. Baskı, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009.

Mardin, Şerif, "Türkiye'de Din ve Laiklik", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Mardin, Şerif, "Türkiye'de Gençlik ve Şiddet", **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.249-287.

Mardin, Şerif, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.42-53.

Mardin, Şerif, **Bediüzzaman Said Nursi Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Mevzuat Bilgi Sistemi, **Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu**, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.211-20110310.pdf>, (26.08.2018).

Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, **Atatürk Aleyhinde İşlenen Suçlar Hakkında Kanun**, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.5816.pdf>, (07.02.2018).

Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, **Günün Yirmi Dört Saate Taksimine Dair Kanun**, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.697.pdf>, (22.01.2018).

Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü, **Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun**, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.698.pdf>, (22.01.2018).

Michels, Robert, **Political Parties: A Sociological Study Of The Oligarchical Tendencies Of Modern Democracy**, Batoche Books, Kitchener, 2001.

Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, **Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2012-2013**.

Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, **Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2016-2017**.

Millî Eğitim Bakanlığı Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı, **Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim 2007-2008**.

Millî Eğitim Bakanlığı, "Yaşayan Türkçemiz-Genelge 2003/24", **MEB Mevzuat**, 16.04.2003, <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1387.pdf>, (27.07.2018).

Millî Eğitim Bakanlığı, **12 Yıl Zorunlu Eğitim Sorular- Cevaplar**, Ankara, 2012.

Millî Eğitim Bakanlığı, **18. Millî Eğitim Şûrası Kararları**, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29170222_18_sura.pdf, (28.08.2018).

Millî Eğitim Bakanlığı, **19. Millî Eğitim Şûrası Kararları**, http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/35/27/719973/dosyalar/2015_02/02041116_19.millieitimuraskararlar.pdf, (29.08.2018).

Mills, Charles Wright, **İktidar Seçkinleri**, çev. Ünsal Oskay, Bilgi Yayınları, Ankara, 1974.

Mises, Ludwig von, **Bürokrasi**, çev. Feridun Ergin, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1947.

Mosca, Gaetano, **The Rulling Class**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1939.

MTTB, **49. Genel Kurul Faaliyet Raporu**, Tan Matbaası, İstanbul, 1969.

MTTB, **Tarihçe**, <http://www.mttb.org.tr/sayfalar/tarihce/94>, (22.03.2018).

Mumcu, Uğur, "Aslanlı Kapı", **Cumhuriyet**, 30.06.1987.

Mumcu, Uğur, "Dramatik Çelişki", **Cumhuriyet**, 27.03.1987.

Munyar, Vahap, "Özal'a 'DPT'de Mescit Yasak' Dediten Olay", **Hürriyet**, 29.11.2002.

Nadi, Nadir, "Diktaya Yeşil Işık", **Cumhuriyet**, 25.07.1968.

Nadi, Nadir, "Normale Doğru", **Cumhuriyet**, 18.11.1960.

Nebiler, Halil, "Şeriatçılar Gemi Azıya Alıyor", **Cumhuriyet**, 24.03.1994.

Nebiler, Halil, "Şeriatın Kilometre Taşları", **Cumhuriyet**, 23.03.1994.

Oğur, Yıldray, "Taksim'e Caminin uzun Hikayesi", **Türkiye**, 19.02.2017.

Okutan, Çağatay, **Bozkurt'tan Kuran'a Millî Türk Talebe Birliği, (MTTB) 1916-1980**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.

Okutucu, Mustafa Haki, **İstikamet Şeriat Refah Partisi**, Yeryüzü Yayınları, İstanbul, 1996.

Onur, Necdet, **Erbakan Dosyası**, M Yayınevi, İstanbul, Tarih Yok.

Oral, Özer, "Din Kampları", **Milliyet**, 12.07.1975.

Oran, Baskın "Dönemin Bilançosu", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III: 2001-2012**, (Ed. Baskın Oran), 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss.13-249.

Oran, Baskın, "Emasya Protokolü", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt III: 2001-2012**, (Ed. Baskın Oran), 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, ss.97-98.

Orhon, Orhan Seyfi, "Dua Yasak Mı?" **Son Havadis**, 31.01.1966.

Ortaylı, İlber, **Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007.

Ozankaya, Özer, **Türkiye'de Laiklik Atatürk Devrimlerinin Temeli**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995.

Öcal, Mustafa, "Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı:6, 1999, ss.201-254.

Öcal, Mustafa, "Türkiye'de Din Eğitimi Tarihi Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt:6, Sayı:12, 2008, ss.399-430.

Öcal, Mustafa, **100. Yılında imam Hatip Liseleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2013.

Öcal, Mustafa, **Diyanet İşleri Başkanları ve Hizmetleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2016.

Örs, Orhan, "Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:51, Bahar 2013, ss.679-716.

Öymen, Altan, "Demirel Direksiyonu Kırdı", **Akşam**, 22.05.1969.

Öymen, Örsan, "Demirel'in Ordu Politikası ve Özaydınlı Sorunu", **Milliyet**, 29.04.1976.

Özakıncı, Cengiz, **United States Of İrtica 1945-1999 Soğuk Savaş Dönemi'nden Yeni Dünya Düzeni'ne Türkiye'de İrtica ve Emperyalizm**, 5. Basım, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.

Özbay, Hüseyin, "Bölgeselleşme ve Bağımlılık Teorisi Ekseninde Sovyet Sonrası Rusya Kazakistan Kırgızistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", **Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:5, Sayı:9, 2014, ss.99-126.

Özben, Mevlüt, **Türkiye'de 1980 Sonrası Din Siyaset İlişkilerini Belirginleştiren Bir Unsur Olarak Semboller**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007.

Özbudun, Ergun ve William Hale, **Türkiye'de İslamcılık Demokrasi ve Liberalizm AKP Olayı**, Doğan Kitap, İstanbul, 2010.

Özdağ, Ümit, **Atatürk İnönü Dönemlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri**, Kripto Kitaplar, Ankara, 2017.

Özdağ, Ümit, **Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, Boyut Yayınları, İstanbul, 1997.

Özdek, Refik, **Hedef TRT**, Ekonomik ve Sosyal Yayınlar, Ankara, 1977.

Özdemir, Ali Murat, "Uluslararası Ekonomi Politike Marksist Yaklaşımlar", **Toplum ve Bilim**, Sayı:105, 2006, ss.201-244.

Özdemir, Hikmet, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, ss.190-261.

Özdil, Yılmaz, "İçtima", **Sabah**, 29.04.2007.

Özek, Çetin, **100 Soruda Türkiye'de Gerici Akımlar**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

Özek, Çetin, **Devlet ve Din**, Ada Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.

Özmen, Aylin ve Simten Coşar, "1980 Sonrasında Türkiye'de Merkez Siyaseti Yeniden Kavramsallaştırmak: Dönüşüm Mü, Süreklilik Mi?", **Türkiye'nin Yeniden**

İnşası: Modernleşme, Demokratikleşme, Kimlik, (Der. Fuat Keyman), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, ss.97-1124.

Öztemiz, Mutay, **Cumhuriyet Döneminde Devletin Din Politikaları**, Pencere Yayınları, İstanbul, 1997.

Öztürk, Namık Kemal, **Bürokrasi-Siyaset İlişkileri ve Türkiye**, Siyasal Yayınevi, Ankara, 2017.

Öztürk, Osman Metin, **Ordu ve Politika**, 2.Baskı, Gündoğan Yayınları, Ankara, 2000.

Pareto, Vilfredo, **The Mind and Society**, Jonathan Cape Limited, London, 1935.

Parla, Taha, **Türkiye'nin Siyasal Rejimi 1980-1989**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Popper, Karl, "Diyalektik Nedir?", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, çev. Mete Tunçay, Cilt:19, Sayı:1, 1964, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/394/4259.pdf>, (23.11.2017).

Pulur, Hasan, "Kanun Maddesi ve Bir Tutanak", **Milliyet**, 26.06.1974.

Rado, Şevket, "Heykelle Uğraşmağa Vakti Olan İnsanlar", **Akşam**, 29.06.1951.

Ragin, Charles ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi: Tarihsel Olarak Siyaset ve Sosyoloji", **Tarihsel Sosyoloji Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler**, (Ed. Theda Skocpol), 4.baskı, çev. Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Sadak, Necmeddin, "Cumhur Başkanının Güzel Nutku", **Akşam**, 20.05.1945.

Sarıbay, Ali Yaşar, "Milli Nizam Partisinin Kuruluşu ve Programının İçeriği", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık**, 2.Baskı, (Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss.576-590.

Sarıbay, Ali Yaşar, **Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası MSP Örnek Olayı**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985.

Schmitt, Carl, **Political Theology, Four Chapters on the Concept of Sovereignty**, The University Of Chicago Press, Chicago, 2005.

Schmitt, Carl, **The Concept Of Political**, TheUniversity Of Chicago Press, Chicago, 2007.

Schumpeter, Joseph Alois, **Kapitalizm Sosyalim ve Demokrasi**, çev. Hasan İlhan, Alter Yayıncılık, Ankara, 2014.

Sedes, İzzet, "Demirel Aşırı Sağı Ayıkladı", **Milliyet**, 30.11.1966.

Sedes, İzzet, "Mesele Başörtü Meselesi Değil...", **Milliyet**, 25.04.1968.

Sedes, İzzet, "TRT Genel Müdürü İllâ Değişecek", **Milliyet**, 12.01.1966.

Selçuk, İlhan, "İrtica Otobüsü", **Cumhuriyet**, 16.04.1989.

Selçuk, İlhan, "Kul Eğitimi", **Cumhuriyet**, 10.07.1975.

Selçuk, İlhan, "Peçe ve Bakış", **Cumhuriyet**, 26.06.1974.

Sevinç, Murat, "2010 Anayasa Değişiklikleri: Yöntem ve İçerik Eleştirisi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:65, Sayı:2, 2010, ss.271-294.

Shills, Edward, "Merkez ve Çevre", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 70, 2002, ss.86-96.

Sitembölükbaşı, Şaban, **Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişafı**, İsam Yayınları, Ankara, 1995.

Smith, Dennis, **Norbert Elias and Modern Social Theory**, Sage Publications, London, 2004.

Smith, Wilfred Cantwell, "Modern Türkiye Dinî Bir Reforma Mı Gidiyor?", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:2, Sayı:1, 1953, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/740/9445.pdf>, (26.01.2018), ss.7-20.

Solgun, Sertaç, **Menemen Olayı Sonrasında İkinci Dünya Savaşına Türkiye'nin İç Güvenliği (1931-1939)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 2010.

Soysal, Mümtaz, "Arapça", **Milliyet**, 04.07.1984.

Soysal, Mümtaz, "Şeyhülislâmlık Mı?", **Milliyet**, 12.07.1974.

Soysal, Mümtaz, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 2.Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

Subaşı, Necdet, **Ara Dönem Din Politikaları**, Küre Yayınları, İstanbul, 2005.

Şahin, Muzaffer, **MGK 28 Şubat Öncesi ve Sonrası**, Pelikan Yayıncılık, Ankara, 2012.

Şarlak, Zeynep, "Atatürkçülükten Milli Güvenlik Rejimine: 1990'lar Türkiye'sine Bir Bakış", **Bir Zümre Bir Parti Türkiye'de Ordu**, (Der. Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu), Birikim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.283-294.

Şaylan, Gencay, "Cumhuriyet Bürokrasisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, ss.298-308.

Şaylan, Gencay, **İslamiyet ve Siyaset Türkiye Örneği**, V yayınları, Ankara, 1987.

Şaylan, Gencay, **Türkiye'de Kapitalizm Bürokrasi ve Siyasal İdeoloji**, V Yayınları, Ankara, 1986.

Şaylan, Gencay, **Türkiye'de Lâiklik**, Yeni Yüzyıl Kitaplığı, İstanbul, 1991.

Şeyhanlıoğlu, Hüseyin, **Demokrat Parti ve Siyasal Muhafazakârlık**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2009.

Şık, Ahmet, **Paralel Yürüdük Biz Bu Yollarda**, Postacı Yayınevi, İstanbul, 2014.

Tanilli, Server, **İslam Çağımıza Yanıt Verebilir Mi?**, Say Yayınları, İstanbul, 1991.

Tanilli, Server, **Din ve Politika "Laik Barış"ın Dostları ve Düşmanları**, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2008.

Tansu, Samih Nafiz, **Ya Devlet Başa Ya Kuzgun Leşe İttihat ve Terakki**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Tanyol, Cahid, "Memur Mekanizması ve Politika", **Cumhuriyet**, 17.12.1954.

Tataroğlu, Muhittin, "Cumhuriyetten Günümüze Türk Bürokrasisi", **Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı**, (Ed. Memet Zencirkıran), 4. Baskı, Dora Yayınları, Bursa, 2013, ss.183-209.

Tayyar, Şamil, **Kıt'a Dur! 28 Şubat'tan 27 Nisan'a İktidar Kavgası**, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

TBMM, **Bazı Ay Adlarının Değiştirilmesi Hakkında Kanun**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc027/kanuntbmmc027/kanuntbmmc02704696.pdf, (22.01.2018).

TBMM, **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Birleşim:41, Toplantı:7, Cilt:46, 19.03.1968, ss.108-205.

TBMM, **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Cilt: 15, Toplantı:13, 04.05.1974.
TBMM, **Demokrat Parti Programı 1946**, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/917/200805461_1946.pdf?sequence=1&isAllowed=y, (16.02.2018).

TBMM, **I. Menderes Hükümeti Programı**, <https://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP19.htm>, (06.02.2018).

TBMM, **Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri Cilt2**, (Haz. İrfan Neziroğlu ve Tuncer Yılmaz), Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2015.

TBMM, **Meclis Haber Dergisi**, Ay: Aralık-Ocak, Yıl:2002-2003, Sayı:94.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:2, Cilt:25, Toplantı:8, 18.02.1968, ss.164-200.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:2, Cilt:6, Toplantı:1, 05.05.1966,

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:12, Toplantı:2, 10.06.1975.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:3, Toplantı:1, 09.05.1974.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:5, Toplantı:1, 25.05.1974.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:6, Toplantı:1, 11.06.1974.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:5, Cilt:2, Toplantı:1, 02.02.1978.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:8, Cilt:11, Toplantı:2, 18.02.1971.

TBMM, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem:4, Cilt:6, Toplantı:1, 11.06.1974.

TBMM, **Millî Nizam Partisi Program ve Tüzük**,
<https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/KUTUPHANEDE%20BULUNAN%20DİJİTAL%20KAYNAKLAR/KITAPLAR/SİYASİ%20PARTİ%20YAYINLARI/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK/197600505%20MNP%20PROGRAM%20VE%20TUZUK.pdf>, (23.03.2018),

TBMM, **Şapka İktisası Hakkında Kanun**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc004/kanuntbmmc004/kanuntbmmc00400671.pdf, (20.01.2018).

TBMM, **Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlmasına Dair Kanun**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200429.pdf, (13.01.2018).

TBMM, **Takriri Sükun Kanunu**, https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc003/kanuntbmmc003/kanuntbmmc00300578.pdf, (13.01.2018).

TBMM, **TBMM Albümü 3. Cilt 1983-2010**, 2. Baskı, (Ed. Sema Yıldırım ve Behçet Kemal Zeynel), TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 18, Cilt:43, Birleşim:101, 11.04.1990.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 57, Birleşim: 89, 13.04.1994.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 57, Birleşim: 89, 13.04.1994.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Cilt: 87, Birleşim: 114, 24.05.1995.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 9, Cilt: 24, Toplantı: 3, 09.07.1953.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:17, Cilt:41, Birleşim:110, 22.05.1987.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:18, Cilt:17, Birleşim:26, 16.11.1988.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:18, Cilt:32, Birleşim:17, 17.10.1989.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:2, Toplantı:3, Cilt:27, 01.03.1968.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:22, Cilt:8, Birleşim:49, 18.03.2003.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:9, Cilt:13, Toplantı:2, 23.02.1952.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:9, Cilt:13, Toplantı:2, 23.02.1952.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:9, Cilt:16, Toplantı:2, 13.06.1952.

TBMM, **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem:9, Cilt:22, Toplantı:3, 29.05.1953.

TBMM, **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 2, Cilt:25, İçtima Senesi:3, 26.05.1926.

TC 58. Hükümet Acil Eylem Planı (AEP), 3 Ocak 2003.

Tecimen, Habil ve Bülent Bengisu, **Köşk'e "Gül" Harekâtı**, Akış Yayınları, İstanbul, 2007.

Tekin, Üzeyir, **Ak Parti'nin Muhafazakâr Demokrat Kimliği**, Orient Yayınları, Ankara, 2004.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973: DP Yokuş Aşağı 1954-1957**, 3.Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1991.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları İsmet Paşa'nın Son Yılları 1965-1973**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993.

Toker, Yalçın, **Türkiye'de Din ve Vicdan Hürriyeti**, Toker Yayınları, İstanbul, 1993.

Topal, Aylin, "Yeni Sağ", **Siyaset Bilimi Kavramlar İdeolojiler Disiplinler Arası İlişkiler**, (Haz. Gökhan Atılgan ve Attila Aytekin), 2. Baskı, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, ss.391-407.

Toprak, Binnaz, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, 4.Baskı, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay), Dora Yayınları, Bursa, 2009, ss.445-458.

Toruk, İbrahim, "Türkiye'de Başörtüsü Sorunu ve Yazılı Medya Sunumu", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı:30, 2011, ss.483-514.

Tunaya, Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Tuncel, Gökhan ve Bekir Gündoğmuş, "Türk Siyasetinde Merkez-Çevrenin Dönüşümü ve Geleneksel Merkezin Konumlanma Sorunu", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:3, 2012, ss.137-158.

Tunçay, Mete, "İkna (İnandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Kemalizm**, 6. Baskı, (Ed. Ahmet İnel), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.92-96.

Tunçay, Mete, "Siyasal Miras", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:7, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Türk Yayınları, İstanbul, 1999.

Turam, Berna, **Türkiye'de İslâm ve Devlet Demokrasi Etkileşim Dönüşüm**, çev. Pelin Tünaydın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 3. Cilt**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.

Tutum, Cahit, **Türkiye'de Memur Güvenliği**, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları Sevinç Matbaası, Ankara, 1972.

TÜİK, **Halkoylaması Sonuçları 2007, 1988, 1987, 1982, 1961**, TÜİK Matbaası, Ankara, 2008.

Türenç, Tufan, "Bardakoğlu Gerçeği", **Hürriyet**, 03.01.2011.

Türk Anayasa Hukuku Sitesi, <http://www.anayasa.gen.tr/5982.htm>, (18.08.2018).

Türk, Bahadır, "Türkiye'de Ulus Devlet Formasyonunun Ortaya Çıkış Sürecini Habitus Kavramı Üzerinden Okumak", **Bilig**, Bahar 2011, Sayı:57, 2011, ss.201-225.

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), **Teşkilatı Esasiye Kanunu**, <https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/1921/1921ilkmetin/1921-ilkxali.pdf>, (13.01.2018).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, **Kararlar Bilgi Bankası**, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/9c75a58f-e89b-4faf-97cf-134914fc8d54?excludeGerekce=True&wordsOnly=False>, (21.03.2018).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, **Kararlar Bilgi Bankası**, <http://kararlaryeni.anayasa.gov.tr/Karar/Content/1644e3c9-5af3-42ea-8e38-1d79593b94c1?excludeGerekce=False&wordsOnly=False>, (20.03.2018).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, **Teşkilâtı Esasiye Kanunu (1924 Anayasası)**, <http://www.anayasa.gov.tr/icsayfalar/mevzuat/anayasalar/1924.html>, (13.01.2018).

Türkiye İstatistik Kurumu, **İstatistik Göstergeler 1923-2011**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.

Türmen, Rıza, "İktidarın Meşruiyetini Bağımsız Yargı Korur", **Milliyet**, 28.03.2007.

Uçar, Fuat, **Türk Siyasetinde Cepheleşme Olgusuna Bir Örnek: Milliyetçi Cephe Hükümetleri**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2014.

Ulagay, Osman, **AKP Gerçeği ve Laik Darbe Fiyaskosu**, 4. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Us, Öznur, "Memurluk Prestiji", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:3, 1973, ss.48-73.

Uyanık Necmi, ve Serdar Kara, **Birinci Cumhuriyet Dönemi Din-Siyaset ve Toplum İlişkileri Üzerine (1923-1960)**, Palet Yayınları, Konya, 2016.

Uzun, Cem Duran, "Yargı Vesayeti Kıskaçında AK Parti Döneminde Hukuk ve Yargı", **AK Parti'nin 15 Yılı-Siyaset**, (Ed. Nebi Miş ve Ali Aslan), SETA Yayınları, İstanbul, 2017.

Ünüvar, Kerem, "İttihatçılıktan Kemalizme İhya'dan İnşa'ya, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, 8. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, ss.129-142.

Van Dijk, Teun, "Critical Discourse Analysis", **The Handbook Of Discourse Analysis**, (Ed. Deborah Schiffrin, Deborah Tannen ve Heidi Hamilton), Blackwell Publishing, Oxford, 2005, ss.352-372.

Vaner, Semih, "Ordu", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Irvin C. Shick ve Ahmet Tonak), 6. Baskı, çev. Aydın Pesen ve Neşe Balkan, Belge Yayınları, İstanbul, 2013. ss.387-433.

Vergin, Nur, **Siyasetin Sosyolojisi Kavramlar, Tanımlar, Yaklaşımlar**, 6.baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Wallerstein, Immanuel, **Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim**, çev. Mete Tunçay, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

Wallerstein, Immanuel, **Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş**, çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, 2.baskı bgst Yayınları, İstanbul, 2011.

Wallerstein, Immanuel, **Tarihsel Kapitalizm ve Kapitalist Uygarlık**, çev. Necmiye Alpay, 6.baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.

Weber, Max, **Ekonomi ve Toplum**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2012.

Weber, Max, **Sosyoloji Yazıları**, çev. Taha Parla, 5.baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Weiss, Gilbert ve Ruth Wodak, " Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse", **Critical Discourse Analysis**, (Ed. Gilbert Weiss ve Ruth Wodak), Palgrave Macmillan, Newyork, 2003, ss.1-32

Wooffit, Robin, **Conversation Analysis and Discourse Analysis**, Sage Publications, London, 2005.

Yalçındağ, Selçuk, "Kamu Yönetim Sistemimizin Tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:3 Sayı:2, 1970, ss.20-57.

Yanardağ, Merdan, **Fethullah Gülen Hareketinin Perde Arkası Türkiye Nasıl Kuşatıldı?**, 2. Baskı, Siyah Beyaz Yayın Dağıtım, İstanbul, 2006.

Yaşar, Ümit, "Namaz-Niyaz Ehli Bir Profesörümüz", **Cumhuriyet**, 10.12.1969.

Yavuz, Hakan, "Political Islam And The Welfare (Refah) Party in Turkey", **Comparative Politics**, Volume:30, No:1, 1997, ss.63-82.

Yavuzer, Hasan, **Çağdaş Din Hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Otorite ve Teşkilatların Sosyolojik Analizi**, Laçın Yayınları, Kayseri, 2006.

Yel, Ali Murat, "Bourdieu ve Din Alanı: Sermaye İktidar Modernlik", **Ocak ve Zanaat Pierre Bourdieu Derlemesi**, (Ed. Güney Çeğin, Emrah Göker, Alim Arlı, Ümit Tatlıcan), İletişim, İstanbul, 2014, ss.559-580.

Yerasimos, Stefanos, "Tek Parti Dönemi", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, (Der. Irvin C. Shick ve Ahmet Tonak), 6. Baskı, çev. Aydın Pesen, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, ss.119-171.

Yeşilkaya, Neşe, **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, 2.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

Yeşiltaş, Murat, "AK Parti Döneminde Sivil-Asker İlişkileri", **AK Parti'nin 15 Yılı-Siyaset**, (Ed. Nebi Miş ve Ali Aslan), SETA Yayınları, İstanbul, 2017.

Yetkin, Çetin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitap Yayınları, İstanbul, 1983.

Yıldırım, Ergün, "AKP: Bir Politik Tasarının Sosyolojik Temsiliyeti", **Birikim**, Sayı:163-164, Kasım-Aralık 2002, ss.66-70.

Yıldız, Ahmet, "Ak Parti'nin Yeni Muhafazakar Demokrasi": Türkiye Siyasetinde Adlandırma Problemi", **Liberal Düşünce**, Sayı:34, Bahar 2004, ss.5-12.

Yılmaz, Murat, "Darbeler ve İslâmcılık", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce İslâmcılık**, 2.Baskı, (Der. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Yücekök, Ahmet, **100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset**, 3.Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1983.

Yücekök, Ahmet, **Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.

Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, **Eğitim Birimlerine Göre Öğrenci ve Öğretim Elemanları Sayıları**, <https://istatistik.yok.gov.tr>, (30.08.2018).

Zelyut, Rıza, **Muaviye'den Erbakan'a Din ve Siyaset**, Yön Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Zeyrek, Deniz, "Söylem ve Toplum", **Söylem Üzerine**, (Ed. Ahmet Kocaman), 2. Baskı, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, ss.27-47.

Zürcher, Erik Jan, "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Muhafazakârlık**, 3. Baskı, (Ed. Tanıl Bora ve Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss.40-53.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 33. Baskı, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Yararlanılan Gazete, Dergi ve Haber Siteleri

Akis

Akşam

Birgün

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Sabah

Son Havadis

Takvim

Tercüman

Türkiye

Ulus

Vatan

Yeni Sabah

Yeni Şafak

Yön

Zafer

Zaman